

Эл устозим мен эсам—толиб!
Сўз дурларин термоқдир ишим.
Одамларнинг ўзидан олиб
Одамларга бермоқдир ишим.

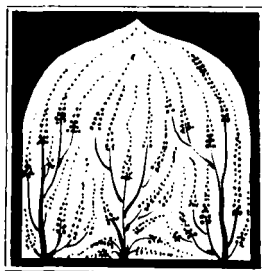
Сен, эй сен, шеври эй, бидинг.
Ки кайдин ошимо менга.
Кетурдинг хам сафо менга,
Етурдинг хам зафо менга.

Ёниқ зсонши аро зсонлар
Қишур фарёду афгонлар.
Бу кўксим шра исёнлар
Битилиши иштиго менга...

Эркин Воҳидов

ЭРКИН ВОҲИДОВ

ИЗТИРОБ

ТОШКЕНТ
«УЗБЕКИСТОН»
1992

Ўз 2
В 89

Мухаррир — *Раҳима ШОМАНСУР*

В $\frac{4702620204-95}{М 351 (04)92}$ 92

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1992 йил

МУАЛЛИФДАН

Эл ичида яшаб, элнинг орзу-умидлари, курашлари, шодлик ва кайғуларидан четда туриш мумкин эмас. Жамият ҳаётининг мавжу долғалари ҳамма замонларда ҳам шеъроят аҳли юрагида акс этган.

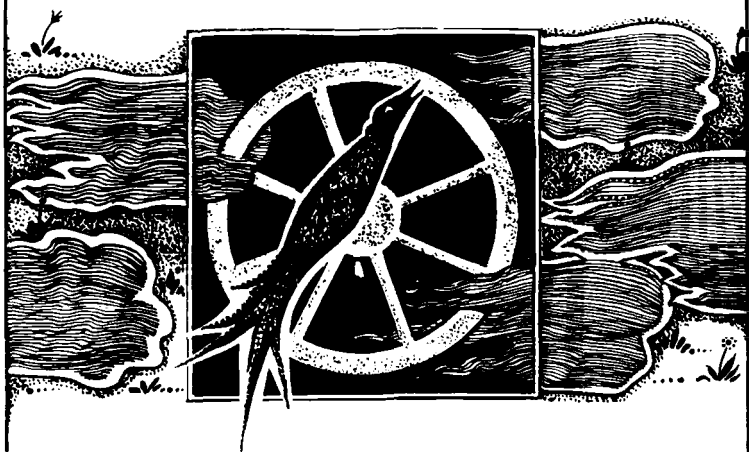
Бу китобни дасталар эканман, босиб ўтган ҳаёт йўлим кўз олдимдан ўтди. Унда кўп ўнқир-чўнқирлар, янглишлар, изланишлар бор. Негаки, бошимиздан кечирган кунларимизнинг ўзи нотекис, мураккаб, хатоларга тўла бўлган. Биз ҳақ сўзни айтиш қийин бўлган замонда яшадик. Бу иш ҳозир ҳам, демократия ва ошкоралик ҳукмрон бўлаётган даврда ҳам унчалик осон эмас.

Қўлингиздаги китоб муаллиф дунёқарашининг шаклланиш йўлларини акс эттиради. Бу йўлнинг изтиробли бўлганини ўзингиз ҳис қилишингиз мумкин. Мен бу тўпламга турли йилларда турли муносабат билан баён қилинган фикрларим, дунёқараш ифодаси бўлган шеърларимдан намуналар киритдим. Уларни Сизга эҳтиром ила тақдим этаман.

Эркин Воҳидов

Шоирлик - бу ширии жондан кетмакдир,
Лилмо-лим фидолик жонини члмакдур.
Шоирлик - житарки минн ифа этмак,
Боширо коти билан сайраар битмак.

Ўзини толғи-толғи зарра ва зарра
Эта қурбон қилиб, энг сўнгги кайра —
Армон билан демак: "Эй, она юртин,
Кетир, хизматингни қилолмай ўтгил..."

УЛҒАЙИШ АЗОБИ

ШОИРЛАР АРМОНИ	
9	
ОТА ЮРТИНГ ОМОН БЎЛСА	
13	
АДОЛАТ ТУЙҒУСИ	
16	
ИНСОН МАЪМУР БЎЛМАСА, ХАЛҚ МАЪМУР БЎЛМАЙДИ	
25	
МУЛОҚОТ	
27	
ЎЗБЕКЧА САЛОМГА ЎЗБЕКЧА АЛИК БЎЛСИН	
30	
РУХИМИЗ ЭҲТИЁЖИ	
32	
«БИРЛИК» МИТИНГИ ҚАТНАШЧИЛАРИГА МАКТУБ	
34	
ИНСОФГА ДАЪВАТ	
35	
УМИДЛИ ДУНЕ	
37	
ЭГАЛИК ХУҚУҚИ	
39	
УЛҒАЙИШ АЗОБИ	
66	
ЗИЕЛИ	
79	
«ЎЗБЕКЧИЛИК»	
81	
«ХАР ИШНИНГ ЎЗ МАҲКАМАСИ БОР»	
84	
АМЕРИКАЛИК ЎЗБЕКЛАР	
91	
ТУРКИСТОН БОЗОРИ	
98	
ДУСТЛАРИМГА БИТТА СЎЗИМ БОР	
100	
ГЕТЕ ЮРГАН ЙУЛЛАРДАН	
102	
БИЗНИНГ ОДАТЛАР	
107	
БАРЧА ШОДЛИК СИЗГА БЎЛСИН	
111	
ЕН ДАФТАРДАН	
116	

ШОИРЛАР АРМОНИ

— Эй, сиз шоирлар,— деди бир оғайним менга таъна билан, тарих олдида тавбанинг энг каттасини сизлар қилишингиз керак.

— Хўш, нега энди...

— Одамларни ҳамиша тўғри йўлдан оздирган шоирлар бўлади.

— Қандай қилиб?

— Кишилиқ тарихида битилган барча муқаддас китобларда зино — гуноҳ, ичкилик — ҳаром дейилган. Сиз бўлсангиз зинонинг отини «эркин муҳаббат» қўйиб, ичкиликни «майи ноб» атаб шеърларда ташвиқ қилдингиз. Қўйди-чиқдининг кўпайиб кетганига, ичкиликбозлиқнинг авж олишига аввало шоирлар сабабчи.

— Умар Ҳайёмни айтасиз-да.

— Ҳайёмнинг ўзигина эмас, барча шоирлар. Навоий ҳам. Мана эшитинг:

Жаҳон ғамин чу олур бир қадах май, эй сокий,
Олурман икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг.

Давлат арокни қиммат қилиб, ичкиликбозликка қарши курашаётган бир пайтда ҳофизлар радиодан «олурман икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг» деб одамларни йўлдан уришига нима дейсиз?

— Шолоховнинг «Инсон тақдири» ҳикоясини ўқиган-мисиз? — саволга савол билан жавоб бердим.

— У ҳам нотўғри асар,— деди оғайним.

Соколов деган қаҳрамон газак қилмасдан уч стакан арокни ичиб юборади. Бунга ўқиган, кинода кўрган ёшлардан нимани кутиш мумкин?..

Оғайнимга нима деб жавоб беришни билмай қолдим. Негаки адабиётга руҳнинг неъматини деб эмас, ташвиқот деб қарашни ўзимиз чиқарганмиз. Ҳар бир асар ҳақида гапирганда у бизни унга ўргатади, бунга ўргатади, ундок

бўлишга чакиради, бундоқ бўлишга чакиради деб талкин қиламиз. Шундай экан, оғайним ҳақ: Ҳайём рубойиси бизни ичишга, Айтматов «Жамила»си вафосизликка чакиради.

Бечора шоирлар, шўрлик ёзувчилар. Исо пайғамбар замонидан инквизиция давригача, Рудакий яшаган асрдан то бугунгача таъна-ю дашномлардан қутулмаган шоирлар! Инсон қалбини илоҳ даражасида улуғлаб, унинг эрки ва руҳий балоғати учун курашган ва зоҳидларга ҳам, диктаторларга ҳам хунук кўринган шоирлар!

Мен энди оғайнимга нима деб жавоб берай?

Мухаррир дўстим менга шеър буюрди.

Ичкиликбозликка қарши ўткир ҳажвий бир нарса ёзиб беринг, деди. Ҳар қанча уринмай кўнгилдагидек бир шеър ёзолмадим. Хуноб бўлиб ўзимга савол бердим: Нега энди «ароқ ичманглар» деб шеър ёзиш керак экан? Уни кимга ёзаман? Ароққа муккасидан кетган одам аввало газета очиб шеър ўқимайди, ўқиганда ҳам унга шеърий ҳажвиянинг таъсири бўлмайди. Шеър мухлисига эса ташвиқотнинг кераги йўқ. Умуман куруқ ташвиқотлар билан, ширлар билан йўлдан озганни тўғри йўлга солиб бўлмаслигини тажриба кўрсатди-ку.

Ёзилмаган шеър устидаги ўйлар мени хаёлнинг минг бир кўчасига етаклади. Нега бизнинг мамлакатимизда ичкиликбозлик шундай авж олди-ки, давлат миқёсида кескин чоралар кўриш зарурати туғилди? Бу иллатнинг ижтимоий асоси борми? Қандай шароитда киши ичишга берилади? Тўқликка шўхликданми? Бекорчиликданми? Ғам-андуҳнинг кўплигиданми? Бу саволларга жавоб изладим. Шаккок фикрларга бордим. Авваллар бунақа фикрларни айтиш у ёқда турсин, хаёлга келтириш ҳам кўркинчли эди. Энди кўнгилдаги гапларни ҳайикмай ўртага қўйиш имкони яралганда баъзи мулоҳазаларимни шеър қилиб эмас, оддий қора сўз билан қоғозга туширишга жазм қилдим.

Бундан ўн йилча илгари «Пахтакор» стадионида мактабдош ўртоғимни учратиб қолдим. Бирга футбол томоша қилдик. Рост айтсам, учратганимга пушаймон бўлдим. Ўртоғим тинч ўтиролмас, тинмай бакирар, сўкинар, хуштак чалар эди. Футболдан кейин қафега кирдик. Гап ўртасида унга ҳазил аралаш мактабда ўқиб юрганнимизда сенинг футболга қизиқишингни билмас эдим. Кўпроқ шахмат ўйнар эдинг. Бунақа бакирик-чакиригинг ҳам йўқ эди, индамасгина бола эдинг. Қирққа кирганда қили-

ғи чиқади, деган гап рост шекилли, хуштак чалишни ҳам ўрганиб олибсан, дедим.

Ўртоғим бироз сукут сақлаб, кейин кўнглини очди:

— Биласанми,— деди у,— мен ҳали ҳам шахматни яхши кўраман. Футболга эса сира қизиқмаганман, ҳозир ҳам қизиқмайман. Стадионга фақат бақиргани келаман. Бақирсам хумордан чиқаман, ҳовурим ёзилади. Илгари ичар эдим. Жигарни ишдан чиқариб қўйдим. Энди фақат бақираман. Бошқа чорам йўқ. Бошлиқларни сўколмасам, кўнгилдаги гапни мажлисларда айтолмасам. Бизда Гайд-паркка ўхшаган майдон йўқ-ки, у ерга бориб дилингдаги гапларни айтиб-айтиб чигилингни ёзсанг. «Искандарнинг шохи бор», деб қудукка сир айтган сартарошдек дардинг енгил тортса.

Бу воқеани ҳозир ҳикоя қилишимдан мақсад, ўша ишкибоз ўртоғимнинг бир калимасига диққатингизни тортмоқчиман.

У «илгари ичар эдим»,— деди. Дарҳақиқат ичганда киши бир лаҳза подшо бўлади. Аламларини унутади. Ҳамшишасига кўнглини очиб енгил тортади.

Жамиятимиз демократизация, ошкоралик, социал адолат учун курашаётган, бу тушунчаларни ҳаётимиз нормасига айлантираётган шу кунларда биз кечаги кунимизни таҳлил қилиб, турғунлик, бикиқлик даври қолдирган иллатларни бир-бир очмоқдамиз, улардан қутулиш чораларини изламоқдамиз. Ҳозир очик айтиш мумкинки, бу иллатлар ичида энг ёмони — ошкораликнинг йўқлиги, кўнгилдаги гапни рўй-рост айтолмаслик, дардни ичга ҳайдаш ва бунинг натижасида минглаб юракларга етган жароҳат бўлди. Бу иллат фақатгина экономикамизни издан чиқарибгина қолмай, ички ва ташқи муносабатларимизда номақбул излар қолдирибгина қўймай, балки неча-неча тақдирларга завол бўлгани бугун энди сир эмас.

Демак, партиямизнинг ошкоралик ва демократия учун бошлаган жанги кўп иллатлар қатори ичкиликбозликнинг ҳам бир илдизига болта уради. Бир илдизига, дедик. Негаки, бу иллатнинг илдизлари кўп.

Ичкилик — ортикча маблағ, ортикча қувват, ортикча вақтни талаб қилади. Ҳамма бало шундаки, бизда уччаласи ҳам етарли даражада мавжуд.

Биринчидан — ишлаб топган пулингга оладиган дуруст нарса магазинларда бўлмаса.

Иккинчидан — бор қувватингни сарфлашга эҳтиёж йўқ бўлса, ўртача ҳаёт кечириш учун жонни жабборга бе-

риш шарт бўлмаса, ўртачадан юқори яшаш дабдабага, бойваччаликка кирса.

Учинчидан — бўш вақтда бориладиган кўнгил очиш муассасалари йўқ даражада оз бўлса — бу ортикча маблағ, қувват ва фурсат нимага сарф бўлади? Жавоб ўзидан маълум.

Капитализмнинг иблисликлари ҳақида кўп ёзганмиз ва тўғри ёзганмиз. Лекин улардан ўрганишимиз керак бўлган ишлар ҳам йўқ эмас. Капиталистнинг ишхонасида ходим бор кучини, идрокини, фаҳм-фаросатини ишлатишга мажбур бўлмаса, паттаси кўлига тегади.

Ходим жон чекиш эвазига дурустгина пул ҳам топади, пулига оладиган нарсаси ҳам сероб бўлади. Бўш вақт масаласичи?

Лондонда бўлганимда у ерда кечки клубларнинг кўплигига ҳайрат қилганман. Турфа хил клублар. Почта маркасини йиғадиганлардан тортиб индамаслар клубигача, ҳатто шабкўрларнинг ҳам ўз клуби бор.

Кеч кириши билан ҳар ким ўзи қизиққан клубга йўл олади. Ўйнаб, ҳасратлашиб, хуморини тарқатиб уйга қайтади.

Эсимда бор, бир вақтлар Карл Маркс кўчасида ҳозирги Зарафшон ресторани ўрнида, муюлишда футбол жадвали ёзилган каттакон лавҳа осиглиқ турар эди. Ишқибозлар ўша муюлишда тўпланиб соатлаб баҳслашишарди, ўзларича фол кўриб ҳисоб-китоблар қилишарди. Мен уларни қор, ёмғир ёғиб турганда ҳам кўрганман. Ҳар қандай об-ҳавода у ерда элик-олтмиштадан кам одам бўлмасди. Ўйласам, у ҳам ўзига хос стихияли клуб экан.

Инсон қалбининг эҳтиёжлари бениҳоя кўп. Ижтимоий тараққиёт уларни яна ҳам кўпайтирди. Мен орзу қилман, шаҳару қишлоқларимизда турли клублар кўпайса, бўш вақтда биров биллиард кафесига, биров шахмат кафесига, яна биров инглиз тили ўрганувчилари клубига... бориб ўйнаб гаплашиб хумордан чиқиб келса. Хаёл қудрати нималарга қодир эмас! Мен аскиябозларнинг, соат алмаштирувчиларнинг, каптарбозларнинг, латифа айтувчиларнинг, сайроқи бедона ишқибозларининг, ҳатто модапарастларнинг клубларини кўз олдимга келтираман. Буларнинг нимаси ёмон? Ҳар қалай арокхўрликдан дуруст-ку.

Яна бир гап. Биз ҳар қандай кўргиликка чидаймиз. Арзимас нарсаларга соатлаб навбатда туришга тайёрмиз. Диккинафас ҳаётга ҳам бардош берамиз. Лекин бизни бирор нарса билан таъминлаб, оғиримизни енгил қилиб

кўнглимизни олган одамнинг даромад қилишига чидамай-миз. Умуман, биздан ақллироқ, меҳнаткашроқ, тадбирлироқ, демакки биздан кўра бойроқ одамни кўргани кўзимиз йўк. Нега шундай?

Кеча машинамга мой қуйдиргани бориб бир нарсадан хурсанд бўлдим. Чакқонгина бир йигитча машинамга ўзи мой қуйиб берди. Кўлим бензин ҳиди бўлмади, пул тўлайдиган касса билан мой шланг ўртасида югуриб юрмадим. Вақтим, асабим тежалди. Буларнинг ҳаммаси арзимаган ўн тийинга. Яхшими? Албатта яхши. Лекин бензаколонкадан чиққач ўйладим: бу йигитча бир кунда нечта машинага хизмат қилади? Юзтага мой қуйса ўн сўм, беш юзтага қуйса эллик сўм. Ие, бойиб кетади-ку, деб қўйдим, ичимда. Агар бошқалар ҳам шу хаёлга борса, айниқса, молия кишилари шундай ўйласа эртага яна қўлимизда шланг, бензин юқи бармоғимизни оғзимизга тикиб касса деразасига қараб ҳуштак чала берамиз.

Инсон бир марта яшайдиган дунёда ўз қадри қимматингни билиб, ўзгани ҳам кадрлаб, бир-бировга меҳру иззат билан, арзимас дилхираликлардан ҳоли яшасанг. Улар арзимас майда-чуйда ишлар. Озроқ кенг кўнгиллик, жиндак тадбир, ақлу фаросат бўлса бас. Лекин бу кичкина нарсалар жуда дефицит-да!

Шундай қилиб, мен ичкиликбозликка қарши шеър ёзолмадим. Кўнглимдаги гапларни қора сўз билан айта-қолдим. Мен орзу қиламанки, шаробнинг минг бир хили турли дўконларда турса, арзон бўлса, лекин ҳеч ким кўчада маст-аласт бўлиб юрмаса, юмалаб ётмаса.

Ез фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, шеър баҳси, ишқ завқи боданинг кайфияти, дегандек гурунглар шеър билан, ширин суҳбатлар билан музайян бўлса, қатағонлар ҳукми кам, одил эрк, ихтиёр ҳукми кўп бўлса. Инсон дунёга келганига рози бўлиб яшаса.

Шунда ҳазрат Навоийнинг ҳам, Умар Ҳайёмнинг ҳам руҳи шод бўлар эди.

1988

ОТА ЮРТИНГ ОМОН БЎЛСА

Кунни кеча Қувасойда бошланиб, шу кунда бутун Фарғона водийсига тарқалган, Тошкент атрофида ҳам акс садосини бериб турган мудҳиш воқеалар бошқа ҳамма

ўйларимни четга суриб қўйди. Юрагим изтироб билан тўлди. Не кунга қолдик? Шаънимизга айтилган маломатлар озмиди? Ўзбекка «пахта иши»нинг доғи етмасмиди? Месхетли туркка ўз она ватани соғинчида чеккан изтироблари каммиди? Икки дўст, биродар, қирқ беш йил ҳаётнинг аччиқ-чучугини бирга тотиб келаётган миллатлар ўртасида қандай низо бўлиши мумкин? Талашадиган нимамиз бор. Боринги, ўша низо бир неча ўзбек билан бир неча месхетли турк ўртасида чиққан бўлса унга минглаб бегуноҳ кишиларнинг, аёлларнинг, қарияларнинг нима даҳли бор? Миллатнинг нима даҳли бор? Мана шундай изтиробли саволлар бошимга қалашиб келади, жавоб излайман. Миллатчи деган тамғани босиш осон. Айбни нашавандликка, ароқхўрликка, безориликка қўйиб масалани енгилгина ҳал қилиш ҳам мумкин. Лекин ҳодисага адолат кўзи билан қаралса, унинг ҳақиқий сабабларини кўриш қийин эмас. Қувасой воқеаси Фарғоналикларнинг тўлган сабр косасига томчи бўлган холос. Водийдаги иқтисодий, социал аҳволнинг чатоқлиги, ночор оилаларнинг кўплиги, ишсизликнинг ошиб бораётгани букун ҳаммага аён. Якказироатчилик балоси айниқса Фарғонага кўп офатлар келтирди. Бу меҳнати оғир, аммо баҳоси арзон экин деҳқонни хонавайрон қилди. Пахта иши текин ҳашар иши каби бўлиб қолди. Унда ишлаб оила боқиш мумкин бўлмагани учун эркаклар бошқа тирикчилик билан шуғулланиб, пахта меҳнати аёлларга, бола-чакаларга қолди. Мисолни узоқдан олиб ўтириш керак эмас. Терим мавсумида кун бўйи пахта терган студентнинг иш ҳақи ўзининг кунлик овқатига базўр етади. Бир кунда эллик килограмм пахта теришнинг ўзи бўлмайди. Бу меҳнатнинг баҳоси икки сўм эллик тийин ҳисобланади. Шунча пулга мана шу июнь ойининг ўртасида ярим кило олма сотиб олиш мумкин. Бу пулга шаҳарга тушган деҳқон такси миниб вокзалдан қариндошникига ҳам боролмайди. Мана сизга куёш тигида сахардан кечгача қилинган меҳнатнинг баҳоси. Деҳқоннинг ердан бошқа нима тирикчилиги бор? Бу ернинг саксон проценти пахта билан мажбурий банд бўлса, у нима билан тирикчилик қилсин? Шаҳарда мардикорлик қилган йигит бир кунда камида ўн беш-йигирма сўм ишлайди. Россия-ку кишлоқларни ялпи ташлаб кетмоқда. У ерда ҳам деҳқонга осон эмас. Энди ўзбеклар ҳам даласини ташлаб кетсинми? Халқни ким боқади?

Республикадаги экологик ҳолатни, болалар, аёллар ўлимининг кўплигини, ернинг захарланганини гапирмаёк

кўяй. Бу масалалар бир-икки йилда юзага келмагун. Зеро уларни ҳал қилиш учун ҳам вақт керак. Аммо Ўзбекистоннинг ҳам чегараси бўлади. Унинг ҳам косаси тўлади, Фарғона воқеалари менга ана шундай ҳодиса бўлиб кўринади. Лекин бу узок йиллар йиғилган аламнинг биродаркушлик шаклида намоён бўлгани ҳайратланарлидир. Бу иш сабаблари ўрганилар, тарих ўз ҳукмини чиқарар. Қирғиндан манфаатдор бўлган шахслар, гуруҳлар адолат қошида жавоб берар. Ҳозирда каттаю кичик ҳар бир оқил инсоннинг биринчи иши бу хунрезликни тўхтатишга қаратилмоғи лозим. Мен ҳам фарғоналик юртдошларимни осойишталикка чақираман.

Халқимизда байналмилаллик эътиқоди кун кеча пайдо бўлган эмас. Бундан юз йиллар илгари ҳам бизда гарчи байналмилаллик атамаси бўлмаса-да байналмилалликнинг ўзи бўлган. Ўзбекистон территориясида ўзбеклар билан баробар тожиклар, қozoқлар, туркманлар, қирғизлар, уйғурлар, тунгонлар, ҳиндлар, араблар, руслар, эронийлар ва бошқа кўп халқлар яшаганлар. Ҳеч ким сен нўғойсан, сен афғонийсан деб миллат, ирқ ажратган эмас...

Яхши ният — ёрти мол, дейдилар. Шундай кун келарки, деҳқон ўз ерига ўзи хўжайин бўлар. Юқоридан режалаштирилган экинни эмас, балки бозор талаб қилган, яъни халқ талаб қилган экинни экар. Шундай кун келарки, пахтачи ўз пахтасини жаҳон бозори нарҳида дунёга сотар. Ахир барча хароблигимизнинг бош сабаби эгасизлик-ку.

Шундай кун келарки, ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинар. Дарвоқе фармон лойиҳаси яқин кунларда матбуотда эълон қилинажак. Биз истаган идоранинг эшигини қоқиб, ўзбек тилида мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлармиз. Телефон трубкасини кўтариб: Синглим, менга Андижондан фалон телефонни улаб бер, деб сўрайдиган бўлармиз. Кекса оталаримиз, оналаримиз ижрокўм эшигида, вокзал кассаси олдида тил билмагани учун абгор бўлиб тилмоч кидириб ўтирмаслар.

Шундай кун келарки, норасида болаларимизга боқча ва мактабларда бир пиёла сут мажбуран берилар. Ахир гап наслнинг соғломлиги устида кетаётир-ку. Ҳомиладор аёлларимиз пахтанинг оғир ва зарарли меҳнатидан озод қилинарлар. Юртимиз устида яна ҳаво мусаффо бўлар. Кесилган боғлар тикланар, бузилган яйловлар қайтарилар.

Мен изтироб билан бошланган сўзимни умидбахш

оҳангда тугатгим келмоқда. Ноумид-шайтон, дейди халқимиз. Ота юртимиз омон бўлса, кўп яхши ниятларга етармиз.

1989

АДОЛАТ ТУЙҒУСИ

(*Ёзувчи Нурилла Отахонов билан суҳбат*)

— *Эркин ака, жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида, рўй берадиган ҳар бир ҳодисага халқ адабиётдан жавоб излайди. Ўзи суйган, эътиқод қўйган ёзувчи ё шоирнинг фикрини билгиси келади. Айни чоғда, ижодкор ҳам фақат бадиий асарлари ёрдамида эмас, балки ўз ўқувчиси билан бевосита мулоқот воситасида ҳам кўнглидаги гапларни ўртоқлашишга эҳтиёж сезади.*

— Унда, халқимиз тарихи, урф-одатлари ва уни сақлаб қолиш тўғрисида, динга қарши кураш нимаю яхши урф-одатлар нималиги ҳақида, айни шу масалада баъзан рўй бераётган «чапаевчилик» хусусида гаплашсак.

— *Мавзу ҳам, мана, ўз-ўзидан чиқиб қолди: ижтимоий онгни қайта қуриш йўлида республикамизда амалга оширилаётган ишлар, бундаги ютуқлар, хатолар...*

— Аввало, шуни таъкидлаш керакки, КПСС МКнинг машхур апрель Пленумидан кейин ўтган вақт ичида одамларнинг дунёкараши ўзгараётгани, янгича фикрлаш бошлангани, энди-энди сезиляпти. Жамият қийинчиликлар билан, янглишиб, хатоларини тузатиб, тобора янгича онгни барқарор қилиш йўлида курашяпти. Бошланган бу катта ҳаракат — жамиятни тўла демократиялаш, экономика ва мафкурани қайта қуриш, ўзимизнинг ҳолатимизга тўғри баҳо бера олиш ҳаракати тўхтамаслиги, орқага қайтмаслиги керак. Энди ортга йўл йўқ.

Адабиётда ҳам биз дабдабадан, уйдирмадан, йўғимизни бор қилиб кўрсатиш касаллигидан қутула бошладик, йиғинларимиз ростгўйлик руҳида ўтадиган бўлиб қолди. Ҳақиқат қийинчиликлар билан бўлса ҳам ғалаба қиляпти. Демократиялаш даврининг белгиси шундан иборат бўлиб қолдики, давлатнинг умумий сиёсатини — мамлакат миқёсида ҳам, республика миқёсида ҳам — тор доирадаги кишилар эмас, ижтимоий фикр белгилайдиган бўлди. Бу ижтимоий фикрни шакллантиришда эса, ёзувчининг овози, сўзи ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳар бир таниқли шоир ё ёзувчининг орқасида кўпминглик, балки кўпмил-

лионлик хайрихоҳ кишилар туради. Умуман, шуни айтиш керакки, ҳозирги кунда жамиятимизда рўй бераётган барча ижобий ўзгаришлар — демократиялаш, қайта қуриш, турғунликка исён, хуллас бутун бир инқилобий ҳодисалар ҳаёт, ижтимоий фикр кўзгуси бўлган адабиётимиз негизда, ҳозирги замоннинг пешқадам ижодкорлари яратган асарлар негизда аллақачон етилган. Қайта қуриш аввало ҳаётини зарурат, бизга ундан бошқа йўл йўқ. Бошқаси ўзимизни ўзимиз инкироз жарининг ёқасига олиб бориб қўювчи йўл эди. Бу ҳақда бонг урганлар Василий Шукшин, Чингиз Айтматов, Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Валентин Распутин, Василь Биков ва бошқаларнинг, ўзимиздан Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёкубов, Темур Пўлатов, Абдулла Орипов, Омон Матжон ва улардан кейинги бўғинга мансуб истеъдодли ёшларнинг ижодига бир назар ташлашнинг ўзи кифоя. Бундай фидойи ижодкорлар ҳар бир халқнинг адабиётида бор. Чунки адабиёт ҳамма замонларда халқ виждонининг овози бўлган, ҳозир ҳам шундай. Бизни мамнун қилаётган нарса — кейинги вақтларда мамлакат раҳбарлари ёзувчиларнинг фикрига демакки, кенг жамоатчилик фикрига кўпроқ эътибор билан қулоқ солмоқдалар.

Инқилоб йилларида яшаб ижод қилган, шахсий ҳаётларида, ижодларида ўша мураккаб даврнинг бутун қарма-қаршиликлари акс этган бир қанча ёзувчи-шоирларимизнинг тикланиши, улар асарларининг чоп этилиши, ижодлари ўрганила бошланиши, қадимий обидаларни тиклаш ва сақлаш йўлидаги саъй-ҳаракатлар яна бошқа кўп савоб ишлар ёзувчилар жамоатчилиги ўртага қўяётган ва ҳукуматнинг қўллаб-қувватлаши натижасида амалга оширилаётган ишлардир.

Халқимизнинг жуда қадимги байрами Наврўзни таомилдан чиқаришга асоссиз уринишлар бўлди. Бу уринишларнинг муваффақиятсиз тугагани, Наврўз байрамининг қайта тикланишини мен ёзувчилар жамоатчилигининг ҳам катта ғалабаси деб ҳисоблайман.

Мана, инқилоб йилларида яшаб мураккаб ижодий йўлни босиб ўтган, айрим сабабларга кўра ижодлари ҳам, ҳаётлари ҳам ўрганилмай келинган ёзувчи ва шоирлар тўғрисида гапирдингиз. Маълумки, партиямиз раҳбарлари кейинги пайтларда «тарихнинг ҳеч бир оқ саҳифаси бўлиши мумкин эмас», дейишяпти, яъни буни адабиётга татбиқ этсак, ҳар бир даврни, ҳар бир ижодкорни, унинг ютуқ ва камчиликларини халқ билсин, деганидир бу.

Аввало, марказий матбуот саҳифаларида, ўзимизнинг Езувчилар уюшмаси йиғинларида бу хусусда кейинги пайтлар анча адолатли фикрлар бўлаётганини айтиш керак. Лекин барибир саволингиз ўринли. Бизнинг матбуотимизда бу хусусда кенг фикр алмашувнинг бошланмаётганига сабаб, менингча, бундай: биз ҳали ҳам юрагимиздаги ҳадикдан халос бўлолмаётимиз, ҳали ҳам ўта мулоҳазакормиз, нималардандир истиҳола қиламиз, масъулиятни ўз устимизга олишдан қўқамиз: фикрларимизни айрим мартабали кишиларнинг фикрига мослаштиришга ҳаракат қиламиз.

Чўлпон билан Фитрат ҳақида менинг фикрим бундай: Адабиёт оламида ҳеч ким, ҳеч қандай ходиса, ҳеч қачон унутилмаслиги керак! Адабий сиймолар сифатида бу адибларни юзага олиб чиқиш, баъзилар ўйлаётгандек, Ҳамза ва Айнийнинг кадрили пасайтирмайди. Қолаверса, инкилобнинг мураккаб йилларида адашган зиёлиларни биз бугунги кунимизнинг кўзи билан қараб айбламаслигимиз лозим. Ахир, инкилобнинг 70-йилида ўзимиз қанчадан-қанча хатога йўл қўймоқдамиз.

Шу муносабат билан мен яна бир фикрни ўртага қўймоқчиман. Биз классик адабиётимизга муносабатда адабиётда синфий, партиявий кўз билан қарашни жуда жўн, юзаки талқин қилиб, классик шоирларимизни прогрессив ва реакцион, диний-мистик ва демократ, сарой шоири ва халқ шоирига бўлиб чиққанмиз. Ўзимизча уларнинг ўрталаридан «аниқ» чегара ҳам тортиб қўйганмиз. Масалан, Аҳмад Яссавий ва Сўфи Оллоёр диний-мистик шоирлар, Машраб эса гўё юз фоиз даҳрий. Бир муҳитда, бир шароитда ёнма-ён ижод қилган Фазлий реакцион, Нодирабегим ва Увайсий прогрессив... Не курашлар билан Заҳириддин Бобурни ўзимизнинг шоир қилиб, унга муҳолиф томонда турган, «Шайбонийнома»нинг муаллифи Муҳаммад Солиҳга менсимай қараймиз. «Бизникилар» ва «бегоналар» деб бундай сунъий ажратиб чиқиш адабиётни юзаки, жўн тушунишдан бошқа нарса эмас. Бу ҳақиқий илмнинг принципларига хилоф ишдир. Адабиёт тарихида ҳар кимнинг ўз ўрни бор. Умуман, ўтмишни кадрлаш ҳам табаррук туйғу.

Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб юқорида саналган йирик шоирларимиз ижодини улар яшаган муҳит, ижтимоий шарт-шароит билан боғлиқ ҳолда тарихан ҳолис ва ҳаққоний ҳар тарафлама ўрганишнинг ижодга, ижодий меросга муносабатда кўникилган қуюшқонлардан чиқишнинг пайти етмадимикан?

— Халқнинг узоқ йиллар яшаб келаётган яхши удумлари элнинг бойлиги, бинобарин, адабиёт ва санъатнинг ҳам баҳра олгучи булоғидир. Ушандай урф-одатларга Сизнинг муносабатингиз қандай?

— Аввал иллатлар тўғрисида гапирсам... Бизда шундай одатлар борки, улар ўз вақтида керакли, ҳатто жуда мўътабар бўлган бўлса ҳам, ҳозирги кунга келиб анча эскириб қолган. Тўй ва азалар билан боғлиқ жуда кўп ортиқча удумларимиз тўғрисида матбуотда кўп гаплар айтилди. Шунга қарамай, ундай удумлар хали ҳам сақланиб қолмоқда.

Масалан, келинга қилинадиган сарполарнинг ҳаддан ташқари кўплиги, мол ёйиб уларни кўз-кўз қилиш айниқса ҳозирги замонда жуда ғайритабиий кўринади. Аслида бу одат турмушга берилаётган бир сидра кийимни тахт қилиб қўйишдек ота-она бурчи сифатида дунёга келган бўлса, бора-бора бизнинг замонимизга келиб у манманликка, ким ўзарликка айланиб кетди...

— Ортиқча дабдабалар, исрофгарчиликлар, мешчанлик, табиатга ёмон муносабатда бўлишлик — буларни биргина «тўқликка шўхлик»нинг мевалари деб тушунтириш масаланинг мураккаблигини ҳаспўшлашдан бошқа нарса эмас. Сарқитнинг илдизини рўй-рост очмасак, пухта ўрганмасак ёки нотўғри тушунтирсак, унга қарши самарали кураша олмаймиз. Уйлаб қаралса, айрим иллатлар («одатлар» дегим келмади) халқ орасига жуда оддий йўл билан осонгина киради. Дейлик, биронта пулдор кимса тўй ёки маърака қилипти. Келиб-кетувчиларга шу пайтгача биттадан чит рўмол берилган бўлса, ҳалиги пулдор (порахўр, ўғри, қаллоб десам ҳам бўлади) ўша чит рўмолнинг учига пул туғиб беради. Бир сўмдан берилган бўлса, уч сўмдан беради. Таъзиячиларга шу пайтгача биттадан совун тарқатилган бўлса, у ёнига бир юмалоқдан чой ҳам қўшади. Кейин пиёла, коса, чойнак... Шу билан қарабсизки, кейинги тўй ё маъракада бу «янгилик» манфаатдор шахсларнинг фаоллигию маҳалла қўмиталари вакиллариининг лоқайдлиги оқибатида мажбуран қонунлашади. Муҳр ҳам тайёр — «халқнинг урф-одати». Унга қарши курашнинг мураккаблашиши шундан бошланади. Дунёдаги ҳар бир халқнинг фақат ўзига хос урф-одати бор. Ҳаётнинг гўзаллиги ҳам халқларнинг ранг-баранглигида эмасми! Хуллас, урф-одатларни сарқитлардан тозалаб, халққа манзур анъанага айлантириш ўзимизнинг қўлимизда. Бунинг учун ақл билан ёндошиш талаб қилинади, холос.

— Цивилизациянинг салбий оқибатларидан бири ва энг ташвишланарлиси — халқ ва элатлар ўзларига хос хислатларини йўқотиб, бутун дунё бир қолипга тушиб бормоқда. Бамисоли меъморликда ҳар миллатнинг ўзига хос бинолари, қурилишлари ўрнига бир турдаги «кўндаланг ғиштар» тизиб ташланаётганидек, турли халқлар ўртасида фарқ ҳам тобора йўқолмоқда. Алишер Навоий замонида чалинган чолғу асбобларининг қанчасини биламиз ва ишлатамиз, узоқ замонларда яратилган халқ қўшиқларининг қанчаси ёдимиздан, китобларимиздан жой олган, болалигимизда кўрган тўйлардаги сочки сочишлар, қиз базмидаги тортишмачоқлар, келин томон ва куёв навкарлари ўртасидаги айтишув ўланлари қани! Унинг ўрнига тўйларимиз мажлисларга, сўзамолларнинг мусобақасига айланиб кетмоқда. Хаттоки ўз хонадонимиздаги тўйда ўзимиз ўйнаб-яйраш ўрнига пул бериб раққосаларни ўйнатиб қўямиз.

Халқимизнинг минг асрлар ичра пинҳон яшаб келаётган жуда табаррук урф-одатлари — биз сақлаб қолишимиз керак бўлган қоидаларимиз кўп. Катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат қариндош-уруғлар ўртасида бир-бирларига самимий оқибат, қўни-қўшнилар ўртасидаги меҳр, бир-бирларини билиш, яқинлар ўртасида борди-келди қилиб туришлар, ўзини ҳам, ўзгани ҳам таниш, инсоф, диёнат, ҳар нарсага ҳалол-пок муносабатда бўлиш қабилар ўшандай белгилардандир.

Мана биз маҳаллада яшаймиз. Маҳалламизда халқимизнинг яхши одатлари анчагина сақланган: қўни-қўшни кирди-чиқди қилиб туради, бир-бирининг ҳолидан хабар олиб келади, яхши-ёмон кунларда ёнда туради. Афсуски, шундай белгиларни мен ҳамма жойда ҳам кўрмайман. Шаҳар ўртасидаги бир танишимнинг уйига қидириб бориб, ён подъездда яшайдиган одамлардан суриштириб, уни танимасликларини билдим. Бир-бири билан яхши бўлмаслик, бир-бирини танимаслик менга ўрмондаги бўрилларнинг ҳаётига ўхшаб кўринади. Дунёдаги барча қабохат — ўғрилик, фаҳш, котиллик ёнма-ён яшаётган одамларнинг бир-бирларини танимаслиги, билмаслигидан келиб чиқади.

Болалигимда Тахтапулнинг Тарновбоши маҳалласида сирпанчиқ учиб юриб, қўшнимизнинг боласи билан ниманидир талашиб уришиб қолганман. Шунда ўзимизнинг маҳаллалик бир қария иккаламизни ажратиб насиҳат қилгани қулоғимдан чиқмайди. «Болаларим, биласизларми сизлар қандай яхши оила фарзандисизлар! Иккалан-

гизнинг ҳам отангизни эл-юрт ҳурмат қилади. Бунақа оиладан урушқоқ болалар чикса ёмон бўлади. Қани, дарров ярашингларчи», деб бизни яраштириб қўйган эди. Биз кўча-кўйда катталарга салом бермасдан ўтмасдик, уларнинг олдида энгил-бошимизни тузатишга, одоб саклашга ҳаракат қилардик. Чунки маҳалланинг ҳар бир кишиси бизга: «Э, фалончи, нима қилиб юрибсан! Нега мактабга бормадинг! Нега дарс тайёрламасдан ёнғоқ ўйнаб юрибсан!» деб қолиши табиий бир ҳол эди. Ҳозир афсуски бундай одатлар йўқолиб бормоқда. «Нима ишим бор!» ёки «Нима ишинг бор?» қонуни билан яшаш жамиятимизнинг офати десам бўлади. Аслини олганда, социалистик жамият билан капиталистик жамиятнинг асосий фарқи ҳам одамнинг одамга бўлган муносабатида-ку!

Инглиз ёзувчиси Жеймс Олдрижнинг «Сўнгги дюйм» асари асосида яратилган фильмда бир кўшиқ бор. Ўша кўшиқ мана бундай сўзлар билан тугайди: «Сизлар билан менинг нима ишим бор?» Бу худбинлик дунёсининг фалсафаси. Адолатли жамият эса инсоннинг инсонга бўлган меҳру оқибати асосига қурилган жамиятдир.

Қадим урф-одатларимиз билан боғлиқ яна бир белги-ни айтиб ўтмоқчиман. Халқимиз азалдан ялпи саводли бўлмаган бўлса ҳам, жуда катта ички маданиятга эга халқдир. У ҳозиргидай кўчада нон чайнаб юрмаган, сувга ахлат тўкиш нарёқда турсин, ҳатто тупурмаган, йигит билан қиз кўча-кўйда эл кўзида муҳаббатларини намойиш қилмаган, аёллар олдидагина эмас, умуман оғизга шалок сўз олиб гапириш урф бўлмаган, китоб қанчалик кадрланганини ҳаммангиз биласиз. Бундан ташқари, олим бўлсин, деҳқон бўлсин, қосиб бўлсин, у ўзининг етти пуштини билган. Ўз фарзандига аждодининг шажарасини тушунтириб қолдирган. Ота-боболарининг ким бўлганини билиш инсоннинг ички бир ғурури учунгина эмас, балки аждодлар олдида масъулият учун ҳам керак. Ҳаётини таҷриба бир авлоднинг умри билангина камолатга етмайди. Ҳаёт таҷрибасини авлодлар яратади. Аждодларни таниш уларнинг таҷрибасини давом эттириш ҳамдир.

Қолаверса, тиббиёт ҳам кейинги вақтларда ирсият билан боғлиқ хасталикларни эътибор билан ўрганмоқда. Бизнинг кўп хасталикларимиз — аждодларимиз ҳаёт тарзини билмаганимизда, авлоддан авлодга ўтувчи ўғитлардан ажралиб қолганимизда. Ота-онадан фарзандга фақатгина қон, шаклу шамойил, овоз эмас, балки турли хил: меҳнатга, фазилатга ёки иллатга мойиллик ҳам ўтади. Қадимдан турли касблар отадан фарзандга, фарзанддан

набирага ўтиб келганининг боиси ҳам шундан. Муайян хунарга мойиллик ирсиятда бўлган. Дехқон етти пуштим дехқон ўтган деб, заргар бобокалоним фалончи заргар бўлган деб, табиб аждодларим икки юз йил табиблик қилган деб фахрланганлар. Касб номи билан боғлиқ маҳаллаларнинг бўлгани бежиз эмас. Биз ҳозир негадир фарзанднинг ота касбини давом эттиришига ҳамиша ҳам тўғри муносабатда бўлавермаймиз. Ишчи ёки дехқон авлодининг ота касбини давом эттиришини қўллаб-қувватлаймиз, врачнинг, олимнинг ташкилотчи одамларнинг фарзандлари ўз отаси изидан боришини қувватламаймиз. Врачнинг ўғли медицина институтига кирса, биолог олимнинг ўғли биология факультетида таҳсил кўрса, буни биз қариндош-уруғчилик, фарзандга илик муҳит яратиш, деб тушунамиз. Инкор қилмайман, бундай салбий ҳолатлар ҳам бўлиб туради, лекин мен ёппасига бир хилда хулоса чиқаришнинг хунук оқибатлари ҳақида гапираётибман. Бирор илмга ва хунарга мойиллик ҳам қондан қонга ўтади дедик. Бугина эмас. Ўша фарзанд тарбия топган муҳит, китоблар дунёси, оиладаги суҳбатлар, унда муайян лаёқатни тарбиялайди. Бу масалани жаҳл билан эмас, ақл билан ўйлаб кўришимиз керак. Айниқса бизнинг жамиятимизда, ишчи, дехқон ва зиёли ўртасидаги фарқ деярли қолмаган бир шароитда, жамиятимиз келажагини ўйлаб тўғри муносабатда бўлмоғимиз лозим. Лекин бу гапни албатта дехқоннинг боласи дехқон, ишчининг боласи ишчи, зиёлининг боласи зиёли бўлиши шарт, деб тушунмаслик керак. Бир ота-онадан ўн фарзанд туғилса, ўн хил феъл-атвор билан туғилади. Биз дехқон болаларидан чиққан академикларни, ишчи фарзандларидан чиққан улкан ёзувчиларни биламиз. Шунингдек, жуда катта зиёлиларнинг фарзандлари ҳеч бир касбга лаёқатсиз ношуд ва ландавур бўлиб ўсганларини кузатганмиз. Ҳамма гап инсонга индивидуал муносабатда бўлишда, қобилиятларининг ривожланишига кенг йўл очишда... Кейинги вақтларда бир институтда, бир соҳада ота-бола ишлаётган бўлса, ҳеч нарса билан ҳисоблашмасдан улардан бирини ишдан бўшатиш ҳоллари рўй бермоқда. Тасаввур қилинг: буюк авиаконструктор Туполевнинг ўғли — ҳозирги бош конструктор — Туполев отасининг ёнида турмаганида ёки шоир Ҳамзат Цадасанинг ўғли Расул Ҳамзатов ҳозирги баъзи ўртоқларнинг қараши билан Адабиёт институтига қабул қилинмаганида илмимиз, адабиётимиз кўп нарса йўқотган бўлмасмиди?! Узоққа бориб ўтирмайлик! Пўл-

кан бахшининг ўгли Умаркул Пўлкан, набираси Амиркул-Пўлкан ҳам анчагина яхши шоир эдилар, мана яқинда эвараси — Саодатнинг ҳам шеърлари эълон қилинди.

Кўнглимда анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган яна бир гапим бор: бу — таъзия билан боғлиқ маъракаларимиз ҳақида. Маълумки, янги замон тўй тантаналари, туғилган кунлар, юбилейлар, турли байрамлар билан боғлиқ янгича одатларни урфга киритган бўлса, ҳали таъзияларнинг шаклу шамоийли у қадар ўзгармаган. Дафн қилиш одатларимиз юз йил аввал қандай бўлса ҳозир ҳам деярли ўшандай. Марҳум хоҳ олис кишлоқлик деҳқон бўлсин, хоҳ раҳбар ёки олим бўлсин, дафн маросимлари қарийб бир хил кечади. Ўлим ҳамманинг бошида бор. Ва у ҳамиша ногаҳондир. Ҳар сафар у сўнгсиз қайғу, алам-изтироб олиб келади. Ногоҳ алам-изтироб бошига тушган одам эса, маросим қонун-қондасини ўзгартириш ҳақида ўйлаб ўтирмайди. Юрт таомилида қандай бўлса дафн шундай ўтади. Отадан ёки онадан айрилиб, ўз дарди ва кўз ёшларига кўмилиб турган фарзанд «фалон эскича одатни қилманглар, дафнни фалондақа тартибда ўтказамиз», дейдиган ҳолатда бўлмайди. Кейинги вақтларда мен бошига ўлим тушган — отаси, онаси, синглиси ё укасини қабрга қўйган баъзи кишиларнинг эскича маросим ўтказди деб, ишдан олинганини эшитдим. Бу ўлганнинг устига тегиш билан баробар иш. Бунинг устига дафн маросими билан боғлиқ янги одатлар ҳали ишлаб чиқилмаган, жорий қилинмаган бўлса. Ҳурматли алломамиз Эркин Юсупов «Советская культура» газетасида ёзганидек, айрим ҳолларда «дўппини ол деса, бош олишлар» рўй берди. Бундай шафқатсизлик шунга олиб келдики, баъзи масъул ишдаги фарзандлар ўз ота-оналари ҳаётдан кўз юмганларида таъзияда қатнашмаслик иложини кидириб қолдилар. Бировлар стационарга ётиб олди. Бировлар командировкага жўнаб қолди.

— *Ўзбекистон Компартияси МКнинг IV ва V пленумларида республика мафкуравий ҳаётида йўл қўйилган камчиликлар кескин танқид қилинди. Бу камчиликлар, бу бир ёқламаликларни айрим шахсларнинг фаолиятидаги нуқсонлар билангина боғлаш ва изоҳлаш тўғри бўлмас эди. Хатоларни тузатиш — ҳаммамизнинг ва ҳар биримизнинг зиммамизда. Халқнинг табиатидан келиб чиқиб янгича маросимлар таклиф этилса, халқ уни қабул қилса ва удумга киритса, ким ҳам сарқитларга ёпишиб оларди!*

— Коммунист — аввало, одам. Демак, у аввало одамийлиги билан ҳаммага ибратли бўлсин.

Диндорлик ҳақида гап борганда менинг ёдимга буюк француз ёзувчиси Оноре де Бальзакнинг «Даҳрий ибодати» деган асари тушади. Даҳрийликда шуҳрат қозонган, илмда камолотга етган, барча динларни инкор қилувчи олимнинг ҳафтада бир марта одамлардан пинҳона ибодатхонага бориб чўкиниб туриши маълум бўлиб қолади. Олимнинг шогирдлари, издошлари аввал бунга ишонмайдилар, сўнг ўз кўзлари билан кўришгач, даҳрийни саволга тутадилар: «Сизнинг эътиқодингиз, таълимотингиз энди нима бўлди? Юзлаб, минглаб одамларни ўз маслагингизга ишонтирган эдингиз, бу ишингизни қандай тушунишимиз керак?». Шунда олим ўз қисматини гапириб беради. Ешлик йилларини, ишсиз — даромадсиз, оч-юпун аҳволда ўлар ҳолатга етган пайтида бир марҳаматли одам унга нажот қўлини чўзганини, сўнг илм олиб шу даражага етишига ҳам кўмак берганини сўзлайди. Ўша марҳаматли одам ўлими олдидан унга васият қилиб: «Еруғ дунёда бирор фарзандим, ишонган одамим қолмади. Сендан ўтинчим — ҳафтада бир марта менинг арвоҳимни йўқлаб саждагоҳга бориб тур», деган экан. Олим ўз-эътиқодига зид бўлса ҳам ўша яхши одамнинг руҳи олдидаги қарзини унутмасдан, ҳафтада бир марта ибодатхонага қатнаб туради.

Марҳумнинг иззатини жойига қўйиш марҳум учун эмас, кўпроқ тириклар учун керак. Еруғ дунёда яшаб, ўзидан яхши хотирот қолдирган инсон ўлгандан кейин ҳам иззат-икромга, хотирлаб туришга лойиқ. Жаҳоннинг барча халқларида бу одат тирик одамларни дунёда ҳалол яшашга, яхши ном қолдиришга ундайди.

Шунинг учун янги удумга киритилган хотира кунининг ҳурмат ва эътиборини қозонди. Одатда кимсасиз, қаровсиз ҳолда ётадиган қабристонлар обод бўлмоқда. Ўтганларни ёдлаб туриш тирикларнинг руҳини енгил қилади. Бундай тадбир олқишлашга сазовор.

Бир донишманддан: «Ер юзиде тириклар кўпми, ўликларми!» — деб сўрашганида у, ўликлар кўп, деб жавоб қилган экан. «Негаки, деган у, — кўнгил кўзи юмуқ одамларни ҳам мен ўликлар қаторига қўшаман».

Инсон бир марта яшайдиган умрида қалб кўзи очик бўлиб, руҳан мусаффо бўлиб, ўз кадр-қиммати ҳамда ўзгаларнинг кадр-қимматини билиб эъзозлаб, авайлаб яшаши лозим. Ҳаёт бизни ҳамиша шунга ўргатади.

ИНСОН МАЪМУР БЎЛМАСА ХАЛҚ МАЪМУР БЎЛМАЙДИ

Мен эсимни таниб кўрганим, эшитганим, қатнашганим анжуманларнинг бирор бир ёмон қарори бўлган эмас. Хоҳ съезд, хоҳ пленум бўлсин, хоҳ сессия, хоҳ курултой бўлсин ҳаммасида халқ фаровонлигини ошириш режалари тузилади, хўжаликка раҳбарлик қилишни яхшилаш, камчиликларга барҳам бериш, маҳсулот сифатини ошириш хусусида тадбир чоралар белгиланади. Радио, телевидение, газеталар, «халқ фаровонлиги» деб жар солади, халқни янги-янги ғалабаларга ундайди. Натижачи? Натижа ўзимизга маълум.

«Чириётган, умрини тугатаётган» капитализмнинг бирор анжумани, масалан, пахта ёки маккажўхорини кўпайтириш тўғрисида қарор чиқармаган, радио, телевидениеси бирор соҳа бўйича план бажарилганлиги ёки бажарилмаганлиги тўғрисида ахборот беришни лозим кўрмаган. Ҳеч бир фермернинг ёки ишчининг қаҳрамонона меҳнати улуғланмаган, бирор партиёга шон-шарафлар ўқилмаган «маҳсулот сифатини оширайлик, халқ фаровонлиги учун курашайлик», деган шиорлар ўртага ташланмаган. Натижачи. Бу ҳам мана энди ҳаммамизга маълум.

Фаровонлик ҳақида жар солмайдиган Америкада инсон бизга қараганда роппа-расо юз баробар кўпроқ фаровон яшаса-ю, эрта-ю кеч фаровонлик тўғрисида меъдага тегар даражада ваъз айтувчи бизлар юз баробар қашшок бўлсак кишига алам қилар экан.

Ҳамма гап шундаки, бизда гап кўп, уларда иш. Улар ишлаганда ҳам бетайин шиорлар остида эмас, ўзи, ўз оиласи, бола-чақаси, авлодлари ташвиши билан, рақобат оламида омон қолиш учун тиришиб, ҳар лаҳза ўз маҳсулотини арзон, сифатли қилиш ғамида ишлайдилар.

Улар ўз мулки, ери, дўкони, дастгоҳига эга. Бизларда эгалик ҳуқуқи йўқ. Эга — халқ. Фаровонликда яшаши керак бўлган, лекин нима сабабдандир эгалик ҳуқуқига ҳам, фаровонликка ҳам эришолмаган халқ!

Бизлар бир нарсани унутдик. Халқ оддий инсонлардан таркиб топади. Инсон маъмур бўлмаса халқ нетиб маъмур бўлсин?

Замон тафаккури ана шунга етиб келганидан мамнунман. Асли бу эслик одамларга бундан қирқ йил илгари аён бўлган ҳақиқат эди. Айтиш қатағон бўлди, фикр қилиш ман бўлди. Майли ўтган ишга саловот. Энди зуд-

лик билан биздан узоклаб кетган тараккиёт кемасига етиб олишимиз лозим. Бунинг учун ўз кемамиз елканларини давр шамолларига очишимиз, эшкакчиларимизнинг қўлларини ечиб юборишимиз керак. Бизни пастга тортиб ётган маъмуриятчилик деб аталган лангарни кўтаришимиз керак. Бизларда ҳам кучли одамлар бор, уддабу-ронликда инглиздан ҳам, америкаликдан ҳам қолишмай-диганлар бор. Уларга эрк берилса бас. Аммо... жуда кўп аммолар борки, мана салкам беш йилдан буён арра торти-шиб ётибмиз.

Биринчидан, маъмурий буйрукбозлик системаси осон-лик билан ўз ўрнини эркин савдо ва эркин ракобатга бўшатиб бермайдиганга ўхшайди. Аввалгидек юкоридан кўрсатма, куйидан ижро давом этмоқда. Дехқонларга ер бериш ҳақидаги ҳукумат қарори ҳам ҳамма жойда кўн-гилдагидек амалга ошаётгани йўқ. Қайта қуришни юко-ридан бошланган инкилоб дейдилар. Лекин қайта ку-ришнинг энг катта тўғаноғи ҳам «юкори» бўлиб турибди. Жилов министрликлар қўлида бўлгач, куйидан чиқадиган амал ва тадбирларнинг бўғилмаслигига ким кафолат бера олади? Қайси маҳаллий раҳбар ерни дехқонларга дадил бўлиб бера олади — қачонки, юкоридан тасдиқлаб қўйил-ган план топшириқлари катъий бўлса. Нега плансиз, топшириқсиз фақат ўзаро манфаатли контракт билан ишлайдиган Америка фермери дунёга ва ички бозорга қанча керак бўлса шунча пахта, мева, гўшт, сабзавот етказиб беради-ю, нега энди шундай жаннат ўлканинг на пахтасида, на бошка экинида барака бор? Ҳамма гап шундаки, биз пахтани сув текинга топширамиз. Ўртада ўзаро манфаатли контракт йўқ. Бир совхоз директорининг сўзини айтай:

— Пахтазорнинг гектаридан нари борса бир ярим минг, бир минг саккиз юз сўм даромад оламиз. Бир йил пахта ўрнига бир қисм ерга саримсоқ пиёз экиб гектари-дан ўн минг сўмдан даромад олдик...

Энди саримсоқ пиёз меҳнати қаёқда-ю пахта меҳнати қаёқда. Ўн баробар қийин меҳнатдан ўн баробар кам даромад олинса шу адолатданми?

«Зўр билан қурилган иморат вайрона бўлади», деган мақол бор. Зўр билан эктирилган экиндан ҳам на юртга, на дехқон хонадонига барака киради.

Мавжуд колхоз ва совхозлар дехқонни шафқатсиз эк-сплуатация қилиш қуроли бўлиб қолди. Мен коллектив хўжалик, ширкат бўлиб ишлаш тарафдориман. Лекин бу ширкатда менинг аниқ улўшим, даромадга тенг шерикли-

гим, эрким, ҳуқуқим бўлиши керак. Истаган вақтда еримни, анжомимни ажратиб олиш ҳуқуқим бўлиши керак. Бўлмаса, колхознинг қулдорликдан нима фарқи қолади? Дехқонда ўз ерига нима экиш, кимга қандай қилиб сотиш ихтиёри бўлмаса у дехқонми? Пахтанинг ҳар килограммига қўшимча тўланадиган — йигирма тийин садака даражасида кам эканини наҳотки иқтисодчиларимиз, катта раҳбарларимиз билмайдилар? Биздан бир сўмга олинadиган пахтадан 25—30 сўмлик тайёр маҳсулот олиниши ҳаммага аён-ку.

Суверенлик, мустақиллик аёнки, давлат монополияси, қатъий белгиланган харид баҳоси деган тушунчаларга бегона. Пахта монополияси — НЭП ичидаги ҳарбий коммунизм деган сўздир.

Мен жумҳурият суверенлигини марказнинг талончилик сиёсатидан озод бўлиш деб тушунаман. Дехқоннинг ўз ерига, мулкига эгаллиги, ўз маҳсулотини икки томон учун манфаатли баҳода сотиши деб биламан.

Халқ сайлайдиган депутатлар ана шу режаларни рўёбга чиқарувчилар бўлиши керак. Улар иқтисодни, сиёсатни, ҳуқуқ илмини чуқур билган кишилар бўлишини орзу қиламан. Халқ ўз номзодларини ўзи кўрсатиши лозим. Юқоридан илгариги каби разнарядка билан — фалонга сут соғувчи, фалонга комсомол аъзоси, фалонга ишчи синфи вакили деган гапларни йиғиштириб қўядиган замон келди. Депутатлик халқ дарди билан ёнган кишилар ишидир. Мен шу кунларда халқимизни сиёсий фалонликка чақираман, негаки сиз билан бизнинг тақдиримизни ҳал қилувчилар энди министрлар, райком, обком секретарлари эмас, энди ана шу депутатлар бўладилар.

1989

МУЛОҚОТ

Мамлакатнинг ҳамма бурчакларида бўлгани каби республикамиз ҳаётига ҳам демократия ва ошкоралик тобора кенг тармоқ ёйиб кирмоқда. Айни вақтда бу жараён ўзининг бутун мураккаблиги билан жамият олдига янги-янги вазифалар қўйди, бир қанча чигал муаммоларни ҳам юзага чиқарди. Халқ турмушининг ҳамма жиҳатлари билан узвий боғлиқ бўлган миллатлараро муносабатлар масаласи ана шундай мураккаб ва ҳал қилиниши долзарб муаммолардан биридир.

Дарҳақиқат, Ватанимиз халқларининг дўстлиги — бизларнинг бебаҳо неъматимиздир. Шу кунгача биз нимага эришган бўлсак, садоқатли дўстлик натижасида эришганмиз. Миллатлараро биродарлик инқилобий курашларда — Улуғ Ватан уруши жангоҳларида қон билан мустаҳкамланган. Халқларимиз меҳнат жабҳаларида бу дўстлик қасрини бино қилганлар. Унинг ҳар бир гишти мукаддасдир.

Ўзбек халқи улуғ мамлакатимиз оиласида камол топган, биродарлик туйғуси қон-қонига сингган, табиатан байналмилалчи халқдир. Уни бу йўлдан тойдирмоқчи бўлганларнинг, халқ бўйнига миллий маҳдудлик тавқ-лаънатини осмоқчи бўлганларнинг уриниши беҳуда. Ақл кўзи очиқ бўлган ҳар бир одам кўриб турибдики, Фарғона водийсида бўлган воқеалар ўзбек халқининг иши эмас. Бу можарони ҳеч бир халққа, ҳеч бир миллатга даҳли йўқ. У ана шу можародан манфаатдор бўлган нопок гуруҳларнинг ишидир. Улар ўз ғаразли ниятлари йўлида халқ шаънини қора қилишдан тоймайдиган, инсофу имондан айру жиноятчи унсурлардир.

Фарғона воқеаларини сиёсий баҳолаган вақтда республикамизда, хусусан, Водийда юзага келган ижтимоий шароитни четлаб ўтиш мумкин эмас. Бир томондан, пахта якка ҳокимлиги, фалокатли экологик вазият, ишсизлик, турмуш даражасининг пастлиги, иккинчи томондан, чуқур илдиз отган коррупция, социал адолатсизлик, партия-совет ташкилотларида авж олган формализм, юзаки иш кўриш услуби, қийинчиликларни хас-пўшлашга интилиш, «Ҳамма иш жойида» деб раҳбарларга яхши кўринишга ҳаракат қилиш — буларнинг ҳаммаси Фарғона воқеаларининг содир бўлиши учун боп шароитни, тайёр муҳитни юзага келтирди. Қувасойдаги ҳодиса эса ўша муҳитда учқун вазифасини бажарди. Биз Фарғона воқеаларида айбни жамоатчиликка, норасмий уюшмаларга, «тарбиясиз» ёшларга тўнкаб, партия ва совет ташкилотлари раҳбарларини оппоқ қилиб кўрсатсак, хато қилган бўламиз. Маълумки, вазият ногаҳон вужудга келган эмас. Юз бериши мумкин бўлган фалокат ҳақида раҳбарлик бир неча кун илгари огоҳлантирилган. Воқеаларни таҳлил қилиш шунини кўрсатадики, агар ўз вақтида амалий чоралар кўрсатилганда бу фалокат юз бермаслиги мумкин эди.

Бугун ўша воқеаларни сиёсий баҳолар эканмиз, зўр бериб Ўзбекистондаги «миллатчилик кайфиятлари»ни бўрттириб кўрсатувчиларга муносиб жавоб беришимиз керак бўлади. Аввало бу хунук тамға дўст, меҳрибон

халққа муносиб эмас. Улуғ Ватан урушининг оғир кунларида бир бурда нонини дўстлар билан баҳам кўрган, минглаб етим болаларни бағрига босган ўзбек халқини миллий маҳдудликда айблаш инсофсизликдир. Ўз она тили, маданияти ривожини учун, ўз тарихи, маданий меросини ўрганиш учун интилиш миллатчиликка кирмайди. Демократия ва ошкоралик туфайли янада кучайган бундай интилишни Фарғона воқеаларига боғлашга ҳаракат қилаётганлар янглишадилар. Булар тамоман бир-бирига зид бўлган ҳодисалардир.

Қайта қуриш тўлкинида мамлакат бўйлаб қанот ёйган демократик ҳаракат бизнинг Ўзбекистонимизда ҳам кенгайиб бормоқда. Халқнинг манфаатига мос келувчи ҳар қандай ҳаракат қўллаб қувватлашга лойиқдир. Ешларимиз ўз келажагини ўйлаб, жамиятимизнинг адолатли, эркин, фаровон жамият бўлиши учун курашга бел боғлаган эканлар, биз буни фақат олқишламоғимиз керак. Улар ўз олдларига қўйилган ниятлар — пахта яккаҳоқимлигини тугатиш, Ўзбекистонда ўзбек тилининг давлат тили бўлиши, ўлка табиатини асраб авайлаш, халқимизнинг турмуш даражасини кўтариш — булар ҳаммаси эзгу ниятлардир.

Норасмий уюшмаларга муносабатимизнинг асосий принципи — диалог, яъни мулоқот бўлиши керак. Жамоатчилик фаоллиги — улкан қудратга эга бўлган ҳаракат. Ундан эл нафи йўлида фойдаланиш яхшилик сари йўналтириш — бизнинг вазифамиз.

Шу кунларда Фарғонанинг кўпгина шаҳарларида жорий этилган комендантлик соати давом этмоқда. Бу рисоладаги ҳолат эмас. Биз жамоатчилик кучига таянган ҳолда вазиятни назоратга олишимиз лозим. Омманинг уюшқоклиги ва ҳамжиҳатлиги бўлса ҳеч қандай ҳарбий кучга эҳтиёж қолмайди.

Ўзбек халқи дунёга буюк алломаларни етказиб берган. Навоий, Бобур, Машраб сингари жаҳонга машҳур шоирлар руҳи ҳамиша бизни инсоний камолот сари чорлаб туради. Улар ўзларининг энг нодир асарларида дўстликни, инсонпарварликни, меҳр-муҳаббатни улуғлаганлар. Улуғ аждодларимизнинг ўлмас ғояларига содиқ бўлиш бизнинг бурчимиздир.

ЎЗБЕКЧА САЛОМГА ЎЗБЕКЧА АЛИК БЎЛСИН

Ўзбекистон ССРнинг Тиллар тўғрисидаги қонун лойиҳасини кўриб қувондим, ўқиб хаёлга чўмиб қолдим. Лойиҳанинг ўзи кўрсатиб турибдики, ҳали бизда тузик тили, яъни ҳужжатнавислик (ёки девон ёки идора тили) баркамол эмас. Бу эса давлат тилининг асосий шартларидан бири. Гарчи лойиҳада «... бошқарув органларининг ҳужжатлари ўзбек тилида қабул қилинади, рус тилига таржима қилинади», дейилган бўлса ҳам лойиҳанинг ўзи аввал рус тилида ёзилгани, сўнг ўзбек тилига таржима қилингани, таржима қилинганда ҳам жуда пала-партиш таржима қилингани кўриниб турибди. «... Ўзбек тилида, рус тилида ёки муайян жойда ғуж яшайдиган миллий гуруҳларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда бошқа тилларда таълим берадиган мактабгача тарбия муассасаларининг ҳамда мактабларнинг кенг тармоғи вужудга келтирилади». Бу жумлани фақат русча матнни ўқигач, англаб етдим. Бунақа бурама, мужмал гаплар, сўз бирикмалари лойиҳада тўлиб ётибди. Уларни инсон тушунадиган қилиб янгидан ёзиш керак. «Ғуж» сўзи одамларга нисбатан эмас, ҳашаротга нисбатан ишлатилади. Одамлар жам бўлиб, тўп бўлиб, бирикиб яшайдилар. «Правонарушение» деган русча сўз «хукукбузарлик» эмас. Хукукни бузиб бўлмайди. Бу ўринда «право» сўзи тўғрилиқ, тартиб, қоида маъносини билдирувчи «правый» сўздан ясалган. Демак, «правонарушение» — «тартиббузарлик»дир.

Тилимиз жуда бой. Ҳар қандай маъно ифодасига бир неча сўз топилади. Фақат бу сўзларни топиш ва дадил девон тилига киритиш керак. Бунинг учун Атамалар маркази ташкил қилиш лозим деб ўйлайман. Бу Марказ Ўзбекистон ССЖ Олий Кенгаши ёки Вазирлар кенгаши ҳузурда бўлса айни муддао бўларди. Унда етук тилшунос олимлар, адиблар, турли соҳаларнинг билгич намоёндалари ишласалар, балки ҳужжатларимизда сунъий ясалган, ғализ, мантиқсиз атамалар камроқ учрармиди...

Лойиҳада фикр қайтариқлари, декларатив жумлалар, қонунга дахли бўлмаган келажак режаларининг баёни, қаёққа бурса кетаверадиган тийганчиқ моддалар ҳам йўқ эмас. Масалан, ходимлар билан раҳбарлар ўртасидаги муносабатларда «... муомала ва ахборот тилини (?) тобе ходим танлайди. Раҳбар муомала ва ахборот тили сифатида ўзбек тилини ёки рус тилини (?) қўллаши мумкин...» дейилган. Яъни ўз раҳбарига немис немисча, корейс ко-

рейсча, юнон юнонча мурожаат қилиши мумкин. Раҳбар эса ўзбекча ёки русча жавоб беради. Насриддин Афандининг идорасида ҳам бундай қонунни яратиш хаёлга келмаган.

Қисқаси, қонунни жиддий қайта ишлаб чиқиш, қисқа, аниқ қилиб тузиш керак. Бошқа тиллар олдида такрор-такрор узр-маъзур қилишга ўхшаган қуллуқнамо жумлаларни қисқартириш лозим. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишидан мақсад нима? Мақсад шуки, Ўзбекистон сарҳадида ҳар бир одам ҳар қандай маҳкамада ҳар қандай даражадаги хизматчига ўзбек тилида мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлсин. Ўзбекча саломига ўзбекча алик эшитсин. Мен телефон тутқичини кўтариб, 09 ни терганимда жавобан «лаббай» деган овозни эшитмасам, ресторанда, темир йўл кассасида, дўконда, маълумот бюросида мен билан ўзбек тилида гаплашадиган одам бўлмаса, ўзбек тилининг давлат тили бўлишидан менга нима фойда? Бу орзу эса қонун билан бир кунда амалга ошириладиган иш эмас. Хизмат вазифаси бўйича кўпчилик билан муомала қилувчилар бир неча юз минглик лашкардир. Улар ичида ҳозирги кунда ўзбекча биладиганларидан билмайдиганлари кўп. Нима қилиш керак?

Менимча давлат тили мақомига икки босқичли зинадан кўтарилишимиз лозим. Биринчи босқичи уч йилни ўз ичига олиб, ўтиш даври, деб аталсин. Бу даврда ўзбек тилини ўргатиш ва тарғиб қилиш кенг йўлга қўйилиши, атамалар маркази ғайрат билан ишлаши, идоралар ўзбекча ёзув машиналари билан таъминланиши, мажлисларлар таржима учун радио қурилмалари билан жиҳозланиши лозим. Уч йил орасида биз давлат бошқарув ишларида, мажлисларда ходим-раҳбар, хизмат қилувчи, хизмат буюрувчи муносабатларида, икки тиллилик босқичини ўтишимиз керак бўлади. Бошқа илож йўқ.

Агар биз 1993 йилгача кадам-бакадам соҳама-соҳа чинакам давлат тили босқичига ўтолсак улуғ иш бўларди. Бунинг учун барча илм кишиларининг, ташкилотчиларнинг фидойи ҳаракати зарур. Тил ҳақидаги қонуннинг ўшанда кучга кирадиган асосий моддаси шундай баён этилмоғи лозим:

«Ўзбекистон ҳудудида яшаб турган, ўз хизмат вазифаси бўйича аҳоли билан муомала қилиши лозим бўлган ҳар бир фуқаро ўзбек тилини билиши шарт».

Шу модда кучга кирган куни ўзбек тили давлат тили бўлади.

РУҲИМИЗ ЭҲТИЁЖИ

Тил ҳақидаги қонун бизга нима учун керак? Фуруризмизни намойиш қилиш учунми? Иззат-нафсимизни қондириш учунми?

Йўқ, Бизга Тил ҳақидаги қонун ўзлимизни сақлаб қолиш учун, тилимизни йўқотиб қўймаслик учун, ўзбек деган халқнинг йўқ бўлиб кетмаслиги учун керак.

Ўзбекистонда ўзбек тили ўғай бола бўлиб қолди. Она тилимизда ариза ёзишни, мажлис олиб боришни, расмий идора вакиллари билан муомала қилишни унутиб қўйдик. Қайси даричани чертиб, қайси эшикни очиб, қайси телефон рақамини териб, ўзбекча савол берсангиз, нариги томондан жаҳлдор овоз сизга: «Говорите по русски!» — дейди. Сизга бундай терс жавоб қилган кўпинча қора қошли, қора кўзли ўзбек қизи ёки комсомол тарбиялаб, раҳбарликка кўтарган ўзбек йигити бўлади.

Ўзбек ўзбекча гапирмай қўйса, додингни кимга айтасан!

Қонунлардан бир қонун биз бир адиб дўстимизникида суҳбатга йиғилдик. Гап тил тўғрисида кетди. Баҳс вақтида шу нарса маълум бўлиб қолдики, ҳаммамиз ҳам гапимизга беихтиёр рус сўзларини қўшиб сўзлар эканмиз. Ўзбекча била туриб русча ёки байналмилал сўз ишлатганларга жарима белгиланди. Қонундан бузган бир сўм ташлайди. Натижада суҳбат охиригача бир зиёфатга етадиган пул тўпланди. Эътибор беринг! Бу — адабиётчилар, тилчилар суҳбатида юз берган ҳодиса. Бошқалар тўғрисида гапирмаёқ қўяй.

Аҳвол шундай давом этса, янги асрнинг охирига бориб тилимиздан айриламиз. Тилнинг йўқолгани эса — халқнинг йўқолганидир.

Ҳозирда вазият шундайки, Ўзбекистонда ўзбек тилини билмаган одам бемалол ҳаёт кечираши мумкин. Уни ўрганишга эҳтиёж йўқ. Лекин рус тилини билмаган одамга ҳамма эшиклар берк. Нуруний онахон ҳоким тилни билмагани учун нафақа масаласида ижроком ходими билан муомала қилолмайди. Уйига ўт тушган ўзбек ўт ўчирувчига маҳалласи қаердалигини тушунтиролмайди. «Тез ёрдам»га қўнғироқ қилиб боласининг дардини англашиб гапиролмайди. Аввало унинг маҳалласида телефон бўлмайди. Телефон бўлганда ҳам, ўт ўчирувчи келмайди, келганда ҳам, сув ғамламаган бўлади, маҳалладаги сув босими ўт ўчиришга етмайди. Лекин булар бошқа масалалардир. Асли айб ўзимизда. Шаҳар марказини

буйруқ олган кўшиндек ихтиёрий ташлаб чикиб кетган-миз. Қурбақа обод қилган ерларни обод қилиш учун!

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Тиллар тўғрисидаги қонуни лойиҳаси шу кунларда қизғин муҳокама қилинмоқда. Дастлабки мулоҳазалар шуни кўрсатдики, бу лойиҳа мутлақо талабга жавоб бермайди. У кучга кирса, ҳозирги мавжуд ҳолат, яъни рус тилининг ҳокимлиги, ўзининг қонуний ифодасини топади. Негаки, лойиҳанинг ҳеч бир ерида на раҳбар ходимларга, на хизмат вазифаси бўйича кўпчилик билан муомала қилувчи хизматчиларга давлат тилини ўрганиш мажбурияти белгиланган эмас.

Давлат тили — амалдаги расмий тил бўлиши керак. Қонунда бор, ҳаётда йўқ бўлган давлат тили ҳеч кимга керак эмас. Шундоқ ҳам фақат конституцияни безаб турган хўжақўрсин ҳуқуқ ва мустақилликларимиз ошиб-тошиб ётибди...

Давлат тилидаги қонун бугун кучга киргани билан мавжуд шароитда ўзбек тили бугуноқ ҳақиқий давлат тили бўлиб қолмайди. Негаки идораларда ибтидоий талаб — ўзбекча ёзув машинкалари йўқ. Биз ҳар кун мурожаат қилувчи ташкилот ва муассасаларда ўзбек тилини биладиган одамлар камчиликни ташкил қилади.

Илмнинг бир қанча соҳаларида ўзбек тили мутлақо ишлатилмайди, десам нотўғри бўлмас. Шунингдек расмий ҳужжат тили, идора тили ҳам бизда йўқ деярли. «Берилди ушбу справка» деб бошланадиган маълумот қоғозларининг даври ўтган. Ўзбек атамалари марказини ташкил этиш ва умумхалқ иштирокида «справка», «рапорт» «докладная записка» сингари ўнлаб, юзлаб ҳужжат атамаларини, расмий тил ибораларини яратишимиз керак бўлади, «самолёт», «поезд», «пароход», «холодильник», «водопровод» каби русча сўзларга, «регион», «трансформация», «кооперация» сингари байналмилал сўзларга ҳам иложи борича мос ўзбекча сўзлар топишимиз керак бўлади. Йўқса, бир кун келиб, бизнинг газеталаримизда «Советлар Россиясида крестьянлар положениеси» қабилида сарлавҳалар пайдо бўлади.

Гап она тилимизнинг ҳаёт-мамоти устида бораётир. Биз ёзувчилар, шоирлар, айникса куйиниб бонг уришимиз лозим. Чунки биз келажак дастёрларимиз.

Тил унутилди, халқ ёди унутилди, демакдир. Тили йўқ, шоири йўқ халқни халқ деб бўладими?

1989

«БИРЛИК» МИТИНГИ ҚАТНАШЧИЛАРИГА МАКТУБ

Азиз биродарлар!

«Бирлик» аъзолари ва хайрихоҳлари бўлган, юрт қайғуси билан юраклари ёнган ака-укалар, опа-сингиллар! Сизларга мурожаат қилиб, икки оғиз сўз айтмоқчиман.

Она Ватан истиқболини ўйлаб, халқнинг тили, маданияти, эзгу урф-одатлари, табиати, тарихи, илмий иқтисодий тараққиёти тўғрисида қайғуриб қилинган ҳар қандай ҳаракат қўллаб-қувватлашга лойик, табаррук бир ишдир. «Бирлик»нинг мақсади олижаноб, йўли тўғри. Аминманки, эзгу йўлда қўйилган қадам хайрли ишларга олиб боради. Ўзбекистонимизда ўзбек тили давлат тили бўлиши керак! Буюк Навоийнинг ўлмас асарлари ҳаққи, Муҳаммад Бобурнинг юрт соғинчи билан дафтарга кўз ёш бўлиб томган сатрлари ҳаққи, Турди Фароғийнинг фарёди, Муқимий ва Фурқатларнинг нолалари ҳаққи, Машрабнинг шаҳид қони ҳаққи, ўзбек тили давлат тили бўлмоғи керак!

Бу асло рус тилининг қадрини, бошқа барча тилларнинг қадрини туширмайди. Рус тили халқлар ўртасидаги алоқа тили, қолаверса жаҳон тили сифатида, жаҳон маданиятига кўприк сифатида яна ҳам кўпроқ, чуқурроқ ўрганилиши лозим. Биз ўз қадримизни билибгина дўстларимиз қадрига ета оламиз.

Яна аминманки, ўзбекистонимизда пахта якка зироати барҳам топади. Бу йўлда қурбон бўларак кесилган боғларимиз, ҳайдалган яйловларимиз яна тикланади. Еримиз ҳеч қачон ҳеч қаерда мисли кўрилмаган заҳарланишдан ҳоли бўлади. Энг олис кишлоқларимизга ҳам тоза сув етиб боради, гўдақларимиз бевақт ўлим чангалидан халос бўладилар, аёлларимиз ортиқ ўзларини ўтга ёқмайдилар! Бунинг учун министрларнинг ваъдалари эмас, халқнинг бирдамлиги керак. Ҳар биримизнинг ўз ўрнимизда қиладиган амалий ишларимиз керак, курашимиз керак.

Халқимизда: «Ҳисоблик дўст айрилмас» деган гап бор. Республикаимизнинг давлат ҳазинасидан қарздорлиги тўғрисидаги, умумиттифоқ дастурхонига боқимлиги тўғрисидаги уйдирмалар бўлмаслиги учун, умуман, «ким кимни бокмоқда?» деган саволлар дўстлигимизга раҳна солмаслиги учун республика хўжалик ҳисобини жорий этиш ҳар жиҳатдан фойдалидир. Ўз ерига, мулкига ўзи эга бўлган

инсон — озод инсон; ўз ерига ўз мулкига ўзи эга бўлган халқ мустақил халқ ҳисобланади.

Шундай кун келадики, бугун илк куртак ёзаётган демократия тўлиқ ғалабага эришади. Бизнинг пахтамиз, пилламиз, қоракўлимиз ҳам; олтинимиз, газимиз, маъданларимиз ҳам; бўлак саноат ва зироат маҳсулотларимиз ҳам жаҳон бозори тарозусида тортилиб, ўз асл қадркийматини топади. Шунда байналмилал дўстлигимиз янада мустаҳкамланади, меҳнатга иштиёқимиз янада ортади, ўз хато ва камчиликларимизни чуқурроқ англаймиз ва бартараф этишга интиламиз.

Бунинг учун, такрор айтаман, ҳар кимнинг ўз ўрнидаги меҳнати ва кураши керак.

Азиз дўстлар! Мен сизларни бирдамликка, курашчанликка, шу билан бирга вазминликка, оқилликка чақираман. Халқларимиз биродарлиги — бебаҳо бойлигимиз. Унинг қадрини туширувчилар орамизда бўлмаслиги керак. Қўзғолган халқ қудрати — тошқин сув қудратига тенг. Тошқин сув электр қувватига айланиб, чироқ ёкиши, ерга ҳаётбахш намлик бериши ҳам мумкин, вайронлик келтириши ҳам мумкин. Ишонаманки, «Бирлик» атрофида уюшган халқ — чироқ ёкиш қудратига эга бўлган кучдир.

Сизларга омонлик, курашингизда толмаслик тилайман.

Ҳаммангизни юракдан севгувчи

Эркин Воҳидов

1989 йилнинг 8 апрели

ИНСОФГА ДАЪВАТ

(Дадаҳон Нурийнинг «Шаҳар тегирмони» китобига сўз боши)

Асримиз бошида илмий техника тараққиётининг ибтидосидаёқ оламнинг энг буюк, энг номдор, инсонпарварлик ғоясини эътиқод билган ёзувчилари, шоирлари, индустриянинг темир қадамларидан пайҳон бўлаётган табиатга қараб нола чекканлар. Лев Толстойнинг хитобларида, Сергей Есениннинг ҳассос мисраларида ўша дард ошкор бўлиб туради. Улуғ кишиларнинг бу маҳзун ҳиссиёти башорат эканини, ҳушёрликка чақирик эканини кўплар англамаган. Билъакс уларни патриархал туйғуларга асир бўлиб қолганликда, ўтмишни соғинишда, индустриал гигантларнинг буюк аҳамиятини тушунмасликда айблаганлар. Табиатни бўйсундиришга қаратилган дастлабки

тадбирларнинг муваффақияти кўпчиликнинг бошини айлантирди, инсоннинг олий кудрати, тоғларни емириши, дарёларни тескари оқизиши шарафланди, шеър устодларда мадҳ этилди.

Табиат билан зўравонлик мавқеида туриб гаплашиш оқибат натижада зўравоннинг ўзига, инсоннинг ўзига бало бўлиб қайтди. Шундагина одам ўзининг табиат билан боғлиқлигини, унинг хўжаси эмас, боласи эканини англади. Англади, дедим, лекин ростдан англадикин?

Дадахон Нурийнинг публицистик асарларини ўқиб ҳали бу англаш йўлида кўп жабру жафоларни чекишимиз кераклигини ўйлайман. Афсуски табиатни асраш, авайлаш учун мутасадди бўлган томон билан уни емираётган, кесаётган, сўраётган томон кучлари нисбати золимлар фойдасига ўнга бир! Езувчиларнинг овози газета, журнал саҳифаларидан нарига кўтарилмаяпти. Ошкоралик даврининг ошкор танқидлари қудуққа қараб «Искандарнинг шохи бор» дегандек кўнгил бўшатиш бўлиб қолмоқда.

Дадахон ёзаётган гаплар ҳаммамизнинг кўнглимизда аллақачон етилган, бонг уриб айтиш керак бўлган гаплардир. Бу аянчли ҳолат учун ҳар бир виждонли одам, дилида ҳамияти бор одам ўзини жавобгар деб билиши керак. Она юртини севмаган, уни асрамаган, келажакни ўйламаган фарзанд фарзандми?

Табиатимиз қўйини инсон қиёфасидаги чигирткалардан тозалаш пайти келди. Қалб кўзи кўр, кўкрагида диёнат, инсоф ҳисси бўлмаган, ўз оёғи остидан нарини кўролмайдиган, бугунги манфаатдан бошқа нарсани ўйламайдиган шахсларнинг кўзини очиб қўйиш пайти келди. Нахотки оқ кум барханларига айланиб бораётган Орол, кимёвий дорилардан нашаванд бўлган далалар, заҳарли дудлардан қовжираган боғлар, кўзларининг туби сарғайган болалар бизни ҳушёр тортирмасан!

Сизга тақдим этилаётган асар муаллифи «Тўхтанг, одамлар! Эс-ҳушингни йиғиб олинг! Бу йўлнинг охири ҳалокат!» дея хитоб қилади. Дарҳақиқат, Бўстонлик мисолида кўрсатилган табиатга ёвузларча муносабатни инсон насли олдидаги улуғ гуноҳ деб баҳоламоқ керак.

Уруш даври кинохроникаларида Нюрнберг халқаро суди намойиш қилинганда гитлерчи генералларнинг манфур юзида қабих бир ишончли кўраман. У юзларда «биз солдат бўлганмиз, буйруқни бажарганмиз!» деган хотиржамлик ифодаси бор. Улар «буйруқни бажариб» минглаб одамларни тирик ёққанлар, оналарни, гўдакларни тирик қўмганлар...

Ҳозир маъсум табиатга нисбатан «буйрукни бажараётган» баланд курси бандалари виждон нюрнбергини ўйласалар бўларди.

Ёзувчи Дадахон Нурий бу асарни осонлик билан ёзмади. Неча-неча чақирим йўлларни пиёда кезди, неча-неча мутасадди идораларнинг қабулхоналарида амалдорларнинг қиё боқишига мунтазир бўлиб ўтирди. Талашди, курашди, куйди, ёнди. У сарф қилган вақт, асаблар, уйқусиз кечаларни ҳисобласа ҳар бир мақола ўрнига битта роман ёзса бўларди. Йўқ, бу қайсар одам ҳаловатидан кечиб литфонддан қарзга ботиб, неча мартабали кишиларга шумшук кўриниб бу публицистик мажмуаларни ёзди.

Яхши ҳамки юртимизда шунақа куюнчак, ўзидан кечган одамлар бор, муомалага кўнмайдиган, ўжар зотлар бор. Тўғри, бундайлар кам, баъзан ёлғиз ва бенажот қоладилар. Лекин улар бор. Улар борки, юртимизнинг эртаги яхши кунларидан, табиатнинг кўрки сақланиб қолажигидан умид бор.

1989

УМИДЛИ ДУНЕ

Одамлар гапдан чарчаган. Дунёнинг ҳамма гапи айтиб бўлинганга ўхшайди. Ҳаётда ўзгариш кам. Ҳалол гап шуки, «ҳа-ҳа» деганимиз сари аравамиз лойга чуқурроқ ўтирмоқда. Негаки, ҳамма «ҳа-ҳа» билан овора, аравани тортувчилар камайиб, уни минувчилар кўпайди.

Шу вақтгача арава эгаси — давлат, аравакаш — раҳбар, биз ҳаммамиз — отлар эдик. Бу таксимотнинг номи ни маъмурий-буйруқбозлик дедик. Энди муносабатлар ўзгарди. Ҳўш, энди биз киммиз? Отмизми ёки одам, от бўлсак қамчи уринг, одам бўлсак арава беринг. Ҳозирги раҳбар отлари ечиб юборилган аравани ҳайдаб кетаётганга ўхшайди.

На жаннат бу, на дўзах бу

Аросатдур, аросатдур.

Ҳаводек бизга даркор не?

Фаросатдур, фаросатдур.

Сўрарман, ғамзада элнинг

Юрак дардига не чора?

Келур ғайбдин садо: ёлғиз

Адолатдур, адолатдур.

Куни кеча Покистоннинг «Тобони» фирмаси вакили Муҳаммад Аббосхон билан Фарғона йўлида ҳамсафар бўлиб қолдим. Бу фирма Совет Иттифоқи билан кўп йиллардан бери ҳамкорлик қилади. Лекин Аббосхон фиғони фалакка чиқиб, мутасадди одамларимизнинг ночорлиги, масалани ҳал қилолмаслиги тўғрисида гапиради.

— Сизнинг бошингиздаги энг улкан бало — эгасизлик, — дейди у. — Маъмурият ўзаро фойдали шартномадан манфаатдор эмас. Шахдамлик йўқ, хато қилиб қўйишдан қўрқади, ўтирган курсисидан ажралиб қолмасликни ўйлайди. Иш қилмаган одам хато қилмайди. Шунинг учун поғонама-поғона маслаҳатлар пастдан юқорига, юқоридан пастга чиқиб тушаверади.

Яқинда чинозлик бир йигит билан сўзлашиб қолдим. Иркутскда шу кунларда 40—50 даражали совуққа чидаб, япон фирмаси билан ҳамкорликда магнит ленталари чиқарувчи корхона қурмоқда экан.

— Нега шунини Ўзбекистонда қурмадингиз? Жонингизга жабр қилиб, нега совуқ юртларда юрибсиз? — деб сўрасам:

— Бизда маслаҳатни пиширгунча қариб кетаман, — деди.

Ўтган йилда ишимиз кам, маслаҳатимиз кўп бўлди. Янги йилдан муродим ваъдалардан чарчаган халқ ниҳоят умидлар нишонасини кўрса. Деҳқон деганнинг бир танобдан ери бўлса, ўзи тўйиб, юртни тўйдирадиган ҳолга келса, Америка фермерини айтмайман, камида Болтик бўйи деҳқонларидек яшаса, уйда газ ўчоғи, кўрасида моли, даласида ем-хашаги бўлса. Қишлоқ боласи ҳам шаҳар боласидек мактабга лой кечиб эмас, асфальт йўлдан борса, умрининг кўпи далада эмас, мактаб партасида мутолаа билан ўтса. Ҳар бир болага эрталаб бир пиёла сут ичириш мажбурий қоидага кирса (Ўзбекистон захарли зона бўлганлиги учун ҳам шундай бўлиши шарт!)

Янги йилдан орзуларим кўп. Барча жумҳуриятлар қатори Ўзбекистоннинг ҳам ўз ери, ер ости ва усти бойликлари жумҳурият мулки деб эъдон қилинишини орзу қиламан. Она тилимиз янада камол топса, уни Ўзбекистонда яшаб турган қардошларимиз астойдил ўрганишга киришсалар, бунинг учун ҳар бир корхона, идора ва муассасада ўзбек тили тўғарақлари ташкил этилса, дейман. Ҳар бир ўзбек ўз она тилининг жонқуяри, заргари бўлишини, барча матбуот органлари тилимизни бойитишга ҳисса қўшувчи жарчилар бўлишини истайман. Қани энди ўзини зиёли деб ҳисоблаган ҳар бир одам тилимизга керакли

бир сўзни олиб кирса, унутилган бирор сўзимизни тирилтириб луғатимизга қўшса.

Халқимизга мен шу кунларда сиёсий фаоллик, кураш-чанлик, жасорат тилагим келади. Жумҳурият Олий Советига ва маҳаллий Советларга сайловлар арафасида томошабин бўлиб турмасликларини истайман. Депутатлар сиз билан бизнинг қайғумизни қиладиган одамлар бўлсин, зукко, билимдон, тиниб-тинчимайдиган, раҳбарларни холи жонига қўймайдиган кишилар бўлсин. Юқоридан тавсия қилинган, мўмин-маъқуллиги билан кимгадир ёққан, лекин юрагида дарди, оташи бўлмаган, ўтирган курсисига ёпишиб олган кишиларга овоз берманглар! Бўлғуси депутат ким бўлишидан, қайси вазифани эгаллашидан катъи назар аввало сиз билан бизнинг ишончимизни қозонсин!

Ишонаманки, келгуси йил, келаётган йиллар юртимиз учун ҳар жиҳатдан ривожланиш йиллари бўлади. Ахир маҳшар ҳаётнинг ҳам чегараси бор-ку. Лекин ўша кунларга етиб олгунча шу кунларда одамлар бир-бирига мунис-меҳрибон бўлишларини орзу қиламан. Жамиятимизнинг бир кутбида бойлик, иккинчи кутбида ўта камбағаллик кучайди. Қорни тўйиб таом емайдиган, уйида энг зарурий анжомлари бўлмаган, юпун хонадонлар кўп. Кўп болали камхарж оилаларга ёлғиз қолган қариялар, ногиронларга, қишлоқдан келиб ўқиётган, уйдан ёрдам келмайдиган талабаларга, бошқа хилдаги муҳтож одамларга ёрдам қўлини чўзадиган пайтдир. Юртимизда эҳсон деган, закот деган табаррук одатлар бор. Боболаримиз руҳини шод қилмоқчи бўлсак, бу одатларни унутмаслигимиз керак.

Янги йил муборак бўлсин. От йили биз учун инсондек яшайдиган йил бўлсин.

1989

ЭГАЛИК ҲУҚУҚИ

(Журналист Қулман Очилов билан суҳбат)

— *Эркин ака, қайта қуриш бошланганига тўрт йилдан ошди. Тўрт йилдан буён биз эртамиз бугунимиздан кўра яхшироқ бўлиб қолар, деган илинжда яшаймиз. Мен бу ўринда иқтисодий муаммоларни назарда тутяпман. Лекин аҳвол яхшиланиш ўрнига тобора ёмонлашмоқда. Кеча гўшт, сифатлироқ тикилган кийим учун навбатда турган бўлсак, бугун шакар, совун, баъзи жойларда ун ҳам*

танқис бўлиб қолди. Бозорда нарх-наво кунаро осмонга сапчимоқда. Ҳамманинг кўзида таҳлика: «Нега?» деган жавобсиз савол. Сиз иқтисодчи эмассиз, аммо бу ҳақда ўйлашингизга шубҳам йўқ. Мамлакатимизнинг иқтисодий аҳволи нега яхшиланиш ўрнига тобора танглашмоқда? Ахир биз Улуғ Ватан урушидан абгор ҳолда чиқиб ҳам, аҳволимизни тезда яхшилашга эришгандик-ку?!

— Ҳа, шундай бўлганди. Уруш тугагач, орадан бор-йўғи икки йил ўтгач, карточка системаси бекор қилиниб, бозорларда нарх-наво туша бошлаган. Буни мен жуда яхши эслайман. Ҳозир қайта қуриш даврида нега яна шундай кескин иқтисодий бурилишга эриша олмаяпмиз?

Тузумимиз — авторитар, яъни раҳбарнинг каттиққўл-лигига мослашган. Иқтисодимиз ҳам, албатта. Қайта қуриш туфайли пайдо бўла бошлаган демократия ва ошкоралик мамлакатимизда неча ўн йиллардан буён ҳукмронлик қилиб келган бу каттиққўлликнинг маъмурий буйруқбозлик силсиласининг илдизига болта урди. Эски система қулай бошлади. Ўрнига муқобил йўлга эга бўлган мукамал ҳаракат ҳали пайдо бўлганича йўқ. Ерга, мулкка эгалик йўқ. Умри тугаган қатъий план хўжалиги ўрнида ўсиб чиқиш керак бўлган бозор-савдо муносабатлари ҳали кучга кирганича йўқ. Хўжалик юритишда ё илгаригидек каттиққўллик ўз кучини кўрсатиши керак ёки хусусий мулк эгаси бозор рақобатига дош бериш йўлида ўз жонини сақлаб қолиш учун курашиши керак. Кейингиси бизнинг социалистик жамиятда янги, қутилмаган иқтисодий сиёсат. Аммо ўзга йўл йўқ. Каттиққўлликка таянган эскича сиёсат билан хаста иқтисодиётни (экономикани) оёққа турғазиб бўлмайди. Маълумки, марксизм-ленинизм таълимотига кўра, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган хусусий эгалик — капитализмга, коллектив эгалик социализмга хосдир...очиқ-ойдин тан олишимиз керакки, ер, сув, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган яққа давлат эгалиги жамиятимизни яхши натижаларга олиб келмади. Бошқача айтганда, социализмнинг ушбу модели ўзини оқламади. Умумхалқ эгалиги деганимиз аслида, умумхалқ эгасизлиги бўлиб чиқди.

Ўйла, ким қайғурар очмизми, ё тўқ

Азизим, бефойда даъводан кечгин.

Давлат деган сўзнинг

бош-оёғи йўқ,

Давлат бу — ҳаммамиз,

давлат бу — ҳеч ким.

— Сиз юқорида айтган қонунлар-қоидалар қабул қилинса, мамлакатимизда шу кунгача ҳукмронлик қилиб келган социалистик муносабатлар ўрнини капиталистик дунёга хос муносабатлар эгалламайдими?

— Тўғри, бундай янгича қонун, иқтисодий сиёсат, ҳозирча бизнинг тасаввуримизга сиғмайди. Лекин бир замонлар биз социализм ва капитализм мавжуд экан уларнинг ўртасида уруш чиқиши муқаррар деган фалсафага ҳам ишониб яшаганмиз. Биз мулк шаклларининг ҳар хиллигини тан олмоғимиз керак. Чунки жаҳон иқтисодий тараққиёти шунга олиб келмоқда. Илғор капиталистик мамлакатларда давлат корхоналари хусусий шахсларга тобора кўпроқ сотилмоқда. Масалан, Буюк Британияда сиёсати худди шу йўлдан бормоқда ва натижада, мамлакат экономикаси юксак суръатларда ривожланаётганлигини кўриб турибмиз.

Ҳар қандай соҳада бўлгани каби, иқтисодда ҳам рақобат бўлиши керак. Давлат — коллектив — хусусий мулк ўзаро рақобатда яшаши лозим. Бу рақобатда жамият ривожланишининг асосий омили ётибди. Ҳозир бизда рақобат йўқ ҳисоби. Савдода танлаш йўқ. Давлат корхонаси нимани ишлаб чиқарса, яхшими-ёмонми ўшани харид қилишга мажбурмиз. Экономикада давлат корхоналари монополиясини тугатиб, уни эркин рақобатга тортмоғимиз керак.

— Шундай деймизу, Эркин ака, давлат корхоналарига рақобатчи бўлман деб чиққан ширкатчиларнинг (кооперативчилар) бошидан ўтаётган иссиқ-совуқ кунларни кўриб турибмиз. Ширкатларга йўл очилгач, нарх-наво шунчалар қимматлашиб кетдики, чидаш қийин бўлиб қолди...

— Биз жуда кўп йиллар мобайнида одамларни бойликка, капитализмга нафрат руҳида тарбияладик. Ҳозир ҳам халқнинг асосий норозилиги бойиб кетаётган ширкат аъзоларига қаратилган. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор. Ҳозир ширкатчилар жамиятга фойда келтирадиган ишлардан кўра, кўпроқ ўзлари бойлик орттиришга ҳаракат қилишмоқда. Уларнинг фаолияти камёбликнинг асосий сабабларидан бири бўлиб қолмоқда. Негаки, улар саноат ва озик-овқат маҳсулотларини давлат баҳосида сотиб олиб, буюмларга озгина ишлов бериб ёки танқис таом тайёрлаб, ўта қиммат нархда пулламоқдалар. Бизнинг қонунларимиз ширкатчиларнинг жамият фаровонлиги учун фойдали бўлган фаолиятини қўллаб-қувватламоғи лозим. Ҳатто халқимиз муҳтож бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга киришган ширкатчиларни дастлабки

вақтларда солиқдан озод қилиш керак. Масалан, гўшт, сут, бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари етиштираётган, тўқимачилик буюмлари, тиббиёт асбоблари, фалаж аравалар, ёғоч оёқлар ишлаб чиқарувчи ширкатлар.

Биз одамларнинг бойишидан, ҳалол меҳнат билан бойишидан чўчимаслигимиз керак. Уларнинг мулки бирикиб халқ бойлигини, давлатимиз бойлигини ташкил қилади.

— *Совет миллионерлари пайдо бўлса-чи? Ахир биз неча замонлардан буён ана шундай мулкий тенгсизликка қарши курашиб келмоқдамиз? Пул, мол-дунё одамни бузади, деган ақидаларимиз бор?*

— Ҳақиқатан ҳам вужудга келаётган айрим ширкатлар ана шундай саволни ўртага қўймоқда. Мен бу саволга шундай жавоб берган бўлардим. Мен совет миллионерлари пайдо бўлишини орзу қиламан! Нега?

АҚШда бўлганимда шуни сездимки, Америка ҳукумати ўз фуқароларининг бойишидан манфаатдор. Миллионерлар сони кўпайиши билан давлат хазинасига тушадиган солиқлар миқдори ҳам ортади. Бундан манфаатдор бўлган ҳукумат одамларнинг бойиши учун ҳамма шароитларни яратишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам АҚШда миллионерлар сони ой сайин, кун сайин кўпайиб бормоқда.

Бизда ҳам шундай бўлиши керак, менимча. Ҳозирда мавжуд бўлган (буни яшириб нима қиламиз!) яширин ўғри миллионерлар ўрнига ҳалол ошкор миллионерлар бўлса, нимаси ёмон?

Ахир миллионларнинг эгаси бунча маблағни ёлғиз ўз эҳтиёжлари учун сарф қилмайди-ку?! Жўнроқ қилиб айтганда, миллионер ҳам ўша «оддий одам» кийган кийимни кияди, у еган овқатни истеъмол қилади.

Орттирган мол-мулкни у дунёга орқалаб ҳам кетмайди. Қурган завод-фабрикаси, ўстирган боғи охир-оқибатда халқ бойлигини ташкил қилади.

Қолаверса, шахс эгалик қилган миллионлар билан давлат эгалик қилган миллионлар ўртасидаги фарқ шуки, шахс ўз пулларини беҳуда исроф қилмайди. Бир мири ҳаён, ўн мири зиён қурилишларга сарфлаб юборавермайди. У кўкартирган боғда мевалар исроф бўлмайди. У ҳосил кўтарган далада маҳсулотнинг ярми нобуд бўлмайди. Ахир бугдойзор, полиз, мевазорларимизда ҳозир ҳосилнинг учдан бир қисми балки ундан ҳам кўпроғи ерда қолиб кетаётганлиги сир эмас-ку! Мамлакат бўйича ҳар куни сабаб-бесабаб йўқ қилинаётган ва йўқ қилиниш қонунлаштирилаётган бойликнинг ҳисоби бормикан?

Маъмурий-буйрукбозлик силсиласи ўрнини эркин бозор ва эгалик ҳукуки жуда зудлик билан эгалламаса ҳозирги бошбошдоклик давом этадиган бўлса, жамиятимиз инкирозга буткул юз тутиши шубҳасиз. Ўз ер-сувига, ўз мулкига эга бўлган инсон — озод инсондир. Ўзининг мустақил дўкон-дастгоҳи бўлган одам бировнинг олдида бошини ҳам қилиб кун кўрмайди.

Бизнинг жамиятда ҳар бир кишининг тақдирини амалдорлар ҳал қилади. У хоҳ ишчи, хоҳ шоир, хоҳ олим бўлсин, амалдорга боғланиб қолган. Ҳозирги шароитимизда арбоб бизни ҳар боб билан уриши мумкин. Чунки бизнинг қонун билан мустақкамланган хусусий мулкимиз йўқ. Мулксиз одам — эрксиз одам.

Қонунда ёзилган ҳуқуқларимиз эса маъмурий-буйрукбозлик гурзисидан шахсни ҳимоя қилишга ожиз. Шунинг учун амалдорлик поғоналарининг ҳаммасида барча ўзидан юқоридаги одамга қуллуқ қилиб, юрагида ҳадик билан яшайди. Тараққий этган мамлакатларда ҳукумат тепасида турган одамларнинг ҳаммаси ўз сармоясига эга. Шунинг учун улар ўз курсисига маҳкам ёпишиб олмаган. Қуйидагилар ҳам уларга сажда қилмайди, чунки уларнинг ҳам ўз сармоеси бор.

Биз узок йиллар қонунсиз давлатда яшадик ва бунга кўникиб қолдик. Колхозда раис, районда райком, областда обком котибининг ҳокими мутлақлигига ўргандик. Конституцион ҳуқуқларимиз масҳара бўлди. Шахс ҳуқуқлари ҳақида-ку гапирмайлик ҳам. Мустақил умумхалқ давлати билан жумҳуриятларнинг ёзилган ҳуқуқлари сўз ўйинига айланиб қолди. Ўзининг мустақил Конституцияси, герби, байроғи, гимнига эга бўлган жумҳуриятнинг ўз ер усти ва ости бойликларига эркин эгалик қилолмаслиги, ҳатто Ўзбекистондай «мустақил» (суверен) республиканинг ўз ерига қанча пахта экишни ўзи белгилай олмаслигини нима билан изоҳлаш мумкин?

Ўз мулкига эга бўлган инсон озод инсон экан, ўз ер-сув, завод, фабрикасига ўзи эркин эгалик қила оладиган жумҳуриятгина мустақилдир. Чет мамлакатлар билан мустақил савдо, иқтисодий ва маданий алоқалар қилиш ҳуқуқига эга республикагагина Ташки ишлар министрлиги ярашади!..

Сиз мулкий тенгсизлик ҳақида гап очдингиз. Айтингчи, ҳозир бизда бундай тенгсизлик йўқми? Бўлганда қандай! Бизда учар, фирром, порахўр, ўғри, юлғич одамлар ҳаддан ташқари бойиб кетган. Меҳнаткаш, ҳалол, ақлли, улуғ ишларда бош бўлиши мумкин бўлганлар тобора кам-

бағаллашиб бормоқда. Инсонни пул, мол-дунё эмас, нотўғри тарбия, ҳақсизлик бузади. Шундай бўлмаслиги учун меҳнаткаш, ишбилармон, ҳалол одамнинг бойишидан чўчимаслигимиз керак. Чунки, такрор айтаман, миллатнинг, халқнинг, давлатнинг бойлиги, охир-оқибатда шахсларнинг бойлигидан ташкил топади.

Ҳозир одамларимизнинг ҳам, давлатимизнинг ҳам иқтисодий танг аҳволга тушиб қолганлиги буни исботлаб турибди. Фуқаролари ғариб мамлакат ҳеч қачон бой бўлолмайди.

— *Сиз айтган ҳақиқий одил тақсимотга эришмоғимиз учун демак, аввало, уни вужудга келтирадиган қадриятларни авайламоғимиз керак бўлади?*

— Бусиз адолатга эришиш мумкин эмас. Ҳар бир нарсанинг ўлчови, кадри бўлгани каби, ҳар бир инсоннинг вақти, ақлий, жисмоний кучи ўз баҳосига эга бўлиши керак. Бутун жаҳонда бу қоида, қонун тарзида қабул қилинган. Бирор дўхтур, мухандис ёки касб эгасининг вақтини истифода этсангиз, унинг сиз учун сарфланган фурсатига ҳақ тўлашингиз лозим.

Бизда одамлар вақтининг баҳоси йўқ. У академикми, шоирми, таниқли артистми, қилни қирқ ёрадиган заргар, танқидчими, оддий ишчими — вақти билан ҳисоблашмаймиз. Умримизнинг ярми бекорчи мажлисларда ёниб кетади. Дейлик, ҳар йили кузда минглаб, миллионлаб шахарликларни пахта ва бошқа кишлоқ хўжалиги экинларини йиғиб-териб олиш учун сафарбар қиламиз. Ҳатто олимлар чиқиб пахта теришга мажбур бўладилар. Уларнинг ҳашарга кетган вақти нима билан ўлчанади? Ишхонасида белгиланган маошини олаверади. Ишлайдими ишламайдими барибир тайин маош оқиб келаверади. Бизда сунъий тенглаштириш, билимли билан билимсизнинг, уддабурон билан уқувсизнинг, талантли билан ношуд меҳнатининг сунъий тенглаштирилиши натижасида улуғ бир фалокатли иқтисодий шароит вужудга келган. Миллионлаб одамлар эрталаб ишга бориб, кечқурун уйларига қайтиб келадилар ва қилган ишларига эмас, ўтказган вақтларига маош оладилар.

Мен АҚШда юриб бундай ҳолни кўрмадим. Кўчаларда одамлар жуда хотиржам. Чунки улар ўз вақтининг эгаси. Фақатгина дастгоҳлар тепасида турадиган, вақтбай ишлайдиган одамларгина корхонасига ўз вақтида боришлари керак. Лекин ижод аҳли, бизнес одамлари қачон, қандай, қанча ишлашни ўзлари белгиладилар. Улар бир кунда бир соат ҳам, зарур бўлса, йигирма соат ҳам

ишлашлари мумкин. Шунинг учун улар саломатликларини ҳам яхши асраб-авайлайдилар. Умрининг бирор дақиқасини беҳуда сарфламасликка ҳаракат қиладилар. Уларнинг юз-кўзларида шундай маъно кўрдим: бир-икки соатимни ушбу одамга бағишласам, менга қанча фойда бўлади?.. Бундай тадбиркорлик натижасида ўша одам ҳам ўзининг, ҳам мамлакатининг бойлигига бойлик қўшади. Ахир вақт энг катта бойликку!

Биз ҳам ана шундай тежамкорлик, тадбиркорлик йўлига тушишимиз керак. Йўкса, тарих аравасининг орқасида қолиб кетамиз. Биз одамларга, уларнинг ҳалол ва уддабуронлигига ишонч билан қарашимиз керак. Ватандошларимизда ухлаб ётган Эгалик туйғусини уйғотмоғимиз, ёшларимизни ҳам шу руҳда тарбияламоғимиз лозим.

— *Иқтисодий инқирозлар одамларнинг маънавий оламига, эътиқодига ҳам таъсир этади. Бу ҳол замондошларимиз ҳаётида қандай намоён бўлмоқда, сизнингча?*

— Шу кунларда одамлар юзида бир-бирига меҳрдан кўра, нафрат, аламзадалик кўпроқ. Ҳар бир одам портлашга тайёр турган порохли идишга ўхшайди. Бундай олиб қараганда, ошкоралик, демократия бизга кўп нарса берди. Илгари ўйлашга ҳам журъатинг етмайдиган муаммолар ҳақида бугун матбуотда ўқияпсан, радио-телевидениедан эшитаяпсан. Одатда, юрагингдаги дардларингни тўксанг енгил тортишинг керак. Дунёда энг ёмон дард ичга, юракка ҳайдалган дарддир. Шу жиҳатдан олиб қаралса, одамлар дардларини айтиб енгил тортиб юришлари керак эди. Лекин мен уларда ана шу енгилликни, руҳий хурриятни кўрмаяпман. Улар фиғонлари фалакка чикиб гапиришади. Учрашувларда аламли саволлар, аламли гапларни эшитиб, эзилиб кетасан киши. Бунинг сабабларини излайсан. Менингча, сабаби: ошкоралик халқнинг кўзини очди. Бугун етуқлик ёшига етганлар ўзларининг онгли ҳаётларини ёлғонга бағишлаганликларини, саробга эътиқод қилиб яшаганликларини англадилар. Ошкор бўлган аччиқ ҳақиқат биринчи навбатда қалб эҳтиёжи бўлган эътиқодга зарба берди. Яшаб турган тузумимиз, қурган жамиятимиз учун бўлган ғурур ва ифтихор туйғуларига зарба берди. Биз узоқ йиллар мобайнида капитализм дунёсининг инқирозини башорат қилиб яшадик. Жамиятимизнинг порлоқ истиқболи, гуллаб яшнаяжакларини дoston қилдик.

Яхшидир аччик ҳақиқат,
лек ширин ёлғон ёмон
Ул ширин ёлғонга мендек,
алданиб қолғон ёмон

Газета, радио ва телевидениемиз, биз энг бахтли одамлармиз, оламдаги энг адолатли ва энг илғор тузумда яшамокдамиз, деб жар салади. Уша пайтларда ҳам дунёга очик кўз билан қараган одамлар бу гапларнинг ёлғон эканлигини англаганлар. Халқ оғзаки ижодининг замонавий нодир намуналари — латифаларда бу ёлғонни фош қилганлар. Шоир ва ёзувчилар ўзларининг энг нозик истиораларини ишлатиб, ноёб истеъдод кудратларини сарфлаб, бу ёлғон юзидаги ниқобни кўтаришга ҳаракат қилганлар. Бу иш осон бўлмаган. Истеъдодлар шу йўлдан-қанча зарбаларга, таъқибларга учраганлар. Шеърятимиз ишоралар шеърятига айланиб қолганди. Мана энди, ҳамма гапни айтиш мумкин пайтда лол бўлиб қолдик. Биз умр бўйи ниқобни кўтаришга уриниб яшадик. Ёлғоннинг юзидаги ниқобни йиртиб отиш расмий матбуотда мумкин эмасди, норасмий матбуот эса бўлмаган! Чинакам курашчан ижод намуналари, фош килувчи шеърят эртадан кечгача, кечкурундан тонггача қулоқларга қуйилган расмий ёлғон тарғибот ва ташвиқот олдида денгиздан томчи бўлган.

Энди кўзнинг очилиш жараёни бошланди. Одамлар дунёдаги ҳаёт тарзи ҳақида тасаввурга эга бўлмоқдалар. Жаҳон тараққиётида бизнинг жамиятимиз қайси ўринда турганлиги ҳам билиниб қолди. Буларнинг ҳаммаси одамлар қалбига изтироб бўлиб чўкди.

Иккинчидан, тўрт йилдан буён чўзилаётган қайта қуриш ҳақидаги қуруқ гапларнинг кўзга кўринарли натижаси бўлмаётганлиги, иқтисодий танглик ҳам одамларда норозилик туйғусини кучайтирмоқда. Юқорида айтиб ўтганимиздек, маъмурий буйруқбозлик силсиласининг илди-зига болта уриб, ўрнига янги системани барпо этишга улгурмадик.

— Нега шундай бўлди? Бу сиёсатимиздаги навбатдаги хатоми ёки тарихий зарурат? Қизиғи шундаки, биз илгари йўл қўйган барча хатоларимизни тарихий зарурат тақозоси билан шундай бўлган, деб келамиз. Наҳотки, навбатдаги «зарурат»га дуч келган бўлсак?

— Илгариги хатоларимиз ҳақида баҳслашиб ўтирмайлигу, лекин мен ҳозирги жарённи тарихий зарурат деб ҳисоблайман.

эса бирортамиз ҳам бирорта чет тилини билмас экан-миз.

— «Биз» кимлар, талабаларми?

— Йўқ, жамоат арбоблари, шоирлар, хуллас таниқли одамлар... Билмаслигимизнинг сабаби бизга ёшлигимиздан дунё тилларининг ўргатилмаганлиги. Мен буни жуда афсус билан эслайман. Биз мактабда ўқиб юрган-имизда уруш энди тугаган, чет тилларига бўлган муносабат капитализмга бўлган муносабат билан баробар эди. Капиталистларни ҳам, тилларини ҳам менсимаслигимиз, жирканишимиз, ҳатто ҳақорат қилишимиз оддий ҳол эди.

Александр Исаакович Резидор деган жуда билимдон, ақлли муаллимимиз бўларди. У бизга инглиз тилидан сабоқ берарди. Биз уни масҳаралаб, кулги қилардик. Уни, инглиз тилини масҳаралашимиз, гўёки биз ёшларнинг капитализмга, империализмга нисбатан нафрат руҳида тарбияланаётганимиздан далолат эди. Бизнинг бундай «сиёсий етуклигимиз» дан ижтимоий фанларни ўқитувчи домлаларимиз фахрланишини ҳам сезганмиз...

Ёшларимизнинг билимлари жуда бир томонлама. Узоққа бормай, дунёвий фанларнинг отаси — фалсафани олайлик. Бизда бу фанни ўргатиш йўқ ҳисоби. «Фалсафа» деганда биз фақат марксизм-ленинизмни тушунамиз, чунки фақат шуни ўргатишади. Бошқа ҳеч нарсани, ҳеч кимни билмаймиз. Юртимиздан бир қадам нарига чиқсанг, уларни билмаганинг учун уяласан, эзиласан киши.

Тарих илмимиз ҳам ана шундай аянчли аҳволда. Биз тарихга доим синфий нуқтан назардан қараб, унга фақат бир нуқтадан туриб баҳо бериб келдик. Шунинг учун фалсафамиз, тарихшунослигимиз бошқа барча ижтимоий фанларимиз жаҳон илмидан жуда орқада қолиб кетган. Ўқитиш-ўргатиш услубини тамомила ўзгартиришимиз керак... Дейлик, «Қуръон», «Таврот», «Инжил»ни олайлик. Уларни биламизми? Билмаймиз. Уларни, ҳатто мана мен деган олимларимиз ҳам очиб қарашмаган. Ҳар қандай даҳрий ҳам ота-боболаримизнинг дунёқараши, фалсафаси, орзу-армонлари ўз ифодасини топган бу қадимий китобларни чуқур ўрганмоғи керак. Нима учун биз «Қуръон»ни, «Инжил»ни, «Таврот» ни билмаслигимиз билан фахрланишимиз керак? Умуман, билмаслик билан фахрланиш жаҳолатдан ўзга нарса эмас.

Менга бир орзу узоқ вақтлардан бери тинчлик бермайди. Қани энди жумҳуриятимизда фавқулодда истеъдодли

болалар учун махсус мактаблар ташкил этсак. Ижтимоий фанлар мактаби, техника мактаби, тиббиёт мактаби, бизнес мактаби, менежерлик, яъни раҳбарлик мактаблари бўлса...

Фидойи, миллатпарвар зиёлиларимиз Ўзбекистон бўйлаб юришиб бу мактабларга 5—6 синф ўқувчиларидан энг истеъдодлиларини танлаб олсалар. Шундай йўл билан бир неча минг болани саралаб олиб, уларнинг билим олиши, ўсиб-улғайиши билан халқимизнинг энг илғор зиёлилари — олимлар, ёзувчилар, шоирлар, журналистлар, сиёсат ва жамоат арбоблари жиддий шуғуллансалар, бундай мактабларда тарбия топувчилар келажакда жамиятимизни, халқимизни, миллатимизни порлоқ келажак сари етакловчи локомотивлар бўлиб етишардилар.

Биз тенглаштириш, ҳамманинг бўйини бир қолипда ўлчаш қандай кўргуликларни бошимизга солганини кўриб турибмиз. Ахир жуда катта — 70—80 вагонли қаторни ҳам локомотивлар тортиб борадику. Биз жамиятимизнинг локомотивларини, катта шахсият эгаларини тарбияламоғимиз керак. Бу ҳақда СССР халқ депутатларининг биринчи съездида очик-ойдин гапирилгани қувончли бўлди.

— *Эркин ака, суҳбатимиз СССР Халқ депутатларининг биринчи съездида бориб тақалган экан, айтсангиз: у Сизда қандай таассурот қолдирди, қандай фикрлар уйғотди? Ўзбекистондан сайланган депутатларнинг фаолияти ҳақида нима дея оласиз?*

— Съезд жамиятимиз ҳаётида жуда кескин бурилиш нуқтаси, демократия ва ошкоралик сари қўйилган катта қадам бўлди. Келгусида тарихшунослар унга ана шундай баҳо беришларига ишончим комил.

У кимнинг кимлигини кўрсатди. Мен Бобурнинг «Ез фасли ёр васли, дўстларнинг суҳбати...» деб бошланувчи байтини такрорлашни яхши кўраман. «То билингай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати», дейди улуғ шоир. Съездда ҳам ҳар бир кишининг, ҳар бир халқнинг, ҳар бир регионнинг «таъби бирла ҳолати» намоён бўлди. Биз ўз депутатларимизни Болтиқбўйи, Москва, Ленинград каби регионлардан келган вакиллар билан солиштириб, шундай хулосага келдик: ўзбекистонлик депутатлар съезд кун тартибига қўйилган масалаларни муҳокама қилишга, баҳсларга умуман тайёр эмасликларини кўрсатишди. Буни тан олишимиз керак.

Вакилларимизнинг савиясидан маълум бўлдики, биз депутат сайлашда анча-мунча ўқувсизлик қилганмиз. Ай-

тайлик, съездда ким ютди? Иктисодиётни, конунни яхши билган депутатларнинг тили бурро бўлди. Вакилларимизнинг орасида бу ўта муҳим соҳаларнинг пири бўлган иктисодчи, ҳуқуқшунос, жамиятшунос олимлар, мутахассислар қанча? Йўқ ҳисоби. Бу бизнинг камчилигимиз эмас. Фожиамиз. Маҳаллий Советларга эрта-индин бўлажак сайловларгача бундан зарур хулосалар чиқариб олишимиз керак. Токи катта анжуманларга борган вакилларимиз бизнинг дардларимизнигина айтиб қолмасдан, муаммоларимизни ўртага қўя олсин, уларни ҳал этиш йўллари кўрсата олсин... Умуман, депутат республикамизнинг Иттифоқ микёсида тутган ўрнини, миллатимизнинг обрўсини ошириш учун нималар қилиш лозимлигини биладиган, ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан чўчимайдиган киши бўлиши керак. Бизда шундай одамлар борлигига ишонаман. Балки улар катта мавқега эга эмасдир, раҳбарлик жойларида ўтирмагандир, эл танимас-билмас, лекин шундай кишиларимиз бор. Чунки жамиятимиздаги мавжуд маъмурий буйруқбозлик силсиласининг ўзи бундай дадил, билимдон, фидойи, халқпарвар, миллатпарвар одамларнинг кўкрагидан итариб кун кўради. Буни мен етмиш йиллик жамиятимизнинг энг катта фожиаси деб биламан. Бу силсила ҳеч қачон ақлли, билимли, фидойи одамларни юқорига кўтармайди.

— *Кўтармаган ҳам.*

— Ҳа, бундан кейин ҳам ана шу силсила сақланиб қолса, улар кўтарилмайдилар. Мабодо, биздан икки одамдан бири раҳбарликка танлаб олинадиган бўлса, тили бурро, жасур, ўз билимига ишонадиган, чўрткесар, қатъиятли, жонкуяр киши эмас, билими паст, лаганбардор, мутъе одам кўтарилиб кетади. Раҳбарларимизга иш берадигани эмас, тинч юрадигани маъқул бўлади. Мана шу силсила, занжир жамиятимизни борган сари орқага тортиб келаяпти. У минглаб талантили, уқувли, тадбиркор ёшларнинг ҳаётда юз очмай ўтиб кетишига сабаб бўлмоқда. Жамиятнинг етакчи кучлари, дурдоналари бўлган бундай одамлар орқага сурилиб қолмоқда. Мамлакатимизнинг бошига тушиб турган бугунги фожиали инкирозларнинг бош сабабини мана шунда, яхши кадрларимизнинг чеккага сурилиб қолишида кўраман. Мавжуд силсилада доно одамнинг юқорига чикиб қолиши жуда кам учрайдиган тасодифий ҳол.

Бундай кўкракдан итариш, орқага тортиш мактабдан бошланади. Бизга мактабданок ҳамма тенг бўлиши кераклигини уқтиришади. Ўқитувчиларимиз ҳам аълочи-

лар кўпайишидан эмас, умумий ўзлаштиришдан манфаатдордирлар. Иложи бўлса, ҳамма яхши ўқисину, лекин ҳеч ким синфда қолмасин, барча ўртача билимга эга бўлсин. Муаллимларимиз: «Ху, бизга кўкрак кериб юрадиган, «олтин медал» га даъвогарлар эмас, камтарингина, гапга қулоқ соладиган, мўмин болалар керак» дейишарди. Шунинг учун аълочиларга «икки» чилар бириктириб қўйиларди: «Сен, мана бу «икки»чини қачон «уч»-«тўрт»га олиб чиқсанг, ўшанда баҳонинг «5» бўлади. Унгача сен шу бола билан ўйнайсан, дарс қиласан» ва ҳоказо. Натижада талантили, аълочи боланинг жуда кўп вақти овсарни шатакка олиш, судраш билан ўтарди. Бошқача айтганда, бечора иқтидорли боланинг оёғига тушов солиб қўйиларди. Ҳозир ҳам шундай. Жамиятимизда бош кўтарганининг бошига урилиб, ерга кириб кетганининг қулоғидан тортилиб келинган. Емон маънодаги тенглаштириш ҳукм суриб келган. Ахир беш қўл барабар эмас-ку! Ҳалиги гап: жамиятнинг ўз вагонлари, ўз локомотивлари бўлади. Биз локомотивларни йўқотиб, ҳаммани вагонга айлантириб қўйганмиз. Натижада поездимиз жойидан жилломай ётибди.

— Юқорида сиз ажойиб таклифни ўртага ташладингиз. Лекин унинг Сиз тасаввур қилган даражада амалга ошишидан шубҳам бор. Сабаби — жамиятимизда илдириб кетган таниш-билишчилик порахўрлик каби иллатлар ўша покиза даргоҳларга ҳам истеъдодли болалардан аввалроқ етиб бормаслигига ким кафолат беради? Бундай ихтисослашган ўқув юртлари — «муסיқа мактаби», «математика мактаби», «инглиз тили мактаби» ва ҳоказолар ҳозир ҳам бор. Бору фойдаси кам. Қоидага кўра, уларда ҳам фавқулодда иқтидорга эга болалар ўқиши керак.

— Ташвишингиз жуда ўринли. Бундай мактабларга ҳам фирромнинг аралашига уриниши табиий. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган далада маданий экин ўсмайди, ёввойи ўт босиб кетади. Манимча, мактабларга ўқувчи танлаш билан жамиятимизнинг илғор одамлари шахсан шуғулланишлари керак. Мен орзу қиламанки, бир мактаб кибернетика соҳасига ихтисослашадиган бўлса, уни шу институтнинг директори, машҳур олимимиз Восил Қобулов ўз зиммасига олса. Мактаб ҳам «Восил Қобулов мактаби» деб аталса. Болаларни у кишининг ўзлари кўриб-билиб, синаб, виждонан саралаб олса ёки Восил аканинг энг ишонган шогирдлари шу иш билан шуғуллансалар. Ана шунда таниш-билишчилик бўлмаслиги, фирром аралашмаслиги мумкин.

Бундай мактабларни барча соҳалар бўйича ташкил этса бўлади. Яна бир гап: уни ташкил этувчи етук шахснинг номи билан аташ керак. Шахматда «Ботвинник мактаби», «Каспаров мактаби» деб юритилади. Нима учун, айтайлик ёш шоирлар учун «Абдулла Орипов мактаби»ни, ёш rassomлар учун «Баҳодир Жалолов мактаби»ни ёки ёш боксчилар учун «Руфат Рисқиев мактаби»ни ташкил этиш мумкин эмас? Мумкин. Бундай иқтидорли болаларни танлаб олиш ҳам, ўқитиш ҳам уларнинг ўзига топширилиши керак. Бу мактабларда уларнинг ўзидан катта хўжайин бўлмаслиги керак. Шундай бўлса, ҳеч ким ўз мактабига уқувсиз болани олишни, меҳнатининг зое кетишини истамайди.

Агар шундай мактаб ташкил этишнинг имконияти яратилса, мен бу ишга жон деб бош қўшардим. Қишлоқмақшилок, маҳаллама-маҳалла юриб, юзлаб, минглаб болаларнинг орасидан талантиларини танлаб олардим. Ўйлайманки, менинг эзгу мақсадимни англаб етган одамлар ўртамеёна болани ёки қандайдир корчалоннинг эркатойини тавсия этмасдилар.:

Мана шу йўлдан боришимиз керак. Чунки мавжуд мактаблар ўз ишини тўғри изга солгунларича, ўн йиллар ўтиб кетиши мумкин. Кутиб ўтиришимиз эса фожиа билан баробар.

— *Шу йўрнда таълим-тарбия бобидаги қадимий анъанамиз ёдга тушади. Маълумки, бобокалонларимиз Ибн Сино, Беруний, ал Хоразмий даврларидан то асримизнинг 20-йилларигача бизда ажойиб анъана бўлган: Ватандошларимиз хорижий мамлакатларга бориб ўқишган, яшашган.*

Ҳали граждaнлар уруши олови ўчмасдан, ундaн катта талофот билaн чиққан халқимиз ўзига келмасдан, Туркистон зиёлилари Ватaнимизнинг, миллатимизнинг истиқболи тўғрисида қайғуришиб ўнлаб йигит қизларни Германияга илм олиш учун йўллашганини биламиз. Бу мисли кўрилмаган жасорат, ватанпарварлик, халқпарварлик эди. Негаки, ўша кезларда давлатимизнинг ёшларни мамлакат ичкарасида ўқитишга ҳам маблағи етишмасди. Шундай бир оғир пайтда миллатпарвар зиёлилар ўзаро маблағ тўплашгани, хусусан, оташқалб шоиримиз Чўлпон 7,5 минг сўм берганини бугун фахрланиб эслаймиз.

Нега бу анъана ҳозир, нисбатан яхши кунларга эришганимизда давол: этмаяпти? Билишимча, ҳозир бирорта ҳам ўзбек боласи хорижда ўқимайди.

— Бизда таълим-тарбия бобида хорижий мамлакат-

лар тажрибасини ўрганиш беҳад ёмон аҳволда. Лекин Совет Иттифоқида жуда кўплаб чет эллик студентлар ўқийди. Яқинда америкалик Вильям исмли бир талаба дарвозамни тақиллатиб, кириб келди. У соф ўзбек тилида: «Эркин ака, бизнинг юртимизга яхши бориб келдингизми?» деганида ҳайрон қолдим. Америкадек ривожланган мамлакат фуқароси бизнинг юртимизга илм олиш учун келиб юрибди-ю, лекин бирор ўзбек йигити ёки кизи на фақат АҚШ, ҳатто яқинроқ мамлакатларда ҳам ўқимаслигига ачинасан киши. Албатта, мамлакатлараро алмашув бор. Лекин негадир улардан талабалар келишади-ю, биздан фақат ўқитувчилар боришади. Ҳайронман: биз чет элдан ўрганишни хоҳламаймизми? Улар келиб бизда ўқиб кетишсину, биз бориб фақат ўқитишимиз керакми? Ёки хорижда ибрат олсак арзийдиган тажрибалар, ютуқлар йўқми? Кўп, жуда кўп.

Мен Сиэтл шаҳрида икки ўзбек йигитини учратдим. Ниҳоятда қобилиятли йигитлар экан. Дорилфунунда талабаларга инглиз тилида бири математикадан, бири физикадан сабоқ берапти экан. Уларнинг инглиз тилини мукамал билишларини кўриб, қойил қолдим. Фахрландим, ўзбек йигитларининг америколикларга сабоқ бериб турганлигидан кўнглим тоғдек кўтарилди. Лекин уларнинг ёнида 2—3 ўзбек талабаси ҳам бўлганида эди, нақадар адолатли иш бўларди. Ўйлашимча, биз америколикларга ўргатишдан кўра, улардан ўрганишга кўпроқ муҳтожмиз. Айниқса, бизда бўлмаган соҳа — бизнес мактабларига болаларимизни юборишимиз керак. Улар қандай қилиб мулкдан мулк ясаш, мамлакатни бойитиш, чет эллар билан алоқа қилиш йўлларини ўрганиб келишлари лозим. Бизда ҳали бундай илмга асос солинмаган, қонимизда йўқ. Шунинг натижасида, ҳозир капиталистик мамлакатлар билан ташкил этилаётган қўшма корхоналаримиз юлдуз кўрмай сўнмоқда. Биринчидан, бизнесчиларнинг бизга ишончи йўқ: СССРдаги бугунги эркин сиёсат, янги-ча тафаккур эртага сақланиб қоладими, йўқми? Сиёсат ўзгарса ҳамкорликда қурган корхонасига жиззадек қуйиб қолмайдимми? Шунинг учун биз бугун уларга анча-мунча ён боссак, дуруст бўлади. Қўшма корхонадан улар кўпроқ фойда оларкан, деб қурилаётган завод ёки фабрикани дарҳол ёпиб қўйишга шошилмаслигимиз, узоқни кўзлаб иш юритишимиз керак.

Биз бугунни ўйлаб ҳаракат қиламиз. Шунга ўрганганмиз. Капиталист эса 40—50 йил кейинини ўйлайди. У бугун сочган уруғини набираси, абираси ўражагини биледи.

Бизнинг раҳбарларимиз эса 5—10 йилга тайинланади ёки сайланади. Шунинг учун ҳам режаларимиз 5—10 йиллик планлардан нарига ўтмайди. Чунки мен hozирча раҳбарман деб ўйлашади улар, эртага бошқа вилоятга ёки бошқа корхонага ўтиб кетаман. Бу жойда қилган ишларим қолиб кетади. Шунинг учун барча раҳбарларимиз нимаки натижага эришса, бугун, hozир эришса. Бир-икки йил ичида ўзимни кўрсатсам, деб ўйлайди. 40—50 йилдан сўнг бўладиган ишларни ҳеч қачон ўйлашмайди. Чунки ўйлашдан манфаатдор эмас. 50 йилдан кейин ҳосил берадиган дарахтни ўтказмайди.

Биз катта умид билан «Қайта қуриш» деб атаган ва улуг манзил сари йўлга чиқишимиз лозим бўлган улкан кемамиз жойидан жилолмай турибди. Бунинг бош айбдори мамлакатимиздаги раҳбарлик системаси деб биламан... Биласизми, бизда қанча амалдор бор?

— *Бу жиҳатдан барча мамлакатларни қувиб ўтиб, жаҳонда рекорд қўйганмиз!*

— Ҳа, мамлакатимизда hozир 18 миллион раҳбар бор. Бу, тахминан 15—16 кишига биттадан бошлиқ демакдир. Бир неча йилдан буён уларнинг сонини қисқартирамиз, деб жонимиз ҳалак. Аммо бу томонидан қисқартирсак, афсонавий аждарҳодек, у томонидан яна ўсиб чиқаверади.

Совет раҳбарлик системасини араваинг бешинчи филдирагига ўхшатишади. Менинг назаримда, раҳбарлик системамиз аравага кўндаланг ўрнатилган бешинчи филдирак — ҳаётимизнинг, жамиятимизнинг ривожланишига фақат тўсқинлик қилади.

Оддий мисол. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётига бир неча вақт директорлик қилишимга тўғри келди. Илгари сезмаган эканман, тепамизда шунчалар раҳбар ташкилот кўп эканки, санасангиз ҳисобидан янглишиб кетасиз... Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси, Олий Кенгаш Хайъати, Министрлар Кенгаши. Уччаласида ҳам маданий ишлар билан шуғулланувчи бўлим ва шўьбалар бор. Вилоят, шаҳар ва ноҳия партия кўмиталари. Ижроқўмларни ҳисобга киритмаймизда «яқинрок» ташкилотларга ўтамиз: умумиттифок, жумҳурият ва вилоят давлат матбуот кўмиталари, СССР ва Ўзбекистон СССР Ёзувчилар уюшмаси... Буларнинг устига орган ходимлари — ахир уларга-да устимиздан шикоят ёзишади! — суд, прокуратура, милиция, халқ назорати кўмитаси. Ўз навбатида, бу ташкилотлар ҳам бир неча «зинаполяр» дан иборат... Хуллас, номлари тилга олинган ташкилотларнинг ҳаммаси бизга раҳбарлик қи-

лади. Улар нашриёт ишини истаган пайтида текшириш, раҳбарларига чоралар кўриш қудратига эга. Қолаверса, кунда-кунора мажлисларга таклиф этишини айтмай-сизми!

— Хотирамга тушиб кетди. Эркин ака: бундан тўрт йилча бурун Сиз раҳбарлик қилган нашриёт ишини шаҳар партия қўмитаси тузган комиссия сафида мен ҳам текширишда иштирок этганман. Биз, беш коммунист, нашриёт ходимларини уч кун ишдан қолдириб, саволга тутганимиз ёдимда. Чунки шундай топшириқ олгандик. Кейин билсак, бизнинг тафтиш беш ой ичида ўн еттинчи экан. Биз ҳам, қаттиқ текширинглар, деган кўрсатмага қарамай «ҳеч нарса», тополмай кетгандик.

— Энди айтинг: бундай ҳолда бирор иш қилиб бўладими?! Жонингга тегади-ю, бир куни кочиб қутула-сан-да.

Ишни қайта қуриш бўлмоғи учун раҳбарликнинг ана шу «зинапоя» сини йўқотиш керак. Ташкилот, корхона, хўжалик ва умуман жумҳуриятларгача тўла иктисодий, маънавий эркинлик берилиши лозим. Ўша корхона ёки хўжалик аҳли ўзи истаган маҳсулотни ишлаб уни истаган жойга, хоҳласа чет элга сотсин, олди-берди қилсин.

...Умуман жуда ўйлайдиган замон. Ким эдигу ким бўлди? Қаердан қаёққа қараб кетяпмиз?.. Мана ҳозир айтаётган гапларимнинг тасдиғи учун улуг Лениндан мисоллар келтиргим келаяпти-ю, ўзимни тийиб турибман. Нега? Бу энди бизнинг фикримизни безаши қийин. Сабаби марксизм-ленинизм классиклари таълимотини догмага — қотиб қолган назарияга айлантириб қўйдик. Уни ижодий ўзлаштиришни унутдик, ҳисоб. Шунинг учун биз энди дунёнинг ҳолатига тийран нигоҳ билан қарайдиган ёшларни тарбиялаб етиштирмоғимиз керак. Бунинг учун улар олам кўришлари лозим.

Робиндранат Тоҳқурнинг бир шеъри бор. Она Ҳиндистон! Фарзандларингни бунчалар севиб бағринга босмасанг. Сен уларни қўйиб юбор. Чиксин. Дунё бўйлаб парвоз қилсин. Эл-юртларни кўрсин. Уларга ҳеч нарса бўлмайди. Боши омон бўлсин. Бир куни қайтиб келиб, сенинг кунингга ярайди, улар.

Мен ҳам бугун она Ўзбекистонимизга шундай мурожаат қилгим келади: Сен ҳам севикли фарзандларингни ҳадеб бағринга босиб ўтираверма. Хорижга чикса, капитализмнинг юқумли касалига чалиниб дунёкараши ўзгариб кетади, деб чўчима. Уларни бутун дунёга юбор... Бунинг учун қудратинг етади. 15—20, балки ундан ҳам кўпроқ та-

лабани Овруро, Америкога, Осие мамлакатларига ўқишга юбориб тарбияласанг, эртага кунингга яраши муқаррар.

— 70 йиллик тарихимизга назар солиб, кўплаб иқтидорли, фидойи одамларнинг ноҳақлик қурбони бўлганлигини кўрамиз. Бундай одамларнинг юзага чиқмасдан кетиши, охир-оқибатда, мамлакатимизни инқироз ёқасига олиб келди. Бу фожианинг сабабини, менимча, биринчи галда, танқидчининг, ҳур фикрнинг бўлганлигидан изламоқ керак. Эркин фикр бўлганлигининг сабабини эса кўпчилик сиёсатшунослар Коммунистик партиянинг яккаҳокимлигидан кўришмоқда. Кўппартиявийлик, ўзаро рақобат бўлганида, жамиятимизда бундай фожиалар бўлмасди, дейишмоқда. Ҳам коммунист, ҳам ижодкор сифатида, сиз нима деб ўйлайсиз?

— Бу муаммони мен жуда кўпдан бери ўйлаб юраман. Менимча мамлакатимизда охир-оқибат кўп партиявийлик бўлиши керак. Ўзга йўл йўқ. Якка партия диктатура учун хизмат қилади. Демократик давлатнинг қонуни эса ўзгача. У партиявий яккаҳокимлик билан асло чиқишмайди. Ҳамма соҳада рақобат тараққиёт замини бўлгани каби, партиялараро эркин мусобақа ҳам жамиятнинг юксалишига хизмат қилади. Аммо ҳозир жамиятимиз кўппартиявийликка тайёр эмас.

— Нима учун?

— Биз кўппартиявийлик нари турсин, ҳатто норасмий уюшмаларга ҳам тайёр эмаслигимиз сезилиб қолди. Миллатлараро тўқнашувлар, рэкет, экстремизм, танқиднинг танқидбозликка айланиб кетиши, сайловлардаги гўруҳбозликлар... Булар бизнинг эркинликка тайёр эмаслигимизни кўрсатиб қўйди.

Тасаввур қилингки, эртадан бошлаб комфирқа ҳам кўп қатори бир партия бўлади ва бошқа партиялар ҳам тузишга рухсат этилади. Ҳеч ким кафолот беролмайдики, мамлакатимизда ҳокимият талаши бошланиб кетмасин. Негаки, жамиятимиз ҳозир ниҳоятда оғир, қалтис жараёни бошидан кечирмоқда. Бунда жуда кўп манфаатлар тўқнашяпти. Қайта қуришдан манфаатдор бўлган ва бўлмаган кучлар бор. Ҳозир бундан манфаатдор бўлмаган кучларнинг мавқеи устунроқ. Негаки, турли раҳбарлик лавозимларида ўтирган ва шу пайтгача фармони-фармон, сўзи-сўз бўлиб келган одамлар ўз мавқеини бериб қўйгиси келадими? Йўқ. Янгича ишлаш шароитларига мослашгилари келадими? Келмайди. Чунки уларни бугун тугаб бораётган мавқеи буйруқбозлик сифатлиси вояга етказган.

Ана шундай мавкени эгаллаб келганларнинг кўпчилиги комсомолдан етишиб чиққан. Улар комсомол ёшидан буйруқбозликка ўрганганлар. Ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачевнинг бир гапи менга жуда маъкул бўлган. Мен бу гапни русча келтираман, чунки шундайлигича қулоғимда қолган: «Бюрократ вообщем не приятен, но бюрократ молодой отвратителен» (Бюрократ умуман ҳеч кимга ёқмайди, ёш бюрократга эса тоқат қилиб бўлмайди). Ҳақиқатан ҳам, қанчадан-қанча ёшларимиз айна меҳнат қиладиган чоғида, кабинетларда ўтиришиб, қоғозбозлик билан, кимларгадир чора кўриш билан, буйруқлар бериш билан шуғулланидилар. Ота-боболари минмаган ялтирок машиналарда мажлисма-мажлис юрадилар. Мана шундай хўжайинлик, буйруқбозлик нашъаси қон-қонига сингиб кетган одамлар ҳозир қатта лавозимларда ўтирганлар орасида камми? Кам эмас.

Биз янгидан кураётган жамият ана шу системанинг мавкенини тағ-томири билан йўқотиши керак. Шунинг учун ҳозир жамиятимиздаги мавжуд ҳолат, ўзаро зиддият бензиндан тўйинган ҳавога ўхшайди — учкун чикса, портлаб кетиши ҳеч гап эмас. Ана шундан манфаатдор гуруҳлар эртага дарров ўз партиясини тузади. Савдогарлар мафияси ўзаро бир партияга бирлашиши мумкин. Зиёлилар ўз фирқасини тузсалар эҳтимол. Тўғриси айтганда, бугун мен қайта қуришдан манфаатдор бўлган икки гуруҳнигина айтишим мумкин: ишчи-деҳқонлару, илм-фан билан шуғулланувчи ва ижодкор зиёлилар. Ҳозирги пайтда ижодкор зиёлилар — ёзувчилар ва журналистлар қайта қуришнинг олдинги сафларида бормокдалар. Қабоҳат ва турғунлик йилларида тупроққа қориштириб ташланган, азоб-уқубатларга дучор бўлган хур фикрли фозилларимиз бугун қайта қуриш учун фидойилик кўрсатмоқдалар. Илгарилари уларга ишонч йўқ эди. Ҳатто партия сафларига ўтишлари ҳам кескин чеклаб қўйилганди.

— *Юқорида сиз жуда чиройли ўхшатиш ишлатдингиз: мамлакатимиздаги аҳволни бензин билан тўйинган ҳавога менгадингиз. Бу қалтис вазият миллатлараро муносабатларга ҳам бевосита тааллуқли. Турли жойларда чиқаётган низолар, тўқнашувлар бундан далолат. Уйлаб ўйимга етолмайман: бу миллий можаролар қандай ҳал бўлади? Нега биз 60—70 йил ўзаро тинч-тотув яшаб, бугун қонли тўқнашувларгача бориб етаяпмиз?..*

— Булар бугун нафақат Сизни, мамлакатимизнинг барча фуқароларини, шу жумладан, мени ҳам қаттиқ ўйлантираётган саволлар. Берилаётган жавоблар мени

сира кониктирмайди, аксинча, асабимга тегади. Сабаби, матбуотдан, радио-телевидениедан ва бошқа мўътабар минбарлардан туриб айтилаяптики, миллий муаммолар кабоҳат ва турғунлик йилларида етилиб келган вақтида ҳал қилинмаган. Балки ростдан шундайдир — ўша вақтларда ҳам бугунгидай муаммолар бўлгандир. Масалан, бир оилада бирга яшаб турган ака-ука, ота-болаларнинг ўртасида муаммо ва зиддиятлар йўқми? Бор, бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади. Лекин бу оилада қандайдир Қудрат бўлади. Унинг номини Инсоф ҳам, Диёнат ҳам, Муроса ҳам деб аташ мумкин. Ўша Қудрат одамларни ўзаро тўқнашувлардан сақлаб туради. Сўнгги йилларда бизда ана шу Қудрат бўшашиб кетди. Келиб-келиб қайта қуриш замонида бўшашиб кетди ўша Қудрат.

Менинг қуйида айтажак гапларим расмий ташвиқотга бутунлай тесқари. Расмий ташвиқот миллий низоларнинг келиб чиқишида қайта қуриш йилларининг мутлақо айби йўқ деб, барча гуноҳларни узоқ-яқин ўтмишимизга ағдармокда. Тўғри, бунда қайта қуришнинг айби йўқ. Лекин қайта қуриш йилларида миллий масалаларни ҳал этишга нисбатан пайдо бўлган янгича қарашнинг, тарғиботнинг айби бор.

Бир мисол. Жумҳуриятлараро, вилоятлараро, шаҳарлараро маданият, адабиёт ва санъат кунлари, декадалари қайта қуришнинг илк кунлариданок аввало, марказий матбуотда, сўнг маҳаллий минбарлардан қоралана бошланди. Уларни «қадахлар дўстлиги», «дастурхонлар дўстлиги» каби сифатлар билан аташга киришдилар. Натижада мунтазам бўлиб турадиган ўзаро дўстлик байрамлари, ҳафталиклари, декадалари деярли тўхтаб қолди.

Мен Ўзбекистоннинг Тожикистонда, Белоруссияда, Озарбайжонда ўтган дўстлик кунларининг, декадаларининг қатнашчисиман. Уларнинг келганини, бизнинг борганимизни жуда яхши эслайман. Биз кўплаб дўстлар орттиргандик ўшанда.

«Халқлар дўстлиги» мавҳум тушунча эмас. Республикаларнинг ёзувчилари, санъаткорлари, олимлари, жамоат ва сиёсат арбоблари бир-бири билан дўстлашсалар, халқлари ҳам ўзаро биродарлашди, деб ҳисоблайверинг. Агар шу ҳолат бўлмаса, дўстлашмоқ учун имкониятлар яратилмаса, улар бир-биридан бегоналаштирилса, узоқлаштирилса, демак, халқлар, миллатлар орасига ҳам совуқлик тушди, деб санайверинг.

Лекин яна бир муаммодан кўз юммаслигимиз керакки, миллий сиёсатимизда тенглик бўлмади. Ўзбекистонда ўз-

... тили иккинчи даражали, рўзгор тили бўлиб қолди. Биз, ўзбеклар, ўрус халқи олдида сажда қилишга, чўқинишга ўхшаш вазиятни ўзимиз яратдик. Тарихий қисматимизда ўрус халқининг, ўрус тилининг аҳамиятини унутмаган ҳолда айтиш керакки, бундай таъзимкорлик нафақат бизнинг, ўрус халқининг ҳам обрўйига обрў қўшмайди. Чунки ҳар нарсанинг жумладан, ҳурмат-иззатнинг ҳам меъёри бузилса, акс таъсир бошланади. Одамларда унга нисбатан қаршилиқ кучаяди.

Эътибор беринг, Қулман, бизнинг фильмларимизда, бошқа бадий асарларимизда ўрус кишиси салбий қаҳрамон бўлганми?..

— *Эслай олмайман.*

— Мен ҳам. Ҳатто Ойбек ўз вақтида жуда ажойиб асари «Қутлуғ қон» романига, ўрус кишисини ижобий қаҳрамон қилиб олмаганлиги учун беҳад танқид қилинганди. Дўстликни, байналмилалликни, садоқатни бундай жўн, чаласаводларча талқин этиш ҳамон давом этаяпти.

Масалан, ўрус қўшнимнинг оиласини олсам. Унинг оиласида ҳам яхши-ёмони бор. Менда ҳам. Унда ҳам ичкилик ичадиган, ичмайдигани, менда ҳам шундай бўлса... Барча жиҳатлардан бир-биримизга ўхшасагу, лекин тарғиботимиз, бадий асарларимизда ҳам ёмон фақат биздану, яхши фақат улардан бўлса. Бу — тарғиботдаги нўноклик, сохталик. Халқларимиз ўртасидаги дўстликка раҳна соладиган сохталик. Бу ҳақда ўрус ёзувчиларининг ўзлари, хусусан, Сергей Баруздиннинг айтаётгани қувончли. СССР Ёзувчилар уюшмасининг пленумларидан бирида, у ўрус халқи бошқа миллатларнинг катта оғаси эмас, балки тенгдошидир. Чунки Конституцион ҳуқуқларимиз, мавқемиз бир бўлса, бундай сохта такаллуф не даркор, деган гапни айтди.

Ҳар бир нарса ёлғон аралаштирилиб, бўяб-бежаб талқин этилса, мақсад ҳар қанча улуғ бўлмасин, охири оқибатда, ёмон натижаларга олиб келади. Шунинг учун ёшларимизни тенглик, дўстлик руҳида тарбиялашимиз керак. У ўрусми, корейсми, татарми, белорусми, катта халқми, кичикми — тенг кўришимиз, баравар эъзозлашимиз керак. Фарзандларимиз болалигидан миллат ажратмайдиган бўлиб ўссинлар.

Мен келажакда мамлакатимиз одамлари миллий ўзликларини, ўз тили, маданиятини чуқур эгаллагани, рус ва чет тилларини билгани ҳолда, бир-бирининг қайси миллатга мансублигини эсдан чиқариб юборадилар, деб ўйлайман. Буни яна Америко мисолида айтаман. У ерда

ҳам кўплаб балки биздагидан кўпроқ миллатлар ташланди. Лекин маъмурият бировнинг миллатини суриштирмайди. Паспортига ҳар кимнинг қайси миллатга мансублиги ёзилмайди. Қолаверса, паспортнинг ўзи йўқ. Америко фуқароларига фақат чет элга чиққанларидагина паспорт берилади ва унга ҳам миллат белгиси ёзилмайди.

Мен миллий ўзликнинг сақланиб қолиши тарафдориман. Аммо паспортимизда исм-шариф, туғилган йил ва юртдан сўнг миллат белгисининг бўрттириб кўрсатилиши тўғри эмас. Мен умуман паспорт системасига қаршиман. Жуда кўплаб тараққий этган мамлакатларда бундай ҳужжатбозликни учратмайсиз. Ўйлайманки, бизда ҳам келажакда шундай бўлади.

Паспорт нима ўзи? У тилни, маданиятни ва урф-одатларни сақлашга хизмат қиладиган ҳужжат эмас. У — шахснинг кимлигини аниқлайдиган восита. Ана шундай ҳужжатнинг дастлабки сатрларига шахснинг қайси миллатга мансублигини ёзиб қўйиш қайси маъмуриятга, нима учун керак?

Ҳозирги паспортлаштириш, кишининг қайси миллатга мансублиги бўрттириб ёзиб қўйилиши менда асосли равишда шубҳа уйғотади: «Демак, миллатлар ўртасида фарқ бор экан-да? Қимдир олийроқ ҳуқуқларга эга экан-да?» Хўш, нега айрим кишилар ўзларини, иложи борича, бошқа миллатга мансуб қилиб кўрсатишга уринишади? Бошқа миллатга хос исм-шарифларни қабул қилишга ҳаракат қилишади?.. Бу жавобсиз саволлар қаердадир, миллат ажратувчи машина бор, деган шубҳага боришимга асос бўлади.

Ешларимизга айтар гапим шуки, улар мана шундай хатоларни тугатишга ҳаракат қилсинлар. Бу балки Сталин давридан қолган ва умумий ишончсизлик натижасида вужудга келган, умри тугаб бораётган силсиладир. Балки қабоҳат йиллари яратган ўша машина ҳозир ишламаётгандир. Ҳар ҳолда ўйлаб кўрайлик... Шундай одамларни биламанки, отаси белорус, онаси татар; отаси ўзбек, онаси ўрус, оти ўрусча, фамилияси ўзбекча ёки аксинча одамлар ҳам кам эмас-ку. Улар нима қилишсин! Улар қайси миллатни ёзишсин паспортларига? Менинг учун уларнинг, биринчи галда инсонлиги муҳим.

Қайта қуришнинг супургиси, дўстлигимизга, байналмилаллигимизга тўсиқ бўлиб турган мана шундай икир-чикирларни тезроқ супуриб ташлашини умид қиламан. Улар қанчалик тез супурилса, миллий низолардан шунчалик тез узоқлашамиз. Одамларимизнинг кўнгли

равшан тортади. Болаларимизга ҳам ана шундай равшан туйғуларни юктирмоғимиз керак.

Фарзандларимизга тил, касб ўргатишнинг пайида бўлайлик. Мен орзу қиладиган ҳалиги мактабни тугатган йигит-қизлар ўзбек, рус, инглиз ва бошқа тилларни мукаммал биладиган етук одамлар бўладилар. Улар СССРнинг исталган жойида, жаҳон минбарларида туриб, ўз халқининг миллатининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қила оладиган бўладилар. «Шунда бу йигитлар ким?» деб сўрасалар, мен «ўзбек йигитлари» деб фахрланаман. Лекин у Ўзбекистоннинг, Совет юртининг, инсониятнинг боласи бўлса, ҳамма фахрланади. Биз алоҳида фахрланамиз. Тарихимизда бунга мисоллар кўп. Тарихимиз дунёга ибн Сино, Беруний, ал-Хоразмий, Фаробий, Улуғбек, Навоий, Бобур каби улуғ зотларни берган. У социализм шароитида ҳам жаҳонга ана шундай улуғ фарзандлар беришини орзу қиламан.

— *Сиздан Фарғонада бўлиб ўтган воқеалар хусусида сўрамасдан иложим йўқ — ўша вилоятда таваллуд топгансиз...*

— Бу воқеалар мен учун саратонда ёққан қордек қутилмаган иш бўлди. Мен сўнгги икки йил мобайнида Фарғонада бўлмаган, у ерда вужудга келган шароитни, муаммоларни етарлича билмас эканман. Фақат мен билмайман десам, у ерда халқ билан ҳар куни муомала қилиб турган раҳбарлар ҳам билмас экан.

Аввало, шунга айтиш керакки, Фарғонада юз берган фожиаларнинг бемалол олдини олиш мумкин бўлган. Вазият ўта жиддийлашгани ва портлаш эҳтимоли борлиги май-июнь ойларидан илгарироқ маълум бўлган. Ҳатто месхети турклари бу хавфдан огоҳ этишиб, Марказқўмгача келишган экан. Аммо раҳбарлар бу огоҳлантиришга бепарво қарашган.

— *Батафсилроқ тўхталсангиз: огоҳ этувчилар айнан нималар дейишган?*

— Қувасойда ва бошқа жойларда месхетли турклар билан ўзбеклар ўртасида тўқнашувлар бўлаяпти, бу катта жанжалга олиб келиши мумкин деган гапларни айтишган...

Жуда кўп фарғоналиклар билан суҳбатлашдим. Фожиаларнинг асл сабабини кўпчилик вилоятда вужудга келган ижтимоий ноҳақликлардан, ишсизликдан, экологик вазиятнинг ёмонлашганидан кўраяпти.

Халқ ҳамон норози. Одамлар Қўқонда тинч намойишда иштирок этган бегуноҳ кишиларнинг соқчилар ўқидан

халок бўлиб, талай шахслар жароҳат олганлигидан куйиб-ёниб гапирдилар. Мен бу тўқнашувнинг шоҳидлари — шаҳарнинг айрим раҳбарлари ва бошқа гувоҳлар билан суҳбатлашдим. Фикрлар ҳар хил, одамлар безовта... Ўйланиб қолдим: наҳотки, бундай гапларга, безовталикларга тезроқ нукта қўйишнинг иложи йўқ? Бор. Бунинг учун жамоатчиликнинг адолатли комиссияси тузилиши керак. Унга Ўзбекистондан, кўшни жумҳуриятлардан энг ҳалол, обрўли жамоат арбоблари, мутахассислар таклиф этилса. Комиссия аъзоларига Фарғона фожиаларига алоқадор жамики махфий — номахфий ҳужжатлар, ашёвий далиллар билан танишиш, энг катта лавозимдор одамлар билан суҳбатлашиш ваколати берилса, қандай оқилона иш бўларди! Наҳотки, бунинг учун СССР Халқ депутатларининг навбатдаги съезди минбаридан дунёга жар солиб, адолат талаб қилишимиз шарт бўлса?!

Мен бу гапларни нега айтаяпан? Сабаби — халқ суд, прокуратура ва милицияга бўлган ишончини йўқотган ҳисоб. Фарғона фожиаларининг айбдорларини тафтиш қилаётган москвалик ва бошқа терговчиларга, суд аъзоларига ишонгим келади. Лекин бу ишдан манфаатдор бўлган айрим партия, Совет, идора ёки армия раҳбарлари уларга тазйиқ ўтказмайди, деб ким кафолот бера олади? Ахир сўнги 50—60 йил мобайнида шундай бўлиб келганлигини кўриб, билиб турибмиз-ку. Ҳозир ҳам ўша тергов, ўша суд системаси бўлса...

Қайта қуриш даврида ҳам бу давом этмокда. Неча юзлаб одамларимиз «пахта иши» учун ҳибсга олингани, ойлаб-йиллаб қамокхоналарда сақланиб, охир-окибатда, бегуноҳ бўлиб чиқаётганлигининг шоҳиди бўлмокдамиз. Уларнинг айримлари турмада терговчига бир хил, судда халқ олдида иккинчи хил кўрсатмалар бериб, фикридан қайтаётганлигини билаяпмиз. Буни айбсиз айбдорлар тергов жараёнида ўз бошларига солинган қийноқларга йўйишмокда. Энг сўнги далил: Марказқўммизнинг собик биринчи котиби И. Усмонхўжаевнинг ана шундай иккромомаси кун кеча матбуотда эълон қилинди. Буни у Гдяня ва Ивановнинг ўзига ўтказган тазйиқи билан изоҳлади. Тергов — суд ишидаги бундай «чалкашликлар» Москвада-ку содир бўлиб турган экан, Фарғонада ҳам шу усул ишга солинмаётибди деб, ким кафолот бериб, халқни ишонтира олади? Буни, тараққий этган мамлакатлардагидек, фақат жамоатчилик вакилларигина, ошкоралик ва демократиягина қилиши мумкин.

Бундай муаммолар кишини шубҳагар қилиб қўяди.

Халқда шубҳа туғилса, ишонч йўқолса, уни бошқариш қийин. Мен фурсатдан фойдаланиб фарғоналик биродарларимизни осойишталикка, ақл билан иш тутишга, шу билан бирга, юқорида айтилганидек, жамоатчиликнинг адолатли комиссиясини тузишни талаб этишга чақираман. Биз ижодкорлар, айниқса СССР халқ депутати бўлган ўзбек зиёлилари ҳам бу ишда халқимизга ёрдам бермоғимиз керак.

— *Водийда вужудга келган ижтимоий адолатсизликлар нималарда кўринади?*

— Халқ беҳад эзилган, пахтадан оладиган даромадига оиласини боқолмай қолган. Танглик, йўқчилик, чорасизликдан сабр косаси тўлиб кетган. Пичок суякка бориб тақалиб турган бир шароитда меҳсети турклари билан ўзбеклар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик кўшимча бўлган. Бу низо айримларнинг айтишича, беш йил бурун, бировларнинг фикрича, ўн йил илгари пайдо бўлган. Бунинг сабаби, одамларнинг айтишларича, меҳсети туркларининг савдо тармоқлари, сердаромад жойларни эгаллаб олишганида. Оқибатда, ўша ноҳияларда вужудга келган тенгсизликнинг бойиш қисмида меҳсети турклари турган.

— *Сир эмаски, савдо ходимлари ҳалол кун кечирадиган ишчи-деҳқонларга нисбатан яхшироқ яшайди.*

— Ўн баробар, юз баробар яхшироқ яшайди. Ҳали айтганимдек, тенгсизлик ишчан одамларнинг бойиши, беғамларнинг камбағаллашуви эвазига бўлса яхши. Адолатли, социализм принципларига мос тенгсизлик, тўғрироғи, тенглик. Аммо савдо мафиясининг бойиши эвазига вужудга келса, халқнинг қаҳр-ғазабига учрайди.

Мендан, бугун Ўзбекистонда ким яхши яшайди, деб сўрашса, биринчи навбатда, савдо, маиший хизмат ходимлари ва кўплаб моддий бойликларга эгалик қилувчи бошқа шахслар, деб айтаман. Негаки, улар очиғини айтганда ҳозирги шароитда партия-совет раҳбарларидан ҳам кучлилик қиляпти. Мендаги бу ишончнинг боиси нимада? Боиси уларга ҳаммининг, шу жумладан партия-совет раҳбарларининг ҳам иши тушади. Савдо ходимлари уларни ҳам таъминлаб туришади.

Яшириб нима қиламиз, райком котибининг маоши қанча? Нарӣ борса 300—350 сўм. Беш-олти фарзанд, рўзғор ташвишларидан ташқари уйига турли даражадаги меҳмонлар келади. Уларни муносиб (район раҳбаридай!) кутиб олиши керак. Оддий кир совундан кийим кечаккача, шакару ароккача камёб замонда буларнинг ҳаммасини

топиши, топса ҳам, маошни етказиши амри маҳол... Жамиятимизда жуда катта қаллоблик бор. Ҳамма жойда, ҳар бир соҳада ҳоким бўлиб турган қаллоблик. Маош билан яшаш шароити ўртасида осмон билан ерча фарк пайдо бўлди. Минг сўм маош оладиган академикдан кўра, юз сўм оладиган пивофуруш яхшироқ яшашини ҳамма билади. Академик ўн баробар кўп ҳақ олса, ўн баробар кўп меҳнат қилса, ўн баробар ақлли бўлса, ўн баробар илмли бўлса, ўн баробар кўп заҳмат чекса-ю, пивофурушдан ўн баробар ёмон яшаса. Бу нимадан? Тузумимизда ҳоким бўлиб турган қаллобликдан!

Турғунлик йилларида айрим раҳбарларнинг қандай яшаганлиги маълум бўлаяпти. Уйларидан миллионлаб пуллар чикди, кўплари камокхоналарда ётишибди. Ҳозиргилар-чи? Қани, ким бизга кафолот бериши мумкинки, ҳозирги раҳбарлар, шу эски йўлдан кетмаяпти деб? Ўша маъмурий-буйруқбозлик силсиласи, ўша планлаштириш тартиби, ўша қоғозбозлик ҳали мавжуд бўлса, камёб маҳсулотлар сони кун бакун ортиб бораётган замонда ким кафолот бера олади бунга? Ҳеч ким! Чунки қайта қуриш бошланганидан сўнг ҳам бундай фожиалар кўп содир бўлганлиги ва «урилганлар» ўрнига бориб ўтирган талай раҳбарлар яна ҳибсга олинганлиги маълум.

Шунинг учун такрор айтаманки, кишини бундай жиноятларга ундовчи сабаблардан халос бўлмоғимиз керак.

— *Эркин ака, охири савол: суҳбатимиздан кўриниб турибдики, осмонимизни ниҳоятда қалин қора булутлар қоплаган. Ёруғ кунлар тезроқ келишини бутун мамлакат аҳли интизорлик билан кутмоқда. Уша қуёшдек чароғон, кўксимизни тўлдириб нафас оладиган кунлар қачон келади?*

— Инсонга умид туйғуси берилган. У дунёда ана шу туйғу билан яшайди, курашади. Ёруғ кунларнинг қачон келиши ўзимизга, ҳар биримизга, аҳиллигимизга боғлиқ. Ёруғ кунлар келиши учун фақат осмонга қараб, боумид бўлиб ўтиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Биз: «Сен ўйламай, кетмонингни чопавер, юқорида сендан кўра ақллироқ одамлар ўтиришибди. Сен учун ҳам ўшалар ўйлайди, ўшаларнинг айтганини қилсанг бас!» — деб қайси кунларга етиб келганимиз маълум. Шунинг учун ҳар биримиз фикрлашни, эътиқодимиз учун курашишни ўрганмоғимиз керак. Ана шундай йўл билан курашсаккина, ёруғ кунларга етамиз.

Лекин Сиз айтган булутлар жуда қуюқ, жуда оғир. Ҳақиқат, эркинлик ва ошқоралик қуёши улардан жуда

юксакда. Бу булутларни сурадиган куч — халқнинг овози. Менимча, халқ эртанги куни яхшироқ бўлишини истаса бирлашмоғи, уюшмоғи ва ҳақиқат учун курашмоғи керак. Жамиятимизни олдинга етаклайдиган конун-қондалар жорий этилса, бундай конун-қондаларни халқнинг ўзи таклиф этса кўнгилдагидек бўларди. Биз ҳозир қуришни орзу қилаётган, ҳали мутлақо йўқ бўлган ҳуқуқий давлатимиз халқнинг иштиёқи, кураши билан бунёд бўлади. Бунинг учун биз, аввало фикрлашни ўрганмоғимиз керак.

Оғир бўлса-да, зиёлиларимизга айтадиган бир таъна-ли гапим бор. Биз имкониятимиз даражасида фикрламаймиз, ишламаймиз, ижод қилмаймиз. Кўнглимизнинг тагидаги «каминалик» билан яшаймиз. Шоир ёки ёзувчи бўлсак: шукр, 2—3 йилда китобим чиқиб турибди. Яна 2—3 йилдан сўнг мукофот олиш навбатим ҳам келиб қолади. Ортиғига даъво қилиб нимага эришардим, деб кун ўтказамиз. Олим бўлсак: мана, докторлик унвонини қўлга киритдим. Рисолаларим чиқиб турибди. Бундан каттасининг менга нима кераги бор, деб овунамиз... Энди бундай кўнувчанлик билан яшаш халқ ва ҳақ олдида катта гуноҳ. Биз ҳеч қачон тўхтаб қолмаслигимиз, имкониятимиз, кучимиз даражасида ишлашимиз керак. Ўз келажагимизни, бахтимизни, маслагимизни унвону чоп этилажак китобларда кўрсак, она Ўзбекитонимизнинг, миллатимизнинг тараққиёти тўхтаб қолади.

Академик А. Сахаров нимага муҳтож эди? Уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Нобель, Ленин, СССР Давлат мукофотлари лауреати, катор орден ва медаллар соҳиби эди у. Атомни яратган жаҳон миқёсидаги олимлардан бири эди. Лекин унвону мукофотлар учун яшамаган, курашмаган экан. Ҳаммасидан воз кечиб бўлса-да, сургулларга гирифтор этилса-да, адолат учун курашди. Қариб-қартайиб қолганига қарамай, ҳамон курашиб яшайпти. Адолатпарварлиги учун турғунлик йилларида таъқибга учраган бу одам, энди СССР Халқ депутати бўлиб яна ҳақиқатни ҳимоя қилаяпти.

Чингиз оға Айтматовни олайлик. Бир бор Ленин, уч карра СССР Давлат мукофотини, академиклик унвонини олиб, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган бу ижодкор ҳам фароғатга берилса бўларди. Ватанимда булардан ортик мукофот йўқ. Қайта нашр этиладиган асарларимнинг қалам ҳақи на фақат ўзимга, набираларимга ҳам етиб ортади, деб ўйласа ва ором, ҳаловатга берилса, бугунги Чингиз Айтматов бўлармиди!..

Мен дунёга чиқиш қудратига эга бўлган шоир-ёзувчиларимиз, олимларимиз, сиёсий арбобларимиз борлигини биламан. Лекин юракдаги ана шу «шукроналик» уларни ўз измига солиб олган. Ёшларимиз бундай курсурлардан холи бўлсалар. Ҳеч қачон эришган даражам етарли демасдан куч борки, ҳаёт борки, олдинга интилиб яшамоғимиз керак.

— Дилдан суҳбатингиз учун катта раҳмат, Эркин ака!

1989, сентябрь

УЛҒАЙИШ АЗОБИ

(Қулман Очилов билан иккинчи суҳбат)

— Ўзбекистонда илгаригига қараганда ошкоралик, сўз эркинлиги бобида маълум қадамлар қўйилди. Масалан, Олий Кенгашимиз сессияларининг ойнаи жаҳон орқали тўлиқ намоёниш этилиши ҳам ошкораликнинг бир кўриниши. Аммо ўзимизни Россия, Болтиқбўйи, Украина, Беларуссия, Гуржистон ва бошқа регионларга солиштириб кўрсак, бизда ошкоралик йўқ даражада. Бу кўпчиликка маълум.

Шунинг учун менинг биринчи эътирозим оммавий-ахборот воситаларимизга бўлади. Улар эркин фикрга бағри кенг очмаяптилар. Тўғри, бир-икки газета-журналларимизда бағрикенгликнинг ишоралари сезилиб туради, баъзан. Масалан, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Ёш ленинчи», «Фан ва турмуш», «Шарқ юлдузи» да. Аммо асосий матбуот органлари — партия газета журналларида деярли ўзгариш бўлгани йўқ. Айниқса, «отахон» нашрларимиз — «Совет Ўзбекистони», «Правда Востока» газеталаридан кишининг кўнгли тобора совумоқда. Яқинда «Совет Ўзбекистони» нинг собиқ муҳаррири Мақсуд Қориевга: «Уқиб қувонсангиз керак, Мақсуд ака! «Совет Ўзбекистони» сизнинг даврингизда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай — зерикарли. Қайта қуриш ҳам, муҳаррирнинг уч марта алмашгани ҳам уни ўзгартиролмади», — деб ҳазиллашдим. Бу гаплардан у киши ҳафа бўлиб: «Бизнинг даврда у жасоратли газеталардан бири эди», дедилар.

Бу гапда озми-кўпми жон бор.

— Матбуотда ошкораликнинг сустигига, менинча, нукул муҳаррирларни айблайвериш ҳам тўғри эмас.

Сабаби: цензура сақланиб турибди. Партия сафларида эса консерватив кучлар бор.

Бу яккахокимлик энди тугатилади. Бу борада КПСС XXVIII съездида маълум қарорлар қабул қилинади ва партия ўз ихтиёри билан яккахўжайинликдан воз кечади, деган умиддаман. Қолаверса, мамлакатимизда Матбуот тўғрисида қонун қабул қилинди. Энди биз жумҳуриятимизда ҳам шундай қонун қабул қилмоғимиз ва унинг биринчи сатрлари: «Оммавий ахборот воситаларига нисбатан ҳеч бир ташкилотнинг, шахснинг яккахокимлигига йўл қўйилмайди», деган эътирофдан иборат бўлмоғи керак.

Оммавий ахборот воситаларига берилаётган хабарларнинг, материалларнинг савиясини, мазмунини тубдан ўзгартириш керак. Уларга ҳали-ҳамон ҳеч кимни қизиқтирмайдиган хабарларни берамиз. Масалан, «Ахборот»ни қаранг. Фалон колхозда чигит экиш тугалланганлигининг миллион-миллион одамга нима қизиғи бор? Фалон фабрикадаги қайсидир цех ишчилари ярим йиллик планини бажарганлигининг-чи? Бажарибдими, раҳмат, ишлайверишсин. Лекин магазин пештахталари ҳувиллаб ётган кезларда бундай сийқа хабарларни айтиб, миллионлаб одамлардан «суюнчи» олишимиз шартми?..

Оламда, мамлакатимизда фикр шунчалик тез ўсмоқдаки, «янги гап» бир кунда эмас, бир соатда эскириб қолмоқда. Шундай замонда қутилмаганроқ фикр айтсангиз, бундай гаплар ҳали Москвада ҳам йўқ-ку, деб қалтирашади. Қачонгача бировларнинг эски қовишини кийиб кадам ташлаймиз?!

Матбуот халқимизнинг кўзини очадиган, ўзлигини танишга хизмат қиладиган, қизиқарли материалларни беришга ўрганиши керак.

— Буни айтишга осон, Эркин ака. Сал дадилроқ мақола берса, муҳаррир бечора айрим идораларга суҳбатга қатнайвериб чарчайди. Ўзингизга маълум.

— Гапингиз тўғри. Аммо бир гапни унутмайлик: «Жон куйдирмасанг жонона қайда». Ошқоралик нисбатан ривож топган регионлардаги газета-журналларнинг муҳаррирларига, умуман, ижодкорларига ҳам осон бўлмаётир. «Аргументы и факты», «Огонёк», «Московские новости», нашрлари таҳрир ҳайъатларининг баёноتلарини ўқигансиз.

Қайта қуриш. — кураш. Халқининг, миллатининг мустақиллигини, умуман, келажагини ўзи ўтирган курсидан

устун кўя олган муҳаррирларгина дадил ишлар қилиб, элнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлиши мумкин.

Барча кулфат шундаки, бизда баландроқ курси, мўмай мукофот ёхуд депутатлик нишони ваъда қилинса, миллат, халқ, Ватан тақдирини унутиб кўядиган элдошларимиз кўп.

Иккинчидан, неча йиллардан, балки асрлардан буён қон-қонимизга сингиб кетган жуда ёмон ақида бор. Мен сизни ёки тасарруфингиздаги соҳани танқид қилсам, камчиликларингизни кўрсатсам, ҳафа бўласиз. Бу одамга нима ёмонлик қилдим экан, деб ўйлай бошлайсиз. Биз ана шу қоқ психологиядан қутилишимиз керак. Ҳеч бир одам хато ва камчиликлардан холи эмас — табиатан шундай яралган. Демак, уни дўстона танқид қилиш, камчиликларини кўрсатиш мумкин ва зарур. Бу фалсафани ҳамма, аввало турли тоифадаги раҳбарлар, айниқса, партия ходимлари тан олиши ва унга кўникиши керак. Бу кўникиш энди раҳбарларнинг обрўсини туширмайди, аксинча уни безайди, бағрикенг, танқидга тоқатли сардор сифатида халқ орасида ҳурматини оширади.

— *Эркин ака, шу ўринда бир мисол ёдимга тушиб кетди. АҚШ президенти Рональд Рейгандан ўн йил мобайнида мамлакатга муваффақиятли раҳбарлик қилишингизда ким сизга кўпроқ ёрдам берди, деб сўрашганида, у: «Мени аёвсиз танқид қилиб турган журналистлар. Улар айтган фикрлардан ўзимнинг хато-камчиликларимни кўриб билиб, ишларимни тўғрилаб олдим», деб жавоб берган экан.*

— Албатта. Бугун ҳар биримиз ўзимизда шаклантиришимиз лозим бўлган бош фазилатлардан бири — танқидни ёрдамчи деб билиш ва унга кенг йўл очиш.

Мана, иккаламиз суҳбатлашиб ўтирибмиз. Сиз менинг фикримга қўшилмаслигингиз мумкин, яъни ҳар бир онгли инсон маълум воқеа-ҳодиса ёки нарса ҳақида ўз фикрига эга бўлиши мумкин. Биз ҳаётнинг ана шу оддий қонунини тан олишни истамаяпмиз. Дейлик, кимдир, компартия фаолияти менга ёқмаяпти деса, бу ўша одамнинг шахсий фикри, аммо компартия ҳақида ҳамма ёмон фикрда дегани эмаску. Аксинча, мен уни кўкларга кўтариб мактасам, яхши ҳам бўлиб қолмайди. Турли фикрларнинг тўқнашувидан ҳақиқат юзага чиқади.

Қадимги Юнонистоннинг олам тарихида нақадар улуғ ва бой из қолдирганлиги маълум. Қисқа давр ичида ул замин тенгсиз ривожланиш паяласига кириб, оламга қанчадан-қанча даҳоларни берганлигининг сабаби нимада деб

ўйлайсиз? Езишларича, Юнонистоннинг ҳар бир фуқаро-си мамлакатнинг ташқи ва ички сиёсати, ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар ҳақида ўз шахсий фикрига эга бўлиши лозимлиги қонун томонидан белгилаб қўйилган экан. Шахсий фикрга эга бўлмаган фуқарога, ҳатто жазо берилган... Биз эса етмиш-саксон йилдан буён шахсий фикрга эга бўлган ватандошларимизни қувғину қирғинларга гирифтор этиб келяпмиз.

Аммо «шахсий фикрим» никоби остида, сўнгги пайтда айрим анжуманларда гувоҳ бўлаётганимиз каби, жумхуриятимиз раҳбарлари шаънига мактовлар, ҳамду санолар ўқиш, ялтоқланишлар (буларни ўзининг «бурчи» деб юрганлар ҳамма замонларда топилади) бошланса ва ҳеч ким бу синалган иллатнинг олдини олмаса, шўримизнинг қуригани. Аминманки, буни эшитган олам аҳли устимиздан майна қилиб кулади.

Ҳеч кўз олдидан кетмайди. СССР халқ депутатларининг ўтган съездида залдан туриб кимдир Горбачевга қараганча, қўлларини силтаб-силтаб, кескин-кескин гапирди. Афтидан, шахсга тегадиган гап айтди. Нима деганини аниқ эшитолмадим — микрофон уланмаган эди. Михаил Сергеевич ҳафа бўлгандек бироз жим қолди-да: «Афсуски, шунақа гапларни ҳам эшитишга тўғри келди», деди ва ишини давом эттираверди. Ҳавасим келди. Раҳбаримизда танқид қилган ёки бироз қалтисроқ фикр билдирган одамга нисбатан, шошмай тур, ҳали сенга кўрсатиб қўяман, деган жоҳил, феъли тор одамга хос тушунча, кек сақлаш йўқ экан.

Биз бугун журъати етиб ўз фикрини очик айтган кишини рағбатлантиришга ўрганмоғимиз керак. Агар бу ишни раҳбар қилса, ўша дадил кишига раҳмат айтса, сизнинг фикрингизни ҳам инобатга оламан деса, унинг обрўси халқнинг назарида минг бор ўсади. Катта-кичик йиғинларда кўпинча нотиклар раҳбарларнинг фикрини маъқуллаб гапиравердилар. Йўқ, уларда ҳам бошлиқларнинг фикрига нисбатан қандайдир эътирозлар бўлади, бўлмаслиги мумкин эмас: ҳурматли Фалончи Фалончиевич, сиз айтган иш мундайроқ бўлиши керак, сабаби: фалон-фалон, дегиси келиб туради. Аммо кўрқади: уни танқид қилсам ёки эътироз билдирсам, мақсадимни тўғри тушунмайди, орамиз бузилиб, кейин мени бир умр қувғинга олади, деб ўйлайди.

Жамиятни орқага тортадиган, бузадиган энг катта душман мана шу кўрқув. Бундай кўрқув ҳукмрон юртга танқилару ракеталар билан бостириб кириш шарт эмас.

Шусиз ҳам одамлар бир-бирининг этини еб, мамлакатни гарот қилади. Агар кўнгилдаги гапни раҳбарнинг юзига шартта айтадиган замонлар бўлганида, Сталин қирғинларини кўя турайлик, кўшинларимиз Афғонистонга бостириб кирмас, БАМ деган сарсон қурилишга миллиард-миллиард пулларимиз сочилмас, Орол қуриб, пахта якка зироатчилиги келиб чиқмас, Агропром ташкил этилмас эди...

Буларнинг ҳаммаси янги тафаккурга кўникишимиз кийин, азобли кечаётганлигидан далолат. Эски психология — каттанинг фикрига мослаштириб гапириш ҳамон давом этапти. Ўтган хатоларимизни нодонлиги туфайли ўз вақтида англамай, жим юрганларни кечирса бўлар. Аммо фожиаларни олдиндан кўра-била туриб, ўз тинчини зифирдаккина жонини ўйлаб, халкнинг, миллатнинг бошига тушажак кулфатларга бефарк қараб турганларни асло кечириш мумкин эмас.

Бир киши, дейлик, раҳбар донишмандларнинг донишманди бўлганида ҳам, барча соҳани камраб ололмайди — ҳаёт шу даражада мураккаб. Аввало, раҳбарликнинг иқтидори шундаки, у ўз атрофига ақлли, доно, жасоратли, ҳақгўй, ҳатто «ноқулай» одамларни йиғади. Нодон раҳбар ялтоқи, нотўғри фикрни ҳам доим қўллаб-қувватлайдиган, манфаатпараст, «сувоқчи» шахслар билан давра куради. Ўйлашимча, ҳозирги раҳбариятимиз ўз атрофига дадил ва ақлли одамларни торта бошлаганга ўхшайди.

— *Ўзбекистон ССР халқ депутатлари раҳбарларимизнинг ўзига хос маслаҳатчиларига, кўмакдошларига айланиб бормоқдалар. Аммо улар орасида ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар, сиёсатшунослар, файласуфларнинг камлиги сессиялар ишига таъсир этмоқда. Бу сайловлардан имкон қадар фойдалана олмаганлигимиздан далолат. Ўтган сайловлар Сизга бугун, узоқ масофадан туриб қандай кўринади!*

Кўмитамизга келаётган кўп сонли мактублардан кўрииб турибдики, сайловлар пайтида аппарат халқ номзодини кўрсатган кишиларни депутатликка ўтказмаслик учун талай ўйинлар қилган. Халқ номзодларига, фаол, элпарвар сайловчиларга ҳар томонлама тазйиқлар ўтказган. Бугунги депутатлар орасида партия, совет аппарати ходимлари, турли тоифадаги раҳбарларнинг ниҳоятда кўплиги ҳам фикримизни исботлайди. Турғунлик йилларида ҳам улар бунчалик кўп «сайланишмаган». Баъзан Олий Кенгашимиз сессиясида ўтирибсанми ёки партия-

хўжалик фаоллари йиғилишидами — бирдан англаб олишинг қийин. Буни карангки, демократия йўллари очила бошлагач, партия ходимлари, ҳар хил раҳбарлар ўзларини депутатлик мандати томон уришди.

— *Аппарат эса уларнинг бу ташаббусини имкони борица рағбатлантириб турди...*

— Албатта, бунинг сабаби бор. Чунки ҳокимият Советларга ўтаяпти ва буни партия аппарати сезаяпти. Шунинг учун партияни ғорат қилган, обрўсини тўккан олғирлар ҳам энди ўз вақтида этакларини ёпишиб, Советлар томон чопмоқдалар ва кўп жойларда ниятларига осонгина етмоқдалар ҳам.

Ҳаётга реал қарайдиган бўлсак, ҳозир ҳам ҳокимият партаппарат қўлида. Матбуот, раҳбарлик, «кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш» партиянинг тасарруфида. Ҳали эски колиплар синдирилгани йўқ.

Қолипларни синдиришнинг ягона йўли кўп партиявийлик. Бу жиҳатдан КПСС XXVIII съездидан сўнг бошқа партиялар фаолиятига ҳам кенг ва тенг йўл очилади, деган умиддаман. Тенгҳуқуқли бу партиялар Советларда ўзаро келишув асосида коалицион бошқарувни вужудга келтирадилар. Бошқача айтганда, дунёдаги барча ривожланган мамлакатларда бўлгани каби, йирик сиёсий кучлар бир марказга жамланади. Мамлакатни бошқариш осонлашади, ўзаро рақобат асосига қурилган баҳс-мунозаралар боис ички ва ташқи сиёсатимизда хатолар камроқ бўлади. Ўйлайманки, бундай кунлар яқин ва Ўзбекистонда ҳам шундай имкониятлар очилади.

— *Фикрингиздан шуни уқдимки, кўппартиявийликка ҳам компартиянинг ўзи рухсат бериши керак!*

— Ҳа, ҳозирча вазият шуни талаб қилади. Компартиямиз ҳам, агар қайта қуришнинг, халқнинг такдирини ўз манфаатларидан устун қўйса, шунга жасорат топиши керак. Ўйлашимча, ҳозирги раҳбарларимиз, президентимиз, у қишининг ёнида турган маслаҳатчилари аста-секин айнан шу йўлдан кетишяпти.

— *Секин-аста!*

— Ҳа, айнан шундай. Чунки бу қалтис қадамларни озгина тезлатиш кўнгилсиз ҳодисаларга олиб бориши мумкин. Барча томонни ҳисобга олиш, пишиқ-пухта ўйлаш керак. Инсон бир куни эрталаб туриб бутунлай бошқача тузумда яшаб кетиши қийин. Янгича муносабатларга секин-аста кўникиб боришимиз учун маълум вақт керак бўлади. Узоқ давр коронғу ертўлада ўтирган одам

бирдан куёшга қараса, кўзлари бутунлай ожизланиб қолади.

Биз уйимизнинг ичида яшаб турган ҳолда уни қайта қуряпмиз, бутунлай ўзгартираяпмиз. Ўзга бошпанамиз йўқ. Бу истайсизми-йўқми, маълум қийинчиликлар, ҳатто бесаранжомликлар туғдиради. Дим ҳаволи, хоналари кўп ва ниҳоятда сумбатли эски уйимизни бирданига бузиб ташлаб, янгисини қурмоқчи бўлсак, вайронада, қорнинг, совуқнинг, жазираманинг гирдобида қолиб, қирилиб кетамиз. Шунинг учун биз, қирқига чидаган жафокаш халқ, энг сўнгги қирқ биринчи синовга ҳам бардош беришимиз керак. Негаки, шу халқ, шу Ватан, шу раҳбарлар — ўзимизники. Бошқа заминга, юртга чиқиб кетолмаймиз. Ўзга юртлардан, дейлик, Япония ёхуд АҚШдан раҳбар олиб келолмаймизки, у ўн кунда ҳаммаёқни тартибга солиб, бизни ўз мамлакатига каби фаровон ҳаётга ошно этса. Шунинг учун уйимизни, фикру онгимизни секин-аста ўзгартириб боришимизга тўғри келади. Шу маънода раҳбариятимизнинг тутаётган йўли тўғри, деб ўйлайман.

— *Эркин ака, сизнинг Ўзбекистон ССР халқ депутатлигига сайланишингиз қандай кечди! Тазйиқлар бўлдим!*

— Менга тазйиқлар бўлмади. Якка ўзимнинг номзодимни туғилган юртим — Олтиариқдан қўйишди. Турғунлик йилларидаги каби, сал кам юз фоиз овоз олиб ўтдим. Лекин анча ҳаяжонландим.

Ўзбеклардек меҳнаткаш, қўлигул, уддабурон, ҳокисор миллат кам топилади. Қани энди бугун ғўза ўсиб ётган ерларнинг, ҳеч бўлмаганда ярмини бу халққа бўлиб беролсанг. У нафақат Ўзбекистонни, ярим дунёни озик-овқат билан таъминлашга қодир бўларди. Шундай бой заминга, имкониятга эга халқ шунчалар хор-зорки, охири йўқ. Унинг ҳуқуқлари торайиб, талончининг ўлжасига айланиб қолган.

Ўзбек ҳам, ўрис ҳам, бошқалар ҳам таланган бўлса, Москванинг аҳволи яхшидир, бойлигимиз умумдавлат хазинасида йиғилиб ётгандир, деб умидвор бўласан. Йўқ, Москвада ҳам ўша хўроз қичқирган, давлат хазинаси ҳам бўшаб ётибди. Шунда, «зўр билан қурилган иморат вайрон бўлади» деган нақл ёдга тушади. Бутун дунё йўқсиллари умид боғлаган тузумимиз зўрлаш асосига қурилган эдики, бугун бундай аянчли ҳолга тушиб ўтирибмиз. Инсоний меҳр-оқибат, диёнат, эркинлик, имон-эътиқод, ҳурмат-иззат, кадр-қиммат топталган юртдагина шундай бўлади, Олам кезиб шунга ишонч ҳосил қилдимки, дунёнинг барча тараққий этган мамлакатларида биздаги каби мил-

лионлаб одамлар ҳар куни эрталаб, турмага боргандек, ишхонасига кириши билан «темир дафтар»га қўл қўйиб, кечкурун яна унга имзо чекиб қайтмайди. Бизнинг колхоз ёки совхозларимиздаги каби меҳнаткашлар тепасида бошлиқлар дағдаға қилиб турмайди. Одамларимиз тонгдан шомгача уринишади, аммо бу мажбурий уринишдан на ишида, на оладиган даромадида унум бор. Шунинг учун улар ниҳоятда асабий. Қилган меҳнатининг натижасига яраша ҳақ олмаса, кадр топмаса, яйрамаса — у инсон бахтсиздир. Мамлакатимиз бахтсизлар мамлакатига айланиб қолган. Шунинг учун одамлар дарғазаб, кўкси дунёга, одамларга нисбатан нафрат ўти билан тўла. Меҳнатдаги, ҳаётдаги адолатсизликлар йиллар давомида уларда нафрат, норозилик ҳиссини йиғиб келди. Улар бир-бирларига нисбатан шафқатсиз бўлиб қолдилар. Бу нафратни тўкиб солиш учун эса имкон бўлмади.

— *Суҳбатларингиздан бирида кутилмаганда футбол ишқибози бўлиб қолган дўстингиз ҳақида эслаган эдингиз.*

— Ҳа, у ҳам дарди дунёси коронғу бўлиб юрганлардан экан. «Стадионга футбол томоша қилгани эмас, бакириб-чақиргани, хумордан чиқиб, сўкингани бораман, — дерди. — Уйимда дардимни ёзолмасам, кўчада дардимни айтолмасам, ишхонада биров аҳволинг қалай, демаса. Стадионда эса дунёни, ёмон одамларни, ёмон раҳбарларни кўз олдимга келтириб сўкиनावераман... Дардим енгиллашиб қайтаман».

Жамият учун энг хавфли шахс — дарди ичига ҳайдалган одам. Шундай акли, уддабурон одамларимиз борки, улар ўзларини ҳам, жамиятни ҳам бойитиш имкониятига эга. Афсуски, уларнинг ҳаммаси бўғилиб, қисилиб, оёқ-қўли боғлаб ташланган: бизнинг жамиятимизда бойларга ўрин йўқ, бойишинг мумкин эмас. Оч қолсак ҳам, ҳаммамиз тенг бўлайлик. Завод-фабрикага, 3—4 гектар ерга эгалик қилишни, уларда 20—30 кишини ишлатишни-ку хаёлингга ҳам келтирма...

Ана биз салкам саксон йил ишониб келган акида!

Ахир беш қўл баробар эмас-ку. Табиат кимгадир фақат кимнингдир қўли остида, йўл-йўриғи билангина ишлаш қобилиятини, яна бировга эса ишни ташкил этиш, уюштириш — раҳбарлик иктидорини берган. Ана шундай тадбиркор одамларга эрк, имконият берилса, жамиятда ҳамма нарса, ҳамма одам ўз-ўзидан ўрнини топиб кетади.

Йўқ, биз руҳан кул бўлган одамларни бошлиқ қилиб, уларнинг қўлига ташкилотчи, уддабурон кишиларни боғлаб берамиз. Руҳан кул бўлган одамнинг тасарруфида да-

рё бўлганида ҳам, сизга бир коса сув бермайди, беролмайди. Чунки ўша дарёдан юқорининг рухсатисиз ўзи ҳам сув ичгани кўркади. Жамиятимизнинг барча кулфатлари одамлардан мол-мулк, завод-фабрикалар тортиб олинган кундан бошланган. Мол-мулкдан жудо қилинган инсон эркидан жудо қилинган билан тенг. Бизда ҳамма нарсани, вазифани, давлат ўз кўлига йиғиб олган. «Отамиз давлатдир, онамиз давлат — бизлар инкубатор жўжаларимиз», дегандек, ҳамма — бутун халқ давлатдан илтимосчи, тиланчи бўлиб қолди. Сайлов арафасида, учрашувларда ҳамма ёзғиради: «Давлатимиз, уй-жой, касалхона, мактаб, боғча, клуб қуриб берса... Сув келтирса, газ келтирса, чироқ келтирса, йўл солса...» Тиланишларнинг адоғи йўқ, ҳаммасини давлат қилиб бериши керак. Кўряпсизми, давлат ҳамма нарсани ўз кўлига тортиб олганки, уйдалаб бўлмайдиган ҳолга келган. Дунёнинг ривожланган мамлакатларига назар солсак, бунинг аксини кўрамиз. Уларда иқтисодиётнинг (экономиканинг) ўз эгалари бор. Қасалхона қуриш — шифохона эгасининг иши, газ келтириш — газ билан савдо қилувчи кампаниянинг иши ва ҳоказо.

Биз инсонни инсон эксплуатация қилмайдиган тузум курамиз деб, шундай ҳолга тушдикки, давлатнинг ўзи шафқатсиз эксплуататорга айланиб қолди. Ҳисоблаб кўринг, бизда ватандошларимиз ўз меҳнати натижасининг 25 фоизини ҳам ололмас экан. Бошқача айтганда, юз сўмлик иш қилсангиз, давлат сиздан 75—80 сўмини тортиб олади. Илғор капиталистик мамлакатларда эса, аксинча, фуқаро қилган меҳнатнинг 75—80 фоизигача кўлига олади.

Биздаги бу шафқатсизлик, эксплуатация одамларни оламдаги энг улуғ неъмат, энг яхши тарбия воситаси — меҳнатдан бездирди. Одамгарчиликдан чиқарди. Давлат фуқароларини ҳалолликка, покизаликка, одилликка тинимсиз чақириб, иккинчи томондан уларни талайверди... Давлатимиз биздан, меҳнатимиздан қувониб яшаш саодатини олиб кўйган. Ҳалол пул топиш — азоб, жасорат. Топсанг, оладиган нарсанинг ўзи йўқ...

— *Бундай дамларда яқиндагина қабул қилинган Мулкчилик, Ер тўғрисидаги қонунларимиз дилимизда умид туғдиради.*

— Ҳа. Энди бизда ҳам хусусий мулкчиликка, ёлланма меҳнатга йўл очилади. Мулкчилик тўғрисидаги қонунни муҳокама қилиш чоғида депутатлардан бири, яна Мирзакаримбою Йўлчиларнинг замонига қайтиб, инсонни инсон

эксплуатация қилишига йўл очиб берамизми, деди. Шундай шубҳаларнинг туғилиши табиий: хусусий мулкчилик, ёлланма меҳнат, эксплуатация тўғрисидаги етмиш йиллик ёлғон ташвиқот одамларимизнинг қон-қонига сингиб кетган.

Инкилобдан аввалги даврни идеаллаштириш нотўғри. Аммо Мирзакаримбойларимиз тирик қолишганида, бизнинг Рокфеллерларимиз, Хаммерларимизга айланган бўлишарди. Балки бугунги Йўлчиларни ҳам бу даражада ғариб кўрмасдик.

— *Хусусий мулкчиликка, ёлланма меҳнатга йўл очилгани яхши. Аммо энди мулкдор билан ёлланма ишчи ўртасидаги муносабатлар қандай кечади! Бунинг устига, жумҳуриятда бир миллион ишсиз бор...*

— Эксплуатация, ёлланма меҳнат бор жойда истайсизми-йўқми, адолат ҳамиша ҳам тўқис бўлавермайди. Аммо ҳозирги замон демократия институтлари шунчалик ривожланганки, эксплуатация қилинувчи ҳам унчалик ютқазаётгани йўқ. Масалан, АҚШда энг кам маош — соатига 5 доллар, ёлловчи ўз ишчисига, ёшидан, миллатидан, маълумотидан қатъи назар, бундан кам ҳақ тўлаши мумкин эмас. Давлат томонидан қатъий белгиланган. Энг кам маош тўлайдиган ишга кирсангиз ҳам соатига камида 5 доллар оласиз. Саккиз соатдан 20 кун ишласангиз — 800 доллар кўлингизга тегади. Яна таъкидлайман — 800 доллар энг кам маош. Ўртача иш ҳақи эса уч минг доллар. Ўша кезларда бизда бу кўрсаткич, 150 сўм эди. Долларнинг кудратини ҳисоб-китоб қилиб, ўзимча шундай хулосага келдим: америқоликлар биздан 400 баравар кўпроқ даромад қилишар экан.

— *Унда биз устидан сакраб ўтган капитализм қаерда қолди!*

— Амин бўлдимки, социализмнинг биз илгари сурган барча ғояларини капитализм ўзига олган, номини социализм деб атамаган, холос. Биз эса, аксинча, А. Сахаров айтганидек, давлат капитализми ўпқонига тушиб қолганмиз. Бизда асосий капиталист — давлат. Социализм нима? Инсон фаровонлиги. Улар аллақачон бундай фаровонликка эришганлар. Социализм инсоннинг ижтимоий муҳофазаси. Улар бунга ҳам эришганлар: фуқаро ишсиз, қаровчисиз қолса, кексайса — давлат нафақа билан таъминлайди. Социализмнинг бош ғояларидан яна бири — инсон ҳуқуқларини ҳимоя этиш. Инсон ҳуқуқлари — озодлиги, эрки, қалбининг ифодаси — ҳамма нарсадан муқаддас. Буни қарангки, инсоннинг фаровонлиги, озод-

лиги, шодлиги, бахти куйланган юртда бундай неъматлар бўлмаган, улар эса шунга эришганлар.

Энди тафаккуримизда қотиб қолган тушунчалардан қутулишимиз керак. Давлатимиз ўзи эплай олмай қолган нарсалардан, соҳалардан қутилиши, уларни одамларга бўлиб бериши, сотиши керак. Минглаб-миллионлаб на халққа, на давлатга фойдаси тегадиган даргоҳларни тугатиш керак. Ахир, қанчадан-қанча даргоҳлар борки, одамлар эрталаб ишга келиб, кун бўйи салқингина хоналарда чой ичиб ўтирганликлари учунгина маош олишади. Масалан, «Госстандарт» деган ном билан аталувчи идорани олайлик. Унда мингдан ортиқ одам ишлайди ва улар маҳсулот сифатини назорат қилишлари керак. Қорхоналарда, хўжаликларда, ҳатто ошхоналарда ҳам сифат комиссиялари, техник назорат бўлимлари (ОТК) бор. Бундан ташқари, икки-уч йил бурун ҳарбий саноатдан ибрат олиб, давлат қабулини (госприёмка) амалга оширувчи назоратчиларнинг янги гуруҳи пайдо бўлди. Уларга берилган ҳақ-ҳуқуқлар, имтиёзлар, маош қорхона раҳбарлариникидан ҳам юқори. Аммо инсоф билан тан олайлик: маҳсулотлар сифати яхшиланиб қолдими! Йўқ! Сифат учун ҳақ тўланадиган ёки бозор рақобатига ўтилмас экан, ҳар бир ишчи-хизматчининг тепасида ўнтадан назоратчи турса ҳам, кўнгилдаги натижага эришолмаймиз.

«Госстандарт»га ўхшаш яна бир система борки, тўхтамасдан ўтолмайман. Биласиз, мамлакатимизда «социалистик мулк» деган тушунча бор. У — ўртадаги дастурхонга сузиб қўйилган, аммо ейиш мумкин бўлмаган ош. Бу ошдан ўзингга ажратиб берилганига тўймайсан киши. Ўртадаги лагандан эса ололмайсан, қошигингни узатсанг, қўлга тушасан — хонумонинг куюб, қамаласан. Аммо удасидан чиққан лаганни ғорат қилиб ётибди. Шунинг учун бу мулкни ҳимоя қилиш, кўриқлаш учун ўнлаб забардаст ташкилотлар, миллионлаб одамлар сафарбар этилган. Лекин улар ишининг самараси суст.

Маъмурий буйруқбозлик силсиласининг фарзанди бўлган бу ташкилотларнинг ҳаммасини бозор иқтисодиёти тартибга солади, деган умиддаман. Менга қолса, уларнинг ваколатларини чеклаб, халқ сайлаб қўядиган судларга кенгроқ имкониятлар берган бўлардим. Юқорида саналган органлардан юқори туриши керак бўлган судлар эса бизнинг замонамизда энг обрўсиз, ҳуқуқсиз муассасага айланиб қолган. Район халқ судининг раиси райком қотибига муте бўлиб қолганлиги оддий ҳол саналади.

— Бундай дамларда хаёлингга мозийдан мисоллар келаверади. Илгари бутун бир даҳага битта қози бўлган.

— Табиий. Тарихнинг гувоҳлик беришича, халифалар замонида, тўрт юз йил мобайнида, бор-йўғи олти кишининг ўғрилиги исботланиб, қўли кесилган экан. Айримлар таклиф қилаётганидек, бизнинг замонларда ҳам ўғирлик қилганнинг бармоғи кесилса, билмадим, қанча одам соғ қоларди.

Яна бир мисол, Ануширвони Одил замонида бир киши йигирма йил қозилик қилиб, бирорта ҳам ариза-шикоят, жиноий ишга дуч келмаган. Натижада, у ҳокимнинг олди-га бориб, меҳнат қилмасдан мояна олаверсам, гуноҳга қоламан, деб қозиликни топшириб кетган экан. Одамларда инсоф, имон-эътиқод, мулкка эғалик ҳуқуқи бўлса, жиноятга ўрин қолмайди. Шундай ҳолни мен Ҳиндистонда кўрдим; одамлар оч-яланғоч, тиланчилар, бир бурдагина нон беринг, деб зор йиғлайди. Аммо жомадонингни кўчага ташлаб кетсанг, биров кўз олайтирмайди.

Миллион-миллион кўриқчимиз бўлишига қарамай, кечалари кўчада ёлғиз юриш, эшикни қулфламасдан ётиш тобора хавfli бўлиб бормокда. Ўғирлик эса айб саналмай қолди.

Ҳозир бу сўз аввалги бўёғини йўқотиб, кўпчиликнинг назарида «уддабурон» тушунчаси билан тенглашган.

Инсон зотини ана шундай кўйга солиб кўйгани учун, аввало, тузум айбдор. Бизда ишловчи ҳар беш-олти кишига биттадан раҳбар тўғри келади. Бунга суд, прокуратура, милиция, ДХК, армия ва бошқа кўриқчи ташкилотларнинг посбонлари кирмайди. Қонунларимиз тобора кескинлашиб, ўғирлик, сунистеъмомчилик, порахўрлик каби қилмишлар учун бериладиган жазолар оғирлашмоқда. Орган ходимлари сони кўпаймоқда. Аммо мулкка, эрқка, умуман инсонга бўлган муносабатимиз ўзгармас экан, ҳар бир фуқаро бошида ўнтадан кўриқчи турса-да, ўғирлик-жиноят камаймайди...

Биз неча асрларга чўзилган уйқудан уйғонишимиз керак.

— *Ҳузурингизга келаётиб, Олий Кенгашимиз Ҳайъати биноти йўлакларидоғи, эшиклардоғи ёзувларга эътибор бердим: деярли барча ёзувларнинг ҳалигача рус тилида эканлигидан ҳайратландим. Давлат тили ҳақидаги қонунни ишлаб чиққан шундай обрўли ташкилот ўзи унга риоя қилмаса!*

— Биз эса ҳайратланмай кўйдик. Эътибор беринг; жумхуриятимизнинг Олий идорасида Давлат тили тўғри-

сидаги қонун қабул қилингунича, бирорта ҳам ўзбекча машинка бўлмаган. Ҳозир ҳам кам. Ҳужжатлар, иш юритиш илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам деярли шундай — рус тилида юритилади. Фарқи — таржимонлар бор — кейин ўзбек тилига ўгирилади. Олий Кенгаши-миз Ҳайъати ўз ишларини яқин ўртада ўзбек тилига ўткази олмайди. Сабаби — аппаратнинг масъул ходимлари орасида ўзбекзабонлар, нари борса, 30 фоизни ташкил этади. Улар ҳам ҳужжатларни она тилимизда олиб боришга кўникишмаган. Афсуски, бундай идоралар кам эмас. Ўзбекистон Компартияси Марказқўми, жумҳурият Вазирлар Кенгаши ва бошқа қатор идоралардаги масъул ходимлар сафида ўзбеклар, беозор қилиб айтганда, нисбатан жуда камчиликни ташкил этади. Ўзбекистон ССР Физкультура ва спорт қўмитасида ишловчи 54 кишидан яқин-яқингача бор-йўғи олтита-сигина ўзбек эди.

Йўқ, мен барча идора ходимлари ўзбеклардан бўлсин демоқчи эмасман. Аммо ерли халқ жумҳурият аҳолисининг 85 фоизини ташкил этаркан, идора ва муассасаларда ишловчи ходимлар орасида ҳам ўзбеклар камида шунча бўлмоғи керак.

Буларнинг ҳаммаси, миллий кадрларга эътибор берилмаганидан. Раҳбарларнинг Москванинг қовоғига қараб ўрганиб қолишганидан. Раҳбар пойтахтдан ишора бўлса, ҳаракат қилган, йўқ — жим. Кечқурун Москвадан рухсат олиб уйига кетган: «Бугунги ишимни тугатдим, уйимга кетаверсам, майлими?» Эрталаб келгач, яна марказга сим қокқан: «Жойимга келиб ўтирдим. Шаттабиз!» Иплар ҳаммаси Москвага боғланган, биров тортмаса, дунёни ўт олиб кетса ҳам, мустақил бирор қарор қабул қилолмаган. Еркин мисол: 1966 йили Тошкентда зилзила бўлганида, аввал, Москвадан хабар қилинган. Фарғона фожиясининг тафсилотини ҳам Москвадан билдик.

Аслида миллий кадрларнинг ютуқлари ҳамиша эслатиб турилган: «Мана, ўзбекдан академик чиқди, композитор чиқди, балетчи чиқди», деб тўхтовсиз жар солинган, гўё ўзбек деганлари ақлан паст халқу орасидан илгари бундай одамлар чиқмаган. Битта балетчининг чиқиши совет замонасининг улуғ шарофати қилиб кўрсатилмаверган.

Мен халқимизда миллий ифтихор туйғуси баланд бўлишини истардим. Бундай халқ, аввало фарзанд тарбиясига эътибор беради. Бу борада ўтган 70 йил ичида қилолмаган ишларимизни яқин беш-ўн йил ичида уддаламасак, таракқиёт бизни тарих саҳнасидан суриб ташлай-

ди. Ичимиздаги кўрқувни, ҳаддан ташқари камсукумликини ҳайдашимиз, дадилроқ бўлишимиз керак.

— *Тошкентда Эркин Воҳидов КПСС сафидан ўз ихтиёри билан чиққан эмиш, деган миш-мишлар юрибди...*

— Йўк, ҳозирча партия билетимни топширганимча йўк. КПСС XXVIII съездининг якуний ҳужжатларини кутаяпман. Партиядан аввалроқ ҳам ўчишим мумкин эди, аммо кўпчиликнинг диққатини ўзимга қаратиб, ўрис дўстларимиз айтганидек, олақарға бўлиб юргим келмади. КПССнинг шу кеча-кундузда қабул қилинажак янги Уставида партия сафидан эркин чиқиш ҳуқуқи сақланиб қолади, деган умидданам.

— *Партиядан кетишга нима сабаб бўлиши мумкин!*

— Мен партиямизнинг идеали бўлган коммунизм қуриш ғоясига чин юракдан ишонганим боис КПСС сафига ўтган, бу ғояни баъзан баландпарвоз оҳангларда бўлсада, аммо беғубор ишонч-эътиқод билан куйлаган эдим. Энди кўзим очилиб, билсамки, коммунизм деган жамият — эртак. Инсон қобилиятига яраша ишлаб, эҳтиёжига яраша истеъмол қилиши мумкин эмас. Чунки эҳтиёжнинг чегараси йўк. Бугун оддий велосипедга қаноат қилиб юрган одамларда эртага Марсга учиб эҳтиёжи туғилиши мумкин.

Компартиянинг номи, идеаллари эскилигича қолса, унинг сафида бўлолмайман, эътиқодимга қарши боролмайман.

Истагим: жамиятимиз демократия сари йўналиб, кўпчиликнинг тўғри-нотўғри фикрларини сабр-тоқат билан эшитиб, зарур ҳулосалар чиқариш мумкин бўлган бир пайтда, ҳаммамиз ўзимиздаги жамики демократик фазилатларни камолотга етказиб боришимиз мақбул.

— *Ошқора, суҳбатингиз учун раҳмат, Эркин ака!*

1990

ЗИЁЛИ

Зиёли ким? Ишчи, деҳқон сингари у ҳам бир ижтимоий табақа, синфми? Инсон зотини табақаларга ажратишнинг ўзи тўғрими? Масалан, тракторчи ишчими ё деҳқон? Атом электростанциясида мураккаб пульта ни бошқараётган навбатчи ишчими ё зиёли?

Мен ўйлайманки, зиёли бу синф вакили ҳам, маълум касб билан чегараланган шахс ҳам эмас. Институт домласини зиёли деб, деворзанни ёки косибни зиёли эмас, дейиш

тўғри бўлмас. Қим билсин, балки ўша домла ўзининг ички маданияти, фикрлаш даражаси, руҳий дунёси билан деворзан ёки косибдан тубанроқдир. Қим билсин, балки ўша косиб навоийхон, фузулийхон, бедилхондир, қалб кўзгусида олам маданиятининг сир-синоатлари акс этар, балки ўша деворзан кечалари юлдузлар билан сўзлашиб, юрак туйғуларини шеърий сатрларга туширар. Балки у олийгоҳ домласидек марксизм-ленинизм асосларини билмас, лекин муборак ҳадисларни таҳлил қилар, инсон қалбини англаш илмини билар...

Жоҳил одамга хос бўлган қусурлардан бири шуки, у ўзи билган тариқча илмдан бошқа илмни назар-писанд қилмайди. У англамаган, билмаган олам — йўқ оламдир. Агар инкилобгача ўзбекларнинг фақат 2 фоизи саводли бўлган, деб ҳисобланса, бу — кирилл алифбосини билганларнинг ўлчови эди. Араб алифбосида илмий рисоалар битган мударрислар, шеърий девонларни кўчириб элга таркатган ҳаттотлар, Жалолиддин Румий, Абу Али ибн Сино асарларини таҳлил қилган муллалар — саводсизлар рўйхатидан жой олган эдилар.

Зиёли — нур эгаси демакдир. Бу нур илм нури, одоб нури, юксак инсоний ахлоқ нури, теран маданият, олий тафаккур, мустаҳкам ички интизом, собит эътиқод, салим руҳият нуридир. Бу нур манбаи инсон қалбида. Қалб гавҳарини асраб-авайлаган инсон бахтиёр ва олижанобдир. У ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам кадр-қимматини билади. Зиёли инсонга манманлик бегона, ўз халқини қандай иззат қилса, бошқа халқларни ҳам шундай ҳурмат қила олади, ички маданияти унчалик ривожланмай қолган одамларга нисбатан кечиримли бўлади.

Афсус ва надоматлар бўлсинким, юртимизда саводлилар, илмлилар кўпайиб, зиёли одамлар камайиб кетди. Нур белгиси бўлган меҳр-шафқат ўрнини зудмат белгиси бўлган жаҳолат, дарғазаблик эгалламоқда.

Шаҳарни миршаб эмас, эътиқод идора этади. Эътиқод нураган жойда ҳоким ҳам, кози ҳам, миршаб ҳам ожиз. Тошкентдек шаҳри азимнинг тўрт даҳасида тўрттагина кози бўлган. Уйнинг жанжали камдан-кам кўчага чиққан. Бунга зиё белгиси бўлган шарм-ҳаё йўл бермаган, зиё эгаси бўлган оқсоқоллар, онахонларнинг табаррук сўзлари кадрланган.

Демократия зиёга ва зиёлиларга суянади. Зиё бўлмаган жойда, зиёли кадрланмаган ерда демократиянинг аҳволи войдир. У оқибат андишасизликка, анархия ва уруш-жанжалга айланади.

Халойикни кўя туринг, халкнинг танланган вакиллари мамлакат парламент аъзоларимизда ҳам зиё белгисини камроқ кўраман. Зиёли одам ёнидаги инсоннинг жон куйдириб айтган гапига кулоқ солади, унга муносабатини изҳор этади, уни қўллаб-қувватлайди ёки маданий қилиб эътироз билдиради. Парламент аъзоларимизнинг аксариятида бировни эшитиш қобилияти йўққа ўхшайди. Шунинг учун ҳам мунозараларда айтилган фикрлар мухташам саройларнинг деворларига урилиб, тўкилмоқдалар, уларни териб олувчи, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратувчи бўлмаяпти. Шунинг учун ҳам маслаҳат обод, мамлакат хароб.

Адолатли подшолар ҳеч бир ишни зиёли аъёнларнинг машваритисиз қилмаганлар. «Кенгашли тўй таркамас» деган мақолнинг тарихи жуда узок. Зиёли аъёнлар подшоларни нотўғри йўлдан қайтарганлар, жаҳл устида чиқарган фармонларини бекор қилдирганлар. Алишер Навоий, Иоханн Ҳёте, Аҳмад Донишлар ана шундай зиёли мартаба эгалари эдилар.

Зиёли одам бошқаларнинг энг нурли фазилатларини ўзлаштиради. Жамиятимизда зиёлилик даражаси тубан бўлгани учун ташқаридан эзгуликдан кўра кўпроқ тубанлик кириб келади. Чет мамлакатларга эндигина қия очилган деразамиздан у ердагиларга хос бўлган уринчоқлик, уддабуронлик, топқирлик, ҳалол рақобат, илм-фанни ҳаётга татбиқ эта билиш сингари ўнлаб, юзлаб яхши фазилатлар эмас, балки уларнинг ўзлари ҳам қутулолмайд турган қусурлар — нашавандлик, ахлоксизлик, уюшган жиноятчилик кириб келди. Лекин бари бир салкам бир аср мобайнида юритилган қатағон сиёсат сўнгида ҳам, зиёлилар бошида шунча тегирмон тоши юритилганидан кейин ҳам, халқ тарихи, тили, қадриятларини топташлар охирида ҳам ўз қалб зиёсини йўқотмаган юртдошларим олдида бош эгаман.

Бу зиё, бу одамийлик шуъласи, кадр-киммат нури ҳали бизга кўп асқотади. Ўзимизнинг озод ва мустақил давлатимизни тузишда ҳам, жаҳоннинг тараққий этган давлатлари билан муносабат қилишда ҳам хизмат қилади. Бу зиё халқимиз истикболини ёритувчи машъал бўлади, деб ишонаман.

«ЎЗБЕКЧИЛИК»

Тилимиз бағоят бой ва рангин. Шундай сўзларимиз борки, уларда минг бир хил маъно товланади. «Қойил».

Шу сўзнинг оҳангарига бир эътибор беринг. Қойил — жуда яхши; қойил — чиройли, гўзал; қойилман — тан бердим; қойил — боладинг, яшавор; ҳамма қойил — ҳайратда. Бу бир оҳанг. Бошқа оҳангида тамом тескари маъно. Э, қойил — шу ҳам ишми, шу ҳам одамгарчиликми? Қойил қилдингиз — ишни буздингиз, одамни уялтирдингиз. Қойил бўлди — расво бўлди.

Ана шундай қойилмаком сўзлардан бири — «Ўзбекчилик».

Қўшнингизникига шаҳардан қариндоши меҳмон бўлиб келган. Уйингизга чақириб бир пиёла чой куйиб бермасангиз бўлмайди — ўзбекчилик... Эртага қудангизнинг қудалариникида худойи — бир рав ўтиб фотиҳа ўқимасангиз қудангиз ҳафа бўладилар — ўзбекчилик.

Индинга бўладиган халқаро илмий анжуманда Ўзбекистон вакили сифатида маъруза қилишингиз керак. Дунёнинг кўзи сизда. Телевидение олиб кўрсатади. Лекин улфатингизникида суннат тўйи, сизнинг тўйингизда хизмат қилган, тўёна ўтказиб қўйган — ўзбекчилик...

Москвалик ҳамкасабаларингиз Тошкентга келган, кўнглини олмасангиз, елкасига тўн ташламасангиз уят бўлмайди — ўзбекчилик. Ахир эрта бир кун сиз ҳам Москвага борасиз, яна ўша ҳамкасбларингиз билан кўришасиз. Ўзбекистон номидан бир пиёла чой куйиб берасиз. Иззатларини жойига қўясиз. Бунинг эвазига улар ҳар бурчакда Ўзбекистонни «мақтаб» гапирадилар. Газеталарида халқимиз шаънини «кўкка» кўтарадилар. Раҳмат, қўлимиз кўксимизда — ўзбекчилик... Нега энди марказдаги дўстларимиз бизни «хурмат» қилмасинлар? Чунки биз ўзимиз бир-биримизни жуда «хурмат қиламиз». Масалан, юртимиздан марказга Олий аттестация комиссиясига тасдиқ учун диссертация келса, орқасидан имзосиз хатлар боради. Бу ҳам ўша...

Оҳ, ўзбекчилик! Қандай содда, қандай қалбга яқин, қандай самимий, қандай жафокаш бу сўз! Тонг қоронғусида туриб кўча супураётган келинчакнинг супургиси шу сўзни қўшиқ қилиб айтаётгандай, пахтазордан пахта тўла қоп орқалаб чиқаётган йигитнинг қорайган ажинли юзларидан оқиб лабларига тушган терда «ўзбекчилик» деган сўзнинг таъми бор.

Биз зўрмиз, оғайнилар! Бизнинг зўрлигимиз шаъмнинг зўрлигига ўхшайди. У ҳам ўзини ёндириб атрофга нур беради. Шўрлик шаъмнинг ҳам нури ўз тубига тушмайди. Бизнинг зўрлигимиз ўзимиз боқадиган пилла қуртининг

зўрлигига ўхшайди. Пилла қурти ҳам инсонларни шоҳи либосга ўраш учун ўзини пиллага ўраб ҳалок қилади.

Биз шундай яратилганмиз. «Мевали дарахтнинг шоҳи эгик бўлади», деймиз, «Қамтарга камол, манманга завол» деймиз. Яна «Қамиш пўпакласа бўйра бўлади» деб айта-миз. Бошқаларда бундай мақоллар бўлмаса биз айбдор-ми? «Латишчилик», «эстончилик», «гагаузчилик» деган сўзлар бўлмаса бизда нима гуноҳ?

Ана, кунчиқарга қаранг! Тиёншон ота оппок бошини булутларга ўраб, чордона куриб ўтирибди. Амударё ва Сирдарё Тиёншон отанинг икки қўли. Орол қўли унинг қўш қўллаб тутган зилол сувли косаси. Ота бу косани саҳоват билан дўстларга узатганда «бергувчининг қўли бўш қолмас» деган мақолни ёдда тутиб эди. Афсуски бу мақол тўлиқ эмас экан. Тўлиқ бўлганда у шундай айтилган бўларди. «Бергувчининг қўли бўш қолмас, олгувчида инсоф йўқолмас».

Майли, барибир, ўзбекчиликка нима етсин! Тантиликка, сахийликка нима етсин! Бепоён Россия, бепоён Қозғистон, бепоён Украина ва яна буғдой экадиган неча-неча жумҳуриятлар бир бўлиб мамлакатни дон билан таъминлай олмаган бир вақтда, унчалик бепоён бўлмаган еридан ундирган пахтаси билан барча дўстларни кийинтирган, ортиқчасини сотиб пулига Амриқодан, Канададан буғдой олиб едирган Ўзбекистоннинг қарзи кўп бўлмай кимнинг қарзи кўп бўлсин?

Баракалла, ўзбеклар, яшасин ўзбекчилик! Қўшниларимизнинг ер устида донлари, ер остида картошкалари ўрилмай-йиғилмай чириб кетганда, биз пахтаимизни териб оламиз. «Эй, менга деса тош ёғмайдими, барибир пахтани терамиз, бир грамм ҳам қолдирмай чанокда, мамлакатга йиғиб берамиз!» Ана шундай! Кофир тўк — мусулмон тинч!

Тинчмиз, худога шукур! Мана, мустақиллик йўлида дастлабки қадамларни қўйдик. Байрамларимизни тикладик, она тилимизни давлат тили деб эълон қилдик. Хужжатларимизни ўзбек тилида ёзадиган бўлдик. Фақат кийинчилигимиз шуки, илгари ўрисча сўзларнинг ўзбекчасини излаб қийналган бўлсак, энди ўзбекча сўзларнинг ўрисчасини тополмай оворамиз.

Масалан, инсоф деган сўзни қандай таржима қиласиз? Савобнинг ўрисчаси нима бўлади?

Яқинда ўзимизнинг бадий адабиёт нашриётимиз туркий тилда ижод қилган барча шоирларнинг шеърларини тўплаб «Девони туркий» тайёрлашга киришди. Бу китоб-

ни сотиб олиш учун навбатга турганларнинг сони hozир ярим миллионга яқинлашди. Чунки ёрлик қоғозларга «Тюркский диван. 20 рублей», деб ёзилган эди. Йигирма сўмга Туркия диванини ким олмайди, дейсиз! Айниқса мебель танқис замонда.

Бу гаплар ҳазил. Чин гапни айтсам, ўзимизнинг халқимиздек бардошли, оғир карвон, анъаналарга содиқ халқ оламда йўқ. Ислом дини туғилган мамлакат Арабистон бўлса ҳам неча асрлар Бухоро қуввати исломи дин бўлди. Хали-ҳамон диннинг қудрати Шому Ироқдан кўра ҳам ўзимизда ортиқроқ. Коммунизм ғояси ҳам Оврупода туғилиб, инкилоб Россияда ғалаба қозонган бўлса-да, бу ғояга энг содиқ қолганлар биз ўзимиз бўламиз. Оврупо коммунизмдан юз ўғирди, Россия ҳам эрта бир кун воз кечади. Лекин коммунистик ғоянинг олам узра таянчи биз бўлиб қоламиз.

Биз шундаймиз. Гарчи биздан Нобель мукофоти лауреати чиқмади, фазогир етишмади, жаҳоншумул футболчимиз, шахматчимиз йўқ. Бирлашган Миллатлар Ташкilotининг Совет ваколатхонасида ишлайдиган юзлаб ходимлар орасида бирор вакилимизни тополмайсиз, гарчи... Шошманг! Қани ўша мукофотга лойиқ олим? Қани ўша фазогир, қани ўша полвон? Бизга кўрсатинг. Ўзимиз танобини тортиб кўямиз...

1990

«ҲАР ИШНИНГ ЎЗ МАҲКАМАСИ БОР»

(Шуҳрат Жабборов билан суҳбат)

«Муштум» идораси мажалла дунёга келгандан буён шикоятчию аризачилар хуружидан қутулолган эмас. Айниқса, кейинги ошқоралик даврида таҳририят ходимлари умуман... ишлашолмаяпти. Бирор жойга терговчининг аралашуви керакми — бизга мурожаат қилишади, тафтишчи зарурми — «Муштум»га чоп. Хуллас, оқловчи ҳам, ёқловчи ҳам жумҳуриятнинг пешонасига битган сиёсий ҳажв мажалласи ходимлари бўлишини исташади.

Яқинда шундай арзғўйлардан бирига ҳам прокурор, ҳам суд керак бўлибди. Бирданига унинг иккала талабини қондирилмаслигимизни айтгандик:

— Устингиздан катта идорага шикоят қиламан, — деб пўписа қилди.

— Қаерга, Марказқўмгами?

— Йўқ ундан ҳам юқорига. Ошқоралик қўмитасига!

— Турфа табиатли шикоятчиларни кўравериб пишиб кетган бўлсак-да, бу гапдан мот бўлдик. Ахир, ошкораликдан ҳайиқмай бўладими? Дарҳол бир ходимимизни ҳам прокурор, ҳам суд ўрнига жўнатдик.

Лекин бу билан арзғўйларнинг оёғи узилган эмас. Ҳар куни юрак ҳовучлаб ишга келамиз. «Дод» деб юборгинг келади. Тўхта, биз ҳам Ўзбекистон Олий Кенгашининг Ошкоралик қўмитасига арз қилсак-чи?! Ахир, бу даргоҳга кейинги пайтда қалам аҳлини тушунадиган акалар келишган-ку?! Шундай бир нажот билан олий идоранинг «олтинчи қавати»да жойлашган қўмита эшигини секин тақиллатдик.

Э-воҳ, бу ердаги аҳвол «Муштум»дан ҳам баттар экан. Шикоятчиларнинг саноғи йўқ. Жовонларда нолаю фиғон битилган қоғозлар соат сайин кўпайиб бораёпти. Ошкоралик қўмитаси раиси Эркин Воҳидов билан суҳбатимиз ана шундай бир ғала-ғовур ҳолатда бошланди.

— Атрофни нолаю фиғон тутиб кетди. Қаёққа қараманг, шикоят. Қўмиталаримиз бевосита ўзларига тааллуқли юмушларни вақтинча бир четга суриб қўйиб бўлса ҳам халқимиздан ёғилиб келаётган аризалар, шикоятлар билан шуғулланишларига тўғри келаяпти. Аҳвол шу даражага етдики, бевосита Тошкентда Олий Кенгаш идорасида ишламаётган халқ депутатлари, бир ойга бўлса-да, ҳашарга келишди. Улар ана шу нолаларга жавоб тайёрлаш, зарурат туғилса, жойига бориб ўрганиш билан банд бўлишди.

Агар биз ўз ишимизни апрель-май ойларида бошлаган бўлсак, бутун ёз давомида роса терлашга тўғри келди. Айни пайтда Олий Кенгаш биносидаги шароитларимизни ҳам яхши деб бўлмайди. Ўзингиз кўриб турибсиз, ҳар ҳонада тўрт-беш киши ўтирибмиз. Бу ёқда яна ташрифчиларни қабул қилиш керак. Хуллас, Ошкоралик қўмитаси ўзининг бевосита вазифасини ростмана бажаришга энди киришяпти.

Бу даргоҳда нажот излаб келаётган одамлар билан, уларнинг хатлари билан танишарканман, беихтиёр ўйга толаман: Нега бизда одамлар шу қадар аянчли аҳволга тушишган, ҳар бир кишининг юрагида олам-олам дард, олам-олам норозилик, олам-олам эҳтиёж. Хўш, бунга сабаб нима? Аслида биз бу ерда ўтириб ҳар битта нолани тинглаш билан шуғулланишимиз керакми ёки шу нолаларни йўқотиш чораларини кўришимиз керакми? Бундай ўйлаб туриб кишининг ҳайрати ошади: ер юзида шундай бир ажойиб, қонларга бой мамлакат ҳеч қаерда

йўқ-ку?! Лекин нега энди шунчалар эзилган, жафокаш халк биздан бошқа юртларда топилмайди. Заҳматкаш ва бардошли элимиз қанчадан қанча қийинчиликларни бошдан кечирди. Айниқса, ўзбек халки эрталабдан кечгача бош кўтармай ишлайди. Жаҳон деҳқончилигининг алло-малари айтишсин: бу дунёда ғўзадан ҳам нозик-инжик, меҳнатталаб экин бормикан?! Бечора ўзбек деҳқони тонг отмасдан туриб кун ботгунча тиним билмайди, лекин рўшноликдан дарак йўқ. Хорижий сафарларга чикқанимда ўзга халқларнинг турмуш тарзини юртимиздагига такқос қиламан. Ривожланган мамлакатларни кўя туринг, энди ривожланаётган мамлакатлардан ҳам орқадамиз. Хўш, нега шундай?

Аввало юртимизда жорий этилган йўриқлар тесқари қурилган. Яъни, биздаги жамики мол-мулк эғасиз. Ер, сув, умуман ҳаётий эҳтиёжларни ҳал қиладиган ҳамма соҳаларнинг аниқ эғаси йўқ. Шаҳссиз. Уларнинг ҳаммасига давлат соҳиб. Агар сизга уй керак бўлса, бирор аниқ шахсга эмас, балки давлатга ариза ёзасиз. Қасалхонага ётмоқчи бўлсангиз ҳам давлат орқали. Боринги, ҳар бир қўйган қадамнингиз, ҳатто кўчадаги тор йўлак ҳам давлатники. Лоақал кўкат етиштирадиган бир парча ер ҳам инсоннинг ўзиники эмас. Биз шу тариқа инсонни эғалик ҳуқуқидан маҳрум қилиб, жамиятни куллар жамиятига айлантириб юборган эканмиз. Мен бу гапни бутун масъулиятни зиммамга олиб айтяпман. Ўзини ўзи эғлолмаган, ўз мулкига эға бўлмаган, дўқон-дастғоҳи, сармоёсию жамғармаси йўқ одам — яъни, ишчи ҳам, у ишлайдиган завод директори ҳам, унинг устидан раҳбарлик қилувчи вазир ҳам кул.

— *Эркин ака, бу гапларни ошқоралик замонидан илғари айтган одам балога қоларди. Лекин мамлакат Президенти ҳам яқинда худди шу фикрни айтди. Уртоқ М. С. Горбачев КПСС Марказий Қўмитасининг шу йил октябрь Пленумидаги нутқида «Мулки давлатнинг ҳуққонлиги ва бу ҳуққонлик мулкни эғасиз қилиб қўйганлиги, ишга ва хўжалик соҳасида ташаббускорликка қизиқтираётган омилларга путур етказётганлиги ижтимоий ва иқтисодий соҳадаги кўпгина кулфатларимизнинг сабабидир» дея аччиқ ҳақиқатни эғтироф этди. Кўпни кўрган иждоқор сифатида, халқ ноиб сифатида шу ҳақда ўз нуқтаи назарингизни кенғроқ билдирсангиз.*

— Нега шундайлигини мен изохлаб беришга уринаман. Бизда бугунги вазирни ўз лавозимдан олиб ташлашса, эртага у ҳеч ким эмас. Дунёнинг жуда кўп

мамлакатларида инсоннинг ҳаёт тарзи, даромади, бойлиги амал курсисига биздагидек боғлиқ қолган эмас. Бирининг ўз хусусий заводи бор, яна биттаси катта ер эгаси, кейингисига каттагина дўкон бор. Улар вазирлик вазифасини халқи учун, унинг яхши яшаши учун муайян вақт бажарадилар, ўша лавозимидан кетгач, яна аввалги ишни давом эттираверадилар. Ҳозир АҚШнинг тўрт нафар президенти ҳаёт. Ҳаммалари ўз обрўларига эга, ҳеч қайсиси назардан қолмаган. Бизнинг юртимизда бугун бир амалдор ишдан кетса, эртага у жудаям хоксор одам бўлиб қолади. Бечоранинг илгаригидек, тагида машинаси, навбатсиз оладиган дўкони йўқ. Аввалги жами имтиёзлардан ажралган, оддий фуқаро ёнидан жой олади. Шунинг учун у амал курсисига маҳкам ёпишиб олган. Бояқишнинг юрагида ҳамиша таҳлика, ҳамиша кўзлари жовдираб, ўзидан бир қават юқоридаги раҳбарнинг кўнглидагини топиш ҳақида тинмай ўйлайди. Эртаю кеч хўжайинга маъқул бўлиш пайида. Юрак ютиб, жасорат билан каттанинг фикрига қарши гап айтишга журъат этолмайди. Жамиятнинг ривожланмаслигига сабаб худди шу.

— *Олий минбарлардан айтилаётган гапларга қараганда, яқин орада бундай тузумдан халос бўлишимиз керак. Аммо айни пайтда бозор иқтисодиётига ўтиш арафасида турибмиз. Ҳозир оддий меҳнаткаш бозор деса, бир чўчиб тушади. Ундаги ошиб бораётган нарх-наво сескантиради-да. Жумҳурият парламенти аъзоси сифатида янги иқтисодий ислоҳот ҳақида «Муштум»жонга тушунтириб берсангиз.*

— Мен тайёрланаётган режалар лойиҳаси билан танишар эканман, шундай хулосага келдим: биз аллақачон дунё танлаган йўлга тушишимиз керак экан. Фақат бозор иқтисодиётигина, жуда катта қийинчилик билан бўлса ҳам, бизни дунё эътироф этган йўлга олиб чиқади. Атрофимиздаги юзлаб мамлакатлар шу йўлдан бориб эркин нафас олишаётган экан, нега энди биз ўжарлик қиламиз — тўғри йўлни қабул қилмаймиз. Агарда бизда ҳам ер, завод, фабрика, халққа хизмат қиладиган жуда кўп ширкатлар ҳақиқий эгасига топширилса, айни муддао бўларди. Бу қандай гап, қўлингда ҳунаринг, қобилиятинг бўлсаю уни рўёбга чиқара олмасанг?! Бизда шундай эпчил, ишгир одамлар борки, улар жуда катта корхоналар, бирлашмаларни бошқара оладиган қобилиятга, истеъдодга эгадирлар. Афсуски, бизнинг жамиятимиз узок вақт ҳаммани бир қолипга тиқиб қўйди. Иқтидорли инсон билан ношуд киши давлат учун барибир битта одам эди.

Яхшиямки, бундай мезонга энди чек кўйила бошланди. Қўлидан иш келадиган кишилар секин-аста қуюшқонни ёриб чиқа бошладилар.

— *Фуқаронинг ҳуқуқий саводли бўлиши ҳам муҳим омил, албатта.*

— Мен шу нарсадан ниҳоятда ташвишдаман. Одамларимиз ҳуқуқий жиҳатдан жудаям оксашади. Бу ерга келган кишилар билан суҳбатлашарканман, уларнинг ўта ночорликлари дилимни эзади. Халқимизнинг аксарияти қайси масала бўйича қаерга мурожаат қилишни билмайди. Яқинда қабулга келган бир ташрифчининг холига жуда ачиниб кетдим. Битта эски чордевор ҳовлида 18 жон истиқомат қилишаркан. Ахир шу одам ҳам бирор жамоада ишлайди. Нега унинг шу даражагача тушишига йўл кўйишган? Ҳа, энди бизнинг халқимиз жудаям оғирчиликка кўникадиган халқ экан-да. Мана, «Пахта иши» бўйича минглаб одамлар ноҳақ қамоқда ётиб чиқишди. Бунга сабаб нима? Одамларимизнинг ҳуқуқий саводсиз эканликлари асосий сабаблардан биридир. Ноҳия фирқа кўмитаси, вилоят фирқа кўмитаси ёки Масковдан келган вакил нима дейишса, қуллуқ қилаверишган. Бирорта мард ўртага чиқиб, «Ҳой, бу адолатсизлик, қандай гап бу?» деган эмас. Аввало мен юкорида айтганимдай, кўркув, қуллик психологияси устун бўлган. Қолаверса, ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилолмаслик — буям элнинг фожиаси. Бу борада халқнинг «кўзини очиш», менимча, матбуот, овознигор, ойнаи жаҳоннинг вазифаси. Ўзингиз ўйлаб кўринг: бир варақ қоғозни тўлдиролмайдиган кишилар жумҳуриятимизда қанчалаб. Шу ҳуқуқий билим бўлмаганлик учун отасидан қолган уйга эгалик қилолмаганлар бор. Арзимаган ҳужжатни тўғрилай олмагани учун нечача кишилар қонуний имтиёзлардан маҳрум.

Баъзан бизга, депутатлар қабулига йиғлаб келишади. Нима гап? «Ўғлимни қамаб кўйишди». Ким, нима учун, десангиз аниқ жавоб қилишолмайди. Эҳ, биз одамларимиз ялпи саводли бўлишди, улар ёзиш-чизишни билишди, деб юраверган эканмиз. Халқимизнинг сиёсий онгини, умумий даражасини, савиясини оширишимиз керак — ана ўшандагина демократия кенг ёйилиши учун имкон туғилади. Фикрда инқилоб қилиш зарур. Ҳамма жабҳада — ижтимоий ҳаётда ҳам, тарихимизда ҳам инқилоб талаб қилинади. Ошкоралик кўмитаси фақат матбуотда ошқора ёритишни таъминлабгина қолмай, балки тарихимизнинг оқ доғларини равшанлантиришга ҳам даъват этилгандир. Одамларнинг кўзини очиш, ҳақиқатни кўрсатиш ҳам,

эскилик саркитларини йўқотиш ҳам кўмитамизнинг асл бурчи.

— *Виждон эркинлиги, диний эътиқодга ҳурмат билан муносабатда бўлиш ҳам демократиянинг меваси, албатта.*

— Ҳа, кейинги пайтларда динга кенг йўл берилмоқда. Бунинг ёмон жойи йўқ. Лекин шундай вазиятдан фойдаланган айрим фикри тор кишилар халқни хурофот сари тортишга интилмоқдалар. Уларга қўйиб берсангиз, хотинкизлар яна паранжи ёпинишлари керак, болаларимиз дунёвий билимларни ўрганишмасин. Биз эътиқод дунёсига йўл очганимиз жудаям тўғри, эътиқодли одамдан кўркмаслик керак. Унда инсоф, диёнат бор. Лекин эътиқодни элга, тараққиётга тескари қўйиш нотўғри. Мен Амрико сафарида эканлигимда у ерга шундай хабар етиб борди: Ўзбекистонда Ислом фирқаси раҳбарлари Хумайнини ўзларига раҳнамо қилиб олишибди. АҚШдаги ўзбеклар, мусулмонлар «Ахир, у дунёда номи қора бўлган инсон-ку» дея таассуф билдиришди.

Шунинг учун янги пайдо бўлаётган халқ ҳаракатлари, фирқалар илмий тараққиётга, кенг билимга таянишлари керак. Айни пайтда халқ ўз мақсадини, кимнинг ортидан эргашаётганини билсин. Шу билан бирга сайловларда халқ онгининг етилган бўлиши муҳим. Ҳар бир фуқаро тавсия этилган номзодлардан маъқулини танлашда «Эртага шу одамга менинг ишим тушганда у талабимни қондира олади» деган комил ишонч билан овоз берсин. Баъзан бизга, Ошкоралик кўмитасига бошқа масалаларда ҳам қабулга келаверишади. «Нима учун судга ёки маҳаллий шўро депутатига мурожаат қилмадингиз, ахир у кишини сайлагансиз-ку?» деб сўраганимда «Э, биздаги сайловларни биласиз-ку, карамасдан ташлаб келаверганмиз!» деб жавоб қилишади. Бундай лоқайдлик, бепарволик қимматга тушади.

Шунинг учун депутатлар халқ олдида ҳисоб бераётганда талабчанликнинг пилигини кўтариш керак. Яна бир гап, ноҳия, кишлок шўроси депутатларнинг қиладиган ишлари бор. Масалан, ҳовлининг бирор жойини таъмирлаш муаммоси энди СССР Олий Кенгаши шуғулланган иш эмас. Ҳа, ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор. Агар куйи бўғиндаги депутатларга мурожаат қилиб ҳам адолатга эришилмаса, кейин юқори даражага чиқиш мумкин.

— *Бу йилги сайловлардаги можаро ва ҳангомалар хусусида деярли ҳамма оммавий ахборот воситаларида нимадир ёзилди. Масалан, «Муштум»нинг 6-сонида «Бугунги сайловлар», 15-сонида «Ойни этак билан ёполмайсиз»*

каби мақолаларда фирром йўлдан борган амалдорлар қораланди. Шу ҳақда сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик.

— Бундай ўйинлар жуда кўп жойда бўлди. Фирка, шўро идораларининг айрим раҳбарлари амалидан, мартаба-мавқеидан фойдаланиб депутатлик даражасига эришдилар. Буни бугунги кундаги депутатлар таркибидан ҳам билса бўлади. Эътироф этайлик, ҳамма жойда ҳам сайловлар адолатли ўтган эмас. Мен бу ерда, биринчи навбатда, халқнинг онги етилмаганини айтмоқчиман. Халқни уйғотиш керак. Халқ ўзи танлай олмаса, ташқаридан килинган ҳамма ҳаракатлар беҳуда.

Халол, покиза кураш даражасига етказиш учун жуда кўп босқичларни босишимиз керак чоғи. Кўп партиялилик шароитида фирқаларга кенг йўл очилса тўғри бўларди. Ҳозир бизда сал обрў олаётган фирқанинг бошида таёк синяпти. Ҳокимият учун интилмаган партия қанақа партия бўлсин? Коммунистик фирқа ҳам шу учун курашганку. Лекин гап қайси йўл билан курашишда.

Ман ўйлайманки, кейинги сайловларимиз анча адолатли ўтади. Бунинг учун ҳозирнинг ўзида шундай килишимиз керакки, жумҳурият миқёсида катта ишларни олиб бормаётган депутатларга ишончсизлик билдириб, улар ўрнига муносибларини сайласак тўғри бўлади. Парламентнинг маълум қисми янгиланиб туриши табиий ҳол деб ҳисоблайман.

Бу борада халқ биз журналистларга, ёзувчиларга унча-мунча ишонч билан қарайди. Матбуот ходимлари фақат ёзиш билан чегараланмасликлари керак. Масалан, «Муштум» саҳифасида ёритилган ҳолатлар юзасидан Ошкоралик кўмитасига барча ҳужжатлар топширилса, комиссия тузиш керак. Сафимизда фирромчилик йўли билан депутат бўлганлар қолмаслиги керак. Ахир бу — қайта куришга, ҳукуматга ишончсизлик.

Масаланинг яна бир томони бор: шикоятчи ҳамиша ҳақ, деб ўйлайман. Лекин, ростини айтганда, адолатдан адолатсизлик кўпайиб кетяпти. Ҳақиқатни қарор топтириш, ўйлайманки, одамларнинг кўзини очади. Бунда нафақат депутатлар, балки депутат бўлмаган матбуот ходимлари — ошкоралик жангчиларининг ўрни алоҳида.

1991

АМЕРИКАЛИК ЎЗБЕКЛАР

(Шоир Носир Муҳаммад билан суҳбат)

— Америка — «сеҳрли диёр», капиталистик дунёнинг етакчи мамлакатларидан бири, бир неча асрлик демократик анъаналарга эга. Сиз бу мамлакат билан иккинчи бор танишдингиз. Ўтган вақт мобайнида қандай ўзгаришлар рўй берганлигини сездингиз? Мамлакатимиздаги қайта қуриш жараёни у ерда қандай баҳоланяпти?

— Бу сафар Америкага «Тошкент дарвозалари» хужжатли фильмини суратга олиш учун борган эдик. Шаҳримиз, республикамизнинг халқаро алоқалари ҳақида ҳикоя қилувчи фильм сценарийсини мен ёзган эдим. Унинг яратувчилари — режиссёр Хайрулла Жўраев, оператор Қажрамон Ҳасановлар билан бирга бордик. 2-февралдан 2-мартгача Сиэтл, Вашингтон, Нью-Йорк шаҳарлари билан танишдик. Ҳамма жойда суратга олиш учун барча шароитларни яратиб беришди. Америкалик ўзбеклар кўлларидан келган ёрдамларини аямадилар.

Америка чиндан ҳам жозибали мамлакат. У ўзининг бойлиги ва эркин бозори билан жаҳондаги миллионлаб кишиларни жалб этади. Магазинлар пештахталарида деярли бутун дунёдан борган молларни кўрасиз. Бу борада ҳеч қанақа чеклаш йўқ. Одамлар ҳам истаган жойига боради, яшайди, ўзаро мулоқотда бўлади. Назаримда, ана шу эркин алоқалар ва рақобат юксак тараққиёт воситаси бўлган. Очиғини айтганда, ўртача америкаликнинг турмуш даражаси биздаги шундай кишилар даражасидан бир неча барабар юқори. Масалан, у ойлик маошига енгил автомашина ёки ўнлаб магнитофон сотиб олиши мумкин. Кийимлар ҳам нисбатан арзон. Аммо уй-жой, медицина хизмати қиммат. Техниканинг энг янги ютуқлари ҳар бир хонадонга кириб борган. Симсиз ва хотирали телефонлар, микротўлқинли ўчоқлар, видеомагнитофон, компьютер... Нью-Йоркдан телефон орқали Тошкент билан гаплашиш учун бир неча дақиқа кифоя қилди. Уйдагилар эшитиб ҳайрон қолишди: ниҳоятда аниқ, худди кўшни хонадан гаплашаётгандек. Медицина даражаси ҳам ниҳоятда юксак.

Америкаликларда ишбилармонлик, эгаллик туйғуси ниҳоятда кучли. Улар бирор дақиқаларини бекорга кетказмайдилар. Ўша ерда яшаётган ўзбекларга ҳам бу туйғу ўтган. Чунки ялқовлик ёки бепарволик билан ички рақобатга дош бериш мумкин эмас. Ҳар бир корхона, ширкат, дўкон ўз маҳсулотини сифатлироқ, арзонроқ қилишга,

хизмат маданиятини юксалтиришга интилади. Чунки харидор қанча кўп бўлса, шунча яхши. Дўконга кирган бирор одам эътибордан четда қолмайди. Сиэтл шаҳрида бир китоб дўконига кирдик. Сотувчи киз ниманидир ёзиб ўтирган экан. Шериклар билан кириб борганимизда у ишини тезда тугатиб, ёнимизга келди ва узр сўраб қандай китоб зарурлигини суриштирди. Анча излаб бу китобни тополмади. Шунда у телефон номерини қолдиришни топганидан сўнг ўзи хабар беришини айтди. Бундай муомалани, эътиборни ҳар қадамда учратасиз.

Бу мамлакатда кўрганларимни хаёлан ўзимизнинг воқелик билан солиштираман. Барча иллат хўжасизликда эканлигини пайқайман. Етиштирилган ғалламизнинг 30 фойизи йўлда йўқолар экан. Биз шунча донни АҚШ ва Канададан сотиб оламиз. Кемаларимиз бир неча минг километрни бўш босиб ўтиб, ғалла олиб кетишини ўз кўзим билан кўрганман. Чунки бу ерда деярли ҳеч нарса-мизни сотиб олишмайди. Маҳсулотларимизнинг сифати ниҳоятда паст. Биз иш учун америкача жонкуярликни, ички интизомни ўрганишимиз керак. «Хамма нарса инсон учун» деган шиорни оғизда эмас, амалда жорий этишга интилишимиз зарур.

Америкаликларнинг Совет Иттифокига, совет кишиларига муносабати тубдан ўзгариб борапти. Улардаги адоват ва гумон туйғуси дўстлик, ишонч, самимият билан алмашмоқда. Бунга кўп жиҳатдан мамлакатимиздаги қайта қуриш ва ошқоралик жараёни сабаб бўляпти. М. С. Горбачев номи бу ерда ниҳоятда машҳур. Қўлимга «Тайм» журналининг ўтган йилги сони тушиб қолди. Унда совет раҳбари йилнинг энг яхши давлат арбоби деб эътироф этилганлиги ёзилган. Айни пайтда унинг болаликдаги ва оилавий суратлари чоп этилган. Чунки америкаликлар давлат арбобига ҳам инсон деб қарайдилар, унинг оиласи, қуршаган мухити, феъл-атвори, ҳатто қандай ичимликни ва таомни хуш кўришигача билишга қизиқадилар. Бу бежиз эмас. Ахир халқ сайлаган раҳбарлар оқибатда мамлакат тақдирини ҳал қиладилар, бу ишда эса улар табиатидаги энг нозик икир-чикирлар ҳам аҳамиятлидир.

— *Эркин ака, америкалик ўзбеклар ҳақида гапирдингиз. Яқин-яқингача биз уларни сотқинлар, ватангадолар деб атардик. Аслида улар кимлар? Океан ортига қандай бориб қолишган?*

— Америкалик ўзбеклар тўғрисида батафсил ҳикоя қиладиган бўлсам бир неча китоблик роман бўлади. Негаки, сўнгги эллик-олтмиш йил мобайнида қисмат қуюни

турли эл-элатлар аро туз-насибасини сочган ва ниҳоят олис уммон ортини макон этган етти-саккиз юз оиланинг ҳар бири ўз мураккаб шажарасига, тарихига эга. Уларнинг жуда кўплари Афғонистонда, Туркияда, Сауд Арабистонида ва бошқа мамлакатларда туғилиб ўсганлар. Она юрт Ўзбекистонни фақат суратларда, киноларда кўрганлар, у ҳақда газета ва китоблардан ўқиб, ватандан борган кишиларнинг суҳбатларини эшитиб билганлар. Шунинг учун ҳам Нью-Йорк ҳам Вашингтонда кечган икки ҳафтамининг бирор куни ва бирор соатида биз ёлғиз қолмадик. Кундузги ишимиз ватандошлар ҳамроҳлигида, оқшомги дам олишларимиз турли оилаларда, кўпчилик йиғилган меҳмондорчиликларда ўтди. Биз олиб борган совғаларнинг энг табарруги Ўзбекистон манзаралари, ўзбек санъаткорлари суратга олинган кинофильмлар бўлди, магнит лентасига ёзилган шеърлар ва кўшиқлар бўлди.

Суҳбатларда мен шунга амин бўлдимки, хорижда яшаётган ҳар бир ўзбекнинг қонида ўз ватани меҳри жўш уриб турибди. Ўзбекистонлик йигит-қизлар мени кечирсинлар, — биз гоҳи юртимизда яшаб туриб унинг кадрини билмаймиз, — мен кўриб суҳбатлашган ватандошларнинг Ўзбекистонга муҳаббати бизларникидан ўн чандон ортик десам лоф бўлмас. Одатда киндик қони тўкилган жойни Ватан дейдилар. Лекин Кобилда туғилган, ё Урумчида дунёга келган, ё Истамбулда кўз очган ўзбек учун барибир Ватан — бу Ўзбекистондир.

Америкалик ўзбекларнинг кўпчилиги йигирманчи, ўттизинчи йилларда ўнг-терисига қарамай қулоқ қилиш, зўрлик билан коллективлаштириш замонида жон сақлаб Афғонистон ёки Шарқий Туркистонга кетиб қолган юртдошларимизнинг фарзандлари ёки набираларидир.

Бугун биз тарихимизнинг ўша чигал тугунларини ёзиб ўрганар эканмиз, сталинча қаттол сиёсатни қоралаймиз ва бинобарин ўша пайтда ватанни тарк этганлар беғуноҳ жабрдийдалар бўлиб чиқадилар. Ахир ватандан қочиб улгурмаганлар кейинча «ёт унсурлар» сифатида сургун қилиндилар, отилдилар, қолганлари ўттиз еттинчи йили «троцкийчилар», «бухаринчилар», «халқ душманлари» тамғаси билан йўқ қилиндилар. Нью-Йоркда тўксон саккиз ёшли мўйсафид, асли марғилонлик одам яшайди. Ўттиз саккиз қарра ҳожи бўлган бу қарияни билган кексалар «бу одам энг камида 120 га кирган, ёшини яширади», дейдилар. Бу гапда жон борга ўхшайди. У киши Николай подшо замонида қўйчи бой бўлган. У қўйчи-бонлари билан Олатов оша Хитойга қўй ҳайдаб борган,

йўл-йўлакай семиртириб Қашқар бозорида пуллаган ва Хитойдан мато ҳамда буюмлар олиб қайтган. «Йўлдош Охунбобоев Марғилонда менинг кўлимда батрак бўлган», дейди. «Қайси йилларда?» деб сўрайман. «Эсимда йўк, ў валлоҳи аълам, 1914 йилмикин, 1915 йилмикин...» деб ерга қараб тасбиҳ ўгириб ўтиради... Ичимда ҳисоблайман: Йўлдош ота тирик бўлса, 104 га кирган бўларди. Демак бу одам дарҳақиқат 120 га борган бўлса ажаб эмас. Лекин кўринишига қараб нари борса 70—75 ёшларда дейиш мумкин. Соч, мўйловлар қоп-қора (бўятган бўлиши мумкин). Ўзи серҳаракат, хотираси бутун, беш вақт намозни қанда қилмайди. Лекин ўта мутаассиб эмас, жиндек-жиндек «нўш этиб» ҳам турадилар. Умрининг кўп қисми Туркияда ўтган. Шунинг учун сўзлашув тилида турк сўзлари кўп учрайди. Ўзбекистондан 1923 йилда Қашқарга кетган ва кўп Шарқ мамлакатларида яшаб, охири Истамбулда муқим бўлган. Америкага ўн-ўн икки йиллар чамаси муқаддам кўчиб келган.

Яна бир тақдир. Вашингтонда Абдулла Чигатой исмли олтимиш уч ёшли киши яшайди. Сизлар у кишининг товушини «Америка овози» радио станцияси орқали эшитгансиз. Аслида Тошкентнинг Чигатой маҳалласидан. Уч ёшлик чоғида оиласи билан Афғонистонга кўчиб кетишган. Болалик йиллари у ерда, ўсмирлик, йигитлик даври — Туркияда кечган. Турк кизига уйланиб, фарзандлик бўлганлар. Қизларининг исми Ўзнур (Ўзбек нури). Йигирма йилдан буён Америкада истикомат қиладилар. Ўтган йили Америка информатика кўргазмаси иштирокчилари каторида Тошкентга келиб, қариндошлари билан топишдилар.

Американинг тижорат соҳибларидан бўлган Абдулауф Мақсудийнинг, Камол Бобоқурбоннинг, Акбархўжа ота ва унинг фарзанди Абдулла Хўжанинг ва бошқа мен ҳамсуҳбат бўлган ўнлаб ўзбекларнинг бир-бирига ўхшамайдиган, ҳар бири алоҳида қисса бўладиган тақдирлари бор.

Америкалик ўзбекларнинг кексаю ёши она тилимизни, урф-одатларимизни сақлаб қолишган. Оилада албатта ўзбек тилида гаплашиш ёзилмаган қонун ҳисобланади. Шунинг учун хорижда туғилган учинчи, тўртинчи авлод вакиллари ҳам ўзбек тилида равон гаплаша оладилар. Мен Акбхўжа отанинг набиралари — беш ёшли София ва уч ёшли Бобур билан сўзлашдим. Уларнинг тили ўзбекча чиққанидан қувондим.

Олис қитъада яшаётган ватандошларимиз беистисно фақат юртдошлар билан қиз олиб, қиз берадилар. Агар

Америкада муносиб жуфт топилмаса, Афғонистон, Туркия, Арабистондан қиз қидирадилар. Шунинг учун ҳам улар наслини сақлаб қолганлар. Албатта бу кўпгина мураккаб муаммоларни келтириб чиқаради. Ўн беш-йигирма минг чақиримдан қиз олиш ё қиз беришнинг ўзи бўлмайди. Лекин ҳаётий зарурат, қонга сингган туйғу шунга мажбур қилади. «Қани, — дейман кўнглимда, — Совет Иттифоқи ва Америка ўртасида дарвозалар кенгрок очилса-ю, борди-келдимиз кўпайиб, юртдошлар ўртасида қудачилик ҳам бошланиб кетса...»

— *Жуда долзарб масалани тилга олдингиз. Жаҳондаги тараққий қилган мамлакатларда, шу жумладан, Овруподаги социалистик мамлакатларда ҳам ўзаро алоқалар ҳеч бир тўсиқсиз амалга оширилади. Яъни чет элга чиқмоқчи бўлган одам хорижий паспортга муҳр босдириб, истаганча пулни алмаштириб ўтиб кетаверади. Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида ва 1973 йилда Совет Иттифоқи томонидан тасдиқланган граждани ва сиёсий ҳуқуқлари ҳақидаги Халқаро битимда кишиларнинг эркин сафар қилиш ҳамда истиқоматгоҳ танлаш ҳуқуқи қайд этилган. Аммо бизда шундай бир тасаввур борки, гўё чегараларни очсак, кўпчилик чет элга қочиб кетади, деб ўйлаймиз.*

— Мутлақо асоссиз шубҳа, қолаверса, кетадиган одамнинг кетгани яхши. Кўнгли кўчган одам ёлчители ишламайди. Бизга ўз ватани, халқига садоқатли, ўзга жаннатни эмас, балки ўз юртида жаннат бўлишини истаган, шу эзгу мақсад учун курашга ҳозир фидойилар керак. Шундагина қайта куриш режалари тезроқ амалга ошади. Бугунги кунда мамлакатлараро эркин алоқаларни йўлга қўймасдан тараққиётга эришиб бўлмайди. Оғзи берк идишда хатто сув ҳам бузилади. Назаримда, сталинизм даврида ва турғунлик йилларида миямизга қоқилган занглаган миҳдан кутулолганимиз йўқ. У доимо ҳаракатларимизни чегаралаб туради. Ўзимиз ҳам, айрим раҳбарларимиз ҳам трамвайга ўхшаб қолганмиз — белгиланган издан чиқолмаймиз, фақат маълум йўлдан олдинга орқага юраверамиз. Бугунги воқеликни, халқаро иқлим юмшаганлигини, ўзаро душманлик туйғуси йўқолиб бораётганлигини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Турли мамлакатлар халқлари ўртасидаги алоқаларнинг кенгайиши ўзаро ишончни мустаҳкамлашга, демакки, ер юзида тинчликни таъминлашга хизмат қилиши ўз-ўзидан равшан.

Афсуски, бизда чет элга чикувчилар учун бир талай сунъий тўсиқлар мавжуд. Хужжат расмийлаштиришнинг

ўзи ойлаб вақтингизни олади. Бир неча нусхадаги анкета саволларини ўқиб, ҳайратдан ёка ушлайсиз. Китоб ёзиб чарчамаган қўлим анкеталар ёзиб чарчайди. «Миллатингиз нима?»! Хўш, миллатимнинг чет элга бориш-бормаслигимга нима алоқаси бор? Молдаван бўлсам нимаю гуржи ёки ненец бўлсам нима? «Ўзингиз ёки қариндошларингиз асирликда бўлмаганми?» Ахир уруш тугаганига 45 йил бўляпти, асирлик ҳақида қандай гап бўлиши мумкин ва унинг чет эл сафарига нима алоқаси бор? «Чет элда қариндошларингиз борми?» Худо хайрингни бергур, қариндошим билан нима ишинг бор, бўлсам нима қилипти? Менинг 40 йил илгари ўлиб кетган отам ва онам қаерда, қачон туғилганлиги, нима иш билан шуғулланганлиги кимга, нима учун керак? Ёки беш яшар қизимнинг қайси боғчада таълим олаётганлиги «тегишли органлар» учун шунчалар зарурми? 18 нусхадаги суратим қайси раҳбарнинг альбоми учун керак? Хуллас, буларнинг ҳаммаси инсонни таҳқирлайди, унинг бебаҳо вақтини ўғирлайди.

Яқинда матбуотда ўқиб қолдим. 1925 йилгача хорижга чиқиш йўллари очик бўлган экан. Ўша пайтда бошқа мамлакатларга бориб, ўқиш, тижорат ишларини амалга ошириш ёки саёҳат қилиш оддий иш бўлган. Дарвоқе, ҳозирги америкалик ўзбекларнинг ота-боболари, асосан ўша йилларда хорижга кетганлар. Аммо кейинчалик мамлакат атрофида «темир тўсиқлар» яратишга киришилган. Ташки дунёдан бутунлай ажралиб, қанча нарса йўқотганлигимизни энди сезяпмиз.

Сурияда бўлган бир воқеа ёдимга келади. Бу мамлакатдаги марокли сафарим ниҳоясига етгач, қаламқаш дўстлар билан хайрлашув оқшомида менга сўз бериб қолишди. Тўсатдан миямга анкетанинг кулгили саволлари келиб қолса бўладими? «Сафарга келиш чоғида, — деб гап бошладим мен, — анкета тўлғазгандим. Ундаги «Чет элда қариндошларингиз борми?». «Асирликда бўлганми-сиз?» деган саволларга «йўқ» деб жавоб берган эдим. Эндиги сафар бу саволларга «ха» деб жавоб бераман. Чунки сиздек самимий дўст ва қариндошлар орттирдим. Шеърятингиз, жозибали санъатингиз эса мени асир этди». Гарчи нутқим қарсақлар билан кутиб олинган бўлсада, расмий ҳамрўҳларимдан танбех эшитдим. Гўё мамлакатимизнинг ички сирини фош қилган эмишман.

Мамлакатимиздан чет элларга борадиган одамларнинг моддий аҳволи ҳам ниҳоятда ночор. Улар амалда сариқ чақа билан чиқарилади. Бировни меҳмон қилол-

майди, тузукроқ нарса ололмайди. Ахир етарлича пул алмаштириб берилса, улар бирданига капиталистга айланиб қолмайди-ку! Аксинча, мамлакатимизнинг обрўйи кўтарилади. Ҳозир эса чет элга борган туристларимиз арзон тамадди тайёрлайдиган «Макдональд» ошхоналарию нархи туширилган, ўтмас матолар сотиладиган «Кеймарк» магазинларини кидирадилар. Сафарда айтилган ҳазил бадихалардан бири:

Қуртга ўн кунлик даҳа,
тут барг беринг,
Бизга «Макдональд» билан
«Кеймарк» беринг.

Қайта қуриш туфайли халқаро алоқаларимиз тобора кенгаймоқда. Юқорида тилга олинган камчиликлар ҳам тез орада тугатилишига умид қиламиз. Социализм ўзининг энг инсонпарвар, озод жамият деган номига муносиб бўлиши керак.

— *Яна америкалик ўзбекларга қайтсак. Уларнинг юртимиз билан алоқаси узилиб қолмаслиги учун нималар қилишимиз зарур, деб ўйлайсиз?*

— Ўзбеклар Америкада уммондаги бир қатрага ўхшайди. Биргина Нью-Йоркда аҳоли кечаси 8 миллион, кундузи 14 миллион бўлар экан. Чунки кўпчилик одам шаҳарга атрофдан катнаб ишлар экан. Ана шу улкан денгизда етти-саккиз юз оила ўзбек нима деган гап? Шундай шароитда ҳам улар ўз тили, урф-одатларини йўқотмаганига тасанно айтмай иложингиз йўқ. Албатта улар лаҳжасида инглиз, турк, афғон тилларининг таъсири сезилади. Ўзбекларнинг кейинги авлодлари урф-одатлардан узоқлашиб қолиши мумкин. Шу сабабли ўзаро алоқаларни зудлик билан кенгайтириш зарур. «Ватан» жамияти, чет мамлакатлар билан маданий алоқа боғлаш Ўзбекистон жамияти, қолаверса «Ёшлик» журнали бу ишга бош қўшишлари керак. Америкалик ўзбекларнинг она юртга келиб кетишларига имкон яратиш, уларнинг фарзандларини мактаблар, олий ўқув юртларига ўқишга таклиф этишимиз лозим. Бу фикрни ватандошлар ҳам қўллаб-қувватладилар. Ўша ерлик ўзбеклардан Камол Бобокурбоннинг ўғли 18 ёшли Ўрхун билан ўзбек тилида гаплашдим. У Ўзбекистонга келиб ўқиш нияти борлигини айтди. Мен уни ва отасини ишонтириб айтдимки, агарда у Тошкентга келиб ўқийдиган бўлса, менинг уйимда, фарзандларим қаторида яшаб туриб ўқиши мумкин. Ҳозир

эса араб ва лотин алифбосида ўзбек тили дарсликларини чоп этиб, уларга жўнатсак, айни муддао бўларди.

Ниҳоят, биз уларга душманлик кўзи билан қарашдан воз кечишимиз керак. Америкадаги суҳбатлар пайтида ўша ерлик ўзбеклардан бири яқинда Тошкентда бўлганлигини, аммо Марғилонга қариндошларини кўришга кўйишмаганини афсусланиб гапирди. Бир неча ўн минг километрлик масофани босиб ўтган, она тупрок соғинчидан озулда жон изтиробларини хис қилайлик, ахир!

— *Эркин ака, сафар таассуротлари, ватандан олисдаги ҳамюртлар билан мулоқотлар янги асарларга туртки берган бўлса керак. Канадага сафарингиз якунида битилган «Канада туркуми» даги шеърларингиз ҳамон ёдимда. Янги туркумни қачон ўқиймиз?*

— Чиндан ҳам ҳозир Америка ҳақидаги шеърлар устида иш олиб боряпман. У битганидан кейин «Ёшлик» мухлислари эътиборига ҳавола қилиш ниятим бор.

Нью-Йорк шаҳрида биз бир ўзбек хонадонида меҳмон бўлиб ўлтирганимизда гапдан гап чиқиб мана шу улкан шаҳарнинг ўртасида ўзбек хунармандлиги ашёлари сотиладиган бир дўкон очилса, деган фикр ўртага тушиб қолди. Кимдир туркманнинг гилами ҳам бўлса, деди, биров қирғизнинг оқ қалпоғини эслатди. Шундай қилиб, бу дўконнинг номини «Туркистон бозори» деб аташ кўпчиликка мақбул бўлди. Яқинда Нью-Йоркдан мактуб олдим. Ўша даврада қатнашган шоир Учқун Эргаш менга саломнома билан «Туркистон бозори» деган шеър ёзиб юборибди. Мен унга жавобан қуйидаги муҳаммасни ёзиб жўнатдим.

ТУРКИСТОН БОЗОРИ

*Бир дўкон қурмоқ керакким,
Мақсади сотмоқ эмас,
Икки ойда бой бўлай деб,
Элни алдатмоқ эмас.*

Эргаш Учқун
Америкалик ўзбек шоири

Бир бозор орзу қилурмиз,
 Ғ. Номи «Туркистон» бўлур,
Машрику Мағриб элида
 Шухрати дoston бўлур.
Ул бозор ичра бари
 Аҳли жаҳон меҳмон бўлур.

Бунда ўзбек, туркману
 Қирғиз, козок мезбон бўлур.
Бир томошо қилган одам
 Лол бўлур, хайрон бўлур.

Ул Бродвей кўчасида
 Е Бруклен ёнида
Шуъбаси Лондон, Парижнинг
 Марказий майдонида,
Гар насиб этса кезармиз
 Деҳли Туркистонида.
Тол таги чойхона-ю
 Чойхона дастурхонида
Бобур орзу айлаган
Ковун ва ширмон нон бўлур.

Не бўлур пештахталарда?
 Шоҳи, атлас, беқасам,
Чуст пичок бергай, Бухоро —
 Атласу, туркман — гилам,
Оқ момик қирғизча қалпоқ
 Тожикий зар дўппи ҳам,
Жун чопон окмуллача,
 Жон роҳати, силлиқ, шинам,
Барча тилларда Навоий
 Шеърдан девон бўлур.
Келса ким ҳинддир, хитойдир
 Яхши ниятлар билан,
Бир пиёла чой тутармиз
 Хуш назокатлар билан
Бир-бирова боқмас эллар
 Қин, адоватлар билан,
Бор масалким, ҳам зиёрат,
 Ҳам тижоратлар билан
Иншооллоҳ бормоғу
 Келмоқ яна осон бўлур.

Не ажаб, биз бошласак,
 Улғайса, кундан кун бозор,
Енимизга «Қавказ» у
 «Болтиқ» келиб турса катор,
Окса Хадсон ёнида
 Тошқин Дунай ҳам мавжкор
Бу жаҳонда бахтиёр ким?
 Бағри кенглар бахтиёр,

Асли бозормас мурод
Дийдор учун имкон бўлур.

Бу ният чиндир,
Деманглар, шоирона бир хаёл.
Икки улкан юрт учун
Бундок бозордан не малол?
Манфаат аввалда дўстлик,
Сўнгра савдодир халол
Шеъру санъат аҳлига йўқ
Куй, кўшиқдан ўзга мол,
Бизга ҳам ул гўшада
Чорпою айвон бўлур,

Бир муҳаммас битди Эркин
Шоир Учқунга жавоб,
Биз ният қилдик, бу ният
Эзгудир олижаноб,
Ҳар замон шоир нидоси
Олам аҳлига хитоб,
Бу жаҳон бозорида
Элу элатлар беҳисоб,
Турфа гуллардан у шояд
Бир бутун бўстон бўлур.

1989

ДУСТЛАРИМГА БИТТА СЎЗИМ БОР

Ҳар қандай ижтимоий шароитда ёзувчи ўзининг ижод қаламини ташламаслиги керак. Бу баҳс қилиш керак бўлмаган ҳақиқат. Лекин тарихнинг шундай бурилиш нуқталари бўладики, оғирқарвон қисса ва романлар, ишқий ғазал ва дostonлардан кўра ҳам халққа ёзувчининг юрак сўзлари, ижтимоий ҳодисаларга муносабати, чорлови зарурроқ бўлади. Биз шундай замонда яшаймиз. Ҳамма даврларда ҳам ёзувчилар халқнинг кўрар кўзи, виждони, қалб садоси бўлганлар. Бизнинг бу чигал замонда ҳам одамлар ўз юракларидаги минглаб саволларга ёзувчидан жавоб қидирадилар, унга умид боғлайдилар, унинг бериё сўзига ишонадилар.

Кейинги йилларда бадий ижодга астойдил берилмаган, ўз қалами маҳсулидан қаноат ҳосил қилолмаган талайгина ёзувчи дўстларимга айтадиган биргина таскин сўзим бор. Бу сўз шуки, ёзувчининг жамият олдидаги

хизмати ҳеч қачон ёзган асарларининг миқдори билан ўлчанган эмас. Баъзан шоирнинг тўрт сатр шеърида, адибнинг элга қилган бир мурожаатида бутун-бутун кутубхоналарнинг кудрати бўлади.

Мана шу кудратни Одил Ёкубовнинг ўзбек аёли ҳақидаги мақоласида, Ўткир Ҳошимовнинг халқлар дўстлиги тўғрисида ёниб айтган сўзида, ёш шоир Юсуф Жумаевнинг «Қарздорлик» деган кичкина шеърида кўраман. Бундай ёниқ сўзни, менинг ҳам юрагимда акс садо берган сўзни жуда кўп ижодкор дўстларим чиқишларидан топиб айта оламан. Уларнинг жасорати, куюнчақлиги билан ҳам тилимиз, маданиятимиз, меросимиз, қадриятларимиз билан боғлиқ кўп савобли ишлар амалга ошди. Демократия ва ошкораликнинг, табиат муҳофазасининг, сиёсий ва иқтисодий мустақиллик учун курашнинг олдинги сафларида менинг ҳамкасбларим бораётганидан мамнунман.

Бугун ёзувчилар кўпроқ жамоат арбобларидирлар. Президент Кенгашида ва девонида машҳур шоир ва адибларимиз бор. Халқ депутатлари орасида қалам сохиблари кўп. Жамиятимизга меҳр-шафқат, бирлик ва ҳамжиҳатлик бағоят зарур бўлган шу давларда ёзувчи аҳли давлат ва жамоат ишидан четда қолмайди.

Олдинда ижодий ишларимиз ҳам, ижтимоий вазифаларимиз ҳам кўп. Мен, аввало, энг зарур ва кечиктириб бўлмайдиган ишимиз — регионда ҳам, Иттифокда ҳам адабиёт ва санъат аҳлининг ижодий алоқаларини мустаҳкамлаш, аввалги борди-келдиларимизни тиклаш деб ўйлайман. Афсуски, демократик ғояларни олға сурган қайта қуриш замонида дўстлик ришталаримиз маҳкамроқ боғланиш ўрнига, турли-туман қов-қовлар, азалий қадрдонлигимизга ярашмайдиган гап-сўзлар кўпайиб кетди. Ой сайин, кун сайин чуқурлашиб бораётган бу англашилмовчиликни тезликда бартараф этиш, яқин кунларда, регионимиз адибларининг, маданият арбобларининг даврасини йиғиш лозим. Бундай ташаббус биздан чиқса, шундай йиғин Тошкентда ўтса, янада маъқул бўларди. Ёзда Тожикистонда ўтадиган учрашувларимиз ана шу йўлдаги дастлабки қадам бўлишига ишонаман.

Ёзувчилар анжуманида келишиб оладиган ишларимиз кўп. Бозор иқтисоди шароитида адабиётимиз, санъатимиз, умуман маданиятимиз аҳволи нима кечади? Нашриётларимиз қарзга ботиб қолмайдиларми? Маблағ ортидан қувиш адабиётимизни ғоратга солмайдими? Ҳозирнинг ўзида ғарибона кун кечираётган ёзувчиларимизнинг аҳволи нима бўлади? Бу масалалар жиддий фикрлашиб олиш,

хукумат олдига кўндаланг қўйиш лозим бўлган ишлардир. Чунки, истеъдодни ижтимоий ҳимоялаш ҳамма замонларда, барча маърифатли мамлакатларда муҳим масала бўлган.

Халқ ёзувчиларга умид кўзини тикиб турибди. Айниқса, демократик ғоялар хатарда қолган, эскича тоталитар тузумнинг қайтиш эҳтимоли пайдо бўлиб қолган шу кунларда ёзувчиларнинг зиммасига катта ва мушкул юк тушади. Халқни демократик интилишлар руҳида тарбиялаш, озодлик ва мустақиллик ғоялари атрофида уюштириш тарихий вазифамиздир. Ёзувчилар яхши тушунадиларки, бошбошдоқликнинг демократияга, диктатуранинг интизомга ҳеч бир алоқаси йўқ. Дўконларнинг бўшаб қолгани учун демократлар эмас, эркинлик ва мустақиллик учун, тилимиз ва табиатимиз учун, инсон ҳуқуқлари ва кадриятлари учун курашганлар эмас, балки аввало марказий ҳокимиятнинг муттасил иккиланиш ва пайсалга солиш сиёсати айбдор эканини, жамиятимиз икки йўл ўртасида, эгалик ва эгасизлик ўртасида аросатда қолиши сабаб бўлганини халқ англаб турибди. Лекин алмисокдан қолган система бу қийин ҳолатдан фойдаланиб, демократик кучларга қарши ялпи ҳужумга ўтди.

Шундай вақтда биз бирлашмоғимиз, хуррият ғоялари учун бирликда курашмоғимиз лозим. Биламан, ёзувчи аҳлининг ҳар бири бир олам. Лекин ҳозирда ҳар биримиз ўз иззат-нафсимиз, ички ихтилофларимизни бир четга қўйиб, босиб келаётган ўша даҳшатнинг олдини олишимиз керак.

1991

ГЕТЕ ЮРГАН ЙУЛЛАРДАН

Тошкент билан Берлин ўртасида тўрт минг километрга яқин масофа бор. Лекин дўстлик йироқни яқин қилади, деб бежиз айтилмаган.

Ҳар йили «ГДР—Берлин» адреси билан тамғаланган минглаб той пахталар Ўзбекистондан тўппа-тўғри Германия Демократик Республикасига йўл олади. ГДРнинг техникавий ашё-асбоблари эса бизнинг лабораториялар, корхоналар кўрки ҳисобланади. Биз ГДР маркаси урилган курсиларда ўтириб немис линотипларида босилган рангин журнал ва китобларни ўқиб дам оламиз. Немислар Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хиванинг кўндалик меҳмонлари. Дўппи кийган йигитлар, атлас кийган қизларни Берлин, Лейпциг, Дрезден, Веймар кўчаларида кўрганлар ажабланмаса бўлади.

Халкларнинг муносабати адабиётлар муносабатида ўз ифодасини топади. Ўзбек китобхонлари Шиллер, Гейне, Бехер, Зегерс асарларини ўз тилларида ўқиганларидек, немислар ҳам Навоий, Ҳамза, Қодирий, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Шароф Рашидов асарларини яхши биладилар.

Мен бу йил кўп вақтлардан бери таржима қилаётганим «Фауст»нинг иккинчи қисмини ҳам тугатиб нашриётга топширдим. Бу Ўзбекистон ва ГДР ҳаётида муҳим саналар ҳисобланган шу йилга тўғри келгани мен учун айниқса қувончли иш бўлди. Ўзбекистон ва Германия Демократик Республикаси бу йил октябрь ойида ўзларининг олтин ва кумуш тўйларини нишонлайдилар. 7 октябрда ГДР 25 ёшга киради, 27 октябрда Ўзбекистон республикаси элликка тўлади. Бу йил немис халқининг буюк фарзанди, «Фауст» муаллифи Гёте учун ҳам муҳим сана. Бутун тараққийпарвар инсоният Гётенинг 225 йиллигини нишонлаш арафасида турибди.

Ўзбекистон ва ГДР тўйлар арафасида турган шу кунларда мен иккала республиканинг, олтин ва кумуш тўй эгаларининг ўтмиши ва ҳозирги куни тўғрисида ўйлайман.

Уларнинг ҳар иккиси ҳам ўтмишда кўп заҳматлар чеккан. Ҳеч бир мамлакат Германиячалик, Ўзбекистончалик феодал таркоқлик укубатларини узоқ тортмаган бўлса керак. Герцеглар герцогларга қарши, хонлар хонларга қарши қўшин тортдилар. Уруш кулфатини эса бауэрлар ва деҳқонлар кўрдилар. Ҳар иккала мамлакат ҳам жаҳонга буюк шоирлар ва қомусул аъламларни берди, шу билан бирга улардан каттол жаҳонгирлар ҳам етишди. Лекин тарих жаҳонгирларни забун қилди, халқлар эса йиқилган жойидан туриб яна қура бердилар, яшай бердилар.

Бугунда Ўзбекистон ҳам, Германия Демократик Республикаси ҳам юқори даражада ривожланган индустрия ва қишлоқ хўжалиги республикаларидурлар.

Гётенинг «Фауст»ида бундай сатрлар бор:

Худди шундай, меҳнат,
кураш ва ҳавас
Банд айласа ёшу, кекса,
ҳар кимни.
Шундай кунда кўрсам
эдим бир нафас
Озод диёримни, озод
халқимни.

Буюк шоирнинг эзгу умидлари бугунги Германия Демократик Республикасида ўз ифодасини топди.

Мана, мен Берлин кўчаларида сайр қилиб юрибман. Оқшом, Унтер ден линден кўчасидан Брандербург дарвозасига қараб юраман. Унг томонда уруш ярим вайрон қилган улкан ибодатхона. Беихтиёр Бибиҳоним харобаси ёдимга келади. Шундай ажойиб обидаларни тиклаган ва яксон қилган инсоннинг оқиллиги ва жоҳиллигига бир ҳайкалдек бўлмиш бу бинога қараб, наҳотки инсоният тарихи мангу шундай камол ва заволдан, ривож ва торождан, кураш ва нурашдан иборат бўлса, деб ўйлайман. Наҳотки тарих қайтарилса... «Йўқ, қайтарилмайди, — соф ўзбек тилида жавоб беради менга овоз, — ҳеч қачон қайтарилмайди». Бу фрау Дорис Шульц. Ўзбек тили ва адабиёти бўйича мутахассис бўлган немис қизи. Немис тилига таржима қилинган қатор ўзбек китобларида, бу китоблар бўйича қилинган илмий ишларда, хусусан немис тилида тузилаётган ўзбек тилининг изоҳли луғатида доктор Дорис Шульц хонимнинг катта меҳнати бор. Ўзбекистонда уни Дилором деб танийдилар.

Дилором хоним Навоий ғазалларини ёд ўқийди. Мен Гете шеърларини ўқиб жавоб бераман. Университет ёнидан ўтиб борамиз. Ақа-ука Гумбольдтлар пьедесталдан бизга қараб қоладилар. Мен бахтиёрман. Эртага немис шеърятининг юраги бўлган шаҳарга, Гёте ва Шиллерлар хоки турган қутлуғ масканга, жаҳон шеърятининг гултожи бўлган «Фауст» яратилган ватанга, Веймарга йўл олишим керак.

* * *

Веймар.

Эрфурт округида жойлашган. Бугунда аҳолиси юз мингга яқин бўлган бу шаҳар ўн саккизинчи асрнинг иккинчи ярми, ўн тўққизинчи асрнинг биринчи ярми давомида бутун Ғарб олами адабиёти, шеърятининг маркази бўлган. У давр умумжаҳоний даҳолар — Гёте, Шиллер, Гердер, Виландлар яшаб ижод қилган, немис адабиёти ва театри Оврупода етакчи мавқени эгаллаган бир давр эди. Веймарни немис халқининг Ҳироти деса бўлади.

Веймардаги Фраунплац майдонида бутун инсоният учун муқаддас бўлган бир уй бор. Бунда башариятнинг даҳо шоири Иоганн Вольфганг Гёте эллик йил яшаган ва «Фауст», «Вильгельм Мейстер», «Ғарби Шарқ девони» сингари сонсиз саноксиз драматик, эпик, лирик асарлар битган. «Поэзия ва ҳақиқат», «Италия саёҳати» каби

хотиралар, «Ранглар ҳақида таълимот» сингари илмий, фалсафий санъатга оид асарлар тасниф қилган.

Веймар саёҳатини мана шу табаррук уйни зиёрат қилишдан бошладик.

Буюк сўз устасининг улкан ҳаёт йўли ва бой, кўпқиррали ижоди бутун улуғворлиги билан, қарама-қаршиликлари билан кўз олдидан ўтади. Саноқсиз хоналар менга бетиним ўқиш, ўрганиш, меҳнат ва ижод билан кечган саксон уч йиллик умрнинг саҳифаларини бирма-бир очади.

Гётенинг тафаккур олами ҳақиқатан беҳудуддир. Герцогликда тутган мавқеи, давлат, сиёсат ишлари билан кўп шуғулланганлиги, герцог билан шахсий дўстлигидан фойдаланиб юртда адолат ва маърифат ҳукмронлиги учун курашганлиги уни бир жиҳатдан Алишер Навоий билан ёнма-ён қўяди. Адабиёт, санъат ва илмнинг жуда кўп соҳаларида қалам тебратгани билан эса ўрта асрнинг буюк комусул аъламларига баробарлаша келади.

Фалсафа, тилшунослик, санъат назарияси, ботаника, геология, минералогия, зоология, солиштирма анатомия, физика, химия... — буюк шоир бетиним шуғулланган илм соҳаларининг тўла бўлмаган рўйхати бу. Қўлёзмалар... тошлар... сўнгаклар... кушлар... ҳайвон суратлари... Шоирнинг рассомлик санъатига ҳам қойил қолади киши. Унинг қўли билан қаламда ишланган рафиқаси Кристианнинг уйкудаги сурати бениҳоя нафис ва табиий чиққан.

Гёте ўз замонида мавжуд бўлган ҳамма илм билан шуғулланганига қарамай, баъзи бир соҳаларда илмий кашфиётлар қилганига қарамай (у инсондаги жағўрта суякни кашф қилган), унинг улкан таланти асосан сўз санъатида намоён бўлган. Гётенинг шаҳардаги уйи ҳам, шаҳар четидаги боғ ҳовлиси ҳам шоир тириклигида қандай бўлса шундай сақланган ва уларда бетиним ижодий меҳнат муҳити кўриниб турибди.

Веймар икки буюк даҳонинг ажралмас дўстлигига гувоҳ бўлган шаҳар. Бу ерда Гёте ва Шиллер ёнма-ён туриб ижод қилдилар, ҳамюрт, ҳамдавргина эмас, ҳаммаслак бўлиб немис адабиёти ривожини учун, немис театри камоли учун курашдилар. Улар бугун ҳам Веймардаги тарихий қабристонда битта мақбара ичида ёнма-ён ётибдилар.

Уша қабристонни, Гёте ва Шиллер, улуғ мусиқа соҳиб-би Лист, Гётенинг дўсти Эккерман уйларини, Герцогиня Анна Амалиянинг Виттумспаледаги саройини зиёрат қилгач, машҳур Веймар кутубхонасига йўл оламиз.

Демократик Германия ҳукумати Веймар обидаларини сақлаш, бу ерда яшаган буюк мутафаккирларнинг меро-

сини тўплаш ва уларни халқ оммасининг маърифати учун хизмат қилдириш бўйича катта ишлар қилмоқда. Веймардаги «Классик немис адабиёти обидаларини сақлаш ва ўрганиш миллий институти» деб аталган илмий ташкилот 1750—1850 йилларни ўз ичига олган давр бўйича қўлёзмалар, илмий манбалар, турли ҳужжатларни йиғиш, нашр қилиш, текшириш, қиёсий ўрганиш, тарғиб қилиш билан шуғулланади. Бу институтнинг архивида саккиз юз мингдан ортиқ қўлёзма бор.

Институт қошидаги немис классикаси марказий кутубхонасида 760 минг томдан ортиқ китоб сақланади. Бундан 12 000 томи фақат «Фауст» нашрларидан иборат. Бу кутубхона жаҳоннинг ҳамма нашриёт ва кутубхоналари билан доимий алоқа қилиб туради. Немис классикларининг деярли ҳамма нашрлари дунёнинг ҳамма бурчакларини шу кутубхона жавонларига оқиб келади.

Кутубхонанинг «Фауст» бўлимига саёҳат ярим кун давом этди. Бу ерда жаҳон тилларининг деярли ҳаммасига неча-неча бор таржима этилган «Фауст»нинг ранг-баранг нусхаларини кўриш мумкин.

Мана улар — араб тилида 1919 ва 1959 йилларда нашр этилган, хитой тилида, турк, урду, бенгал, қадимги еврей, ҳозирги замон яҳудий тили, татар, қозок, корейс тилларида — чоп этилган нусхалар. Мен Европа тилларидаги нашрларни айтмайман. Биргина инглиз тилида 1821 йилдан 1963 йилгача, қайта нашрларни ҳисобга олмаганда, 206 марта янги нашр босилган. «Фауст» умумжаҳон сунъий тили эсперантога икки марта, биринчи гал 1923 йили, иккинчи гал 1949 йили таржима қилинган. Кутубхонада ҳаммаси бўлиб 48 киши, шу жумладан саккиз илмий ходим хизмат қилади.

Ишнинг умумий ҳажмига қараганда бутун жаҳондан китоблар сотиб олиш, каталоглар тузиш, библиография, информация ишлари... — бундай катта кутубхона учун хизматчилар сони камрок. Лекин китоблар шундай тартиб билан терилган ва бўлимларга ажратилганки, исталган тилдаги исталган нашрни дақиқалар ичида қўлингизга топиб берадилар.

Мен немис халқига хос бўлган аниқлик ва интизомга яна бир марта қойил қолдим.

Мана, бизга кутубхона учун ажратилган вақт таъмом бўлди. Лекин бу китоблар дунёсидан ажралиб кетиш ниҳоятда қийин. Не иложки программа бор, олдинда бизни Гёте юрган йўллар чорлаб турибди. Эрта тонгда Гарц тоғлигига, Вернигерода, Магдебург шаҳарла-

рига йўл олишимиз керак. Бизни Лейпциг, ундаги Ауэрбах майхонаси, Дрезден шахри ва жаҳонга маш-хур галерея кутмоқда.

Кутубхона директори биз билан илиқ хайрлашади. Мен унга ўзбек дўпписи ва бир китоб бераман. Веймар кутубхонасининг жавонидан ўн икки минг биринчи бўлиб ўзбек тилида нашр этилган «Фауст» ҳам жой олади.

1974

БИЗНИНГ ОДАТЛАР

Одатлар халқ табиатининг кўзгусидир. Ҳеч бир халқ-нинг ҳеч бир одати айрим одамларнинг истак-хоҳиши билан, шунчаки бир ўткинчи ҳаваси билан дунёга келган эмас. Одатлар аслида эзгу ниятларнинг ифодаси сифатида, инсонларнинг бир-бирига меҳр оқибати намойиши сифатида туғилади, улар аслида халқ донишмандлигининг бир кўринишидир. Шунинг учун ҳам одатлар узок яшайдилар. Ҳатто замон-замонлар ўтиб бу одатлар янги-ча ҳаёт қоидаларига мос келмай қолганда ҳам бир неча ўн йиллар давомида яшаб келаверади. Масалан, доғистонликларда шундай одат бор. Бир уйда қиз бўйга етганда йигитлар қизлик уйнинг ҳовлисига папоқларини отади-лар. Қиз папоқни қайтариб отса, йигитга кўнгли йўқлигини, агар олиб қолса, кўнгли борлигини, уйга таклиф қилганини билдиради. Бу одат қадим замонларда қиз билан йигит кўчада ўзларича кўришиш имконияти бўлмаган пайтларда дунёга келган, қиз кадрини улуғлаш, унинг қалби билан ҳисоблашиш ниятида туғилган. Лекин ҳозир ҳам, йигит билан қиз танишиб, киноларга бориб, танцалар тушиб бир-бирини обдон синаб турмуш курадиган бўлганларида ҳам тўйга яқин йигит қизнинг ҳовлисига папоғини отмаса бўлмайди. Қизнинг ота-онаси, қовмуқариндошлари бусиз тўйга рози бўлишмайди. Папоқ отиш қизнинг шаъни учун керак деб ҳисоблашади. Бамисоли биздаги тўй куни қизнинг эшиги олдида сурнай чалиниши одат бўлгандай.

Еки баъзи халқларда қизни олиб қочиб уйланиш одати бор. Бу одат ҳам, назаримда ўз вақтида яхши ният билан дунёга келган. Тенгсизлик замонида йигит томон билан қиз томоннинг келишолмаслиги натижасидаги бўлажак қудаларнинг машмашаларига исён сифатида бу одат дунёга келган бўлса ажаб эмас. Ҳозир албатта бўлғувчи келинни олиб қочишга ҳеч бир эҳтиёж йўқ. Лекин баъзи ҳолларда эл кўзи учун, яна ўша қиз шаъни

учун уни куёв бола олиб қочиши керак. Илгари эшакка, туяга миндириб олиб қочишган бўлса, ҳозир «Волга»да олиб қочишади. Биз ўз ўтмишимиз билан кулиб хайрлашамиз. Шундай одат сақланиб қолган халқнинг ўзи тўкиган латифа бор: йигит кўп қаватли уйнинг учинчи қавати деразасига нарвон қўйиб кизни чақирибди: «Юр, сени олиб қочгани келдим». Қиз чўчиб: «Секинроқ гапир, дадам эшитиб қоладилар», деса, йигит: «Даданг пастда нарвонни ушлаб турибди», дермиш.

Бизнинг баъзи ўзбекча одатларимиз ҳам ўша қиз ўғирлаш, папоқ отишга ўхшаб эскириб қолган. Лекин қиз шаъни, йигит обрўси, ота-она орзуси деб ҳанузгача давом эттирамиз. Масалан, илгари замонларда қиз бола дунёга келгандан бошлаб, отани «холва» деб табриклашган кундан бошлаб, «қизни бешикка, молини тешикка», дегандек бўлажак қиз учун керакли нарсалар — бир неча бош оёқ кийим, чойшаб, палос, дегандек нарсалар ғамлаш одат бўлган. Бу яхши ният билан қилинган. Лекин бизнинг замонда кийим кечак у ёқда турсин, мебелларга бўлган урф ҳам йил сайин ўзгариб турган бир вақтда, қирқ элликлар кўйлак қилишлар, шундай тўқлик замонида етти маҳаллани хабарлаб ош беришлар, ёки аёлларнинг тўйга ош хоми кўтариб боришлари ҳозирги турмуш тарзимишга ўтиришмайдиган одатлар. Лекин улар давом этмоқда. Биз бу одатларга ўрганиб қолганмишми, ҳар қалай ўзимизга унча билинмайди. Лекин четдан, бошқа халқлар назари билан қаралса, ҳалиги папоқ отиш ёки қиз ўғирлаш каби ғайри-табиий, кулгили бўлиб туюлади.

Албатта тўйларнинг чиройли тантана бўлгани яхши. «Тўй умрда бир бўлажак сийрак тантана», деган Ғафур Ғулом. Қудаларнинг бир-бирига иззат икромиди, икки оиланинг яқинлашуви учун қилинадиган тадбирлар яхши. Булар янги қурилган оиланинг мустаҳкам бўлишини кўп жиҳатдан таъминлайди. Лекин бу яхши одатлар манманликка, бойлик намойишига айланса, албатта атрофдагиларнинг ғашини келтиради. Тонготар радиокарнайли базмларимизга наҳорги ош ашулалари уланиб кетса, бир хонадоннинг тўйи бир километр радиусдаги халойикка уйку бермаса айниқса битта тўй бир оилани умрбод қарзга ботирса, энг ёмони, одат ҳукми турли йўллар билан қўшимча даромад топишга мажбур қилса, бўйнимизга таъналар юқини ортса, соғлиқни путурдан кетказса, бу одатнинг офатга айланганидир.

Яна бир гап. Тўй қилган ота-она, ўз фарзанди учун осмондаги ойни олиб совға қилишга тайёр. Юлдузларни те-

риб марварид қилиб осишни истайди. Зеро, ота-онанинг моли тугул жони фарзандга фидо. Лекин нима учун биз ҳадяларимизни кўз-кўз қилишимиз керак? Барча қариндош-уруғ, қўни қўшни аёлларни чақириб — мол ёйиб — мана мен фарзандимга бундай қилдим, келинимга ё куёвимга шундай совғалар юборяпман деб мақтанишимиз керак?

Азиз ва муҳтарама оналар! Сизнинг эзгу ниятларингизни бутун дунё оналари тушунади. Қайси она ўз фарзандининг кадри бошқаларникидан кам бўлишини истайди? Қайси она ўз фарзанди бахтини кўз-кўз қилишни истамайди. Аммо ўзингиз яхши биласизки, бизнинг замонда бахт кадру қиммат мол-дунё билан ўлчанмайди. Шундай экан, нега энди сиз фарзандингиз, бўлажак келин ё куёвингизга атаб умр бўйи йиққан нарсаларингизни мол тахлар қилиб, сеп ёйди қилиб ҳаммага кўз-кўз қилишингиз керак? Ахир сиз йиққан нарсаларга тенг мол-мулки бор одамлар ҳам, йўқ одамлар ҳам бўлади-ку. Беш қўл баробар эмас. Не-не бошида эри йўқ, қўл учида кун қўраётган, маошини у ойдан бу ойга зўрға етказадиган аёллар бор. Улар сиз кўз-кўз қилган молларни кўриб сизнинг бахтингиз учун-ку севинаяр, лекин ўз фарзандлари учун юраклари зил кетмайдими?

Биз, оталар худди сиз каби ўз боламиз учун дунёни бериб юборишга тайёрмиз. Сизнинг орзу ҳавасингиз бизнинг ҳам орзу ҳавасимиз.

Нима бор мен учун фарзанддан азиз,
Арзир ҳар сўзига жон фидо этсам.
Дунёда нимаки бўлса энг лазиз
Факат унинг учун муҳайё этсам.

Кипригига зарра қўнмаса қайғу,
Бахти комил бўлса, толеи бекам.
Қўрса, мен қўрмаган шодликларни у.
Этса мен етмаган ниятларга ҳам.

Факат у бир умр бўлмай ошино,
Тириклик деганнинг қайғу дардига,
Била олармикин, надир бу дунё,
Этаолармикин ҳаёт кадрига?

Биз мана шуни ҳам ўйлашимиз керак. Бир неча йилга етгулик ҳамма нарсани бадастир қилиб қўйсақ ёш келин куёвга интилиш йўлини беркитмаймизми? Меҳнат қилиб топилган нарсанинг кадрига етиш туйғусини ўлдирмай-мизми? Ота-оналари шунча совға тайёрлаган, ўзи ҳам

бир дунё сеп билан келган келинга куёв йигит энди нима олиб бериб хурсанд қилиши мумкин! Ахир ҳаётнинг қизиғи интилишда-ку!

Мен шундай тўйни биламан. Икки бадавлат оила бир-бирига куда бўлди. Йигитнинг ота-онаси ёш оилага янги кўпхонали квартиранинг калитини совға қилдилар, мингга яқин одам чақириб, бир неча мингни тўй дастурхонига тўқдилар. Келиннинг ота-онаси ўша кўп хонали квартирани айтиб тугатиб бўлмайдиган мебеллар, гиламлар, кўрпа-тўшак, чиннию биллур асбоблар билан тўлдирдилар. Келиннинг сепини, куёвга қилинган совғаларни кўрган аёллар бир йилгача эс-хушларини йўқотиб бошларини сарак-сарак қилиб юрдилар. Лекин келин-куёвнинг тотув ҳаёти бир йилга бормади. Можарога нима баҳона бўлди, билмайман, лекин сабаб, ўйлайманки, тўқликка шўҳлик, икки бадавлат ва ман-ман оиланинг болалари бир-бирига бўйин эгмаганида ва асосийси, ёшларга ҳаётнинг қизиғи қолмаганида.

Тўй билан боғлиқ одатларимиз ичида чорлар ва куда чакириқ деб аталган, ҳар бири ўзига хос тўйчиқ бўлган маросимларимиз бор. Бу — эркак, аёл қудаларнинг, ҳар икки томон яқинларининг бир-бири билан танишуви учун қилинган, ўз вақтида яхши ниятга қурилган одат. Лекин ҳозирги замонда, шуларнинг ортиқчалиги сезилмоқда. Аввало ҳозирги қудаларнинг кўпчилик тўйгача ҳам бир-бирларини таниб билиб, ҳатто борди-келди қилиб юрган одамлар. Аввал таниш бўлмаганлари ҳам тўй муносабати билан яқинлашиб оладилар. Қўшимча танишувга эҳтиёж йўқ. Иккинчидан, одамларнинг вақти зиқ, тўйлар кўп бўлган ҳозирги пайтда тўй устига тўйчиқлар қилиш жозимкин? Агар шундай учрашишга эҳтиёж бўлса, тўйдан кейин қудалар ўзлари эр-хотин бўлиб бир-бирлариникига борсалар бўлаверади. Тўғриси айганда, ҳозирда на келин томон, на куёв томон куда чакириқ қиламан ёки куда чакириққа бориб тўн кийиб келаман деган орзу-ҳавасни қилмайди. Бу ҳар икки томон учун ҳам, ҳар икки томоннинг яқинлари учун ҳам ортиқча чиким, ортиқча уриниш, ортиқча вақт сарфлаш, фақат одат бўлгани учунгина қилинадиган тадбир.

Мен шу сўзларни айтиб турибману бир нарсани ўйлайман. Менинг ҳам бўйи бўйим билан бараварлашиб қолган фарзандларим бор. Кўнглимда уларнинг орзу-ҳаваси ҳам йўқ эмас. Тақдир бизни шундай яхши кунларга етказса, ихчам, чиройли тўй қиламиз, ортиқча дабдабали маросимлардан воз кечамиз деган ниятимиз бор. Ният қила-

мизки, у пайтгача тўй қоидаларимиз ўзи тартибга тушиб қолар, баъзи ортиқчаликларни инкор қилиш, бизларга ёки келажак авлодларга қолмас. Бунинг учун ҳалқимизда кўпни кўрган зукко одамлар бор. Бунинг учун доно, фаросатли, ҳар томонни ҳисоб-китоб қиладиган, эркакларни йўлга соладиган аёлларимиз бор. Вақт келарки, тўйларимиз ортиқча борди-келдисиз фақат шодлик ва бахт тантанаси бўлиб қолар. Шунда бугунги қилаётган сарфу-харажатларимиз, ноўрин одатларимизни кулиб-кулиб эслармиз.

Бир шеър.

ТҲЙ ОҚШОМИДА

Икки ошиқ ўхшар юлдузлар аро
Учиб юрган ёндош сайёраларга,
Севги фазосида улар бор танҳо,
Не парво ердаги овораларга.

Улар биздан олис қилмоқда парвоз,
Сомон юлдузлари нуқра поёндош.
Сиз эса янгалар, таванда шоввоз
Чуввара уясиз тоғораларга.

Уларнинг қалбида илоҳий туйғу,
Қудрати олийга турар рўбарў.
Сиз эса нотиклар, сизга не қайғу,
Ҳадеб панд ўқийсиз бечораларга.

Севги — япроқларнинг шитирлашидир,
Севги — юлдузларнинг шивирлашидир
Севгида самовий оҳанг яхшидир,
Сиз қарнай улайсиз ноғораларга.

Интизор жонларга беринг ал-амон
Муҳаббат аршида урсинлар жавлон,
Сен эй гўзал синглим, ошиқ укажон,
Оқ йўл саодатли ситораларга.

1979

БАРЧА ШОДЛИҚ СИЗГА БЎЛСИН

(Шоир Йўлдош Эшбек билан суҳбат)

— Эркин ака, *Ижодингизнинг анча қисмини она, ёр ҳақидаги шеърлар, ғазаллар ташкил этади: Аёл образининг Сизга, шеър ва дostonларингизга, хулласки, бутун ҳаётингизга таъсири ҳақида гапириб берсангиз.*

— Биз бугун аёлнинг жамиятда тутган ўрнини идрок этиб, унинг яратувчилик кудратига, ақлу заковатига, ижодий тафаккурига тан берамиз ва аёлнинг бугунги камолотисиз ҳаётни тасаввур килолмаймиз. Аёл зотини ўйлаганда, улар ҳақида сўз айтмоқ бўлганда менинг кўз олдимдан ўтмишда яшаган ва бизга замондош бўлган шоирлар ўтиб туради. Улар ижодисиз адабиётимиз тарихи бутун эмас. Нодирабегим истеъдодига тенг истеъдод ўз замондошлари орасида жуда кам. Анбар отин битган жасоратли байтлар ҳам ўз замонида жуда ноёб эди. Бугунги шоирларимизнинг ҳам ёзганлари кўп номдор шоирларнинг шеърларидан баланд бўлса баландки, паст эмас. Уларнинг ижодида XX аср кишисининг мураккаб ҳис-туйғулари, орзу ва армонлари, изтироблари ёрқин акс этиб туради. Эркин тафаккур, замонавий фикрлаш тарзи бугун аёллар шеърятини юксакка кўтарганини тасаввур қилиш учун катта олим бўлиш шарт эмас.

Маданиятимизнинг бир қисми бўлган адабиётимизда, хусусан, кўп асрлик шеърятимизда аёл гўзаллиги мадҳ этилди. Бугунги шеърят ҳаётий ҳақиқатларга яқинлашиш, заминга ва инсон қалбига яқинлашиш йўлида олдинлаб кетди.

— *Бир неча аср муқаддам ўтган устоз шоирлар ижодида, халқ дostonларида эркакларга мададкор ва маслаҳатчи бўлган кўплаб доно аёлларнинг сиймоларини кўра-миз. Булар ичида энг ёрқин қаҳрамонлардан бири Барчин образидир. Бизнинг аёлларимиз ҳам чинакам Барчин авлодидан эканини кўрсатдилар. Улар Улуғ Ватан уруши-дек буюк синовдан зўр матонат билан ўтдилар. Бугунги турмушимизда ҳам уларнинг хизматлари кам эмас. Аёл- — деҳқон, олим, ишчи, шоир, арбоб, уй бекаси. Боғчага югуради. Болаларга қарайди, бизга лаззатли таомлар тайёрлайди, узун навбатларда турган қатор аёллар... демак, эркаклар билан елкама-елка, ҳеч бир соҳада қолишгиси келмайди. Фақат аёлларнинг эмас, барчамизнинг вақтимиз қисқариб кетган даврда (бунинг сабаблари кўп) фурсат топиб уларнинг кўнглини кўтаряпмизми, чинакамига улуғлайпмизми, бу барчинларга етарли эътибор беряпмизми?*

— Мен илмий техника инқилоби ўзбек аёлига нима берди, деган савол устида кўп ўйлайман. Тўғри, замон тараққиёти аёлларни ҳам, эркакларни ҳам кун сайин оғир кўл меҳнатидан озод қилмоқда. Лекин шу билан бирга у аёллар зиммасидаги оила ташвишини, сон ва саноғи йўқ майда-чуйда ишларни заррача камайтиргани йўқ. Чунки,

ҳаёт фаровон бўлгани сайин аёл юмуши ортиб боради. Биз ўзимиз ёшлигимизда яшаган уй шаронти, кийим-кечак, рўзғор ашёлари билан бугунги рўзғор ашёларини қиёсла- сак, фарқ ер билан осмонча. Стол устидаги гулдондан кулдонгача, магнитофондан телефонгача — ҳаммаси ҳеч бўлмаса бир ҳафтада бир марта аёл қўлининг тафтини соғинади. Умрининг дақиқаларини сўрайди. Бугунги кун дастурхонимизни ҳам бундан йигирма, ўттиз йил бурунги дастурхон билан солиштириб бўлмайди. Буларнинг ҳам- масида аёл умрининг лаҳзалари бор. Шуларни ўйлаганда мен фаровон ҳаётимиз аёл меҳнатини заррача камайтир- маганини ҳис этаман ҳамда гоҳида ҳайратга тушаман, буларнинг ҳаммасини удалаш учун қанча қудрат, қанча меҳр, қанча тоқат ва қанчалар юрак кенглиги зарур. Дунёнинг зебу оройиши, ҳаётнинг орасталиги аёл қалби деб аталган буюк мўъжизанинг борлигидан. Мен шоирли- гимга бориб дабдабали сўз айтишдан ўзимни тиёлмаяп- ман, лекин бу баландпарвоз, қуруқ мадҳия эмас, балки рост гап. Биз эркакларнинг аёл меҳри ва шафқати олдида туганмас қарздорлигимиз ҳам рост ва бу қарздорликни биз ҳамиша ҳис қилмаслигимиз ҳам, олдимиздан оқ- қан сувнинг кадрига етмаслигимиз ҳам, кўпинча шун- дай катта меҳр билан жавоб беролмаётганимиз ҳам ҳақи- қат.

— *Тарихга назар ташласак, тақдирнинг оғир синовлари кўпроқ халқнинг улуг фарзандлари бошига тушганини кўрамиз. Мен ўтмишни идеаллаштириш деган тушунчаларга яқин эмасман, лекин... уни камситишга ҳам қарши- ман. Демокриманки, бу борада сунъий кўтаринкиликлардан кўра очиқ, аниқ (конкрет) ёндашувлар кўп масалаларни ойдинлаштирувчи бўлиши мумкин. Ўтмишда аёллар хор эдилар, забун эдилар деймиз кўпинча. Лекин улар мутлақо фаолиятсиз эмас эдилар. Ушандай қийин шароитларда ижод қилганлар — исён қилганлар. Кейинги вақтларда оилавий муносабатлардаги ўзгариш кўнгилдагидек эмас, қўйди-чиқди, ажралиш ва жанжал каби кўнгилсиз воқеаларнинг кўпайиб бораётгани маълум. Эр- хотиннинг оиладаги ўрни ҳақида ҳам икки оғиз гапириб ўтсангиз.*

— Биз тараққиётимиз ҳақида гапирганда кўпинча ўтган асрлар билан бугунги кунни солиштирамиз. Лекин бугунни нафақат ўтган асрлар билан, балки кечаги кун билан солиштирганда ҳам фарқ сезиларли бўлади. Тараққиёт берган неъматлар ичида энг табарруғи аёл озодлиги-

дир. Бу озодлик шарқ аёлини тўрт девор ичидан олиб чикди. Янги ҳаёт эркак ва аёл ўртасида янгича муносабат туғдирди. Бу буюрувчи билан итоат этувчи ўртасида ёки кучли жинс ва ожиз жинс ўртасидаги муносабат эмас, балки ҳамкор ва ҳамдард инсонлар ўртасидаги муносабатга айланди. Бундай алоқа ўз навбатида оилавий бахт туйғусини янада юксакка кўтарди, такомиллаштирди. Ҳокимлик ва итоатгўйликка қурилган турмушда бахтнинг ўзи бўлмайди. Оилада ва ишда, ижтимоий ҳаётда аёл эркак билан тенг ҳуқуққа эришди. Лекин тенг ҳуқуқлилиқ эркак ва аёлнинг оиладаги ўрнини алмаштирмайди. Ҳар қайсисининг ўз ўрни бор. Тенг ҳуқуқлилиқ ўртадаги чегарани мутлақо бузиб ташлаш деган сўз эмас. Ҳар қандай сунъий ўзгартишлар, сунъий тенгликлар оилани талофот сари бошлайди. Айтайлик, ўзимизни табиатдан кучли фахмлаб унинг асрий, табиий оқимини бузиб сохта ўзгаришлар киритмоқчи бўлсак, у бизни омонсиз жазолайди, қасос олади. Жамият ҳам. Демак, оилада ҳам шу табиий оқимга риоя қилишимиз керак. Ҳар бир кеманинг дарғаси битта бўлганидек, оила кемасининг бошқарувчиси ҳам битта бўлади. Неча юз минг йиллик тарихнинг тажрибаси шуни кўрсатганки, бу вазифа эркак зиммасига тушган. Эркак шу вазифани уддалаган хонадонда файз аримаган. Оилада отанинг ўз мавқеи, фарзандларга таъсир кучи, мураббийлик қобилияти бўлиши керак. Ана шу мавқеи таъминлашда аёлнинг роли катта. Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин. Аёл оқила ва тадбиркор бўлган, фозила ва андишали бўлган оилада кўпинча отанинг обрўи жойида бўлади. Шунингдек, эр қобилу доно бўлса, аёл бахтли ва малоҳатли бўлади. Бундай оилада фарзандлар отага ҳам, онага ҳам меҳрли бўлиб ўсади. Инсонга хос фазилатлар дунёда кўп, лекин бу фазилатлар ичида эркакларга алоҳида ярашадиган ва аёлларга алоҳида ярашадиганлари бор. Мардлик, танглик, жасурлик, ўқтамлик, шахт сўзлик кўпроқ эркакларга ярашадиган фазилат бўлса, мулойимлик, ширинсўзлик, назокат кўпроқ аёлларга ярашади. Аёлнамо, ўта юмшоқ эркак киши кўзга қандай хунук кўринса, «эркаклаб» кетган аёл ҳам шундай хунук кўринади.

— Қадимда аёллар деҳқончилик қилгани далага, эркаклар эса овга чиқиб кетишар экан... Баъзан пахтазорларни айланганимизда далада эркаклардан кўра кўпроқ бошлари лолалардек эгилган меҳнаткаш, деҳқон аёлларга дуч келамиз. Буларга яратилаётган шароит ҳамма жойда бир хилми? Сизнинг халқимиз ҳаётидан суюниб, қуюниб

ёзилган шеърларингиз кўп. Шулардан бири — «Бизлар ишляймиз» пахтакорларимизнинг сермашаққат ҳаёти ҳақида. Шунинг учун ҳам умумхалқ аҳамиятига молик яна бир масалада фикрингизни билмоқчи эдик. Бу пахтага қўлланилаётган химикатлар масаласи. Бу «дори»лардан узоқдаман... деб ўйловчилар бўлса янглишади. Негаки, бу масофа билмас заҳарлар ҳар қандай ёмонлик каби кўриниб ё кўринмай ўша одамнинг хонадонига кириб келади. Катта анжуманларда қатнашаётган делегат аёлларимиз, пахтакорларимиз, ҳам негадир бу ҳақда индамай келишди. Сиз нима дейсиз, бу борада биз эркакларнинг ҳам «ов»имиз чўзилиб кетмаяптими?

— Аёл ҳақида, унинг жамиятдаги ўрни ҳақида сўз кетганда киши беихтиёр чуқур ҳис қилинмаган, ўрганиш бўлиб қолган гапларни айтиб юборишдан чўчийди. Давр ўзи кўпроқ эришилган ютуқлардан кўра камчиликлар ва қийинчиликлар ҳақида гапиришни талаб қилиб турибди.

Мен ҳам республикамиз далаларини айланганимда ёзнинг жазирамасида ҳам, кеч кузнинг саҳарги изғиринида ҳам пахтазорда кўпроқ аёлларни кўраман. Улар қадларини букиб ўт юлаётган, чопиқ қилаётган ёки пахта билан тўлдирилган копларни бошларига қўйиб хирмонга қараб кетаётган бўлади. Аёлларнинг даладаги меҳнати, бир кунлик иш вақти тонг қоронғусидан шом қоронғусигача. Уй-рўзгорнинг минг бир хил юмуши, оғир меҳнат уларнинг пешоналарига ва қўлларига жуда эрта ажин тортади. Эски вақтда ўттизда ўтин бўлади, дер эдилар. Янги турмуш бу мақолни инкор этган бўлса ҳам, бугунги кунда шаҳарлик аёл билан дала меҳнатида банд бўлган аёлнинг ҳаёти ва қиёфаси тафовутлидир. Бу тафовут фақат меҳнатдангина иборат эмас, бунда турмуш маданияти деб аталган, иш шароити деб аталган, оддий тиббиёт тили билан айтганда «умумий санитария» деб аталган омиллар ҳам бор. Буларнинг устига пахтазорга сочиладиган соғликнинг, умрнинг эғови бўлган, наслнинг зарари бўлган бутифос каби химикатлар ҳам бор. Вақт келади, инсон учун зарарли бундай химикатлар ўрнини бошқа безарар, самарали дорилар, препаратлар эгаллайди. Келгуси авлодлар биз қўллаётган химикатларни билмайдилар. Улар ўшанда бизнинг ҳозирги бу ишимизни зинҳор қаҳрамонлик, фидойилик деб эмас, балки нодонлик деб атайдилар, биз бугун шулардан еримизни ва элимизни тезроқ халос қилмасак келажак бизни кечирмайди.

1986

ЁН ДАФТАРДАН

Шеър шоир қалбида туғилган ҳаётӣ туйғуларни ифода қилади ва шу билан ўқувчи юрагини ром қилади. Шоир ўзи ёнмаса, бошқаларни ёндиролмайди, қалб ҳисларида оташ бўлмаса, бошқа қалбларга ҳарорат беролмайди. Бу сеҳрли оташсиз ҳар қандай шеърӣ жимжима-лардан, бадий воситалардан, маҳоратдан наф йўк.

* * *

Инсон юраги ҳам бир олам. Унинг ҳам баҳор ва кузлари, тонг ва тунлари, ором ва зилзилалари бор. Шеърӣят юрак садоси бўлганидан ана шу мураккаб туйғулар оламини ифода қилади. Шунинг учун ҳам бир шеърни ўқиб қувонсақ, кўксимиз сурур ва ифтихор туйғуларига тўлса, иккинчи бир шеърни ўқиб хаёлга тушамиз, инсон дардларига ошно бўламиз. Шоирлик ўша туйғуларнинг табиийлиги ва ҳаққонийлигига шеърхонни ишонтира олишдир. Ишонтира олиш қобилияти истеъдоднинг мезонидир.

* * *

Бахт шундай нарсаки, борлигида уни киши сезмайди, йўқлигида орзу қилади. Бахтли одам «мен бахтлиман» деб оламга жар солмайди. Инсон ҳеч қачон бахтга тўйган, бахтим етарли, деган эмас.

Аслида, ҳаётда бирор мақсад билан яшашнинг ўзи — бахт. Мақсадсиз яшаш шундай кўргиликки, у ҳеч кимнинг бошига тушмасин! Кишида мақсад бўлса, унга эришиш йўлида курашиш, машаққат чекиш, таъна-дашномлар эшитиб куйиб-ёниб юриш ҳам — бахт.

Мен киночи бўлсам, «Бахтиёрлик лаҳзаси» деган фильм яратган бўлардим. Бу фильм бахт лаҳзалари мажмуасидан иборат бўлар эди. Унда маррага етиб келган спортчининг ғалабадан чарақлаган кўзларини, Ерга қўнган космонавтнинг кулгисини, илк бор висол дамларига етишган икки севишган ёш қалб тошқинларини, шеър ёзиб тугатган шоирнинг қувончини, чет элдан қайтаётган туристнинг мамлакатимиз чегарасини кесиб ўтгандаги шодлик-ҳаяжонини, узок жудоликдан сўнг боласига етишиб кучоқлаган онанинг севинч ёшларини, ўз меҳнат самарасини кўриб мамнун бўлган киши севинчини... суратга туширган бўлардим.

Шоир нимаки ёзса, бахт ҳақида ёзади, бахтини ёки бахт ҳақида орзусини ёзади.

* * *

Ҳиндистон оламга кўп даҳо шоирлар берган мамлакат. Улар ўз она юрлари қисматини буюк асарларда куйлаб ўтганлар. Шундай шоирлардан бири Бенголаннинг оташин фарзанди Назрул Исломдир.

Назрул Ислом Ҳиндистоннинг бирлиги ва озодлиги учун курашиб ўзининг ёш жонини фидо қилган сиймо. У мустамлакачилар зулмига қарши шеъри билан ошқора жанг қилган, ватанини озод, мустақил, кўрмоқни орзу қилган эди.

Муттасил қувғин, хибслар шоирни оқибат ҳалокат гирдобига олиб келди. У ўттиз бешга тўлмаган ёшида, айни ижоди камолга етган чоғда эс-ҳушидан айрилди.

Назрул Ислом бир неча йил муқаддам табаррук ёшда вафот қилди. У қирк йил дунёда беҳуш, девона бўлиб яшади. Ўзи орзу қилган озодликни, мустақилликни барҳаёт бўлатуриб билмади, сезмади.

Мен ана шу фожей қисмат тўғрисида дoston ёздим.

* * *

«Эл нетиб топгай мениким, мен ўзумни топмасам», «Наводир-уш шабоб» девонидаги бу бир мисра ҳаёлимни банд этиб Навоий китобини яна қўлга олдим. Ҳазрат қаламидан тўкилган борлиқ дурдоналар каби бу сатр ҳам мени қайта ҳижрон ва қайғуга солди.

Бу оламда йўқотишлар ичидаги энг оғир йўқотиш инсоннинг ўзлигини йўқотишдир. Одамзод тафаккур ва эҳтирос, руҳият ва имон дунёсида яшайди. У юрагидаги эътиқод билан, ишонч билан тирик ва бутун. Ўзликни йўқотмоқ ана шу оламдан жудо бўлмоқдир, инсон иморатидаги рукнларнинг — устунларнинг синмоғидир.

* * *

Ўзбекда ҳам тожикда ҳам бир одат бор. Кўришган одами билан яқинлашиб олиш учун уни сўроққа тутиб авлод суриштириш одати.

— Ассалому алайкум, қаердан сўраймиз?

— Исфарадан (ё Бағдоддан, ё Риштондан)...

— Қайси кишлокдан?

— Янгикўрғондан, (ё Учкўприкдан, ё Қизилтепадан).

— Учкўприкданман, денг! Яккақудуқлик Бегмат полвонни танийсизми?

— Таниганда қандоқ. Бегмат полвон бизга тоға ҳисоби.

— Э, боядан бери шуни айтмайсизми. Қани, қани бир

бошқатдан кучоклашиб сўрашайлик, қариндош чиқиб колдик. Биз ҳам Бегмат полвонга жиян ҳисоби.

Агар ўзбек билан тожик ўтириб ана шундай авлод суриштирадиган бўлсалар, улар ҳам бориб-бориб Зебуннисо ва Мирзо Бедилга жиян, Исмоил Бухорий билан Ибн Синога набира, Аҳмад Дониш билан Айнийга фарзанд бўлиб чиқадилар. Биз бугун Душанба ва Конибодомда ўз шеъримизни ўзбекча ўқисак, тожик шоирлари Самарқанд ва Бухорода тожикча ўқиб олқиш оладилар. Биз шире шакар йўлида битилган байтнинг икки сатримиз.

* * *

Гётенинг «Фауст»ини таржима қилишга мени нима ундади? Бу саволга нима деб жавоб берсам экан? Ватанпарварлик, гражданлик туйғуси десам, баландпарвозрок бўлади. Гётега муҳаббат десам, бу сўзнинг ўзи камрокка ўхшайди. Шеърятнинг олий курсига талаба бўлмоқчиман, «Фауст» мактабини ўқимоқчиман, десам, камтарликдан холи бўлади. Менимча, бу асарни мен таржима қилсам ҳам, бошқа шоир қилганида ҳам барибир, шу кунларда қилиниши керак бўлган, зарур ишлардан бири деб ўйлайман. Маданиятимиз даражаси шунга етиб келди, деб ўйлайман...

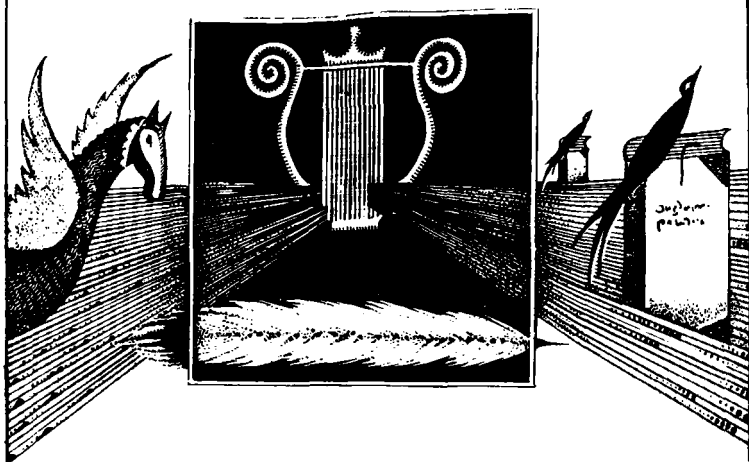
* * *

Машраб жуда оғир, мушкул замонда яшади. Бир томонда хонлар, беклар ўртасидаги бетиним низо, қон тўқиш ва талашлар, бир томонда заминдорнинг зулми, яна бир томонда бу зулмларга сабр ва тоқат билан чидашга, мўминликка чақирувчи шайху-уламолар... Ана шундай қоронғу замонда, ана шу эзилган, хўрланган халқнинг фарёди бўлиб, истибдодига қарши доди-фиғони бўлиб Машраб дунёга келди.

Машраб бу зулматли ҳаётда ўзига ёруғ нуқта излади. Мақсад йўлини ёритувчи бир нур кидирди. Бу нур унинг кўзига олий қудрат тимсолида намоён бўлди. Уни гоҳ гул деб, гоҳ ёр деб, гоҳ оллоҳ деб тараннум қилди. У нажот сўради. Машрабнинг бутун ижод йўли мана шундай нурли бир мақсадга интилган, уни тополмай фарёд қилган, ниҳоят аччиқ алам изтироб камолидан телбаларча қаҳқаҳ урган бир шоирнинг ижод йўлидир. Ўз орзуларига етолмагач тарки дунё қилиб қаландар либосида дарбадар ҳаёт кечирди. Қаерга борса алам чеккан халқни кўрди.

Исёнкор рух-шоирни ниҳоят дор остига олиб келди. Бу Маҳмуд Қатағоннинг эмас, жаллод замоннинг фармони эди.

Мента қылаш бердинг, мұныс шегрідің
 Жағайшын қилдың түлүг ва расо.
 Күздян ұйғу кейдн, танрчн хайоват,
 Лек зоммн шам бұднн күнлилда кейдо.
 Шоуу захонимни ол, майли, фанат
 Шени шегр мекриднн бичиласин мудо.

СЎЗ ОТАШИ

САНЪАТ ВА ТАФАККУР

121

МУКАММАЛЛИК

126

АРУЗ ҲАҚИДА

127

КИРҚ ЕШНИНГ ЮКИ

128

ҚУНГИЛДАГИ ГАПЛАР

129

ЮЛДУЗЛАР ҚОВУШСА...

132

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

134

ҚУШИҚ УМРИ ПОЙИДОР

135

РУҲИМИЗ НЕЪМАТИ

136

ШОИР ВА ШЕЪР ДУНЕСИ

138

БУ СИРЛИ ОЛАМ

147

ЎЗ КАДРИНИ БИЛГАН
СЎЗ КАДРИНИ БИЛАР

156

БАҲРАМАНДЛИК

157

ШЕЪРИЯТ — МЕҲР ДЕМАҚДИР

160

САНЪАТ ВА ТАФАККУР

Якин-якингача мендан шеърият нима, деб сўрасалар, гўзал фикрнинг гўзал ифодаси деб жавоб берардим. Бу жавобим шеъриятнинг жамият ҳаётидаги курашчан вазифасини тушуниб етмагандан ёки шеърнинг ҳақиқат садоси, дардли юрак нидоси эканини билмаганимда эмас, менинг руҳимга балки гўзаллик олами якинроқ бўлганидандир, болаликдан шарқ шеърларига қарийб мафтун бўлганимдан, шарқ шеърияти руҳида тарбия топганимдан бўлса керак.

Маълум бир жамиятда маълум бир давр «шеърият мана бундай бўлмоғи керак, адабиёт мана бундай бўлмоғи керак», деган ғоя мавжуд бўлади. Навоий замонида асл шеърият форсий тилда ёзилмоғи керак, деган ҳоким фикр бор эди. Пушкин замонида шеърият ижтимоий курашлардан ҳамда халқ шеърларидан баланд турмоғи керак деган ғоя ҳукмрон ғоя эди.

Навоий, Пушкин, Маяковский, Ҳамза Ҳакимзодалар миллий шеърият тарихининг бурилиш нуқталарида турган истеъдодлар. Уларнинг фаолиятида истеъдоднинг табиати яққол кўринади. Истеъдод — бу мумкин бўлмагани мумкин қилиш, ҳукмрон эстетик принципларни синдириш шеърият мана бундоқ бўлади, деб, янгича нуқтаи назарга одамларни ишонтириш демакдир.

Одатда улуғ истеъдодлар ижоди бир қанча вақтгача жамиятнинг дидини белгиловчи мезон бўлиб қолади.

Йигирманчи йиллар совет шеъриятининг момақалди роғи бўлган Маяковский оҳанги то бизнинг кунгача шеъриятда ўз акси садосини сақлаб келмоқда. Бугунги машхур шоирларимиз сатрларида Маяковский мисраларининг услуги, тафти сезилиб туради.

Лекин ҳаётда ҳеч бир дунёқараш, ҳеч бир эстетик принцип ўзгармас ва боқий бўлмаган, бўлмайди. Мана

бугун рус адабиётида минбар шеърятти ўрнига «сокин шеърят» урф бўлмоқда.

Шеърятнинг мавзулари, оҳанглари, ифода услублари ҳар даврда ўзига хос ўзгача бўлади. Лекин бир нарса ҳамиша устивор: шеърят инсон қалбининг ҳолати экани, унинг қувончи, муҳаббати, нафрати, соғинчи ифодаси экани — абадий. Ҳамма замонларда ҳамма халқларда одамлар бир хил дард чекади, бир хил севади, бир хил кулади. Инсон табиатидаги ҳислар мажмуаси ҳамма замон ва халқларда бир. Хайрат туйғуси, ғазаб, кўркув, ҳаяжон барча халқларга хос. Тараққиёт жараёнидан четда қолиб кетган кадам етмас чангалларда яшовчи ярим ёввойи қабилаларда ҳам қиз-йигитлар бир-бирига кўнгили кўядилар, кексалар болаларни суйиб эркалайдилар, аёллар бир-бирини китиклаб куладилар.

Агар Алпомиш ва Одисейлар, Барчинлар ва Пенелопалар образлари бир-бирига ҳамоҳанг бўлса ажаб эмас. Чунки ўша умумбашарий эхтирослардан туғилган орзу-армонлар ҳам умумийдир.

Ҳарқалай, халқларни бир-биридан ажратувчи белгиларига қараганда уларни бирлаштирувчи белгилар кўпроқ. Шунинг учун ҳам оламда энг илғор ғоялардан бири — умуминсонийлик ғояси барқарордир.

Барча истеъдодлар каби шоирлик истеъдоди ҳам туғма бўлади ва болаликдан ўзини намоён этади. Бу кундуздек равшан, ҳақиқатнинг ўзидек аён. Туғма истеъдод эгаси бўлмаган, шеърятга ҳавас туфайли адабиётга кириб қолганлар — умр бўйи ҳаваскор бўлиб қоладилар.

Истеъдод инсон қалби ва онгининг жуда ноёб хусусияти бўлгани учун, жуда ранг-баранг бўлгани учун тарифга сиғиши қийин. Шоирона истеъдод — бир қараганда оламга ҳайрат кўзи билан боқиш санъати ва ўзгаларни ҳайратга солиш санъати бўлиб кўринади, яна бир қараганда эл дардига ошно бўлиш қобилияти бўлиб туюлади.

Истеъдод — бу аввало дид, яхши дид эгаси бўлиш қобилияти, дегувчилар ҳам бор. Истеъдод — бепоён тушунча. У таърифга сикқанда эди, уни маълум хусусиятлар доирасида чегаралаш мумкин бўлганда эди, одамлар йўқ истеъдодни тарбиялаб бор қилган бўлардилар. Горький, истеъдоднинг 99 фоизи меҳнат деганини туғма истеъдоди бўлмаган одам меҳнат билан чинакам шоир ёки бастакор бўлиши мумкин деб тушунмаслик керак. Ҳар қалай 99-юз эмас. Сув нормал шароитда юз градусда қайнайди. 99 градус исиган сув — қайнаган сув эмас.

Форс тилида қайнашни «жўшидан» дейди. Яъни жўшмоқ. Шеърят ҳам жўшмоқди. Жўшмоқ учун эса 99 фоиздан ташқари ўша камтарин бир фоиз — яъни туғма истеъдод керак.

Биз ўз давраларимизда турли асарларни муҳокама қилганимизда унинг жиддий ёки жузъий камчиликлари хусусида гаплашамиз. Шу камчиликлар бартараф қилинса, асар бир мунча мукамал бўлар эди деб тилак билдирамиз.

Ўқувчи — мухлис ўз севиқли шоирини пайғамбар деб, билади. Унинг асарларида камчилик бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Зотан, бадийят — мукамаллик, ҳар жиҳатдан етуклик санъатидир.

Шу маънода «кунларнинг созини чертиб юривчилар»нинг таскини биз улуғ эмас, бизга шу ҳам бўлаверади деб кўнгилни тинчитиш адабиёт учун фалокатдир. Шоирми, адибми, бу қутлуғ даргоҳга қадам қўйгач англамоғи керакки, бунда Низомийлар, Навоийлар, Шекспир ва Пушкинлар қалам сурган. У шу улуғ сиймолар даврасига киради. Ўз қалби, виждони олдида, бу улуғ зотлар олдида андиша қилмоғи керак.

Ким билсин, бизлар ҳам кунларнинг созини чертиб юрган нозимлардирмиз — бу масала элнинг ва фурсат деб аталган буюк ҳакамнинг ҳукмига ҳавола. Лекин мен ишонаманки, ўзи ҳар қанча камтар ва холисор бўлмасин, шоир илҳом чоғида ўзини даҳолардан кам сезмайди ва у тўғри қилади, тамоман ҳақли.

Албатта, эл-юрт муҳаббатини қозониш учун туғма истеъдоднинг ўзи камлик қилади. Шоир руҳан, фикран замон даражасида бўлмоғи, халқ ҳаёти тўлқинлари ичида кенг қулоқ отмоғи керак.

Яна ўша гап, тўксон тўққиз юз бўлмагандек, бир ҳам — юз эмас.

Яқинда бир ёш шоир менга ғазаллар олиб келди. Туғма истеъдод эгаси эканига ҳеч шубҳа йўқ. Ғазаллар тиник, равон, маъноли, образларга бой, лекин гаплар ўтган аср руҳида. Шеърларга, масалан, Хозиқ-Ҳўқандий ёки Нодим-Намангоний деб имзо чекса ҳам бўлаверади. Албатта, бу тоифа шеърлар билан бугунги шеърят мухлисларини асир этиб бўлмайди. Биз Навоий ғазалларидан баҳраманд бўлганимизда ўн бешинчи аср фарзандининг бугунги кишилар руҳига қанчалик яқин келолганидан ҳайратланиб баҳраманд бўламиз. Албатта, Навоий бугун яшаганда, «Ашриқат мин акси шамсил қаъс анворил ҳидо» деб ёзмаган бўларди.

Дарҳақиқат, чиройли ёзишнинг ўзи ҳеч қачон шеърят бўлган эмас, ҳозир ҳам шундай.

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Чиройли айтилган байт. Бу ерда гўзал санъат бор. Одам ва ғам қофиядош сўзлар ҳар иккиси икки жойда икки хил маъно рангига эга.

Сен одам эрсанг, эл ғамидан ғами йўқ — яъни парвоси йўқ кишини одам дема — яъни махлук деб бил.

Ёки:

Ўлтирмак эл ичра юқорирокдин,
Ўлтирмак эл ичра юқорирок бил.

Икки сатр сўнги икки ҳарфдан ташқари айнан такрорланган ва ажойиб санъат ишлатилган. Маъноси элдан юқорирок ўлтиришдан кўра эл ичида ўлтиришни афзалроқ, юқорирок бил.

Сўзларнинг маъно товланишларига эътибор беринг. Биринчи сатрдаги эл ичра нисбат, маъносида, иккинчи сатрдаги эл ичра, ўрин маъносида. Биринчи сатрдаги юқорирок ўринни, иккинчисидаги юқорирок — афзалликни, яъни нисбатни билдиради.

Ҳар икки байтда гўзал санъат бор. Лекин муҳими шундаки, гўзал санъатнинг ўзигина эмас. Ҳар икки байтда жуда муҳим ва сабокли чуқур инсоний ғоя ўз ифодасини топган. Даҳо санъаткорларда доимо ана шундай бўлган. Санъат олижаноб ғояни ифода этиш учун хизмат қилган.

Бу ёнда мулла Насрулло, бу ёнда
хўжа Фазлиддин
Икки қомат алификим Адо қаддини
дол этмиш,

мисралари ҳам санъаткорлик билан битилган мисралар. Адо сўзи икки алиф ўртасида дол ҳарфи билан ёзилади. Икки алиф қомат ҳасрати мен Адо (шоир тахаллуси) қоматимни дол қилди дейиш ҳам чиройли санъат. Аммо Навоий байтидаги санъат устига қўйилган юк билан бу байт устига қўйилган юк ўртасида фарқ бор.

Менимча, анъанавийлик ўз ичига кўп тушунчаларни олади. Масалан, ғоявийлик, образлилик, мантикий изчиллик, ички мусикийлик ҳам анъанага қиради. Умуман шеърятнинг киши қалбига яқинлиги, инсон дарди, ҳасрати,

кувончи ифодаси экани ҳам анъанавий ҳодиса. Демак, анъанадан қочиб бўлмайди. Шаклдаги, оҳангдаги изла-нишлар эса ҳамиша мавжуд бўлган. Янги-янги ифода шакллари излашнинг ўзи ҳам анъана. Демак, анъанадан қочишга интилган ёшларнинг ўзи анъанавий бўлиб чиқади.

Бирок, янгилик топаман деб инсон руҳиятига сингмай-диган, онг, қалб қабул қилмайдиган шаклбозлик ёки тумтароқлик — услуб эмас, оддий дидсизликдир.

Мен ўзим мусиқани севаман, шеърларим ҳам мусиқий бўлишини истайман. Лекин бу бошқача услубдаги шеър-ларни қабул қилмайман деган сўз эмас. Менга мусиқий-ликдан узок ҳатто озроқ ғализ бўлса ҳам Асқад Мухтор шеърляти жуда ёқади. Асқад ака шеърларида чуқур эҳтирос ва топкирлик бор, донишмандлик бор. Хусниддин Шариповнинг шеърларида ҳам оҳангдорликдан кўра да-ғаллик кўпроқ. Лекин унинг шеърляти ўзига хос. У оддий қора сўзларни шеърлят юксаклигига кўтаролади.

Менинг ғазалларимга басталанган кўшиқларнинг иж-росига келсак, ёқадиганлари ҳам бор, ёқмайдиганлари ҳам. Абдулҳамид «Сенга бахтдан тахт тиларман»ни, Қо-билжон «Дўст билан обод уйинг»ни, Шерали «Замон»ни яхши ижро этишган. Фахриддин Умаров ижро этган «Ха-ёл» ҳам менга ёқади. Куйдан омади юришмаган ғазалла-рим ҳам бор. Лекин бу бўладиган ҳодиса.

Шарқ адабиётида ҳам, ғарб адабиётида ҳам фахрия деб аталган услуб бор. Пушкин «Ҳайкал» шеърини шу услубда ёзган. Навоий ҳам «Ҳамса» муқаддимасида Фир-давсийнинг ўттиз йилда ёзган асарини ўттиз ойда ёзар-дим, мен турк тилида шеър битиб Турку Хитою Ажамни хайратга солдим, каби сўзларни айтган. Бу ўз ижодидан қаноат туйғусини сезган ижодкорда бўлади. Менда, ҳеч бир камтарликдан ташқари, шундай қаноат туйғуси бўл-ган эмас. Кўнгилда доимо қилолмаган ишлар, ёзилмаган сатрлар изтиробини яшайди.

Балки бу яхшидир, лекин қийин. Замон фақат шоир-лик қилишни, уйда ёзиб ётишни кўтармайди. Ҳамиша қайноқ ҳаёт ичида бўлиш керак. Одамларга шоирнинг фақат шеъри эмас, сўзи, муносабати, кураши керак.

1978

МУҚАММАЛЛИК

Инсон тафаккурининг бир ожизлиги бор. У оз вақт ичида юз берган улкан ҳодисотлар силсиласини дафъатан қабул қилолмайдди. Тоғнинг улуғлигини тасаввур қилмоқ учун ундан узоқлашиш керак бўлганидек, буюқ тарихий воқеаларнинг ҳайбатини ростмана ҳис этиш учун маълум вақт масофаси лозим бўлади. Ҳозиржавоблик адибнинг яхши фазилати. Лекин у адабиётнинг белгиловчи шарти эмас. Замонавийликнинг ўзи ҳам бу кунги ҳаётимизни акс эттиришгина бўлмай, замонамизга муносиб бадииятни ҳам ўз ичига олади. Ўқувчи учун авторнинг ёшу қариси, унвонли, унвонсизи йўқ. У ҳамиша ёзилган сатрларга қараб муаллифга ўз муносабатини билдиради: ё қалбига жо қилади, ё унутади, йўқликка маҳкум этади.

Биз ғоят шиддатли бешафқат замоннинг восифларимиз. Ер сайёрасининг тақдири, одамзод тарихининг давом этиш ё этмаслиги масаласи ўртада турган бир даврда яшаяпмиз. Аслида, планетанинг «ё ҳаёт-ё мамоти» олдида, башариятнинг аламли нидоси олдида қадим замон фожеалари нима деган гап? Эсхиллар, Шекспирларнинг замонларида ҳаёт-мамот саволи инсон олдида турган бўлса, бугун бу савол инсоният олдида турибди. Қадимда улуғ ёзувчилар нидоси замон устида юксалиб турган бўлса, бизнинг қаршимизда давр нидоси даражасига кўтарила олиш масаласи бор.

Бизни эркалаб бағрига босган ҳам, шоир қилиб бийрон тил берган ҳам жафоқаш, меҳнатқаш, бағри кенг, орзуларидай улуғ — халқимиз. Шоир бўлишдан олдин шу халққа фарзанд бўлайлик, садоқатли, фидойи бўлайлик. Агар шоир бўлсак унинг юзига қараганда уялмайдиган шоир бўлайлик. Халқимиз жасоратли, матонатли, зукко, халқ, Навоийхон, Бедилхон халқ. У олтин билан миснинг, олмос билан шишанинг фарқини билади. Ана шу ҳалол, қўли қадоқ, ақли теран халқимиз олдида ҳалол бўлайлик. Зар қилолаб эмас, мисқолаб ўлчанишини унутмайлик.

Биз-ку, камчиликсиз асар бўлмайди, ҳар тўқисда бир айб деб ўзимизга тасалли берамиз. Аммо китобхон учун, адибнинг чин муҳлиси учун ижодкор пир ва устоздир. Ихлос нуқсонни тан олмайди. Санъатнинг, адабиётнинг шарти — баркамоллик ва муқаммалликдир.

1981

АРУЗ ҲАҚИДА

Бир вақтлар, бизнинг студентлик вақтимизда «Ўзбекистон маданияти» газетаси ўз саҳифаларида аруз вазни ҳақида баҳс очган эди.

Шунда катта-катта олимлар, шоирлар икки гуруҳга бўлиниб, бир қисмлари арузнинг рақиблари, бир қисмлари унинг тарафдори бўлган эдилар. Ўша газеталарни архив жавонларидан олиб, бугун варақлаган киши бир фактга эътибор бериши мумкин. Аруз керак, бизнинг замонамизга хизмат қилиши мумкин деганлар классик ва замонавий ғазалларнинг энг яхши намуналарига суянганлар. Аксинча, арузнинг рақиблари эса арзон ва жўн ғазалларни, аксари, кўшиқ қилиб айтилаётган замонавий арузнинг турфаҳол намуналарини мисол қилиб кўрсатганлар. Бундай «ғазал»ларнинг ўша вақтда ҳам ҳаддан зиёд кўпайиб кетгани натижасида ҳатто адабиётимизнинг бир неча улкан намояндалари аруз рақиблари қароргоҳидан жой олган эдилар. Улар ўша вақтда балки ҳақли ҳам эдилар.

Чунки:

Яхшиликни одат эт, қилма ёмонлик ҳеч қачон,
Яхшилик яхши эрур, лекин ёмонликдир ёмон.

сингари ўта жўн насихатлар, «айладинг — кетдинг» каби радифларда юксак ҳис-туйғудан йироқ ошиқоналар матбуот саҳифаларини селдек тўлдирган эдилар.

Бугун шеъриятимиз босиб ўтган улкан йўлга назар солиб, арузнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида маълум даражада объектив хулосалар чиқариш мумкин.

Даставвал шуни айтиш керакки, янги замон арузи тор, чекланган мавзулардан — май ва маҳбуба, ёр ва ағёр, гардуни дун каби тушунчалар доирасидан чиқиб ҳозирги замон кишисининг ички дунёсини, унинг қалбидаги ёр муҳаббати билан эл меҳри, ватан севгисини, олам ҳақидаги ўйларини ифода қилмоқда.

Ғазал мураккаб ва анча қийин жанр. Ғазалнависдан оз сўзда кўп маъно бериш, фикр дурдоналарини бадий ташбеҳ садафлари ичида тақдим этишни талаб этувчи жанр.

Яна шуни айтиш керакки, халқимиз Навоий ва Фузулийлар, Ҳофиз ва Бедилларнинг гўзал ва теран ғазалларини билади. Унинг аруз вазнига диди ана ўшаларни ўқиб тарбия топган. Шу сабабдан жўн ва саёз мисраларнинг халқимиз орасида эътибор топмаслиги табиий.

Аруз — адабиётнинг умуман санъатнинг ҳамма турлари каби талант ва маҳорат, теран хаёл ва эҳтирос талаб қилади.

1972

ҚИРҚ ЕШНИНГ ЮКИ

Шеърят — оламга ҳайрат кўзи билан қараш, дейдилар. Мана шу сўзнинг қанчалик ҳақиқат ва ҳақиқат эмаслигини яқинда бир муносабат билан ҳис қилдим.

Шу йил ёзда Озарбайжонда Ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигида биз, бир гуруҳ адиблар, санъаткорлар Каспий денгизида қад кўтарган Нефт дошлари шаҳрида бўлдик. Бу — очик денгизда, сув устида, темир устунлар устига қурилган улкан шаҳар. Мен бундан 17 йил аввал шу ерда бўлганман бу шаҳарни кўрганман ва ҳайрат билан шеър ёзганман.

Не орол устида, не сол устида,
Гўё ўйчи рассом яратган асар.
Кўк уммон устида, осмон остида
Муаллақ турипти мўъжиза шаҳар.

Орадан 17 йил ўтиб Нефт дошларида меҳнаткашлар олдида ўша шеърни ўқидим ва ўқиб туриб, хаёлимдан бир гап ўтди. Шеърнинг ёзилишига сабаб бўлган нарса фақат ҳайрат туйғуси экан. Ундан бошқа ҳеч нарса эмас. На бир кўнгил арзи, на бир ҳаётий масала, на бир инсон қалбининг изтироби... Шунинг учун ҳам бу шеър ҳар қанча кўтаринки ёзилган бўлмасин — жўн, оддий ҳақиқат бўлгани учун одамлар қалбига етиб бормади. Мен Нефть дошлари ҳақида бугун ёзганимда, албатта бошқача ёзардим. Бу сафар мени ҳайрат туйғусидан ҳам кўра бу ерда яшаётган одамлар, мой қопланган денгиз ва ундаги жониворларнинг қисмати банд этди. Одамларнинг ойлаб, йиллаб тупроқ ҳидини сезмай темирлар салтанатида меҳнат қилиши ва бу меҳнатнинг машаққати ва қаҳрамонлиги ҳақида ўйладим, йиллар ўтиб денгиз остида нефть тугагандан сўнг бу темир шаҳарнинг тирик жон тарк этган ўлик шаҳарга айланиб қолишини кўз олдимга келтирдим, бошимда бир-бирига қарама-қарши минг хил хаёллар чарх урди.

..

Демак, шеърят фақат хайрат эмас экан, шеърят кувонч ҳам, изтироб ҳам, тақдир ҳам экан.

Яқинда «Тирик сайёралар» муносабати билан бир хат олдим. Бу хатни ғазал ихлосманди ёзибди. Айтибдики, Эркин ака, биз сизни шеърятда гўзаллик, нафосатнинг, нозикликнинг куйчиси деб билардик. «Тирик сайёралар»да Сиз ўз йўлингиздан чекинибсиз. Сиз кулол эмас, заргарсиз. Кулолчиликни бошқалар ҳам қилаберса бўларди, дебди.

Тўғри, кейинги китобим «Ёшлик девони»дан бир оз бошқачароқ. Лекин буни ижодий, эстетик маслакдан чекиниш деб бўлмас. Бу китоб ҳам юрак туйғуларига, унинг ҳолатларига ифода услубини излаш йўлидаги бир уриниш.

Қирк ёшда шоир елкасига бир юк тушар экан. Бу аввало, адабиётда ўз ўрнингни, ўз услубингни топдингми, деган савол юки. Сўнг, ҳадеб бир хил оҳангда бир хил мақомда ёзавериш одамларнинг меъдасига тегмадингми, деган савол юки. Шоир ҳар қанча кучли, ўзига хос бўлмасин, бир оҳангда, бир услубда ёзаверса, ўз-ўзини такрорлаб қўйиши мумкин...

1978

КўНГИЛДАГИ ГАПЛАР

(«Шарқ юлдузи» журналининг анкетасига жавоб)

Аввало «Шарқ юлдузи» журналининг адабий жараён ҳақида кўнгилдаги гапларни сўраб адибларга мурожаат қилишининг ўзи айни кўнгилдаги гап. Шу савол баҳонасида кўп гапларни айтиш мумкин. Гаплашишга, баҳс қилишга, катта талаблар қўйишга арзигулик адабиётимиз бор.

Мен адабий тилимиз ҳақида кўнгилдаги баъзи гапларни айтмоқчиман.

Кейинги пайтда актуаллик, замонавийлик ҳақида, адабиётнинг, шубҳасиз, асосий масалаларидан бўлган кўп проблемалар ҳақида анча гаплар айтилаяпти. Аммо адабиётнинг жони бўлган, унинг санъат эканини белгилайдиган тил ҳақида адабиётшуносларимиз ҳам, адибларимизнинг ўзи ҳам етарли даражада қайғурмаётирлар. Ўқиш мумкин бўлмаган даражада тили ғализ ва ночор асарлар ҳақида гапирганда мунаққидлар унинг актуаллиги, замонавийлиги тўғрисида узундан узоқ мақтов сўзларини

айтиб, охирида «тили жиндак ғализроқ, қашшоқроқ» деб қўядилар. Яна «бу камчиликдан қатъи назар асар завқ билан ўкилади, катта аҳамиятга молик ва ҳ.к.» деб қўшиб қўядилар.

Ёшларнинг сўнгги йиллар ичида ёзилган хоҳ шеърӣ, хоҳ насрий асарларини ўқиганда, уларнинг даражасидан қатъи назар, кўпчилигида тилнинг у қадар бой эмаслиги, шираси камлиги кўзга ташланади. Баъзиларнинг тили расмий ёзишмалар тилидан фарқ қилмайди. На бирор ташбих, на бир образли ибора... Бутун китоб санокли сўзлар атрофида айланаётганга ўхшайди.

Баъзи ёшлар тажрибасизликдан, «ҳоли қудрат» юзасидан шундай қилса, баъзилар атайин қилишади. Улар мана шу менинг стилім, шу замонавий услуб, дейишади. Бу эпидемияга айланиши мумкин бўлган хавфли касаллик. Чунки ҳамма вақт ҳам ижодий машаққатда лаззат топгувчиларга қараганда осон йўл билан обрў ва даража олишга мойил кишилар кўпроқ бўлади.

Ўзбек адабий тилини пайҳон қилувчиларни тушовлаб қўйиш вақти келмадимикин? Улар сўнгги йилларда айниқса кўпайиб қолди. Маҳаллий матбуот, радио учун шошилинч материал етказиб берувчи бундай қосиблар тилимизга бениҳоя катта «ҳолис хизмат» қилишяпти. Биз ҳар куни радиодан, масалан, бобо деҳқонларнинг *аҳд-паймон* қилишаётганини, *чўл шайдоларининг оби ҳаёт* олиб келаётганини эшитамиз, телевизордан раққосаларнинг *навозишини* кўриб, ойнаи жаҳонга *нигоҳбон* бўламиз.

Тилимиз бениҳоя бой, гўзал, назокатли тил. Буни ҳаммамиз тушунамиз. Лекин уни қунт билан астойдил ўрганмаймиз. Одамлар ичида кам бўламиз. Бир йилда бир-икки бўладиган ижодий командировканинг ҳеч нарса бермаслиги аниқ. Чунки ўшанда ҳам деҳқонлар даврасига галстук тақиб, шляпа кийиб, Езувчилар союзининг машинасида мухбир бўлиб борамиз. Одамлар биз билан ўзининг жонли, учирмаларга бой ажойиб тилида эмас, ўзимизнинг юз элликта сўз атрофида «қондалик» қилиб, «адабий тилда» гаплашадилар.

Биз ҳаммамиз ҳам бирор жамоат идорасида — радио, телевидение, газета, журналларда ишлаймиз. Умримизнинг асосий қисми бир-биримиз билан гаплашишга кетади. Езувчилар уюшмасининг кўп каватли уйида турувчилар бўлса қолган умрини ҳам бир-бирлари билан ўтказишади. Ҳаммамизнинг чўнтагимиздаги гап бир-биримизга

маълум. Халқ тилининг тоза булоғига юрагини очиб қўймаган ижодкорнинг қўлмакка айланиб қолиши табиий.

Шу муносабат билан бир фикрни адабий жамоатчилик фикрига ҳавола қилмоқчиман.

Ҳаммамиз айтамызки, адабий ижод умрнинг ярмини эмас, ҳаммасини талаб қиладиган иш. Ҳатто умрнинг ҳаммаси ҳам қамлик қилади, деймиз. Бас, шундай экан, нега халқ кўзига кўринган, бир нечта китобларини элга манзур қилган ёш ёзувчилар, шоирлар ижодий ишни ва ижодий иш билан боғлиқ бўлган талай меҳнатни саккиз соатлик жамоат ишидан бўшаган вақтда қилиши керак? Еки ижод жамоат иши эмасми? Ижодий ишни қўйиб турганда, мутолаанинг ўзига битта умр қамлик қилади. Йлмий ва бошқа ахборотларнинг кун сайин кўпайиб бораётганини ҳисобга олсак, ёзувчининг жони сабилми, дегинг келади.

Бизда, негадир, жамоат ишида ишламайдиган адибларга бўлакчарок назар билан қараш бор. Аслида бундай бўлмаслиги керак. Чунки адабиётга бўлган бу куннинг талаби ниҳоятда катта. Бир варақ нарса ёзгунча ўнлаб варақларни қоралаш керак. Қанча юриш, кўриш, одамлар билан гаплашиш, архивларни титиш керак. (Газета, журнал, нашриёт редакцияларига қатнашни гапирмаёк қўяй). Дарҳақиқат умр қамлик қилади. Биз эса, ёшларга ижодий имконият туғдириш ҳақида гапирамыз, бирор жойда йилт этиб кўринган талантни ҳиқилдоғидан бўғиб марказдаги бирорта курсига ўтқизиб қўямиз. Табиат қўйнида юрган куйчини радио, телеаппаратлар олдида кун бўйи ўтиришга, типографик машиналарнинг мойини ҳидлашга, корректура ўқишга мажбур қиламиз. Яна уни адабиётга олиб кирдик, деб фахрланиб юрамиз. Бу худди туғма қобилиятли югурик боланинг оёғига бир пудлик тош осиб, энди югуравер, ҳақиқий чопқир бўлдинг, деганга ўхшайди.

Ҳа, албатта, бизга устоз бўлган атоқли ёзувчиларимизнинг кўплари бизнинг ёшимизда газета чиқарганлар, ҳарф терганлар, ҳатто кечалари постда турганлар. Шу билан бирга ажойиб ижод намуналарини ҳам қолдирганлар.

Ҳа, улар ўша вақтда кадрларнинг қамлигидан шундай қилганлар. Ҳозир бундай эмас. Радиога келувчи материалларни кўриш, тайёрлаш, программа тузиш учун Ўлмас Умарбековнинг таланти шарт эмас. Еки нашриёт курсисидан ўтириб гранка ўқиш, қўлёзмаларнинг имлосини тўғри-

лаб оққа кўчиртириш у учун Абдулланинг қобилияти талаб қилинмаса керак.

Бундай ёшлар бекадр бўлгудек кўп эмас. Уларнинг бир нечтасини ортиқча юкдан холи қилиб, кўпроқ ижод билан шуғулланиши учун имконият туғдириш вақти келгандир, деб ўйлайман. Мен ёш ёзувчиларни жамоат ишидан бўшашга чақирмоқчи эмасман. Бу жуда нозик масала. Биринчидан, қаламнинг хипчагина белига тирикчилик юкини ҳам ортиб қўйиш яхши натижага олиб келмас. Иккинчидан, жамоат ичида бўлиш учун жамоат ишида ҳам бўлиш керак, бирорта коллектив билан ҳамнафас бўлиш керак. Бу ишга Езувчилар Уюшмаси бош қўшиб бирор чора ўйлаб топилса кўнгилдаги иш бўлур эди.

1969

ЮЛДУЗЛАР ҚОВУШСА...

(«Дружба народов» журналининг давра суҳбатида сўзланган нутқдан)

Дунёдаги ҳеч бир мамлакатда бизлардагидек кўп китоб таржима қилинмайди ва ҳеч бир бошқа адабиётда бизнинг адабиётдагича бадий таржима масаласига катта эътибор берилмайди. Бу масалада симпозиумлар чақирилади, том-том китоблар нашр этилади, газета ва журнал саҳифаларида бетиним баҳслар қилинади. Биргина «Дружба Народов» журналининг «Бадий таржима: проблемалар, фикрлар» деб аталувчи мунтазам рубрикасида қанчадан қанча масалалар муҳокама этилди, неча «ақллар жанги» бўлди. Бундай қараганда, таржима масаласида янги гап қолмагандай, ҳалол гапни айтсак, масала, масалалигича турибди. Негаки, бу иш муҳокама қилган билан битадиган иш эмас. Агар бадий асарни яратиш учун битта истеъдод кифоя бўлса, бадий таржима учун икки истеъдод юлдузининг бир-бирига ёндош келиши керак.

Ҳар бир янги талант эгасининг пайдо бўлиши таржимачилик олдига ўз-ўзидан янги муаммони қўяди. Бу табий, чунки талант — ўхшаши йўқлик демак, қолипларни инкор этиш демак. Бадий асар ёзиш учун тайёр йўрик бўлмаганидек, таржима учун ҳам маълум дастур йўқ. Самуил Маршак айтган «истисно»ни талант яратади ! Ма-

¹ Самуил Маршак: «Шеърят таржимаси конда бўйича чумкин бўлмаган иш. Ҳар бир муваффақиятли таржима — бу конда-нинг истисносидир», деган.

яковскийнинг хайкириқ шеърятти сержило, рангин, мусикий ўзбек шеърятига тамоман бегона бир ҳодиса эди. Шайхзода, Асқад Мухтор истеъдоди бу бегоналикни бар-тараф қилди. Бу ҳам қонданинг истисносидир.

Биз-ку истеъдод юлдузларининг шеърят осмонида ковушмоғи ҳақида шоирона хаёллар қиламиз. Лекин бадий таржимани бевосита амалга оширувчи нашриётларда бу масала жуда оддий ва жўн ҳал қилинади.

Аввал автор маълум ҳажм ва тираж билан нашриёт планига киритилади, сўнг таржимон билан шартнома қилинади. Қарабсизки, бечора шоирнинг балки умр бўйи яратган ижоди бир неча ой ичида бошқа тилга кўчиб муҳаррир столи устида бир папка бўлиб қаппайиб турибди.

«Москва кўз ёшига ишонмайди», деган гап бор. У аниқликни яхши кўради. Москва нашриётлари ҳам аниқ, сўзма-сўз таржимага ишонади. Лекин шеърятда сўзма-сўз таржима нима? У бузулган иморатнинг ускунаси холос. Иморатни ўзидай қилиб қайта қуриш учун миллий меъморликдан хабардор бўлиш керак. Йўқса мухташам саройнинг ускунасидан гугурт қутичасига монанд бир қолипдаги уйларни қуриб ташлаш мумкин.

Таржима меҳрталаб меҳнат. «Муҳаббатсиз иморат вайрон бўлади» дейди ўзбеклар. Меҳрсиз, ёлғиз қалам ҳақи умидида қилинган таржима муҳаббатсиз никоҳдан туғилган етим боладай мунғайиб туради. Келинг, дўстлар, бу дунёда ғарибларнинг сонини кўпайтирмайлик.

Кўпинча таржима ҳақида гап борганда, шу жумладан, бугунги суҳбатда ҳам тил билиш масаласи ўртага тушади. Тил билганга-ку нима етсин. Лекин таржимон шоирдан буни талаб қилиш ҳам қийин. Аввало бирор халқ шеърятини бутун назокати билан тушуниш учун шу тилни жўнгина билишнинг ўзи етмайди. Баркамол ўрганиш учун эса умр камлик қилади. Мен ҳам «Фауст» ни немис тилидан эмас, балки рус тилига қилинган сўзма-сўз таржима ва шарҳлар ёрдамида, сўнгра бир неча бадий таржималарни чоғиштириб ўрганиш натижасида ўзбекчалаштирганман. Немис тилини тушуниш ва тушунтира олиш даражасида билиш учун бир-икки йил шуғулланиш кифоя. Лекин Гётенинг «Фауст» ини бутун фалсафаси, теран маъно товланишлари билан тушуниш учун немис бўлиб туғулиш ҳам камлик қилса керак. Шоир таржимон, менга қолса, бошқа тилни юзаки ўрганиш ўрнига ҳам ўз она тилини чуқурроқ ўрганса яхши бўлар эди. Чунки таржима санъатида ўз она тилини бутун нозиклиги ва

бойлиги билан билмаслик ҳам, бошқа тилни чала билиш ҳам бирдай зарарлидир.

Биз адабиётларнинг ўзаро таъсири бениҳўя кучайган даврда яшаяпмиз. Бизнинг давримизда таржима иши фақат оддий санъаткорлик эмас, балки катта ватанпарварлик иши ҳамдир. Бадиий таржиманинг яна бир жиҳати бор. Таржима ишига қўл урган ёзувчи маълум даражада ўз ижодини қурбон қилади. У бошқа ёзувчи ижод этган асарга вақтини, кучини, истеъдодини бағишлайди. Шу маънода таржима интернационализмга хизмат қилувчи фидойилик меҳнатидир.

Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари шеърятига бағишланган давра суҳбатини ўтказиш учун ўлкамизга келган таникли ёзувчи ва таржимонларга, сеvimли журналимиз «Дружба Народов» коллективига миннатдорчилик изҳор этамиз. Бу суҳбат, ишонч билан айтиш мумкинки, республикаларимиз шеърятининг ривожига, Иттифок бўйлаб яна ҳам баландроқ, кенгроқ парвоз этишига хизмат қилади.

1981

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

1954 йил. Сира ёдимдан чиқмайди. Ўшанда тўққизинчи синф ўқувчиси эдим. Менинг илк шеърый машқларимдан бири «МГУга» номи билан «Шарқ юлдузи»да босилиб чиқди. Ўша кунлардаги қувончимни таърифлашга сўз камлик қилади. Синфдошларим, тўгаракдошларим олдида гердайиб юрганларим, журнал сотилаётган дўконлар олдидан кетолмай турганларим, мен билан сўрашган ҳар бир катта-кичикнинг оғзини пойлаганим, «Шеърингни ўқидим», деган сўзини эшитганда ич-ичимдан яйраганимни эсдан чиқаролмайман. Хаёлимда ўша кунларда ҳамма менинг шеъримни ўқир, у билан яшар эди.

Минглаб шогирдларин севиб ардоқлаб,
Фан қўйнига чорлаб, кенг очиб бағрин,
Ленинские Горида азамат тоғдай
МГУ булутларга бўй чўзмиш мағрур.

Ҳозир ўйласам, бу андак ибтидорий, андак баландпарвоз, лекин ёш юракнинг содда ва самимий хаёлларини ифода қилган шеър менинг адабиётга қўйган биринчи кадамим экан. Орадан йигирма йил вақт ўтиб профессор Лазиз Қажумов «Замондошлар» китобида шундай сўзлар-

ни ёзди: «Мен уни мактабда ўқиб юрган вақтидан бери, «Шарқ юлдузи»да «МГУга» номли шеърни босилган пайдан бери биламан».

Менга мактаб миқёсидаги шухрат билан бирга қалам ҳақи ҳисобидан «Комсомолец» фотоаппарати, «қурбақа» пероли авторучка ҳадя этган илк қадам — «Шарқ юлдузи» билан илк авторлик танишувим шундай бўлган. 1960 йил. Тошкент Давлат университетининг сўнгги курсида ўқиб турган вақтимда «Шарқ юлдузи» да В. И. Лениннинг ёшлик йилларига бағишланган «Буюк ҳаёт тонги» номли дostonим босилди.

Бу ҳодиса ҳаётимда унутилмас янги саҳифа очди. Ўша кунларда «Совет Ўзбекистони»да шоир Туроб Тўланинг «Шарқ юлдузи»ни варақлаб» мақоласи босилди. Номдор шоир бир студент боланинг илк дostonига катта қалб эгасига хос тантлиқ билан юксак баҳо берди.

Мана бугун орадан кўп йиллар ўтиб ҳаёл қилсам «Шарқ юлдузи» мен учун ҳам бешиқ, ҳам дорилфунун бўлибди. Шу азиз ва кадрдон журнал саҳифаларида Ғафур Ғулomдан тортиб то Абдулла Ориповгача, Ойбекдан тортиб Ўтқир Ҳошимовгача устозларим, дўстларим ижодидан баҳраманд бўлдим, шу муборак саҳифалар неча авлод ўзбек ижодкорлари қатори менинг тенгдошларим учун ҳам мушоира, мубоҳаса майдони бўлди.

Бугунда «Шарқ юлдузи» «Ёшлик» журнали тимсолида ўзининг «укаси»га эга. Барча ёшларнинг умиди шуки «ука» ҳам «ака» га муносиб, элга севимли журнал бўлади.

Кадрдон журналимиз қутлуғ ёшга тўлган кунда шогирдлик таъзими ва миннатдорлиги билан шундай дегим келади:

— «Шарқ юлдузи» — сен бизнинг кўз тиккан юлдузи-мизсан. Доимо баланд бўл, доимо ёруғ бўл. Ижод уфқида ҳамиша балқиб тур. Лекин ёш шоир, ёзувчиларга юлдуз қадар йироқ бўлма. Ўзинг юлдуз бўлсанг ҳам, бағринг осмон, меҳринг офтоб бўлсин.

1984

ҚУШИҚ УМРИ ПОИДОР

Қадим замонлардан шеърят билан мусиқа бир онанинг икки эгиз фарзанди каби ўхшаш ва яқин, бир зарварақнинг икки саҳифаси каби туташ ва бир бутун бўлиб келган. Ҳали китобат санъати дунёга келмаган замонларда, одамлар харсанг тошга шакллар чизиб юрган

қўшиқ пайдо бўлади ва бундай қўшиқнинг умри боқий бўлади. Шундай куйни яратган ҳам, шундай шеърни ёзган ҳам дунёга келганидан рози бўлса ҳақли. Чунки оламда энг мушкул ва мураккаб иш ҳам одамлар кўнглига йўл топишдир.

Мамнуният билан айтиш мумкинки, бизнинг ана шундай қўшиқларимиз бор. Меҳнаткаш, танти, зукко халқимиз дидига муносиб қўшиқларимиз бор. Биринчи навбатда классик меросимиз билан фахрлансак арзийди. Замонавий бастакорларимиз ҳам чиройли асарлар билан элни хушнуд қилишмоқда. Энди истагимиз — кўпчилик жам бўлиб айтадиган қўшиқларни кўпроқ яратиш. Давраларда, йўлларда жаранглатиб куйлайдиган ашулалар керак. Умуман, бизда негадир базму йиғинларда, сафарда кўпчилик бўлиб ашула айтиш унча расм бўлмаган. Қўшиқ айтиш — хонанданинг, артистнинг иши деб биламиз, кўпроқ эшитиб маза қилишни афзал кўрамиз. Аслида қўшиқ айтишнинг шукуҳи ўзгача. Киши руҳан енгил тортади.

Қўшиқ айтиш бор, хиргойи қилиш бор. Қўшиқни овози бор айтади, хиргойига ҳамма қўшилиши мумкин. Юнус Ражабийнинг «Куйгай»ни ижро этиши хиргойига ўхшаб кетади. Бежиз эмаски, хунари хонанда бўлмаганлар ҳам «Куйгай» сингари енгил қўшиқларни давраларда севиб айтиб юришади. Ижодкор қўшиқнинг оммабоплиги учун ҳам ҳаракат қилмоғи керак. Тинглаш маъносидагина эмас, ижро этиш маъносида ҳам. Болаларни ёшлиқдан қўшиқ айтишга, айниқса жам бўлиб қўшиқ айтишга ўргатишимиз керак. Ўзича ғинғиллаб хиргойи қилиб ишлаган ё ўйнаётган болага ҳеч қачон «Овозингни ўчир» демаслик керак. Токи улғайиб давраларга қўшилганда ҳамма қўшиқ айтса, тортиниб, оғзига талқон солиб ўтирмасин.

Энди «Хаёл» деган қўшиқнинг яратилиш тарихига келсак, мен бу шеърни ўн беш йилча аввал ёзган эдим. Ёзганда ҳам қўшиқ бўлади, деб ўйлаган эмасдим. Инсон хаёлининг бепоёнлиги, муъжизавийлиги мени банд этиб, шу радифли шеър дунёга келган эди. Хушовоз хонандамиз Фахриддин Умаров шеърга мос куй яратиб ўзи чиройли ижро этганида, назаримда шеър яна ҳам очилиб кетгандай бўлди. Шундай ҳолни мен Абдулҳамид Султонов «Сенга бахтдан тахт тиларман» ни ижро этганида сезган эдим.

Умуман, сўз, куй ва ижронинг мувофиқ бўлиши уларнинг ҳар уччаласи ҳам баланд мақомда бўлиши камдан-

кам насиб этадиган бир ҳолки, бу нарса яратувчилар учун ҳам, эшитувчилар учун ҳам катта бахтдир. Шундай кўшиқ бўлгувчи шеърларни, ғазалларни ёзиш менинг ҳам орзуим.

1982

ШОИР ВА ШЕЪР ДУНЕСИ

(Шоир Мирза Кенжабоев саволларига жавоб)

— Ҳурматли Эркин ака! Давра суҳбатларингиздан бирида «истеъдод таёқчаси» тўғрисида сўзлаб, ҳазил аралаш: «Талантсизлар тез топишишади, талантликлар эса бир-бирини тополмай юради», деган эдингиз. Дастлаб, шу сўзларингизни биров изоҳлаб, иқтидор тўғрисида, ўз ижодий тажрибаларингиз тўғрисида гапириб берсангиз.

— Истеъдод ҳамниша ҳар хил бўлади, истеъдодсизлар эса ҳамма жойда ҳам бир хилдир. Улуғ истеъдодлар бир-бирини юракдан тан олгани ҳолда, кўлтиклашиб, оғайни бўлиб юрган эмас. Шунинг учун ҳам буюк шоирлар ҳамма вақт ўзларини ёлғиз сезганлар. Навоий, Бобур каби даҳолар ҳам ёлғизлик туйғуси билан яшаб ўтганлар.

Талантсизлар бир-бирини тез топиб, тез уюшадилар. Шу боисдан ҳам улар жуда катта кучдир. Истеъдоднинг катта бурчи — истеъдодсизликка қарши курашиш, адабиётнинг тозалиги учун курашиш. Лекин ҳамма талантлар ҳам бунга қарши курашмайди. Билмадим ёки ўзларини баланд олиб, бу ишни эп кўришмайдими.

Ёшлар ўртасида турфа йўл билан обрўлироқ, мавкелироқ ёзувчининг пинжиги кириб оладиганлари ҳам учрайди. Уларда ижодкорлик таланти бўлмаса ҳам, одамнинг бағрига кириб олиш таланти бор. Ўша устозларнинг ўзлари ҳам иложи борица бундайларнинг бошини силамасликка интилишлари керак. Зеро, кичик талант улғайса, катта талант бўлганидек, ноқобил улғайса — катта ноқобил бўлади. Ноқобиллик ҳам улғаяди. Унинг ҳам турли кирралари очила боради.

«Истеъдод таёқчаси» деган гапни «истеъдод шами» деб айтса бўлар экан. Бу шундай чироғки, у билан ижодкор ҳам ўз йўлини кўриб, ёритиб беради, ҳам чироғ кўтариб бораётган кишини одамлар кўради. Умарали Норматов билан бўлган суҳбатимизда тутнинг шохига чиқиб олиб ашула айтадиган бола тўғрисида гапирган эдим.

У улгайса бировнинг ёқасидан олиб, «Менинг ашуламанни эшитасан!» дейдиган даражага боради.

Мен ижоднинг икки муҳим манбаи бор деб ўйлайман. Биринчиси — ҳаётнинг ўзи, одамлардан олинадигани, санъаткорда одамларни тинглай билиш қобилияти бўлиши керак. Кўпинча биз одамларни яхши эшитмаймиз, уларга бефарқ бўламиз. Холбуки, уларнинг тажрибаси — ижодкор учун муҳим манба. Иккинчиси — ўзидан илгари яратилган улуғ мерос.

Мен адабиётдаги ҳар қандай изланишни кўллаб-қувватлайман. Аммо Шарқ мумтоз адабиётидан узоқлашиб кетаётганимиз мени жуда ташвишга солади. Биз уларнинг кўпидан бебахра қолаётганга ўхшаймиз. Бу муқаддас жавохиротни, сал нарига бориб, ҳеч ким билмай, ундан баҳраманд бўлмай қоладими, деб кўркаман. Чуқур инсоний фалсафа, абадиятга дахлдор бўлган бадият, санъаткорлик сирларини айнан шулардан ўрганиш лозим. Кишилар ўртасида бекадрликка қарши инсоний меҳр масаласи биринчи ўринга чиқаётган бир пайтда, уларни ўқиб, юракка ҳаётбахш нур олиш жуда зарур.

Бир учрашувда менга бундай деб савол беришди: «Сиз дастлаб чойнак-пиёла, кўз ёш, пўлат тўғрисида шеърлар ёзгансиз. Кейин «Ешлик девони», «Достонлар» китобингиз чиқди. Есенин шеърларини, Гётенинг «Фауст» ини таржима қилдингиз. Ниҳоят, «Шарқий қирғоқ» деган китобингизга республика Давлат мукофоти берилди. Бизни Назрул Ислоҳ қисмати ҳақидаги достонингиз қизиқтириб қолди. Буларнинг ҳар бири бошқа-бошқа оламга ўхшайди. Улар билан «Рухлар исёни»ни бир ижодкор яратганига ишониш қийин. Ёки Сиз ўз ижодий йўлингизни ўзгартирдингизми?».

Бу савол мени ўйлантириб қўйди. Чиндан ҳам, бир қарашда Шарқ классик адабиёти таъсиридаги дастлабки изланишларимдан жуда йироқлашиб кетганга ўхшайман. Аммо ўша чойнак-пиёла, кўз ёш, пўлат тўғрисида ёзган миниатюр шеърларим ҳам оддий рубоийлар ёки байтлар экан. Ўйлаб қарасам, демак, классик адабиётнинг ўзи менинг таянч нуқтам экан! Чунки мен ёшликдан классик адабиёт руҳида тарбияланганман. Ҳозирги замон Шарқ адабиёти тўғрисида гапирадиган бўлсам, шуни айтишим керакки, мен ўзим учун янги бир долғали адабиётни кашф этдим. Ҳиндистонда, Араб мамлакатларида, Туркияда кўплаб шоирлар билан ҳамсуҳбат бўлдим. Улар менинг учун янги олам. Аммо мен уларнинг барчасида классик адабиёт асосини кўраман.

Есенинга мурожаат этганимда ҳам мен дастлаб «Эрон тароналари» ни таржима қилганман. «Фауст» ни ўзбекчага ағдаришимдан аввалрок Гёте менинг юрагимга «Фарбу Шарк» девони билан кириб келган эди.

— *Ҳазрат Навоий:*

Сўз ичраки ёлғон эрур нописанд,
Чу назм этдилар, килди доно писанд,

деб ёзган эканлар. Яъни, писанд этишга ҳам болойиқ ёлғонни шеърга солганларидан кейин, доно ҳам писанд этган экан. Шеърятнинг мана шу муқаддас ёлғони тўғрисида сўзлаб берсангиз.

— Адабиётдаги ёлғон деганда мен бадийят, мажозни тушунаман.

Бир латифанамо воқеани айтиб берай.

Йўлда уч хотин гаплашиб келаётган экан. Улардан бири: «Менинг ўғлим учувчи бўлса керак, ҳалитдан модел-поделлар ясаб юради», дебди. Иккинчиси: «Менинг ўғлим врач бўлса керак, ҳалитдан ёзувига тушуниб бўлмайди», дебди. Учинчи хотин: «Менинг ўғлим шоир бўлса керак», дебди. «Нега?» деб сўрашса, «Ҳалитдан ёлғон гапиради!» деган экан.

Фузулийда шундай байт бор:

Гар деса Фузулийки, гўзалларда вафо бор,
Алданмаки, шоир сўзи албатта ёлондир...

Шоирларнинг ёлғони тўғрисидаги яна бир ривоят ёдимга тушди. Ануширвони одил бир куни ҳамма шоирларни йиғиб, айтади: «Менинг замонимда нега ёлғон ёзасизлар? Ҳеч вақт ёрнинг қоши ёй, киприги ўк бўлиб, келиб ошиқнинг юрагига санчиладими?! Ҳеч вақт ёрнинг юзи лолазор бўладими?! Бу нимаси! Менинг замонимда фақат тўғриси эзинглар!» дейди. Шундан сўнг анча вақтгача шеър ёзилмай қолади. Ануширвони одил яна шоирларни йиғиб сўрайди: «Нима, сизлар рост сўзни ёзолмайсизларми?». Шунда орадан бир шоир чиқиб: «Шомда Халафда кўёш ботади, Тонгда Дамашкда хўроз қичкиради» деган мазмунда бир форсий байт айтади. Подшо бир оз сукут қилиб, «Бунинг нимаси шеър?! Сизларга рухсат, ёлғонларингни ёзаверинглар!» дейди.

Бу бир ривоят. Ҳамма адабий асарни айнан тушиниш бўлмагандай, буни ҳам бир истиора маъносида тушуниш керак. Бу ёлғоннинг номи — санъат! Бу — ҳар қандай ҳақиқатни ҳақиқат қилиб кўрсатадиган ёлғон! Санъатнинг моҳияти, адабиётнинг санъат деб аталиши моҳия-

ти — тўғри сўзни тўғри айтиш эмас, балки образли қилиб айтиш.

— *Шеър ва шоирлик хусусида, бугунги ёзувчининг бурчи ва вазифалари тўғрисида Сиз нималар деб ўйлайсиз?*

— Шоир аввало ўзининг шахсий ҳаёти йўқ эканлиги-га тан бериши керак. Шоирнинг дарди — халқнинг дарди. Томчида қуёш акс этганидай, шоир — истеъдод гавҳари-да кўринган халқнинг юраги! У ўзининг пинҳоний умрида шу гавҳарни эҳтиёт қилиши керак. Агар ҳар бир сўзи халқнинг, даврнинг нидоси бўлса, у шоир — бахтли. Унинг номини биров билмаса ҳам, бир байтини эл билса, бу яхши гап. Шу ўринда мен номсиз шоирлар тўғрисида сўзласам дейман. Адабиёт тарихида айтилган шундай байтлар борки, уларни ким ёзганлиги номаълум. Мана, бир форсий китъа:

Дар шеър се кас паямбаронанд,
Гарчанд «Ло набиул баъди».
Авсофу қасидаву ғазалро
Фирдавсию Анварию Саъдий.

Яъни, гарчанд қуръонда пайғамбардан кейин бошқа пайғамбар бўлмайди, дейилган бўлса-да, шеърда уч киши пайғамбардирлар: Васфда — Фирдавсий, қасидада — Анварий, ғазалда Саъдий.

Шу байтни айтган шоирнинг номи маълуммас. Бизда шундай шоирлар борки, номини ҳамма билади-ю, чинакам бир сатрини кимса билмайди. Бундан кўра, номи ўчиб кетса ҳам, бир байти эл орасида қолгани аълодир. Мен «Номсиз шоирлар» деган шеър ҳам ёзмокчиман. Бу ҳали ният. Бўладими, бўлмайдами — ишқилиб, шу мазмунни асос қилиб олмокчиман.

Бизда шакллар керакми, керакмасми, деган баҳслар аллақачон ҳал бўлган. Ҳамма нарсага нур берадиган нарса — истеъдод шами. Истеъдод шами ҳам, илҳом ҳам ғайриоддий нарса эканини эътироф этиш керак. Шу юксак лаҳзаларда одам боласи қилиши мумкин эмасдай туюлган ишлар қилинади. Мумкин бўлмаган соддалик! Шундай содда байтлар борки, бундай содда қилиб айтиш ҳеч бир мумкин эмасдай кўринади. Шоирни минглар ва миллионлар ўқиши шарт эмас. Шоирлар бўладики, уларни бир киши ёлғиз ўзи кечаси ўқийди. Китоби ёстиғининг тагида туради. Бу — шоир учун бахт.

Хўш, бугунги куннинг шоири қандай бўлиши керак? У, бизга ниҳоятда улкан бўлиб кўринадиган, аммо сайёра-

лар ичида нуқтадек кичик бўлган ер дарди билан яшамог-
ғи шарт. Бу кичик нуқтанинг хасратлари кўп.

Замин — тасаввур қил, борликда танҳо,
Ҳаёт юлдузидир, балқиб турибди.
У бугун тириклик ва йўқлик аро
Симоб қатрасидай қалқиб турибди.

Бизнинг Ватанимиз кишиларининг ҳар бири тақдирини
кемтик қилган нарса — уруш. Уруш йиллари туғилмаган
фарзандларнинг ўрни бўм-бўшдир.

Болалиги уруш даврига тўғри келган кишиларнинг
тақдирига бефарқ қараб бўладими?! Уларда умуман бо-
лалик даври бўлган эмас. Уларнинг болалиги ўз оталари
билан бирга ҳалок бўлган. Улар жуда барвақт катта-
ларнинг умрини яшай бошлаганлар.

Дунёда уруш кўрган халқлар кўп. Лекин бизнинг
кишиларимизчалик кўп қурбон берган халқ кам. Илгари-
ги урушларда инсонлар тақдири турган бўлса, эндиги
хавф солаётган урушда инсоният тақдири, Ер шари тақ-
дири турибди. Инсоният ўзининг шу бугунги тараққиёти
даражасига келгунча, миллиард йилларни бошдан кечир-
ди. Инсоният тарихини шартли равишда бир аср деб
белгилайдиган бўлсак, биринчи милтик ўйлаб топилгани-
дан тортиб ҳозирги ядро қуроли ихтиро этилгунгача бўл-
ган вақтни бир лаҳзанинг бўлақларига тенг қилиш мум-
кин. Ҳозирги одамларнинг ҳаёти тараққиёт тарихида бе-
такрор бир аср бўлди. Дастлабки самолётни курган
одамлар ҳали тирик. Улар инсоннинг фазога учганини
ҳам кўрди. Бир одам умрида инсоният ердан узилиб,
фазога чикди! Ҳолбуки, у миллиард йиллар судралиб,
«эмаклаб» яшаган эди. Наҳотки, инсон заковати, акли ўз-
ўзини йўқотиш учун хизмат қилган бўлса?!

Бугунги кун ёзувчиси уруш ва тинчлик муаммосидан
четда туриши асло мумкин эмас!

— *Ҳаётимизда мешчанликнинг турли кўринишлари
пайдо бўлаётир. Умрида китоб ўқимайдиган кимсалар
ҳатто кимлардир тополмай юрган том-том китобларни
муҳташам жавонларга териб қўйишни расм қилаётирлар.
Ялтироқ муқова кийдирилган улуғлар кимларнингдир
уйида фақат безак вазифасини ўтаб ётибди.*

— Баъзан, мешчанлик ва порахўрлик каби масала-
ларга аралашиниш — шоирнинг иши эмас, деган гаплар
қулоққа чалинади.

Фалсафанинг асоси — онг бирламчими ёки материя-
ми? — деган масала бўлганидек, адабиётнинг ҳам асосий

масаласи — санъат санъат учунми ёки халқ учунми? — деган саволдир. Ҳақиқий адабиёт ҳамма замонларда жамият ишларига аралашган, унинг иллатларини фош этган. Элни алдаб, уни забунликка маҳкум этган шайхларнинг устидан Навоий кулган бўлса, ўз замонасининг халқ конини сўрувчи зодагон ва амалдорларини Пушкин ҳам масхара қилган.

Ҳозир ҳам ҳаром йўл билан пул топиб, халқнинг мулкани кемириб ётган қаллоблар камми? Таассуфки, собит эътиқоди, мол-дунёдан бошқа дарди бўлмаган муттаҳамлар ўзларини бемалол сезиб, қилмишлари билан мағрурланиб ҳам юрадилар. Бундайларнинг шафқатсизлик билан фош этилган типик образлари ҳозирги адабиётимизда кам яратилипти, афсус.

Инсон табиатининг, маънавий дунёсининг поклиги учун курашга бурчли бўлган нарса — адабиёт. Ҳеч нарса инсонни адабиётчалик тарбия қилолмайди.

— *Эркин ака! «Сен яхшисан, мен ёмондирман» деб бошланадиган шеърингиз «Фауст» даги «Эй инсон, сўрашга қилурман журъат» деб бошланадиган парчани ёдга туширади.*

У парча:

Мен бўлмасам, жисминг, эй, доно одам,
Замин саҳифасидан ўчарди тамом,

деб тугаса, Сизнинг шеърингиз:

Мен бўлмасам, эй яхши одам,
Дод деб қочар эдинг дунёдан

деб якунланган. Бу беихтиёр бўлган ҳодисами?

— Йўқ, бу беихтиёр бўлган эмас. Шайтон — Мефистофель айтадиган ўша парчани таржима қилаётганимда ёмон одамнинг яхши одамга айтадиган гапини шеър қилиб ёзиш фикри йилт этиб хаёлимдан кечган эди Шунинг учун ҳалиги парчани эслатса ажаб эмас.

— *Сиз жаҳонгашта шоирсиз. Кўпгина мамлакатларда, Гёте юрган йўлларда ҳам бўлгансиз. Бу саёҳатларнинг самараси кўплаб шеърларингиздан маълум. Таассуротларингиз тўғрисида яна бирор нарса дейсизми?*

— «Бу ерларда илинжим йўқ, юпанчим бир саёҳатдир», деб ёзган эди Самад Вурғун. Ҳозирги замонда бирор мамлакатни билиш учун у ёққа бориш шарт эмас. Газеталар, китоблар, яна ўтирган жойингизда оламга саёҳат қилдирадиган телевизор орқали истаганча маълум

мот олса бўлаверади. Аммо бу кезишларнинг энг муҳим томони — ўша мамлакатни ҳис қилишга эришиш. Чунки бу орада неча минглаб чақирим йўл масофаси билан бирга вақт масофаси ҳам мавжуд. Киши ўз ватанидан минглаб чақиримгина эмас, балки бир неча йил йироқлашиб кетиши мумкин. Ҳамма жойда ҳамиша мени ана шу вақт масофаси ҳайратга солади. Мен қайси мамлакатда бўлмайин, ҳатто:

Ер шарининг терс томонида
Тошкент вақти билан яшайман.

— *Эркин ака! Одам одамдан ўрганиб улғаяди, дедингиз. Шу фикрингизни адабиётни ўрганишга, айниқса мактаблар ва олий ўқув юртларида уни ўргатиш муаммосига бурсак.*

— Дарҳақиқат, болаларда завқланиш, қувониш, нафратланиш, йиғлаш ва кулиш қобилиятини тарбиялашда мактабнинг аҳамияти беқиёс. Аминманки, ҳаётда ҳеч вақт биров: «Фалончининг образига характеристика беринг» деб сўрамайди. Бунинг ўрнига боланинг туйғусини тўғри тарбиялашда амалий ёрдам берадиган талқинлар керак. Бирор бир туйғуси тўғри тарбияланмаган бола онаси оламдан ўтганда ҳам йиғлай олмайди.

Боланинг луғатини бойитиш, нутқини яхшилаш, ўз ҳолатини самимий баён қилишга ўргатиш лозим. Токи у ҳаётнинг ҳар бир ҳолатига мос келадиган сўзни топа билсин. Токи у исмсиз дардининг исмини топсин! Токи у ҳаёт билан китоб ўртасида ҳеч қандай фарқ сезмасин. Адабиёт дарсликлари савиясини жиддий ўйлаб кўрмоқ, унинг ҳозирги адабий юксалиш даражасида бўлиш чораларини излаб топмоқ керак!

Эсимда, университетда юқори курсда ўқиётганимизда мактабларда амалий машғулотлар ўтказдик — дарс бердик. Шунда мен бир синф боладан: «Ғафур Ғуломнинг қайси шеърини яхши кўрасиз?» деб сўраб чиқдим. Уларнинг биронтаси хрестоматиядаги шеърлардан нарига ўтмади. Демак, бу муаммонинг ўқитувчига боғлиқ бўлган кирралари ҳам бор. Дарсликлардаги таржима асарларининг савиясини ҳам қайта кўрмоқ лозим. Зеро, адабиёт дарслиги — ҳаёт дарслиги. Ўрта мактаб ва олий ўқув юртлари дарсликларига бахши-шоирларни киритиш, хрестоматияларда уларнинг ижодидан намуналар бериш фойдадан холи эмас. Модомики, мактаб болани ҳаётга тайёрлар экан, демак, уни ана шу ҳазина, ана шу бойлик руҳида тарбиялаш шарт. Ҳатто лапарлар айтишни, халқ

терма ва қўшиқларини ҳам ўқувчиларга ўргатиш керак. Боланинг қайғусини чегаралаб бўлмайди. Унинг тасаввур оламини гўзалликлар билан безамоқ лозим. Келажакнинг даҳолари — болалар орасида.

— *Китобхонлар савияси тўғрисида нималар дея оласиз?*

— Китобхонлар савияси, умуман олганда, ёмон эмас. Улар яхши нарсани тез тушуниб, тез эътироф этадилар. Тўғри, баъзан ёмон нарсани инкор этмаслик, уни ҳам қабул қилавериш ҳоллари учраб туради. Лекин халқимиз ичида шундай кишилар борки, улар айтган сўзларини шоирларнинг шеъри билан изоҳлайдилар. Хуллас, мен шеърият ихлосмандлари савиясига унчалик эътироз қилмайман. Аммо айрим танқидчиларимизнинг иши мени ҳайрон қолдиради. Уларнинг онгида маълум бир муҳр, қолип борга ўхшайди. Ҳар хил услубдаги шоирларнинг ҳар хил шеърларини ҳам ўша қолип билан ўлчашади.

Адабий асар ҳақида завқсиз гапириб бўладими? Уларнинг талқини ҳам шавқ билан бўлиши керак. Танқидчи аввало адабиётни севиши, унга бениҳоя хайрихоҳ бўлиши керак. Саёз асар ҳақида ҳам, юксак асар тўғрисида ҳам бепарво гапириб бўлмайди. Ҳиссизлик — мунаққидга, умуман яхши одамга хос хусусият эмас.

— *Ёш шоирларга айтадиган гапингиз йўқми?*

— Адабиётда олға силжиш учун янгилик излаш керак, янгилик топиш учун эса баъзан эскиликка қайтиш керак бўлади. Ёш шоирларнинг қадимги битик тошларидаги ёзувларга, Ватан тарихига, халқ оғзаки ижодига теранроқ кириб, уларни ўрганиб, замонавий руҳда янги шеърлар ёзаётганидан мамнунман. Ҳозирги ёшлар оддийгина деталлардан ҳам катта маънолар топишга интиладилар. Мана, болалар шоири Анвар Обиджоннинг «Қоллекциялар» деган кичкина шеърини эшитинг:

Капалакни ушладилар,
Шишачага ташладилар.
Унга озик беришмади,
Йиқилганин кўришмади.
Қотириб ҳам қўйишди сўнг,
Чиройли, деб суйишди сўнг,
Қийнадилар сўлдиришиб,
Мақтадилар... ўлдиришиб.

Ҳозирги ёш шоирлар ўта жиддийлашиб кетаётганга ўхшайдилар. Ойбек, Ғайратий, Ғафур Ғулумларнинг ёшлиги анча қийин замонларга тўғри қелган. Лекин улар

бир-бирларига ҳазил байтлар айтганлар. Аския, мутойиба ўзбекнинг қонида бор. Адабий гурунглари бусиз тасаввур қилиш қийин. Бизнинг ёшларимизда эса бир-бирига мана шундай ҳазил-мутойибалар қилиш, камчилик ва нуксонларни ҳам шундай қувнок ва кўтаринки кайфият билан бартараф қилиш ҳодисалари учрамайди. Санъатнинг барча турлари вакиллари бир-бири билан яқин алоқада бўлиб турсалар ёмон бўлмасди.

— *Эркин ака! Мухбир, Андрей Вознесенскийдан: «Сиз икки мингинчи йил шеъриятини қандай тасаввур қиласиз?» — деб сўраган экан, қалтис халқаро вазиятни назарда тутиб, бу аҳволда, балки икки мингинчи йўлнинг ўзи бўлмас, деган маънода жавоб берибди. Сиз бу саволга нима деб жавоб берар эдингиз?*

— Мен шоирнинг бундай деб жавоб беришига жуда қаршиман. Тўғри, вазият ҳозир жуда ҳам қалтис. Лекин одам барибир эзгу ният билан, умид билан яшагани яхшида. Биласизми, улуғ шоирларда маълум даражада авлиёлик бўлади. Пушкин «Евгений Онегин»да — шоир Ленский образида ўз ўлими манзарасини чизиб берган. Уша дуэль, ўша қор... Ҳозир ҳам ўз ўлимини олдиндан кўра билган. Машраб эса ўз ажалини бир неча ғазалида аниқ тасвир этган. Мана биттаси:

«Мансури халлождек ичир шароби антахур,
Чарх уриб йиғлаб турурман ушбу дам дор олдида.

Мана бу ғазалдаги байтлар шунинг давомидек:

Минг шўру фиғон бирла ҳай-ҳай, не бало келди,
Жон кичкирадур қўй, деб, ханжарни оло келди.
Қўлига олиб пўлод, қошимға келур жаллод,
Қилди мени бебунёд, тиғи гузаро келди...

Ўзбекларда «Фаришта омин дейди» деган гап бор. Буни ирим, акидалар билан боғлашнинг ҳожати йўқ. Бу — киши яхши ният билан яшамоғи керак, дегани.

Икки мингинчи йил, шубҳасиз, бўлади. Унда инсон бадий тафаккури янада юксалади. Жаҳон шеърияти гуллар очиб, мевалар тугади. Бизнинг шарқий кирғоқда ҳам шеърият машъаллари порлаб тураверади... Учмайди...

Мен бунга аминман.

1983

БУ СИРЛИ ОЛАМ

(*Ёзувчи Анвар Жўрабоев билан суҳбат*)

— *Эркин ака, айтинг-чи, шеър ҳаммага ҳам ёқадими?*

— Ғалати савол... Мен ҳали шеърни ёмон кўрадиган одамни учратганим йўқ.

— *Лекин, биласизми, баъзилар, ҳатто:.. Лев Толстой ҳам шеърларни ёқтирмас экан. Толстой: «Мен шеърний шаклни севмайман. Шоирлар унда ўз тилларини бузишди. Бундай иш билан жиддий бўлмаган одамларгина шуғулланишди», деганди ҳам. Ҳатто у бир кунни қаттиқ аччиқланиб: «Фикрни шеърда ифодалаш — масхарабозликнинг ўзи. Бу омов тутиб бораётган деҳқоннинг рақс тушиб кетишига ўхшаш ақлсиз бир ҳаракатни эслатади», деган гапни ҳам айтган.*

— Толстойнинг нега шундай деганини ҳеч ким аниқ айта олмайди. Балки у кон-кони билан носир бўлгани учун ҳам шундай дегандир.

Аммо мени бошқа бир нарса ажаблантиради. Гарчанд Толстой шеърятга шундай муносабат билдирган бўлсада, у шеърларни айниқса Пушкин ва Фетнинг шеърларини ниҳоятда севар, кўпини ёддан биларди. Бундан ташқари, ўзи шеър ҳам ёзганди.

— *Ростдан-ми? Қачон?*

— 1855 йилнинг августида Севастополдаги Қорадарё соҳилларида бўлиб ўтган жанг пайтида. Унда Лев Николаевич ҳам иштирок этганди. Рус кўмондонлиги ушбу жангга қўл учида тайёргарлик кўргани сабабли, кўплаб рус солдатлари беҳудага ҳалок бўлганди. Толстой худди ана шу воқеа ҳақида шеър битган эди. У тезда солдатларнинг севимли кўшиғига айланиб қолганди. Ҳа, поэзияга лоқайд одам ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди.

— *Ёшликни поэзиянинг «гуллаган даври» дейишадими-а?*

— Шеърят тарихи шуни кўрсатадики, кўпчилик машҳур шоирлар энг яхши асарларини ёшликда ёзишган. Чунки поэзия мудом ҳарорат, ёшликка хос жўшқин хистуйғулар билан боғлиқ.

Афсуски, биз гигант шоирлар — Байрон, Тўкай, Лермонтов, У. Носир, шунингдек Ҳамид Олимжонларнинг ҳаётдан эрта кетганликлари сабабли, улар кексайганда қандай асарлар яратишлари мумкинлигини била олмаймиз.

Менимча, поэзиянинг «энг гуллаган даври — ёшлик» деган тушунча нисбий бўлса керак. Ҳар қандай ижод

каби, поэтик ижод ҳам шоирнинг табиатига боғлиқ. Агар Алишер Навоий ижодига назар соладиган бўлсак, у олмишдан ўтганида ҳам ниҳоятда теран шеърлар ёзган. Миртемирни олайлик. Устоз ёшлик пайтида «Суръат» деб номланган ажойиб дoston ёзганди, умрининг сўнгги йилларида ҳам гўзал шеърини туркумлар яратди. Бирининини хароратли.

— *Демак, шоир кексайганида ҳам ёшликдаги шижоатини йўқотмаслиги керак-да?*

— Андрей Вознесенскийнинг бир шеъри бор, унда тахминан шундай дейлади. «Ўз вақтида ўлинг, регламентни эсда тутинг». «Мен, — деб давом эттиради Вознесенский ўша шеърини, — қартайиб, ҳассага таяниб, тажанглашиб қолган Есенинни кўз олдимга келтира олмайман...» Ҳеч кимга, айниқса шоирга, қариганида ёшлигидаги мавқеини йўқотиш насиб қилмасин. Қамолотга етганида ёшлигидаги илҳомини, жўшқинлигини сақлаб қолиш — шоир учун катта бахт.

Кейин, одамлар ўтган йиллар шухрати билан яшамасликлари керак. Бу ҳақда бир ғазал ёзганман: «Ёшлигимда келган омад мен учун омад эмас...»

— *Кўпчилик шоирларнинг бора-бора прозага ўтиб кетишини қандай изоҳлайсиз?*

— Агар ўзбек совет адабиётига мурожаат қилсак, ҳақиқатдан ҳам кўпчилик ёзувчиларимиз ўз ижодларини шеърдан бошлашган. Ҳамид Ғулом ҳам, Мирмуҳсин ҳам, Асқад Мухтор ҳам... Тўғри, улар баъзан шеърятга қайтиб туришади, лекин жуда кам. Агар Асқад Мухторни шеърга кўпроқ мурожаат қилади деб ҳисобласак, у киши ҳам беш-олти йилда, ёки ундан ҳам кўпроқ вақт мобайнида битта шеърини китоб чиқаради, холос.

Хўш, нега шоирлар маълум бир ёшга етишганида ўзларини насрга «уришади»? Менимча, улар худди ана шу паллада ўзларини қайтара бошлаганликларини сезиб қолишади ва уларда ўз-ўзини янгилаш эҳтиёжи туғилади. Шунда, ички бир туйғу уларни насрга ёки драматургияга ундайди.

— *Одатда насрга кириб келиш даври — ўттизлар атрофида деб ҳисобланилади. Поэзияга эса, ҳеч қачон «кеч кириб бўлмайди» дейишади.*

— Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки хаёлот ёшликка, ҳаёт тажрибаси ўрта ёшга хос. Аммо прозага эрта келганлар ҳам бор. Айтайлик, Шолохов. Унинг 19 ёшида яратган ҳикоялари классик ҳикоялар ҳисобланади!

Тўғриси айтганда, ҳозир шоирлар ҳам 18-20 ёшла-

рида ярқираб чиқишаётгани йўқ. Бунгаям чуқур билим, маълум тажриба талаб этилади-да. Аслида эса, поэзияга кечикиш мумкин эмас. Юкорида таъкидлаганимиздек, шеърят ёшлик жўшқинлиги, хаёл олами, романтика билан боғлиқ. Гарчанд, поэзияга ҳам ёши бир жойга борганда келганлар бор. Масалан, Ҳабибийнинг илк шеърлар тўплами у киши 50 ёшдан ошганда чиққанди.

— *Бундан саксон йилча илгари Россияда «Шеър ёзишни ўрганишнинг тўлиқ мактаби» китоби чоп этилганди. Китоб муаллифининг эътирофича, «Ундаги беш дарсни ўзлаштириб олган ҳар қандай одам бемалол шеър ёзиши мумкин» экан. Шундай мазмундаги китоблар жуда кўп эди ўшанда. Улар совет даврида ҳам чиқди. Адабиётшунос, профессор Георгий Шенгелнинг «Қандай қилиб шеър ёзиш мумкин»лиги ҳақидаги китоби қисқа давр мобайнида етти мартаба қайта нашр қилинди...*

— Нима, сиз, қаршимисиз шундай китобларга?

— *Қарши эмасман-у, аммо, Эркин ака, уларни ўқигач ҳамма шоир бўлиб кетавермайди-да?*

— Бундай китоблар одамларнинг поэзия сирларини ўрганишга бўлган чанқоқлигини кондиришга хизмат қилади. Албатта, ҳар қандайи ҳам эмас — ҳақиқийлари. Бу китобларни ўқиб чиққанларнинг ҳаммасиям шоир бўлавермайди. Аммо шоир бўлиш учун даставвал шеърятнинг оддий техникасини билмаслик мумкин эмас, ҳар қандай талантли одам ҳам. Бу — бўлғуси буюк математик арифметикани билишидай гап.

Шундай китоблар бизга керак. Чунки ҳозир ҳам юзлаб ёшлар редакцияларга, шоирларга хатлар йўллашиб, «шеърнинг қандай ёзилиши» ҳақида маслаҳатлар сўрашади. Агар бизда ана шундай оммабоп дарсликлар кўп бўлганида бундай мазмундаги хатлар камаярмиди, балки...

Бундай китобларни мутахассислар ёзишгани яхши. Лекин шоирларнинг ўзлари ёзишса, аъло бўларди. Илгари шундай бўлган ҳам. Айтайлик, Маяковскийнинг «Шеърни қандай яратиш лозим» деган китоби ниҳоятда машҳур эди.

— *«Аёлни илк бор гулга ўхшатган шоир буюк шоирдир. Уни иккинчи марта гулга қиёслаган шоир эса — оддий бир маҳмадона», деганди Гёте...*

— Чунки шеърят — ҳамиша кашф этишдан иборат. Есениннинг шоирларга айтганларини эсланг-а: «Ўзгаларнинг овози билан тўтиқуш ҳам бийрондир, аммо куйла фақат ўз созинг билан, қурбақадек бўлса ҳам ҳатто». Бир

караганда, бу гаплар эскидай туюлади. Аммо улар ўз актуаллигини йўқотгани йўқ. Айниқса ҳозир. Чунки шеър ниҳоятда кўпайиб кетди.

Уларнинг ҳар бирини синчиклаб ўрганиб чиқиш, бири-бирига қиёслаш мутахассислар учун ҳам жуда-жуда мушкул. Уларда таниш ташбеҳлар, таниш образлар гиж-ғиж! Ҳозир ташбеҳу образ ўғирлаш оддий бир таклид саналадиган бўлиб қолди.

— *Ҳатто кўпчилик эътибор ҳам бермай қўйди-я бунга?*

— Устига-устак, плагиатликда янги бир «ҳодиса», — ҳис-туйғуни, оҳангни ўғирлаш ҳам содир бўлаётир. Шундай шеърлар борки, ўқиганингда, улардан Ҳамид Олимжон, Гафур Ғулом ёки Ойбек шеърларининг «ҳиди» анкиб туради.

Танқидчиларимиз бунга қарши беомон, кураш олиб боришлари керак!

— *Танқидчилар ҳақида гап очилганидан фойдаланиб, шу хусусда бир савол бермоқчийдим?*

— Марҳамат.

— *Танқидга, яъни Сизни танқид қилишларига қандай қарайсиз?*

— Қимга калтак ейиш ёкибдики, шоирга танқид ёқадими? У ҳеч кимга ёқмайди. Аммо мен баъзи бир мунаққидларнинг мактовидан кўра ўзим ҳурмат қилган танқидчиларнинг бошлаб савалаганларини афзалроқ деб биламан.

— *Эркин ака, ижозатингиз билан мен бир масалага конкретроқ ёндашмоқчиман. Норбой Худойбергановнинг «Ёшлик» девонингизни танқид қилгани хусусида...*

— Норбойнинг ўз вақтида ўша девон тўғрисида айтган гапларида кўпинча бир томонламалик, нообъектив фикрлар бор эди. Лекин бу унинг ўз тушунчасидан келиб чиққанди, албатта.

— *Шундан кейин шахсий муносабатлар...*

— Асло. Бир куни Худойбергановнинг мен ҳақимдаги танқидий мақолалари кетма-кет чиқиб турган кезларида, у билан Езувчилар союзида, бир гуруҳ ўртоқлар орасида кўришиб қолдик. Иккаламизнинг илиқ сўрашганимизни, кулиб гаплашганимизни кўриб, одамлар ҳайрон бўлишди... Унинг танқиди, гарчанд нообъектив бўлса-да, бизнинг ўзаро шахсий муносабатимизга ҳеч қандай салбий таъсир кўрсатмади.

Шахсий муносабат ўз йўлига, ижодкорлик ўз йўлига. Ахир, сенинг ижодингни ҳамма бирдай қабул қилавермайди-ку. Қабул қилмаган одамни эса ҳеч қачон шахсий душманинг деб ҳисобламаслигинг керак. Шахсий ға-

раз бўлмасагина адабиёт юксалади. Шундагина адабиёт-да ҳалол гапни айтиш мумкин бўлади.

— *Демак, Сиз танқидчилардан норози эмассиз?*

— Норозиман. Йўқ, мени танқид қилишганлари ёки танқид қилилмаганлари учун эмас, балки уларда дадиллик, жасорат етишмаётганлиги учун. Танқидчиларимиз аллақандай компромиссчиларга айланиб боришаётир. Улар ҳаттоки оддий ўқувчилар ҳам бўшлигини осонгина сезишадиган шеърлар ҳақида ўз фикрларини очик-ойдин билдиришмаяпти.

Улар ном чиқаришган, аммо қобилиятсиз шоирларимизга, бўш китобларимизга, ўртамиёна асарларга қарши ҳам ўзларининг исёнкорона сўзларини айтишмаяпти.

— *Бунинг сабаблари ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?*

— Бизда, ўзбекчиликда андиша деган гап бор. Балки бу шунга боғлиқдир. Адабиёт аҳли шундай бир жамоатчилик эканки, унда деярли бир соҳада ишлайдиган, ҳар куни кўзи-кўзига тушадиганлар жамул-жам бўлишади. Юз эса иссиқ-да. Ундан ташқари, шоирларимиз, ёзувчиларимиз маълум бир ёшга етишгач, негадир танқидни умуман кўтара олмайдиган бўлиб қолишади. Гарчанд, бўш нарсалари кўпайиб бораётган бўлса-да. Буни кейинги вақтдаги шеърят муҳокамалари айниқса яққол кўрсатади. Ушбу муҳокамаларда уларнинг адресларига ҳам очик гаплар бўлди. Лекин, афсуски, ҳурматли ижодкорларимиз буни нотўғри, аллақандай инжиқлик билан қабул қилишди. Танқидчилар эса уларнинг кўнгилларини қайта ранжитишдан чўчиб қолишди, шекилли.

Адабиёт соҳасига кирган ҳар қандай одамда шахсий манфаатдан кўра ижтимоий манфаат кучлироқ бўлиши лозим. У ҳар қандай ҳужумларга, гиналарга, таъна тошларига бардош берган ҳолда, юрагидаги ўйларини баралла айтиши даркор!

— *Баъзилар «Воҳидов Худойбергановнинг танқидларидан сўнг ғазал ёзмай қўйди», дейишади...*

— Йўқ. Норбойнинг танқиди сабабли эмас, бошқа ваздан.

— *Билсак бўладими?*

— «Ёшлик» девони чиққач, «Ғазал ёзмайдиган бир жон қолмасин» дебми, ишқилиб, кўпчилик ўзини ғазалга уриб кетди. Улардан айримларини ўқиб, «ким экан автори — ўзимми, бошқами?», дея ёқа ушлаган пайтларим ҳам бўлди. Яна бир нарса, девон чоп этилгандан сўнг ёзилган ғазалларим ўша «Ёшлик» даги ғазаллар даражасидай, ўша хис-туйғу атрофидагидай бўлиб туюлаверди

менга. Ана шу боис ҳам ғазал ёзишни тўхтатдим. Чунки шоирнинг ҳар бир китоби ўзи учун, ўқувчи учун ҳам албатта янгилик бўлиши керак.

— *Умуман эса ғазалга яна қайтиш ниятингиз борми?*

— Бор. Аммо қандайдир бошқача ғазаллар ёзишим керак. Лекин қандайлигини аниқ тасаввур қила олмайман. Бу йўлда ҳозирча изланиш олиб боряпман.

— *«Муҳаббат» деб номланган тўпламингиз яқинда қайта нашрдан чиқди ва тез тарқалиб кетди. Китобнинг номи айтиб турибди унинг бош мавзуини. Аммо, биласизми, Африка поэзиясида аёлларга, демакки муҳаббатга бағишланган шеърлар бўлмас экан?*

— Шеърятни муҳаббатсиз тасаввур қилиш... асрлар давомида муҳаббат шеърятни йўғириб турган ва келажакда ҳам шундай бўлади. Бу борада Ходи Токтош жуда чиройли гап айтган: «Муҳаббат эски нарса, аммо ҳар бир юрак уни янгилайди...»

Африкага келсак... Лондонда бўлганимда гўзаллар конкурсини кўрдик. Конкурс катнашчилари орасида африкалик, аниқроғи кениялик шундай соҳибжамол киз бор эдики! Бундайларга дoston бағишласанг ҳам камлик қилади.

Лекин, фақат муҳаббатнинг ўзигина ҳеч қачон поэзия бўла олмайди. Шоир ўз шахсий ҳис-туйғуларидан ҳаминша юқори тура олиши шарт.

— *Биз Сизни таржимон сифатида ҳам яхши биламиз, айниқса Сергей Есениндан қилган таржималарингиз ҳаммага манзур.*

— Есенин, менинг назаримда, руҳи жиҳатидан биз ўзбекларга жуда яқин. Дехқон боласи бўлгани учун ҳам Россия манзараларини шунчалик зўр тасвирлаганки! Уларни ўқиганимда, кўз ўнгимда беихтиёр Фарғона кенгликлари намоён бўларди. Кейин, назаримда, у ўта самимий — Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғуломлар каби юрагини кафтига қўйган шоир.

Агар Навоий ва Пушкин, мен учун доно устозлар саналса, Есенинга худди ўз ўртоғимдек, гоҳо кўчада шўхлик қилиб юрувчи ўспириндек (мен уни ўқиганимда ўспирин эдим-да) каттиқ боғланиб қолдим. Ана шу меҳр туфайли таржимага ўтирдим. Уни таржима қилишга мени ҳам ҳеч ким ундагани йўқ эди.

Бир пайт мени Зулфия опа чакирттирди (аллакимдан Есенинни таржима қилганимни эшитиб), таржималарни ўқиб беришимни сўради. Маъқул келди. Нашриётга айттириб, китоб ҳолида чиқаришга бош қўшди. Бу менинг

иккинчи китобим эди! Мени, оддий бир студентни таникли шоирамиз чақиртириб, ёрдам қўлини узатганлиги билан жудаям фахрланиб кетдим. Бунинг учун мен Зулфия опадан бир умрга миннатдорман. Умуман эса устозларимнинг баридан мамнунман!

Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбеклар — менинг руҳий устозларим. Зулфия опадан ташқари Ғайратий ва Миртемир домлалар бевосита мураббийлик қилишган. Мен улардан жуда кўп нарсаларни ўрганганман. Айтишадик фарзандлар ота-оналарининг қарзларини ҳеч қачон уза олишмайди деб. Мен ота-онам, устозларим қарзини ёшлар орасидан ўзим кашф этиб, авайлаб парваришлаган талантлар билан узишга аҳд қилганман.

— *Қўшиқларингиз қай тарзда яратилган?*

— Мен бирортаям шеърим ёки ғазалимни бастакорга қўшиқ ёзиш учун махсус олиб борган эмасман. Балки бу нотўғридир. Композиторларнинг ўзлари — газетаданми, журналданми олишиб, уларга куй басталашган.

— *Қайси бирлари маъқул Сизга ана шу қўшиқларининг?*

— «Дўст билан обод уйинг». Унга Қобилжон Юсупов яхшигина куй басталаган. Шунингдек, «Сенга бахтдан тахт тиларман», «Севги шундай навбахорки...» Лекин кўпчилигининг куйи эски, илгари эшитиб юрадиган куйларни эслатади. Қалбларни титратмайди.

— *Қўшиқчилигимиздаги камчиликлар нималардан иборат, Сизнингча?*

— Бу кусурлар ҳақида кўп танқидий гаплар айтилган. Мен эса куйидагиларни айтмоқчиман. Бизнинг классик қўшиқларимизда, музикамизда қадимдан аллақандай мунгли бир нола бор. Уни ҳозирги хонандаларимиз ҳар қандай қўшиққаям тиркайверишади. Хаттоки, ҳозирги бахтли ҳаётимиз ҳақида ёзилган қўшиқларга ҳам. Гоҳида денг, «бахтиёрман» сўзини аллақандай йиғлаб туриб айтишади назаримда. Биринчидан, бастакорларимиз шеърга куй ёзишдан олдин унинг ҳар бир сўзи маъносига чуқур кириб боришлари керак. Иккинчидан, куйдаги бир хилликни йўқотиш зарур. Кўпчилик қўшиқларимизнинг оҳанги — бир-бирларига бир томчи сувдек ўхшаб бораётир. Учинчидан Озарбайжон, Эрон куйларига бўлган тақлидчиликка чек қўйиш керак.

— *Ҳозир ёдимга республикамизнинг таниқли қўшиқчиларидан бири «Бизни музикага, қўшиққа Шарқ халқлари, жумладан Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, шунингдек Озарбайжон куйларини «қориштиришда» айблаша-*

ётгани мутлақо нотўғри. Балки биз қадимда ўша халқлар билан бир бўлгандирмиз. Қўшиқ-қуйларимиз шу боис ҳам бир-бирига уйғунлашиб кетган. Биз ана шу тарихий уйғунликни тикласак, гуноҳми?» деганди.

— Мен бу фикрга тамомила қаршиман. Тўғри, Шарқ музикасида умумий томонлар, масалан, боя айтиб ўтган ўша мунгли нола бор. Бу — Шарқ халқлари бошидан кечирган тарихнинг умумийлигидан. Аммо ҳар бир халқнинг санъати ўзига хослиги, миллий таровати билан гўзал ва жозибали. Айниқса музикаси. Ўзбек музикаси тарихи эса ниҳоятда бой ва ранг-баранг. Дейлик. «Шашмақом». Ахир бебаҳо хазина-ку! Хабарингиз бўлса керак, ҳозир «Шашмақом»ни Фарбдаги кўпчилик музикашунослар ҳам атрофлича ўрганишяпти. Бизнинг айрим енгилтак қўшиқчи бастакорларимиз эса... Она тарихини, миллий ғурурини паймол қилишдан бўлак ҳеч нарса эмас бу. Одамнинг ғаши келади.

— *Санъат билан поэзиянинг муносабати ҳақида нималар дея оласиз?*

— Бизда азалдан санъаткорлар билан шоирлар яқин алоқада бўлишган. Гап-гаштакларимиз шеърларсиз, музикасиз ўтмаган. Шунингдек, поэзияни рассомларимиз, улар яратган ажойиб асарларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки санъатнинг ҳам, адабиётнинг ҳам мақсади битта: образ воситасида, одамларни эзгуликка ундаш... Менимча, ҳозир ўзаро алоқаларимиз сусайиб кетяпти.

— *Мустай Карим «театрга бир кирган одам, ундан қайтиб чиқиши жуда қийин, чунки театр — оҳанрабои кучли бир мўъжиза» деганди.*

— Нимага шаъма қилаётганингизни тушундим. «Воҳидов битта пьеса ёздию, театр билан алоқасини узиб қўйди», демокчисиз-да? Ўша пьесам, яъни «Олтин девор», ўн тўрт йил илгари саҳналаштирилганди. Ҳақиқатдан ҳам ана шу давр мобайнида театр учун ҳеч нарса ёзганим йўқ. Лекин бу — театрдан «чиқиб кетдим» дегани эмас. Мен театрни жудаям севаман. Жудаям. У ерда соатлаб ўтираман. Ҳозир ҳам.

— *Пьеса-чи, нега ёзмай қўйдингиз?*

— Драма ёзиш учун ниҳоятда катта муҳлат: уч-тўрт ой керак. Хотиржамлик ҳам. Пьесани ҳеч қачон бўлиб-бўлиб ёзиб бўлмайди. Уни яхлит ўтириб яратиш зарур. Ишончим комилки, ана шундай вақтга эришиш бахтига муяссар бўламан.

— *Амалга ошмай қолаётган яна қандай истакларингиз бор?*

— Кўп. Улуғ устозларим деб ҳисоблайдиган классик шоирларимизнинг бадиий маҳорати ҳақида китоб ёзиш. Жумладан, Алишер Навоийнинг маҳорати тўғрисида. Хабарингиз бор, телевиденида беш йилча «Ғазал окшоми» ни олиб борганман. Ана шу эшиттиришлар мобайнида кўпгина материал тўпланиб қолди.

Кейинги пайтлар ўз кучимни шеърӣ ҳикояларда си-нашга ҳам уринаяпман. Ана шундай ҳикояларимдан бири «Тошкент окшоми» газетасида эълон ҳам қилинди... Ҳо-зир менга, шеърдан кўра проза билан ёзиш лозим, деган хаёл тинчлик бермаяпти. Балки бу ҳис-туйғуларимнинг, кўрган-кечирганларимнинг шеърга сиғмаслигидандир... Балки ўзимга ўзим тақлид қилишни истаётганлигимдан-дир бу. Билмадим.

— *Сиз ўзингизни иродаси кучли одам деб ҳисоблай-сизми?*

— Йўқ. Мен ўзимни ҳеч қачон бундай деб ҳисоблама-ганман. Агар акси бўлганида барча истакларим аллақачонок амалга ошган бўларди-да, ахир.

Лекин бир одатим бор; ҳар кун и эрталаб ҳали кўзимни очмасимданок хаёлан кундалик қилинадиган ишларимни режалаштириб оламан. Аммо, минг уринмай, уларнинг аксарияти қолиб кетади. Чунки мутлақо қутилмаган таш-вишлар чиқиб қолаверади. Ҳамиша ва ҳамма жойда ке-рак бўлиш — инсон учун катта бахт. Аммо одам ўзини ҳеч вақт майдалаштирмаслиги, яъни у майда-чуйда, фойдасиз ишларга ўралашиб қолмаслиги керак. У доимо ўзининг бош йўлига садоқат билан хизмат қилиши шарт. Лекин минг афсуски...

Кейин бизда, айниқса сўнгги пайтларда ҳеч кимга бир чақалик ҳам нафи тегмайдиган мажлислар кўпайиб бор-моқда. Маяковскийнинг мажлисбозликни танқид қилганидан буён қанча замонлар ўтган бўлсада, биз бари бир ана шу бефойда юмушдан қутула олмаяпмиз. Қанчадан-қанча одамларнинг вақти беҳуда сарфланаяпти шу маж-лислар деб.

— *Маълумки, Сиз «Ёшлик» журналининг асосчилари-дан бири ҳисобланасиз. Анча йил унга муҳаррирлик қил-гансиз. Айримлар «Ёшлик» журнали кеч ташкил этилди, бу бундан ўн, ўн беш йил муқаддам очилиши керак эди, дейишади...*

— Мен ҳам илгари шундай фикрда эдим. Аммо иш тажрибамиздан хулоса қилиб «Ёшлик» кеч ҳам, эрта ҳам эмас, балки айни пайтида ташкил этилган, деган хулоса чиқардик. Чунки у ёш ижодкорларимизнинг катта бир

авлоди пишиб-етилиб, худди ана шундай журналнинг ёрдамига ўта муҳтожлик сезган бир вақтда ташкил этилгани аён бўлди.

Қисқа вақт мобайнида «Ешлик» жуда кўп ёш ижодкорларни кашф этди. Масалан, Юсуф Жумаевни. У журналда чоп этилган туркум шеърлари учун «Ешлик»нинг йиллик мукофотиغا сазовор бўлди. Мен бу ўринда Малик Эгамовни ҳам тилга олишни истардим. Унинг шеърлари бу ёш шоирнинг кенг кўламда фикр юритишидан, бадий маҳорати дадиллик билан шаклланаётганидан далолат беради. Ҳозир фарғоналик Мақсуда Эргашеванинг бир туркум шеърларини нашрга тайёрлаяпмиз. Унинг асарларида ажиб нафосат, тиниклик бор.

Бундан ташқари Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Дашту далаларда» ҳикояси, «Галатепага қайтиш» асари, Саъдулла Сиеевнинг «Даҳрий» ҳикояси, Хайриддин Султоновнинг «Саодат соҳили», Нодир Норматовнинг «Бисот» киссалари ва «Ешлик»да эълон қилинган бошқа кўпгина асарларни адабиётимиз ютуғи дейиш мумкин.

— *Ва охирги саволим: севимли фаслингиз?*

— Баҳор билан куз. Айниқса — баҳор. У янгилиниш, уйғониш даври. Қийғос уриб гуллаган дарахтларга сукланиб боқиб, ҳар гал ўз-ўзимга ҳаётимни янгидан, мутлақо бошқача бошлайман, деб аҳд қиламан. Лекин, барибир майда-чуйда ишларга қоришиб, ёз келганини сезмай қоламан. Ёз эса одамни ланж қилади...

1985

ЎЗ ҚАДРИНИ БИЛГАН СЎЗ ҚАДРИНИ БИЛАР

(Мақоллар китобига сўзбоши)

Инсон насли инсон бўлиб, тили сўзга, қўли ишга келиб, бир-бири билан муомала қила бошлабди-ки, бу ажиб, чигал, борлиғи сирлардан иборат дунёда яшаш дарсини ўқийди ва то шу кунгача бу дарс тугамайди. Энг буюк донишмандлар умрларини илму фанга бағишлаб, дунё кезиб, дунё-дунё китоб ўқиб оламдан кетар чоғи, мен ҳаётдан ҳеч нарса билмай кетмоқдаман, деганлар. Ҳе ажаб, ҳаёт, илмини тугал англамоққа на фақат бир инсон умри, балки инсоният умри етмайди.

Йўл юриб кетаётган одам бехос чуқурга йиқилса, туриб этак қоқиб кетавермайди. Мен йиқилдим, бошқалар йиқилмасин деб чуқурни текислаб кетади, ё бўлмаса бирорта таёқни суқиб, белги қўйиб қўяди: Эй йўлчи, эҳтиёт бўл, бу ерда чуқур бор, қўзингга қара, деган ишорани қўяди. Боболар ҳикмати ана ўша таёқдир.

Одамлар бошқаларни ўйлаб булоқ очадилар, дарахт экадилар. Мендан кейин дунёга келувчилар ташналик азобини кўрмасинлар, очликдан, офтоб тигидан қийналасинлар, дея шундай қиладилар. Боболар ҳикмати ана ўша булоқ, ана ўша дарахтдир.

Одамлар масжид ва мадраса курадилар. Йўл солиб, карвонсаройлар тиклайдилар. Биздан кейин келувчилар имонли, илм-маърифатли бўлсинлар деб, эллар, юртлар ўртасида яхши борди-келдилар бўлсин деб шундай қиладилар. Боболар ҳикмати ана ўша масжиду мадраса, ана ўша йўл ва карвонсаройдур.

Мақоллар, биз учун асрларнинг садоси, узок ўтмиш билан ҳамнафаслик ҳиссини уйғотувчи мангу чақирик, замонлараро кўприқдир.

Мақоллар номсиз шоирларнинг сатрлари, халқ истеъдодининг масофа билмас шуълалари, зулм, адоват, ҳақсизлик кўксига санчилувчи адолат ўқлари дир.

Мақоллар — ҳеч бир подшо эълон қилмаган фармон, ҳеч бир давлат томонидан битилмаган конституция дир.

Қўлингиздаги китобни халқ дурдоналаридан тузилган ўзига хос жавоҳир сандиғи деб аташ мумкин. Муаллифнинг бу хайрли меҳнати халқимиз маданияти учун улкан бойлик бўлиб қўшилади. Ўйлайманки, бу китоб ҳар бир ўзбекнинг хонадонини безайди, қўлдан тушмай ўқилади.

1989

БАҲРАМАНДЛИК

(И. Ҳаққулов китобига сўзбоши)

Китобхонлар билан бўлган бир учрашувда менга ғалати бир савол беришган эди. Ўша вақтда залдан ёзма равишда узатилган бу саволга унча эътибор бермагандим, тўғрироғи савол берувчидан ҳафсалам пир бўлиб, ичимда «шеърхонларимизнинг савияси шуда», деб қўйган эдим. Савол бундай эди: «Ҳурматли шоир, Сиз Гёте-

нинг «Фауст»ини, Сергей Есенин асарларини, яна кўп шоирларнинг китобларини ўзбек тилига таржима қилгансиз, энди қачон бизга Алишер Навоий шеърларини таржима қилиб берасиз?»

Қизик, ўзбекчадан ўзбекчага таржима қилишнинг нима ҳожати бор экан? — деб ўйладиму саволга жавоб бериб ўтирмадим. Кейинрок ўйласам, бу мурожаатда жон бор экан.

Алишер Навоий яшаган давр билан бизнинг замон ўртасида ярим минг йиллик вақт масофасигина эмас, жуда катта ижтимоий онг масофаси, адабий тил, дунёкараш, ҳаёт тарзи масофалари бор. Мутахассис бўлмаган ўқувчига Навоийнинг асарларини тушуниб етиш ҳозирда муаммо бўлиб қолган. Демакки, Навоий асарларини шарҳ қилиш, тафсиллаш, яъни ўша савол берган китобхоннинг сўзи билан айтганда таржима қилиш зарурати бор.

Ўша савол туртки бўлиб, мен бир неча йил давомида телевидение орқали «Ғазал оқшоми» давра суҳбатларида иштирок этдим. Бу суҳбатларда Хамид Сулаймон, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Натан Маллаев, Алибек Рустамов сингари етук адабиётшунослар қатнашиб Алишер Навоий ва бошқа классик шоирларимиз ижодининг шарҳу таҳлили билан бу савобли ишга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Олимларимизнинг ташаббуслари билан «Ҳамса» дostonларининг насрий таржималари чоп этилди. Навоий асарларига луғатлар тузилди. Бу ишлар ҳаммаси — йиллик Навоийшунослик конференциялари, илмий тадқиқотлар билан қўшилган ҳолда — бу тенгсиз ижод хазинасини бизга яқин қилувчи омилардир. Лекин барибир ҳали Навоий меросини биз кўнгилдагидек билмаймиз.

Баъзи ёшлар айтишлари мумкин: Ахир илмимиз, маданиятимиз, шеъриятимиз Навоий яшаган даврдан бекиёс даражада илгарилаб кетган-ку. Ҳозир инсоният олдида бутунлай бошқа оламшумул мураккаб масалалар турибди. Дунё адабиёти ана ўша масалаларнинг бадиий ифодаси билан машғул. Шундай даврда Навоийнинг ошиқона байтлари, панду насихатлари бизга керакмикин?

Мен бу фикрга шундай эътироз билдирган бўлар эдим. Дарҳақиқат, илмимиз, техникамизни беш юз йил аввалги ҳолат билан қиёслаб бўлмайди. Лекин маданиятимиз, шеъриятимиз, санъатимиз ҳам ўша даврга нисбатан шу қадар ривожланди, олдинга кетди десак тўғри бўлармикин? Балки биз адабиёт ва санъатда ҳаётини ҳақиқатга яқинлашгандирмиз, кўпроқ «гапнинг пўст калласини» айтадиган бўлгандирмиз (афанди, «қофияси билан ишим

йўқ, тўғри гапни айтаман», — дегандек). Лекин бадий маҳорат борасида, умуминсоний гуманистик ғоялар тараннумида, шоир руҳий оламининг миқёсида, шеърий сўзнинг мўъжизавий таъсир қудратида ва яна кўп ҳислат ва фазилатларда шеъриятимиз ҳали Навоий сари юксалишни орзу қилмоғимиз мумкин.

Алишер Навоий ижодий меросини баланд тоғ деб тасаввур қиладиган бўлсак, бу тоғ бизнинг ортимизда эмас, ҳамиша қаршимизда, биз интиладиган, чўққиларига ҳавас билан қарайдиган, у сари юксалишни орзу қиладиган тоғ.

Ҳар бир нарсага ёшлиқдан кўникма ҳосил қилиш керак бўлганидек Навоийни ўрганишга ҳам қанча эрта бел боғланса, шунча маъқул. Ёшлиқдаги соатларнинг ишини кексаликнинг йиллари ҳам бажаролмайди. Улуғ шоиримизнинг ижод сирларини ёшлиқда ўрганмаган, ёши бир ерга борганда ўқиниб, кеч бўлсада ўқишга киришган, лекин улуғ ёш ўз ишини қилиб, бу уммоний теранлик, бу илоҳий сеҳрни англаш ва ҳис этишдан ожиз бўлиб қолган жуда кўп яхши одамларни биланман. Афсуски, бундай яхши одамлар орасида номдор яхши шоирлар ҳам бор.

Алишер Навоийни англаш ва ҳис қилиш ўзбек халқининг тарихини, маданиятини, қалби эҳтиёжларини, ўзлигини англаш ва ҳис этиш демакдир. Шундай экан Навоийни, умуман мумтоз адабиётни билиш ҳар бир ўзбек фарзанди учун ҳам қарз, ҳам фарз. Шу маънода истеъдодли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққуловнинг қилган меҳнати таҳсинга сазовор. Бу китоб Алишер Навоий ижодини ўрганиш орқали ёшларнинг кўнглида шеъриятдан завқланиш ҳиссини уйғотиш баробарида, уларни она тилида сирларига яқинлаштиради, тарихий ривоят ва ҳикоятлар билан таништиради, она-Ватанга муҳаббат, унинг ўтмишига ҳурмат, улуғ аждодлар руҳи олдида масъуллик ҳиссини тарбиялайди, яхши инсоний фазилатларга ўргатади.

Қўлингиздаги китоб ҳақида, азиз ёш ўқувчилар, яна талай мақтов сўзларни айтиш мумкин. Лекин бундан кўра ўзингиз ўқиб, мағзини чаксангиз маъқулроқ бўлади. Мен ҳам шу кичик муқаддима сўнгида сизларга икки оғиз сўз айтгим бор.

Улуғ бобомиз Алишер Навоий келажак авлоднинг ҳар жиҳатдан баркамол бўлишини орзу қилиб, ўз қаҳрамони Фарҳоднинг ўн ёшда эгаллаган илму фазлини шундай таърифлаган:

Фалак мушкиллари ҳал фикратидин,
Фалакка мушкил онинг диққатидин.

яъни: Еш Фарҳоднинг фикри фалак илми (астрономия) мушкилларини ҳал қилди. Унинг диққат билан тикилган кўзларидан фалак ўз сирларини яширолмай мушкил аҳволга тушди.

Куёш янглиғ ёруғ фикри мунири
Вале андин ёруғ мофиззамири.

Еш Фарҳоднинг равшан фикри куёш каби ёруғ, лекин кўнглидаги равшанлик ундан ҳам ортик.

Қаю илмиски йўк андин ниҳонрок
Анинг қошида йўк андин аёнрок.

Дунёда сирлиларнинг сирлиси ҳисобланган илмлар унинг зеҳни олдида аёнларнинг аёни бўлди.

Азиз ёш китобхонлар! Ҳеч қачон унутмангки, Сизлар Навоийдек улуғ, табаррук бобога набира бўласизлар. Унинг эзгу орзулари сизларнинг фикру донишингиз, жасоратингиз, интилишларингиз билан амалга ошса, ҳеч ажаб эмас. Сизлар замон илмларини эгаллаган, замон маданияти, адабиёти ва санъатидан баҳраманд етук ўғил-қизлар бўлинг. Шу билан бирга Алишер Навоий сабоқлари ҳамisha қалбингиз тубида бўлсин.

1989

ШЕЪРИЯТ — МЕҲР ДЕМАҚДИР

(Мунаққид Наим Қаримов саволларига жавоб)

— *Ўзбек шеърияти жаҳондаги энг бой ва юксак миллий маданият турларидан бири сифатида ривожланиб келган. У ўзининг классик даври, Навоий ва Бобурлари билангина эмас, балки Гафур Ғулوم, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари совет даврида туғилган чўққилари билан ҳам машҳур. Бугун ана шу чўққилар бағрида янги қоялар қад кўтармоқда. Шу қоялардан бири — Эркин Воҳидов. Унинг майдонга келиши қандай кечган?*

— *Ўзинг тўғрингда гапиришдек қийин нарса дунёда йўк. Ўз елкангни қашлашдан ҳам мушкул. Яхшиси мен ўзим тенги авлод тўғрисида гапирай.*

Эллигинчи йилларнинг охири, олтмишинчи йилларнинг бошида бир авлод ёзувчилар адабиётга кириб келдилар.

Улар уруш йиллари мактаб ёшида бўлган, у йилларнинг кийинчиликларини кўрган, қаҳатчилик, очарчиликни бошидан кечирган сўнгги авлод эди, иншооллоҳ, уруш нималигини билган охирги авлод бўлиб қолгай. Ўн тўрт йил аввал ёзилган мақоладан кўчирма:

«Менинг тенгдош ижодкор дўстим! Юртимиз бошига қора кунлар келганда сен билан биз бола эдик. Биз алифбо китоби ёнида информбюро хабарларини ўқиб савод чиқарганмиз, оталаримиздан келган учбурчак мактубларни таталаб хат таниганмиз. Бизнинг мактабда тутган хуснихат дафтарларимизда кўз ёшларимизнинг изи қолган».

Олтмишинчи йиллар бошида адабиётга ана шундай авлод кириб келди. Сизнинг ўзингиз ҳам, Наим ака, шу авлод вакилисиз. Сиз билан бизнинг «ижтимоий келиб чиқишимиз» битта, бир булоқдан сув ичганмиз. Шунинг учун бизнинг авлод манбаи, ижодий қисмати ўзингизга аён. Мен фақат бир саволга, ҳоли қудрат жавоб беришга ҳаракат қиламан: Олтмишинчи йилларнинг ёш авлоди адабиётга нима олиб кирди?

1945 йил май — дунёни ларзага солган Буюк Ғалаба, Рейхстаг устида янграган «ура» садосининг тўлқини эллигинчи йиллар сўнггигача мамлакатимиз устида таралиб турди. Адабиёт ва санъат асарларининг руҳида ана шу тантана нашидаси ҳоким бўлди. Бу қонуний руҳ эди. Ахир ўша ғалабанинг оламшумул аҳамиятини то бугунгача дунё унутмаган ва боқий унутмайди. Биз бугунги кун назари билан эллигинчи йиллар адабиётига «сохта кўтаринкилик», «тантанаворлик» адабиёти деб карамаслигимиз керак. Ўша адабиётлар ҳам миллионларнинг қалб эҳтиёжи туфайли яратилган, Твардовский, С. Вурғун, Ғ. Ғулом, Турсунзода каби гигантларни берган адабиёт.

Эллигинчи йиллар ўртасидан жамиятда янги руҳ, янгича қарашлар бошланди. Адабиёт ва санъатда ҳам янги ланиш белгилари пайдо бўлди, ижод заминий ҳисларга, ҳақиқатга, инсон қалбининг мураккабликларига яқинлаша бошлади. Бу тўлқинда Р. Гамзатов, Е. Евтушенко, Р. Рождественский, А. Вознесенский, Б. Ахмадуллиналар шеърляти, Ч. Айтматов, Ю. Бондарев, В. Распутинлар прозаси юзага чиқди ва «хаёлларнинг ҳокими» бўлди.

Менга тенгдош бўлган шоирлар ва ёзувчилар адабиётга кириб келганда партия XX съезди ўртага қўйган демократлаштириш жараёни, шахсга сиғиниш даври

исканжаларини синдириш жараёни фикрларни эгаллаган пайт эди.

— *Ҳар бир шоир — муайян инсоннинг шеърият оламидаги давоми. У даставвал шеъриятда ўзининг инсоний сифатларини ифодалайди, ҳаётга шу сифатлари оша қарайди, баҳо беради. Шу маънода сиз болалик, ўсмирлик ва ёшлик чоғларингизда қандай ҳаётий ҳодисалар ва қайси кишилар таъсирида шаклландингиз? Сизнинг ижодингиздаги нафас, мулойим, дилбар оҳангларнинг манбаи қаерда?*

— Мен ота-онадан тўққиз ёшимда етим қолиб, тоғам кўлида тарбияланганман. Тоғам адлия ходими бўлса ҳам адабиётга кизиққан, классик шеъриятни биладиган одам эди. Мен тарбия топган хонадонда ўша даврнинг фозил кишилари — шоирлар, хонандалар йиғилиб туришар эди. Уларнинг ўтириши ичкиликсиз, фақат шеър баҳси, аскиялар билан музайян бўларди. Навоий, Бедил, Фузулий ғазалларини ўқиб, таҳлил қилиб ўтиришарди.

Менинг шеъриятга ошно бўлишимда шоир Ғайратий тўгараги, устоз Миртемир семинари, дорифунундаги ижодий муҳит катта таъсир қилган. Ешлигимда мени қуршаган одамлар классик адабиёт муҳиблари эдилар. Агар мен ёзган шеърларда сиз айтгандек «дилбар оҳанг»лар бўлса, бу ўша дилбар одамларнинг суҳбатлари меваси бўлади.

— *Мен баъзан сизнинг шеърларингизни ўқиб, мабодо шоирлик санъати сизни ўзига мафтун этмаганида, ким бўлиб етишар эдингиз, деб ўйлаб қоламан. Бир куни ўзингиз шахмат санъати соҳасидан кетмаганингиздан ўқиниб гапирган эдингиз. Шахмат — ҳар ҳолда киши учун иккинчи бир касб бўлиши лозим. Масалан, Ботвинник, аслида, математик олим. Тайманов — пианист, Карпов эса журналист... Сиз-чи? Агар шеърият бўлмаганида, сиз ким бўлиб улғайишингиз мумкин эди?*

— Шоир бўлмасам ким бўлар эдим? С. Есенин: «Мабодо мен шоир бўлмасам бўлар эдим безори, ўғри», деган. Шахмат бўйича собиқ чемпион А. Карпов: «Мен шахматчи бўлмаганимда, бошқа бирор соҳада албатта биринчи бўлар эдим», деб айтган. Менинг табиатимда на безорилик, на албатта биринчи бўлишга интилиш бор. Шоир бўлмасам, шарқшунос бўлишим мумкин эди, журналист бўлишим мумкин эди. Ким бўлсам ҳам, адабиёт атрофида бўлар эдим. Ҳатто шахматчи бўлганимда ҳам кўпроқ бу санъатнинг, «ақллар кураши, туйғулар жанги» нинг тарғиботчиси бўлардим.

Болалигимда техникага, физика, математика, астрономияга кизикканман, кейинроқ тарих ва география мени банд қилган. Адабиёт бўлса, ўйлайманки, мени умр бўйи тарк этмаган. Ҳозир мен бошқа касб эгаси бўлишим мумкинлигини тасаввур қилолмайман. Мабодо ёзганларим элда эътибор топмаганда-чи? Унда... барибир шоир бўлардим. Шеърларини фақат ўзи учун, пинҳоний дафтарига ёзиб юргувчи, ўз ишидан ўзи завқланиб, ўзи билан ўзи гаплашиб юривчи девона бахтсиз шоир бўлардим. Аҳдим шуки, шеърим элга манзур бўлмай қолган кун, яъни хатлар оқими тўхтаган кун, китобим дўконда сотилмай қолган кун шеър ёзишни тўхтатаман. Прозага ўтаман, энг бахтиёр дамларимни эслаб хотиралар ёзаман... Менинг икки тилагим бор. Биринчиси, ўшандай кун мумкин қадар кечроқ келса, иккинчидан, ўшандай кун келганда менда уни илғаш туйғуси, айтилган аҳдни бажармоқ учун журъат, мардлик кўнглимда бор бўлишини тилайман.

— Мен — суҳбатимиз жуда жиддий тус олмаслиги учун жиндек ҳазил савол берган эдим. Сиз бу саволни қандайдир ғуссали бир кайфият билан, мен ўйлагандан кўра жиддий бир сурагидеда қабул қилдингиз.

«Шоирлик — бу ширин жондан кечмакдир... Лиммолим фидолик майин ичмакдир...» Бу сатрларингиз устоз Миртемир хотирасига бағишланган. Лекин улар, айни пайтда, жамики шоирларнинг асл моҳиятини, шоирликнинг моҳиятини очишга сафарбар этилади. Ширин жондан фақат сўз, оҳанг, бўёқ мавзу топиш учунгина кечилмайди. Балки биринчи навдатда халқ манфаатини ҳимоя қилиш, улуг ғояларга, адолат ва ҳақиқатга қалқон бўлиш учун кечилади. Сиз ана шундай, ширин жондан кечган Шоирлардан бири сифатида қайси асарларингизни кўпроқ қадрлайсиз? Қайси асарларингизда халқ дарди ва ташвишлари кўпроқ очилган, деб биласиз?

— «Тирик сайёралар» китоби, «Рухлар исёни» ва «Истамбул фожиаси» дostonлари. Фарзанднинг энг кичиги севикли бўлгандай, бу асарлар сўнгги йилларнинг меваси бўлгани учун ҳам менга кадрли. Лекин уларнинг олдида мен «Ешлик девони» дан ҳам, «Мухаббат» дан ҳам кечгим келмайди. Сизнинг «ширин жондан кечмоқ» ҳақидаги фикрингизда ҳозирги замон адабиётшунослигининг ҳукмрон қарашини сезиб турибман. Яъни, ҳақиқий шеъринг халқ дарди, ташвишлари билан йўғрилган бўлмоғи керак. Бу фикрни инкор этмаган ҳолда, билъақс, йигирма беш йил аввалгидек (у пайтда «халқ дарди ва ташвиши»

деган сўзни айтишнинг ўзи душманлик ҳисобланган) қўлаб-қувватлаган ҳолда, адабиётнинг санъат эканлигини унутмаслигимизни истар эдим. Бир замонлар ҳаётнинг ёруғ томонларини бўрттириб ёзиш қандай урф бўлган бўлса, бугун хато ва камчиликларни кўпроқ каламга олиш одат бўлди. У пайтлар шеъриятнинг вазифаси «бахтли ҳаётимизни мадҳ этмоқ», деб белгиланган бўлса, бугун «халқ дарди, ҳаёт муаммолари ҳақида бонг урмоқ», деб ҳисобланмоқда. Шоирлар ижодига баҳо берганда ҳам биринчи галда «у ўша замонларда бонг урган», деб мақтаяпмиз. Шеъриятнинг санъат хусусияти авваллари қандай эътиборсиз қолган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Бу, хафа бўлманг-ку адабиётшуносларимизнинг бир ёқламаллиги. Мадҳ этиш ҳам, рад этиш ҳам шеърият эмас. Эл кўнглидагини топиш ва эл кўнглига йўл топиш — бу шеърият, санъат. Мана бу йўлда ширин жондан кечмоқ керак... Эътироз билдирмоқчисиз, сезиб турибман. Шеърият эл кўнглига йўл топмоқнинг ўзи эмас, демоқчисиз. Шошманг. Мен фикримни охиригача айтай. Тўғри, шоир жамиятни олға бошловчи одам, у жангчи, фидойи, келажак хизматкори ҳоказо, ҳоказо. Лекин буларнинг барчаси аввало шоир бўлишни, шоирлик санъатига эга бўлишни тақозо қилади. Сеҳр даражасидаги юксак санъат бўлмаган жойда қолгани ҳаммаси беҳуда кучаниш, курук гап.

Афсуски, кейинги икки, уч ўн йилликда адабиёт билан журналистика ўртасидаги фарқ йўқолиб бормоқда. Тўғрироғи, санъат кадрсизланиб, яланғоч сўзнинг эътибори ошиб бормоқда. Насриддин афанди «қофияси билан ишим йўқ, тўғриси айтман», деб шоир подшони ютиб чиққандай, бугун улоқ ўнг-терисига қарамай камчи солиб бораётган чавандозларники бўлиб қолди.

— *Бу мулоҳазангизда жон бор. Менимча ҳам, ҳозирги шеъриятимизнинг нисбатан ёш авлоди қанчалик истеъдодли бўлишига қарамай, баъзан, шеъриятнинг аввалам бор санъат эканлигини унутиб қўяётгандек туюлади.*

Сўз бугунги ва кечаги шеърият ўртасидаги муносабатлар тўғрисида борар экан, мен сизнинг эътиборингизни яна бир марта кечаги шеърият манзараларига қаратгим келади. Маълумки, бундан бир қанча йиллар илгари «Украинани севгил» шеъри учун В. Сосюра «тошбўрон» қилинган эди. «Ўзбегим» деган шеърингиз учун сиз ҳам озмунча озор чекмагансиз. Аммо, айти пайтда, сизнинг хонадонингиз шу шеър туфайли улуғ ёшдаги кишиларга саждагоҳ бўлиб қолди. Оддий кишиларнинг ана шу меҳру

муҳаббати ўша кезларда сизнинг ярангизга малҳам бўла олдимми? Ё ўша яра туфайли «ширин жондан кечиш» ҳунари сизга малоллик қилган ва изтироб келтирган дамлар ҳам бўлдимми?

— Куллуқ қил, демасман,
Юрт тупроғин ўп,
Унга қуллар эмас, фидолар керак,
Унинг сени мендек шоирлари кўп,
Буюк элга энди даҳолар керак...

Бу сатрлар билан бошланган шеърингизда ҳам фидойи шоир образи қад кўтаради. Аммо сизнинг луғатингизда у энди даҳо тушунчаси билан ўрни алмашмоқда. Сиз бу шеър орқали нима демоқчи бўлгансиз? Даҳо деб қандай шоирнинг туғилишини орзу этмоқдасиз?

— Шеъринг ҳам фарзандинг. Бири туфайли раҳмат эшитасан, бири туфайли надомат. Ҳар икки ҳолда ҳам шоирга бардош керак бўлади — мақталганда ҳам, урилганда ҳам. Бир донишманд: «Бойлик, мартабанг жуда ошиб кетса ҳам, омадинг кетиб гадо бўлиб қолсанг ҳам, қабристонга бор. Биринчи ҳолда ҳовурдан тушиб, оқибат келадиган жойим шу, деб ўзингни босиб оласан, иккинчи ҳолда тириклар каторида бўлганингга шукр қиласан, таскин топасан», деган экан. Ижодий меҳнатнинг ҳам кўтарилиши ва тушишлари кўп бўлади. Шоир омад чоғида ҳам, тушкунлик чоғи ҳам мувозанатни йўқотмаслиги учун қабристонга, китоблар қабристони бўлган китобторг оморига бориб туриши керак. Ҳар икки ҳолатда ҳам ўзига ўзи ҳисоб бериб қайтади. Шоир учун эл назаридан қолиш — энг олий жазо. Қолганини изтироб демаса ҳам бўлади.

Халқнинг қаддини у яратган моддий неъматгина кўтармайди. Халқ улуғ фарзандлари билан улуғ. Тасаввуримда ҳар янги авлод вояга етганда халқ унга умид кўзи билан қарайди: кадримни бир поғона юқорига кўтарадиган фарзанд шулар орасида бормикин?

Даҳо деганда фақат даҳо шоир назарда тутилган эмас. У олим бўлиши мумкин, раҳбар бўлиши мумкин. Даҳо деганда мен замон тафаккуридан илгарилаб кетган ақлни, даврни, оммани олға ҳаракат қилдирувчи ақлни тушунаман.

«Ўзбегим» шеърини тилга олдингиз. Бундай шеърлар халққа ўз кадрини англаши учун керак. Лекин мен орзу қилган шоир шундай шеър ёзадики, халқ уни ўқиб ўз кадр-қимматини билибгина қолмай, ўзини орқага

тортаётган кучларни ҳам англайди, фикрий парвозлар учун чоғланади, халқ юрагида инқилоб пайдо бўлади. Халқни мақтаган шоир улуғ эмас, унинг ўзлигини ўзига кўрсатиб беролган, аёвсиз гапни айтолган шоир улуғ. Буни асло ясама камтаринликка йўйманг. Бу — менинг эътиқодим. «Ўзбегим» ёзилганига йигирма йил бўлди. Бугун аср бошида «Бизлар-чи ўйнаб тартарак сопқон етолмаймиз хануз», деб ёзган Тавалло «Ўзбегим»нинг авторидан юз карра баландрок кўринади менга. Рус халқи унга одалар ёзган Державин, Жуковскийлар эмас, Плюшкинларни, Обломовларни яратган Гоголь, Гончаровларга таъзим қилса ҳақли... Мен ўзбеклар ичидан даҳолар пайдо бўлишини, даҳо асарлар ёзилишини орзу қиламан. «Йўқолган шеър»да шундай сўзлар бор: «Мен ёзмасам, майли ёзса ким, у хоҳ ғазал, қасида бўлсин — майли, менинг бор йўқ ёзганим ўша шеърга бахшида бўлсин».

— Кейинги икки-уч йил орасида бўлган ва бўлаётган воқеалар ҳар қандай хато тарих томонидан тузатилмай қолмаслигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам виждон ҳамиша бедор ҳолатда яшамоғи лозим. Шеърят ва шоирлар эса, умуман, виждонга хилоф ҳолатда яшай олмайдилар. Виждон омон экан, шоир ҳақиқат учун разиллик ва унинг минг хил кўринишларига қарши курашиши зарур бўлади. Мана, сизнинг ижодингизда ҳам бир қанча йиллардан бери виждон бонги жаранглаб турибди. (Сизга «бонг» сўзи бошқа даврларни эслатса ҳам мен бу сўздан яхши маънода фойдаланаман). Сиз бугунги ошкоралик ва адолат учун кураш даврида қайси иллатлар ва хатолликларга қарши, уларнинг такрорланмаслиги учун бонг урмоқчисиз? Қайта қуриш даврининг диққат-эътиборини қайси масалаларга қаратишни истайсиз?

— Биз инқилобга тенг бурилиш жараёнини бошдан кечирмоқдамиз. Тарих тажрибасига назар солсак бундай бурилиш даврлари ҳеч қачон хатоларсиз, ҳаддан ошишларсиз бўлган эмас. Контрреволюцияга қарши кураш, коллективлаштириш даврини олинг, ё бўлмаса, эллигинчи, олтмишинчи йиллардаги экспериментларга назар ташлаб кўринг. Қанча бегуноҳ жонлар қурбон бўлди.

Лекин биз ҳозир ҳар қачонгидан ҳам ҳушёр бўлишимиз керак. Ўз жонимиз учун эмас, ёнимизда турган, биз тўғрилигига ишонган одамлар учун, уларни тухмат ва ноҳақ жазодан ҳимоя қилиш учун ҳушёр бўлишимиз керак. Очигини айтсам, шу борада бизларда шахдамлик етишмайди. Дўстимиз, яқинимиз бошига иш тушса

томошабин бўлиб тураверамиз. «Юқорида текширувчилар бор, адолат қилар», — деб виждонимизга таскин берамиз. Ваҳоланки, у одамнинг кимлигини «юқоридагилар» эмас, биз, у билан ёнма-ён яшаган, меҳнат қилганлар биламиз. «Юқоридагилар» тухматнинг тухматлигини аниқлагунча у одам тамом бўлиши мумкин.

Ахир Абдулла Қодирий, Усмон Носирнинг тақдири-ни ҳам бир замон «юқоридагиларнинг адолати»га топширганлар. Билмадим, қачон кўзимиз очилади, қачон дўст учун, ишонган сафдош учун кўкрак тутадиган бўламиз?

Бир замонлар республикамизнинг олий даражадаги раҳбарларидан бирига бутифоснинг келтираётган офатини айтишганда у шундай деган экан: «Пахта ҳам фронт, фронт эса қурбонсиз бўлмайди». Бу ҳам фалсафа. Сохта ватанпарварликка асосланган ғайриинсоний фалсафа. Агар биз бугун ҳам шу гапни янги шаклда такрорласак, «қайта қуриш ҳам жанг, у ҳам қурбонсиз бўлмайди» десак ўша сохталикдан бир қадам ҳам олис кетмаган бўламиз. Пахта ҳам, қайта қуриш ҳам ҳамма-ҳамма нарса аввало инсон учун.

Мен шу сўзларни ёзиб турганимда далаларда фарзандларимиз лой кечиб пахта термоқдалар, зах баракларда истиқомат қилмоқдалар. Яна ўзимиз ҳайрон бўламиз — нега ёшларда бод касаллиги кўп, нега улар соғлом эмас, деймиз. Пахта бор экан, ҳашар бор, кузги сафарбарлик бор. Нега биз ҳар гал ўзимизни алдаб, ҳосилни ҳашарчиларсиз териб оламиз деб кўкракка уриб куз тарадудини қилмаймиз?

Колхоз ва совхозларнинг вақтинча ётоқ ҳозирлаш учун шу кунгача тасарруф қилган ёғоч ва тахталаридан минглаб жиҳозли иссиқ вагон уйлар курса бўлар эди. Баллон ғилдиракли бундай уйлар кўчиб юриш шароитига жуда мос тушар, қанча вақт, қанча маблағ тежалган бўлар эди.

Йўқ, биз фақат шу йилни ўйлаймиз. Беш йил, ўн йилни сира хаёл қилмаймиз. Афанди айтгандай, унгача «ё подшо ўлади, ё эшак ўлади, ё мен». Биз ўзимиз-ку дарвоза курсак ҳам, ёғочи юз йилда чириши мумкин деб, сал қимматроқ бўлса ҳам темир дарвоза ўрнатишга ҳаркат қиламиз. Ҳа, энди бу уч-тўрт юз йил туради деб ўзимизнинг пухта ишимиздан хурсанд бўламиз. Давлат мулки эса бизники эмас. Унинг кўпга чидаши, арзон тушиши, айниқса ўн-ўн беш йилдан кейинги ҳолати бизни мутлақо қизиқтирмайди. Яна афандининг ўша гапи. Қайта қуриш

психологиямиздаги ана шу фикрий ялковликни йўқотиш бўлиши керак. Одамлардан «бугун нима қилдинг?» дебгина эмас, «эрта учун, келажак учун нима қилдинг?»—деб ҳам сўраш керак. Она ўз фарзандини суйса, парвариш қилса, биров олдида ҳисоб бериш учун ёки бирор чакирикка жавобан қилмайди. Соҳиб ўз мулкани эҳтиёт қилса, «мен ўз шонли бурчимни бажардим» деб кўкрак кермайди, унвону нишонлар умидида қилмайди.

Биз қурмокка бел боғлаган, орзу қилган жамиятда яқка инсон билан жамоат ўртасидаги муносабат ана шундай табиий бўлмоғи лозим.

— *Сиз Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган йиғинларнинг бирида Чўлпон ва Фитрат ижодларини ўрганиш ва улар меросини эълон қилиш лозимлиги тўғрисида куйиниб гапирган эдингиз. Ҳозир бу масала юзасидан турли доираларда қизғин баҳслар бормоқда. Бу ёзувчиларнинг ўзбек адабиёти тарихидаги ўрнини тиклашга қарши бўлган кишилар улар меросини эълон қилиш ва ўрганиш адабиёти-мизга нима беради, деб яна бизни чалкаштирмоқчи бўлмоқдалар.*

— Агар Чўлпон ва Фитрат ижоди бошдан оёқ миллатчилик, советларга қарши норозилик руҳида бўлганда ҳозир адабий жамоатчилик бу масалани ўртага қўйиб ҳам ўтирмасди. Улар умр камолида хатоларини англаб етган, янги жамиятни янги соз билан олқишлаган ижодкорлар. Лекин давр уларга нисбатан бешафқат бўлган. Ҳа, биз давр бешафқат бўлган, деб бугун юмшатиб, одамларга гуноҳ қўймай гапирамиз. Аслида улар устидан давр эмас, юрагида ҳасад ва кин тўла бўлганлар, уларнинг шухрати, халқ ўртасидаги обрўсидан кечалари ухламай чиқадиганлар ҳукм чиқарганлар. Сўнгра саллани келтир деса, каллани келтирадиган калтабин, сохта ватанпарварлар бу ҳукмни ижро этганлар. Кўпчилик эса, ўша бетараф, парвосиз томошабин бўлган кўпчилик бу ижрони бакрайиб кузатиб турган. Мана бу ҳолатлар йиғиндисини биз «даврнинг шафқатсизлиги» деб юмшоқ қилиб атаймиз.

Дунёда ҳасад ва ғаразгўйлик бор экан, калтабинлик, сохта ватанпарварлик бор экан, томошабин кўпчилик бор экан шафқатсиз даврлар бошқа қайтиб келмайди деб бўлмас.

— *Ҳамза ва Чўлпон, Фитрат ва Ойбек сингари ижодкорлар оғир тарихий даврларда, мураккаб ва машаққатли шароитларда яшаганларига қарамай, ҳар бир кундан, ҳар бир лаҳзадан самарали фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Атиги ўттиз беш йил умр кўрган Ҳамид Олимжон*

катта жамоатчилик ишлари билан банд бўлганига қарамай, ўн жилддан иборат асарлар мажмуасини мерос қилиб қолдирган. Аммо адабиётимизнинг бугунги намояндалари, шу жумладан сиз ҳам уларчалик ташналик билан ижод этмаётгандек кўринасиз. Ҳолбуки, вақт ўтиб бормоқда. Умр ўтиб бормоқда...

— Аввало гап сонда эмас, сифатда. Кўп ва хўб ёзганга нима етсин. Лекин бу иш қўлдан келмагач ҳеч бўлмаса оз ва соз ёзган дуруст. Бизнинг шитоб замонамиз оқ қоғоз устида диққатни жамлашга кам вақт қолдирмоқда. Ҳозир информация йигирманчи, ўттизинчи йилларга қараганда юз барабар кўп. Шоир эса дунёдан беҳабар бўлиши мумкин эмас. Боз устига жамоат ишларининг юки ҳам у вақтларга қараганда бир неча бор салмоқли. У замонларда ҳаёт бугунгичалик фаровон бўлмаса ҳам, одамлар хозиргига нисбатан хотиржамроқ, қаноатлироқ бўлганлар, деб ўйлайман. Ҳозир тонг отгандан кун ботгунгача қаёққадир шошиб энтикиб юрамиз. Кун ўтгач нима иш қилганимизни ўзимиз билмаймиз. Ҳаёт шитоб, истакларимиз бепоён, вақтимиз оз. Умримиз ўзимиздан югуриб ўтаяпти. Гоҳида ҳамма нарсадан кечиб тоғларга чикиб кетгим келади. Тоғлардан шаҳарга боқсанг худди бокийлик кўзи билан фоний дунёга қарагандай бўласан киши. Ўзингни ўзинг ёмон кўриб кетасан...

— Яқинда сизнинг «Ёш шоирларга» деган шеърингизни қайта ўқир эканман, бир нарсадан ажабландим. Бу шеърни ёзганингизда, эндигина қирқ ёшга тўлган эдингиз. «Ёшлик» журналининг муҳаррири, катта бир нашриётнинг директори лавозимлари ҳали олдинда эди. Аммо ўшандаёқ хизмат машинаси сиз тенги шоирларни тонгда «мағзи» билан олиб кетиб, кечқурун «пўчоғи»ни ташлаб кетиши ҳақида ёзган экансиз. Мана, ҳозир ўша шеърнинг ёзилганига ҳам ўн йил бўлди. Бу орада журнал ва нашриёт машиналари сизнинг «пўчоғингиз»ни ростдан ҳам уйингизга ташлаб кетган кунлар оз бўлмади. Ҳўш, ҳозир ҳам ёш шоирларга ҳавас қиласизми? Умуман, шеърингиз учун ёшликнинг беғубор оламию кўтаринки ҳолати муҳимми ё етуқлик ёшидаги кишининг ҳаётий тажрибасию ақлининг теран қатламларими?

— Халкимизда шундай матал бор: «Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди». Руслар: «Накликать себе беду» — дейдилар. Дарҳақиқат ўша шеър ёзилганда мен нашриётда камтаргина ишда эдим. Тагимда ҳукумат машинаси ҳам, ёнбошимда тўрт бешта телефон ҳам йўқ эди. Қайдан ҳам: «Амалдор бўларсиз, кур-

сингиз баланд, хизматингиз қилар машина ҳар кун, тонгда олиб кетиб мағзингиз билан, пўчоғингиз ташлаб кетар кечкурун», деб ёздим. Қайдан ҳам бу сатрлар кўнглимга келди. Орадан кўп ўтмай шу ҳолат бошимга тушди. Шеър дафтарим узоқ вақт четга сурилиб қолди.

Ҳаётимнинг энг бахтли дақиқалари қалам ва қоғоз билан ёлғиз қолган дамларим, деб ҳисоблайман. «Оқ қоғозим... сен бору мен бор, қалам бор, ўртада бегона йўк». Бу мисра энг бахтли дамлар меваси бўлган. Ешларга, ёшликка ҳавас билан қарайман. Ешликнинг қайноқ нафаси кўнглимни тарк этмаслигини тилайман. Лекин ҳар фаслнинг ўз ҳислати бор. Ҳар бир умр фаслининг ҳам. Сойнинг баҳордаги тошқини, сурони қанчалик сурурбахш бўлса, куздаги тиниқлиги, сокин кўшиғи шунчалар дилбар бўлади. Ижодда шавқу завқ билан теранлик омухта бўлган жойда камолот бўлади.

— *Боя айтганингиздек, сиз Ғайратий домланинг машҳур тўғарагида вояга етиб, Миртемир домланинг семинаридан шеърят майдонига кириб келгансиз. Уларнинг ҳар икковлари хоксор инсонлар бўлган. Умуман, назаримда, чинакам шоирнинг табиатида хоксорлик, дарвишлик бўлади. Менимча, сиз бу шоирлардан ҳам, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби оқсоқол шоирлардан ҳам ниманидир ўргангансиз. Сиз уларнинг инсон ва шоир сифатидаги қандай фазилатларини ибратли деб биласиз? Ғайратий ва Миртемир каби хоксор шоир бўлиш адабиёт оламидаги юлдузни бенарвон урувчи кимсалар олдида хор-зор бўлишликни англамайдими? Умуман, бугунги шоирнинг маънавий кодекси ҳақида нима дея olasиз?*

— Дарҳақиқат Ғайратий, Миртемирлар ҳаётда хоксор, дарвеш табиатли одамлар эди. Лекин «чинакам шоир табиатида дарвешлик бўлади» деган фикрингиз, назаримда, баҳсли. Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Зулфия... булар ҳақиқий шоирлар. Лекин улар тўғрисида ҳеч ким дарвеш табиатли деб гапирган эмас. Менга қолса, ҳозирги замон шоирига дарвешликдан кўра ўқтамлик кўпроқ ярашади. Тўғрироғи, шундай ҳислат керак, зарур. Мамлакатимиз буюк, шоири кўп. Бу улкан муҳитда ажралиб кўриниш учун, демакки, халқни кўрсата билиш учун шоир дарвеш эмас, ўқтам, сўзи кескир, ўзи шижоатли бўлиши керак.

— *Сизнинг бутун ижодингиз ўтмишдаги «адабий илдизлар»га бориб тақалади. Сизнинг қарийб ҳар бир асарингиз асрлар қаърида ётган ана шу илдизлардан униб*

чиққан ниҳолга ўхшаш. Аммо сиз «Шарқий қирғоқлар» китобингиз билан жаҳон шеърятининг ғарбий қирғоқларидан янги адабий шакл ва оҳангларни ахтаргандек бўлдингиз. Бу жараён, шубҳасиз, муайян ички эҳтиёжлар талаби билан бўлган. Сиз бундан кейин ҳам миллий анъаналарни интернационал адабий тажрибалар билан бойитиш истагида эмасмисиз? Агар шундай бўлса, «Донишқишлоқ латифалари»да яна эски ва қадрдон адабий қирғоққа қайтганингизни қандай тушунса бўлади?

— Адабиётлар ўртасидаги алоқалар шундай катта кўлам ва суръат касб этган бизнинг кунларда шарқий ва ғарбий қирғоқлар ўртасида бир-бирига таъсир бўлмаслиги мумкин эмас. Бу ҳолат шоирнинг ихтиёридан ташқари содир бўлади. Лекин мен ҳеч қачон ғарбий қирғоқлардан адабий шакл ва оҳанглар ахтарган эмасман, ўзимни икки оёғи билан шарқий қирғоқда турган одам деб ҳисоблайман. Бундай оҳангларни шеърларимда ўзим сезмаганман, бошқа биров сезганини ҳам билмайман. Буни сиздан илк дафъа эшитиб турибман. Аслида менинг бу масалага қарашим бошқача.

Ҳар бир халқнинг миллий хусусиятлари санъатида, адабиётида айниқса ёрқин намоён бўлади. Миллатлар бир-биридан тили, урф-одати билангина эмас, фикрлаш хусусияти билан ҳам ажралиб туради. Шеърни нари кўйиб турганда, ҳатто оддий нутқда русча фикрлаб ўзбекча гапирган ёки аксинча, ўзбекча фикрлаб русча гапирган одамнинг нутқи ғайритабиий, сунъий бўлиб туради. Шеърни-ку бошқа тилга таржима қилиб бўлмайди, деган фикрни кўп мўътабар одамлар такрор-такрор айтганлар. Зероки у халқнинг ўзлиги, руҳияти, асрлар давомида шаклланган диди. Энди бошқа тилда фикрлаб бошқа тилда шеър ёзадиган шоирни тасаввур қилинг. Бундай ижод маҳсулини аросатда қолган маҳсул дебгина баҳолаш мумкин.

Ўша сиз айтган япон танкаси ҳам, испан верлибри ҳам манба эътибори билан ўша халқларнинг узоқ традицияларига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам муайян оҳанглар муайян халқларга марғуб ва манзур.

Интернационализм бошқалар шеърятидан оҳанг кўчириш эмас. Шеъринг ижоддаги интернационализм ўз миллий шеърятининг жаҳонга ва аксинча жаҳон шеърятининг ўз халқингга англата билиш, танита билиш, деб тушунаман. Ижодда умумжаҳон стандарти йўқ, умуман стандарт йўқ. Лекин жаҳоншумул даража, талаб бор. Шундай

талаб билан ижод қилишни, яшашни ва курашишни мен интернационализм деб тушунаман.

— Сиз ҳақсиз. Аммо мен тилга олган ҳодиса «Шарқий қирғоқлар» тўпламида эмас, балки «Тирик сайёралар»да озми-қўпми сезилади. Бу китобга кирган «Бонг уринг» сингари шеърларда ўзбек классик шеърляти, хусусан, сизнинг аввалги ижодингиз учун характерли бўлмаган оҳанглар борки, улар, менимча, Маяковский, Лорка, Неруда, Ҳикмат сингари шоирларни, истасак-истамасак, эслатади... Яна, «Донишқишлоқ латифалари»га қайтсак. Бу латифалар реал кишилар ҳаётидан, ҳатто реал қишлоқ ҳаётидан олинган. Матмуса — шу қишлоқнинг типик вакили. Унинг хатти-ҳаракатлари XX аср шароитида кулги уйғотади. Аммо унинг характерида кишини мафтун этувчи самимийлик, беғуборлик, соддалик каби фазилатлар ҳам бор. Афсуски, бундай фазилатлар хира тортиб бормоқда. Сиз ана шу жараёнга қарши Донишқишлоқ кишиларининг ажабтовур ҳислатларини тасвирламоқчи бўлдингизми? Ёхуд сизни бошқа бир истак ушбу қишлоқ сари етакладими?..

— «Донишқишлоқ латифалари»ни ўқиб ҳамма кулади. Ваҳоланки, мен уларни алам билан ёзганман. Ақлидрокка зид, тесқари ишларимиз эл бошига кулфат ва уқубатлар келтириб ётгани сир эмас-ку. Косаси тесқари қурилган чархпалаклар камми? Бир пардани тутганча қола берган, бир хил оҳангни қўймай чалаберган Матмусалар озми? Ўзимиз яратган қолипларни тандирдай кийиб олиб йўлни кўролмайд, осмонга қараганча кетаётган ҳолларимиз йўқми? Булар кулгили ишлармас, ачинарли, офатли ҳодисалар.

Бошқа жабҳаларни қўйиб, ўзим ишлаган, билган соҳани гапирай. Ўзбекистонда ўндан ортиқ нашриёт бор. Тахминан шунча китоб чиқарадиган босмаҳона бор. Нашриётлар босмаҳоналар билан бир йилга шартнома тузиб, белгиланган тартиб бўйича қўлёзма топширадилар ва тайёр китоб қабул қилиб оладилар. Китоб савдоси ташкилоти билан ҳам муносабат шундай.

Бир қараганда ҳамма нарса жуда оддий, оқилона, ишлар ҳар учала томоннинг манфаатдорлиги асосида келишувига кўра, амалга оширилади. Нашриётлар ҳам, босмаҳоналар ҳам, китоб савдоси ташкилотлари ҳам яхши, сифатли, халққа керакли китобларни етказиб беришдан манфаатдор. Биз бу ишлар устидан ҳоким қилиб Давлат комитети тузиб қўйганмиз. Айтишингиз мумкин. Министрлар Советида бу соҳа билан шуғулланадиган

бўлим бор-ку. Унта нашриёт, китоб савдоси бошқармаси ва босмахоналарнинг умумий назоратини шу бўлим амалга оширса бўлмайдами? Йўқ. Тартиб шундай. Бўлим министрдан ҳисоб сўраши керак. Министр ўринбосарлардан, ўринбосарлар ўз бўлим бошлиқларидан, бўлим бошлиқлари бўлим ходимларидан, бўлим ходимлари нашриёт, босмахона директорларидан, директорлар ўринбосарлардан ҳоказо ва ҳоказо.

Буйруқлар, кўрсатмалар, қарорлар ана шу илгаридан ўрнатилган катъий тартиб бўйича поғонама-поғона тушиб боради. Ниҳоят оғирлик ана шу ўн, йигирма қаватли устқурмани елкасида кўтариб турган босмахона ишчисига, нашриёт редакторига тушади.

Беш йил аввал Сурияда бўлганимда у ерда чиқадиган ойлик адабий журнал редакциясида бўлиб, журнални чиқарувчи коллектив... икки кишидан, муҳаррир ва секретарь машинисткадан иборат эканини билдим. Аввал бошда ишонмадим. Қайта-қайта сўрадим. Ахир бизларда бундай қалин журнални йигирма беш-ўттиз киши чиқаради. Марказий журналларда эса икки барабар кўпроқ — эллик олтмиш киши меҳнат қилади. Муҳаррирдан журналнинг имло хатосига жавоб берувчи корректор йўқми, деб сўрадим. У жавоб берди:

— Мен муаллифлардан асар қабул қилиб оламан. Ўқиб, машинисткага бераман. У машинкалаб босмахонага юборади. Хато кетиши мумкин эмас. Машинистка тез ва беҳато ёзади. Билгъакс ишлаши мумкин эмас.

Бу жавобни эшитиб кўнглимдан бир фикр ўтди. Оламда, ҳеч бир мамлакатда биздагидек кенг феъллик, бемалолгарчилик, хўжасизлик бўлмаса керак. Нашриётда бир китоб энг камида ўнта қўлдан ўтади, ўнта имзо чекилади, лекин барибир хато билан чиқади. «Кўйчибон кўп бўлса кўй харом ўлади», дегандек.

Бу ҳолатлар ҳозир биз учун одатий нормал ҳисобланса, эртаги кун кўзи билан қарасак биз ҳозир Донишқишлоқда яшайпмиз, демак мумкин.

— *«Донишқишлоқ латифалари» шундай енгил ва беозор юмор билан ёзилганки, китобхон унинг замирида ётган бундай жиддий ҳаётий муаммоларни ҳаёлига ҳам келтирмаслиги мумкин. Бу асарнинг ҳар бир ҳужайрасидан ўзбек фольклори асарларига хос бўлган кулги жанр-лаб туради. Умуман, кулги, ҳажв, сатира ўзбек адабиётининг кучли жиҳатларидан. Бунинг сабаби шундаки, ҳаёт ҳамшиша кулгибон ҳодисалар, кулгибон манзараларга тўла бўлган. Афсуски, бундай манзаралар бизнинг даври-*

мизда ҳам оз эмас. Шунинг учун ҳам юмор ва сатира милтиғи доим ўқланган бўлиши лозим...

— Шеърда шеър бор, ҳажвда ҳажв бор. Дарҳақиқат, тагида теран мағзи бўлмаган ҳажв кишига нари борса бир лаҳзалик кайфият беради. Гарчи кайфият беришнинг ўзи ҳам катта гап, лекин бу ҳали тўла маънодаги ижод эмас. Қомил ҳажв кулдириш баробарида бизни тарбиялайди, кўзимизни очади. Асарда асар бўлганидек, ўқувчида ҳам ўқувчи бор, томошабинда ҳам томошабин бор. Ҳамма ҳам кулгининг тагида нима борлигини дафъатан илғаб олмайди. Баъзиларга Чаплиннинг ҳаракатлари бачкана масхарабозлик бўлиб туюлиши мумкин. Масхарабозлик бу сўз бизнинг кунларга келиб салбий маъно касб этди. У енгил-елпи қилиқлар қилиш деб тушунилади. Аслида масхарабозлар ўз вақтида жамият иллатларини масхара қилганлар, подшоҳлар, вазирлар устидан кулганлар. Улар ўз даврининг қаҳрамонлари, фидойилари бўлганлар.

«Олтин девор» спектаклининг премьерасида бир амалдор одам ёнида ўтирганга энгашиб: «Бу масхарабозликку» деди. Ушанда мен ўтмиш замонларда бойлар, амалдорлар, эшону қозикалонлар масхарабозларни қанчалик ёмон кўрганларини тасаввур қилдим. «Олтин девор» ўн тўққиз йилдан бери кўйиляпти. Уша амалдор эса тўрт йил аввал қамокқа олинган. Уйдан неча килограммдир тилла чиқибди. Мана сизга «масхарабозлик».

— Сизнинг исмингиз кўпинча Абдулла Орипов исми билан қофиядош бўлиб юради. Ҳолбуки, ҳар иккингининг ижодий услубингиз ва эстетик қарашларингиз турлича. Сизда муסיқийлик, шеърый равонлик устиворлик қилса, А. Орипов тигдор сатрлар ва шеърларни ёқтиради. Масалан, сизнинг «Манфаат фалсафаси» деган шеърингиз бор. Ҳозирги кишилардаги манфаатпарастлик иллатини фош этувчи шеър. Аммо сиз ана шундай тигдор мавзунини ҳам аруз вазнида ва классик мухаммас шаклидан истифода этган ҳолда ёритасизки, бу ҳол сизнинг услубингиз, инсоний ва ижодий қиёфангиздан келиб чиқади. Сизни А. Орипов билан доимий ҳамроҳликда тилга олишларининг сабабини нимада деб ўйлайсиз? Ҳар иккалангиз икки хил адабий ҳодиса сифатида бир-бирингизни тўлдирганингиз ва бугунги воқеликни мукамал ифода эта олганингиз учунми? Сизнинг эстетик программангиз қандай?

— Ижод юракдаги меҳр ва эзгулик туйғусининг меваси. Салбий ҳодисаларга муносабатда пайдо бўладиган нафрат туйғуси ҳам ўша меҳр ва эзгулик ҳисси туфайли

дунёга келади. Ижод қилмоқ — одамлар юрагига яхшилик уруғини экмоқ деб тушунаман. Бу ухдани ҳар ким ўз услуги билан, ўз истеъдоди даражасида адо этади. Шоирлар бир-бирига ўхшамаслиги билан кадрлидир.

Ғалати бир ҳақиқатни айтай. Шоир ижодкор кўзи билан қараб ҳеч қачон бошқа шоирни дил-дилидан бус-бутун қабул қилолмайди. Ўқувчига айланибгина, ўқувчи кўзи билан қарабгина яйраши, тан бериши, қабул қилиши мумкин. Ижодкор сифатида эса «мен бошқача ёзган бўлардим» дейиши табиий. Бу асло рақобат туйғуси эмас, фақат ўша ўзига хослик натижаси. Лев Толстой Шекспирни қабул қилолмаган. Негаки бу икки буюк ижодкорнинг эстетик принциплари тамоман бир-бирига ўхшамайдди. Ва аксинча бир-бирига тамоман ўхшамайдиган ижодкорлар бир-бирларини юксак кадрлаганлар, иззат-икром қилганлар. Демакки бир-бировга ўқувчи кўзи билан, холис одам кўзи билан қараб олганлар.

Мен Абдулла Орипов шеърларини яхши кўраман. Унинг фикрлаш тарзидаги ўзига хослик менга ёқади. Сатрларида асабнинг торидек таранглик бор, куюнчаклик, дардноклик, ошкор курашчанлик бор. Энг муҳими ҳеч кимга ўхшамайдиган услуги бор.

— *Бугунги ўзбек шеърлятида Абдулла Орипов катта мавқега эга. Унинг ортидан, сизнинг ортингиздан яна бир неча истеъдодли шоирлар етишиб чиқдилар. Улар туйғули бугунги ўзбек шеърляти, менимча, яна бир поғона юқори кўтарилди. Абдулла Орипов сингари ёрқин истеъдод соҳиблари ва уларнинг энг яхши асарлари сизнинг бирор яширин фазилатларингиз ва ижодий имкониятларингизнинг юзага чиқишига туртки берганми?*

— Фикр-фикрга, туйғу-туйғуга қайроқ бўлади. Шоир юракдаги ҳислар шуурида пайдо бўлган ўйлар — бу унинг дунё оҳанглирига қулоқ тутиши, турли-туман кўринишдаги мулоқотлар меваси бўлади. Юқорида биз шарқий ва ғарбий қирғоқлар ўртасидаги ўзаро таъсир ҳақида баҳс қилдик. Бир замонда, бир юртда яшаб турган ижодкорларнинг ўзаро таъсири табиий ҳол. Мен ўзимга даврдош бўлган улкан адибларнигина ўқиб эмас, балки адабиётга эндигина кириб келаётган ёшларнинг асарларини кўздан кечириб ўзимни бойигандек ҳис қиламан. Қизиғи шундаки, менга мутлақо ёқмаган асарлар кўнглимда эътироз туйғусини уйғотиб кўлимга қалам тутқазган вақтлар бўлган.

— *«Ўйласам, мен оламнинг ярмин кезиб қўйибман...» Бу мисралардан сўнг сиз, чиндан ҳам, ер юзидаги бир*

қанча шаҳарлар ва юртларни тилга олгансиз. Бу яқин ва олис манзилларга сиз сайёҳ сифатида эмас, шоир сифатида боргансиз. Ҳар қандай сафар шоир учун янги ижод уфқларини очади. Сизнинг «Дониш қишлоқ латифалари»нгиздан Канада туркумидаги шеърларингизгача ана шундай ижодий сафарлар таъсирида ёзилган.

Ўзбек совет шеъриятида турли-туман саёҳатномалар оз эмас. Бир пайтлар улар ҳақиқатан ҳам шеъриятимизнинг тематик доирасини кенгайтирган бўлиши мумкин. Лекин кейинчалик бундай шеърий туркумлар сийқалаша бошлади.

Ижодий сафар, янги кишилар, юртлар, урф-одатлар, янги ҳаёт манзаралари билан учрашув сизга нималар берди? Сизнинг шеъриятингиз ана шундай сафарлардан кейин қандай бўёқлар билан бойиди?

— «Донишқишлоқ» саёҳат натижасида туғилган эмас. Бу туркум ўзимизнинг ҳаёт тўғрисида. Канада туркумига, «Истамбул фожиаси»га келсак, буларнинг ёзилишига сафар баҳона бўлган эса-да, асли сабаб яна ўша ҳаётимиз. Арслон ўргатувчи Ваннувер циркида ҳам бор, ўзимизнинг бош бошқармаларда ҳам. Сафарнинг яхши томони шуки, у ижод кишисининг тафаккур уфқини кенгайтиради, ўз халқ ҳаёти билан бошқа халқ турмушини қиёслаш имкониятини беради, янги мавзулар ҳада этади.

Шоир қаер тўғрисида, нима тўғрисида ёзмасин, у аввало ўзи тўғрисида, ўз халқи ва юрти тўғрисида ёзади. Кейинги шеърларимда она тилимиз тўғрисида ёзганларим Марокаш сафарида туғилди, десам кўплар ажабланиши мумкин. Муносабат ҳақиқатан ҳам узок. Лекин гап шундаки, Марокашдаги Араб тили марказини кўриб у ерлик олимлар араб тилини чуқур ўрганиш, уни янги атамалар билан бутун дунёда тарғиб қилиш борасида шундай ишлар қилишмоқдаки, очигини айтганда ўзбек тилшуносларидан хафа бўлиб кетасан киши. Бу марказда вақт-вақти билан барча араб мамлакатларидан тилшунос олимлар йиғилиб дунё тилларида янги пайдо бўлган атамаларни араб тилида қандай ифода қилиш устида, умуман турли тиллар билан араб тилининг ўзаро алоқалари хусусида илмий кенгаш ўтказадилар. Ижтимоий терминларга ҳам, илмий-техник терминларга ҳам эквивалент топадилар.

Бизнинг тилшунослик марказимиз нима билан шуғулланади, худонинг ўзи билади. Яқинда телевизорда бир инженернинг чиқишини кўрдим. Машҳур спектаклдаги Алишер Навоий сўзини такрорлагим келди: «Кўзим чиқ-

сун сени кўргунча бундоқ». Нуткда ўзбек сўзлари ё ўн процент, ё ўн беш процентни ташкил қилади. Гап техника ускуналари ҳақида бораётгани учун феъллар ва келишиқ кўшимчаларини ҳисобга олмасак колгани ё русча, ё байналмилал сўзлар йиғиндисидан иборат.

Тилга эътибор элга эътибор, деймиз-у ҳеч бирямиз тилимиз имкониятларидан тўлароқ фойдаланишни ўйламаймиз. Бу борада рус тилшуносларидан ҳам ўргансак бўлади. Ахир самолёт, паровоз, поезд, пароход сингари кўплаб сўзлар, тилшунослар киритган атамалар. Араблар самолётни тайёра (озарбайжонлар ҳам), поездни — китар, автомобилни — сайёра деб аташади.

Тўғри, рус тилида ҳам четдан ўзича, бетаржима қабул қилинган атамалар кўп. Лекин ўзбек тилида бундай сўзлар чет атамалар ҳисобига ҳам, русча атамалар ҳисобига ҳам жуда тезлик билан кўпайиб бормоқда.

Шуларни ўйлаб украин шоирига бағишланган шеърда:

«Она тилинг дардин сақлаб кўнгилда
Нола қилсанг, кўкка чиқар фарёдим,
Етмиш етти пуштим сўзлаган тилда
Сўзлармикин яна етти авлодим.»

деган сатрлар ёзилган эди.

— Мен ўтган йили Фарғона водийсида бўлганимда, одамлари ниҳоятда содда бўлган бир қишлоқни кўрса-тишди. Бу ё Анвар Обиджон туғилган қишлоқ, ё унга қўшни колхоз ерлари эди. Менга ҳатто «Донишқишлоқ» қаҳрамонлари шу ерда яшайди, деб ҳам айтишди. Бугунги суҳбатдан маълум бўлишича, бу маълумот кўпроқ ўша содда одамларнинг хоҳишидан туғилган кўринади.

Сиз ҳозир «Истанбул фожиаси»ни тилга олдингиз. Ҳақиқатан ҳам, бу асарда тасвирланган воқеани хоҳлаган мамлакатга кўчириш мумкин. Чунки, асар марказида Истамбул билан бевосита боғлиқ бўлган муаммо эмас, балки умуман ҳозирги даврнинг муҳим маънавий масалаларидан бири ётади...

— Ҳаётда пародокслар кўп. Аклга мувофиқ келмайдиган тескариликлар кўпинча бадий асарга мавзу бўладилар. Бир одам Ватандан олисда унинг меҳри ва соғинчи билан яшаса-ю, бошқа одам Ватанда яшаб туриб унга хиёнат қилса... киши тирик туриб ўзининг тириклигини одамларга айтолмас, чунки тириклигидан кўра барҳаётроқ яхши номи, иккинчи умри ўзига ва ҳаммага қимматли бўлса... Булар ва буларга ўхшаш муҳаббат билан боғлиқ, шуҳрат, шон орзуси билан боғлиқ паро-

докслар драматик дostonга асос бўлди. Менинг кема саёҳати билан Истамбулда икки кеча бўлганим, кема-мизнинг тўлкинда қолгани бир туртки бўлди-ю кўнгил-даги гаплар, ҳис-туйғулар драматик дoston шаклида ко-ғозга тушди.

Бир улуғ рассом ўз асарлари кўргазмасида кўпчи-ликка манзур бўлган бир асарининг қанча вақтда чи-зилгани ҳақидаги саволга шундай жавоб берган экан: «Бутун умримни ва уч кунимни сарф қилдим».

Дарҳақиқат бир асарга киши умр бўйи йиққан тажри-баси, руҳий бойлиги тўкилади. Истамбулда ўтган икки кунда қаҳрамонларимнинг бутун ҳаёти дафтардек varaқ-ланган бўлса, бу асарни ёзишга кетган уч ой муддатда умрим бўйи мени ўйлатган, беҳаловат қилган фикр ва туйғулар ўртага тушди.

Искандарнинг изтироби кўнглимга яқинлиги ота-она-сиз кечган ўксик болалигим туфайлигина эмас. Мен искандарларни ўз кўзим билан кўрганман, асарнинг ки-риш қисмида ёзилганидек, уларнинг кўзлари тубига чўк-кан дардни ҳис қилганман.

Шукрки, қайта қуриш замони халқаро муносабатлари-мизда ҳам, хусусан чет элдаги ватандошларга муносабат-да ҳам янгича фикрлаш даврини бошлади. Бу асар ёзил-ган вақтда ҳали бошқача фикр, яъни ватандан кетиб қолган ким бўлишидан, қандай сабаб билан кетганидан қатъи назар хоиндир деган фикр ҳоким эди. Асар дунё юзини осонлик билан кўргани йўқ. Афсуски, бундай қа-рашлар ҳали ҳам йўқолмаган. Бир замонлар урушда асир тушганларга ялписига шундай муносабатда бўлин-ган. Искандарнинг юртига қайтмаганлигига жуда кўп сабаблардан бири шу эди.

— *«Истамбул фожиа̀си»да олисдаги она юрт чироқла-ри билан бирга ҳақиқат фонусининг нури ҳам ўқтин-ўқтин чарақлаб қолади. Бу сўнги нур гарчанд ғира-шира бўлса-да, бугунги воқелигимизнинг айрим соҳала-рини ёритгандек бўлади. Искандар фикрига кўра, дунёда ҳақиқат йўқ, фақат манфаат деб аталган чўпон одамзод-ни пода қилиб ҳайдаб юради. Бу сўзларни гарчанд капи-тал дунёсининг моҳиятини англаган одам айтса-да, у биз учун ҳам бегона хулоса эмас. Шунинг учун ҳам Жалол: «Худпарастилик, номардликнинг ҳар дақиқаси ҳақиқат-нинг юрагига отилган ўқдир» дейди. Афсуски, ўтган йил-лар оралиғида бундай дақиқалар оз бўлмаган экан.*

Лекин адабиётимиз, айниқса шеърятимизнинг аксар намуналарини ўқиб, олам — гулистон деган хулосага ке-

лиш қийин эмас. Адабиётимиз ҳали ҳаётдан, ҳаёт ҳақиқатидан узоқда. Сохта патетика ҳали ҳам сўнмаган. Сизнингча, ҳаёт ҳақиқатининг, ошкораликнинг бадиий асар ҳужайраларига тўла сингишига унда ҳаётнинг аллақандай тараққиёт нуқтаси ва истиқболдаги ҳолати эмас, балки бугунги жонли аҳволи акс этишига нималар ҳалақит бермоқда?

— Олтмишинчи йилларнинг бошида бўлган бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Кеч куз эди. Қор аралаш ёмғир бошланган. Пахта планининг бажарилиши гумон бўлиб қолган эди. Барча ёзувчилар халқни сафарбар қилиш вазифаси билан далага отланган. Эндигина Ёзувчилар союзига аъзо бўлган мен ҳам Суннатулла Анорбоев бошлиқ делегациянинг аъзоси бўлдим. Биз колхоз идорасига келганимизда раис бизни совуққина кутиб олиб, кечки йиғинга — бригадирларнинг ҳисоботига таклиф қилди. Кечқурун узоқ яқиндан лой кечиб бригадирлар келишди. Йиғиннинг бошидан раис уларни бўралаб сўка бошлади. Бирма-бир турғизиб айбдорни суд қилгандек сўроққа тутди, дўк ва дағдағалар қилди, охири, «мана сенларга мен тушунтиролмасам ёзувчилар тушунтирсин», деб делегациямиз бошлиғига сўз берди. С. Анорбоевнинг нима дегани ҳозир эсимда йўқ, лекин раиснинг ноҳақ таҳқирига кўниб чидаб ўтирган бригадирлар ҳануз кўз олдимдан кетмайди. Ерда пахта бўлмаса улар шўрлик нима қилсин? Қор аралаш ёмғир ёғиб турганда ким далага чиқади-ю, бу сифатини йўқотган ҳўл пахтанинг кимга қанчалик фойдаси бор?

Уша кундан мен хулоса қилиб чиқарган ҳақиқат бундай эди: Аввало бундай шароитда далага чиқиб бўлмаслигини раис ҳам, бир четда индамай блокнот тўлдириб ўтирган райком вакили ҳам, юқоридаги ўртоқлар ҳам билишади. Қор остида қолган «оқ олтин»нинг колхозга моддий зарардан бошқа нарса эмаслиги ҳам уларга маълум. Лекин планни тўлдириш керак, рапорт бериш керак. Энг юқоридан талаб шу. Қарши турган одам ўз жонига завол бўлади. Обком райкомни сиқикқа олади, райком раисни, раис бригадирни... Пастдан юқорига қараб поғонама-поғона: «биз ишляпмиз, ҳамма имкониятни ишга соляпмиз, ҳаммани сафарбар қияпмиз, ухламаяпмиз, тинчимаяпмиз» деган жон асровчи маълумотлар кетади. Студентлар ёмғирда уч кунлаб баракларда ётади. Ҳеч кимга бирор соатга бирор ёққа силжишга рухсат йўқ. Ҳамма билсин, биз бор чораларни қияпмиз ва ҳоказо.

Ҳеч ким: «Биз кимни алдаяпмиз?» деб сўрамайди. Ана

шу ҳол узоқ вақт барқарор бўлди. Ҳозир ҳам инерция билан давом этмоқда.

Бунинг сабаблари кўп. Аввало колхоз билан давлат ўртасида олди-сотди иши ҳар икки томоннинг тенг манфатлари асосига қурилмаган. Номин олди-сотди бўлса ҳам, аслида продразверстка замонига каби пахта ундириб олинади. Қолаверса «оқ олтиннинг» нархи пўчок баҳосида. Дала қаҳрамони бўлган пахтакорнинг бир кунлик иш ҳақиға Тошкент бозорида икки дона олма беради.

Бу гапларни баралла айтиш керак бўлган вақт келди.

Айтиш керак бўлган гаплар жуда кўп. Лекин ҳамон кўнглимизда андиша, юрагимизда ҳадик бор.

Бир шоир дўстим — жуда кўп мадҳиялар ёзган шоир — яқинда кулоғимга шундай деди: Биласанми, дўстим, замон нозик, айтадиган гапингни эҳтиёт бўлиб гапир. Демократия ва ошкоралик ҳам қопқонга ўхшаган нарса, — у кўрсаткич бармоқ билан юқорини кўрсатди — улар баъзи лақмаларни гапиртириб олиб, шартта қопқонга туширади. Кейин «цап-царап» ейди қўяди.

У «цап-царап» деган сўзни шундай лаззат билан айтдики, беихтиёр лабини ялаб қўйди.

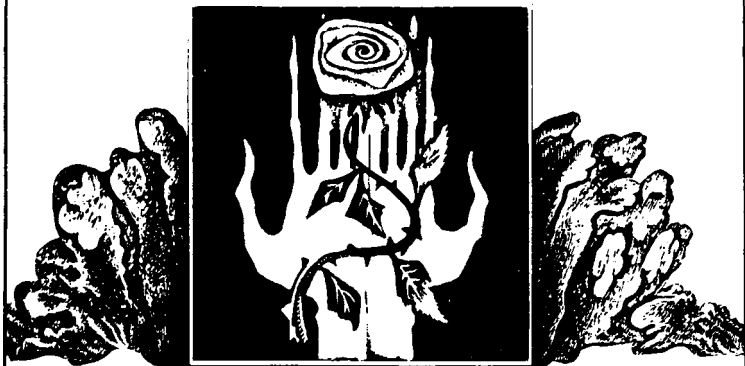
Шундан кейин ҳам қўркмай кўринг.

Келинг, эс борида этакни ёпиб суҳбатни тўхтатайлик, яна ким билади, дейсиз.

1988

Кулуус кил демасман,
Юрт туврозин үи,
Ула кумар эмас, фидолар керак.
Уини сеиу мейдек мочларин күй,
Булак эла эиун дахолар керак

Қаддигини балаид түт,
Бүла сертазим.
Чүчки бүлаимасан?, мажком 1500 түи.
Тиланоя дүгиди сеиа, азизим,
Сеи хам гал келанде нишайоя бүи.

ЁЛҚИНЛАР

МАСЪУЛИЯТ ТУЙҒУСИ	183
ИРМОҚЛАР	185
ТАЛАНТ ТАРБИЯСИ	187
ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ	206
ДУНЕГА ТИНЧЛИК, АДАБИЁТГА ЖАНГ КЕРАК	210
ШЕЪРИЯТ ИЗЛАНИШДА ЯШАЙДИ	214

МАСЪУЛИЯТ ТУЙҒУСИ

Ёшлик — шавк ва муҳаббат демак, ёшлик — илҳом ва гупурган юрак, ёшлик — ғурур, ҳаётсеварлик, чакнок кўз, ёруғ хаёллар ошиноси.

Қадами — заминни титратган қудрат — ёшлик, қано-ти самоватни забт этган — ёшлик!

Ёшлик — шеърият, гўзаллик, дунёнинг қувончи!

Ёшликсиз олам — баҳорсиз табиат, қуёшсиз осмон, юлдузсиз кеча. Ёшлик мана шундай. Кимлар уни куйла-маган, кимлар уни қўмсамаган. Пушкиндек даҳолар унга суянганлар, Тагордек донишмандлар ундан мадад сўра-ганлар.

Менинг тенгдош ва замондош ижодкор дўстим!

Биз Ватаннинг тенгҳақ фарзандлари ва эгаларимиз. Унинг зафару қувончлари бизнинг ҳам зафару қувончи-миздир, унинг мушкуллари бизнинг ҳам мушкулимиздир. Шу юрт севинчлари бизнинг ҳам кўзимизда, қайғулари бизнинг ҳам кипригимизда.

Юртимиз бошига қора кунлар келганда сен билан биз бола эдик. Биз алифбо китоби ёнида информбюро ха-барларини ўқиб савод чиқарганмиз, оталаримиздан кел-ган учбурчак мактубларни таталаб хат таниганмиз. Биз-нинг мактабда тутган ҳуснихат дафтарларимизда кўз ёш-ларимизнинг шўри қолган...

Биз — ёшлармиз, лекин ўзимиз ота бўлган ёшлармиз. Биз фаровон шу кунларнинг кадрига ета олгувчи, янада ёрқин эртанги кун учун кураша олгувчилармиз.

Тақдир ўтмиш ва келажак аталган икки буюк чексиз-лик орасидан сен билан бизга шундай замон ҳадя этибди-ки, бунда биз асрларнинг қадамини кўрибмиз. Қисмат бизга борлиқ аталган буюк чексизлик орасидан шундай макон ҳадя этибдики, бунда биз минг йилларнинг рўёбга чиққан орзусига ҳамнафас бўлибмиз.

Тенгдошим, ижодкор дўстим. Биз мана шундай замон ва мана шундай маконнинг куйчилари бўлиб дунёга келибмиз, инсониятнинг эрки ва саодатини, осойиш ва ҳамкорлигини, дўстлик ва биродарлик, меҳр ва шафқат туйғуларини тараннум этиш бизга насиб бўлибди. Бизга Хайём ва Навоий, Данте ва Гётелар орзу қилган даврон насиб бўлибди.

Биз ёшмизми? Ҳа! Бизнинг эллик этагини тутган устоз акаларимиз, етмиш етагида бўлган муаллим оталаримиз бор. Умидимиз ёзган шеърларимизда эмас, ёзадиган дostonларимизда.

Биз ёшмизми! Йўқ! Бизнинг изимиздан тулпор қамчилаб келаётган йигирмадан югуриб, ўттизга етиб келаётган навқирон бир тўп укаларимиз бор. Қай биримизнинг беш-ўнта, қай биримизнинг ўн-ўн бешта китобчаларимиз бор. Тенгдош дўстларимиз романлар ёзиб элга манзур қилиб кўйди. Лекин биз акаларимиз наздида ука, оталаримиз кўзида болалармиз.

Биз мана шундай ёшдамиз, азиз тенгдошим, ижодкор дўстим!

Бизнинг ёшлигимиз нисбийдир. Зеро санъатда умуман ёшлик нисбий тушунчадир. Санъатнинг, адабиётнинг, шеърятнинг катта кичикка талаби битта. Қалбларни забт этиш! Забт этилган қалбларга эса эзгулик уруғини сочиш! Бизга мукофот ўша уруғларнинг мингдан бири берган ҳосилни кўриш холос.

Биз Буюк Биродарлик Ватанининг болаларимиз. Биз дунёга шуҳрати кетган Ўзбекистон деб аталган ўлка фарзандларимиз. Бу юрт ўтмиш зулмати ичида чақнаган ёруғ юлдузлари билан ҳам фахр этса, бугунги илми ва маданияти билан, янги замон Берунийлари ва Улуғбеклари билан ҳам ғурур қилса ҳуқуқли юрт. Бу ўлка беҳисоб неъматлари, оқ олтин тоғлари билан кўкрак керса арзидиган ўлка. Бу тимсоли Тиёншон бўлган, Сир ва Аму кўлларини оламга узатиб дўстлик майи тўла косадек Орол денгизини тутиб турган ўлка. Сен билан биз мана шундай ўлканинг фарзандларимиз. Мана шундай танти юрт ўғлонларимиз. Биз унга фақат ижодимиз билан эмас, инсонлигимиз, гражданлигимиз билан ҳам лойиқ бўлмоғимиз керак. Халқимиз биздан мана шуни кутади.

Дўстим! Ҳаёт мушкулсиз бўлмайди. Сен билан бизнинг олдимизда қийинчиликлар ҳам йўқ эмас. Буларнинг энг оғири ижод захматлари, албатта. Биз ижод қилаётган замоннинг шитоби бениҳоя тез. Унинг этагидан тутиб югуришга баъзан ёш бақувват оёқларимиз ҳам чидамай

колади. Халқимиз билимдон ва диди нозик. У бир томондан Байрон ва Хайнеларни ёд билади, иккинчи томондан Хофиз ва Бедилларни таҳлил қила олади. Унга шеър уфазал маъқул қилмоқ гоъят мушқул иш.

Яна бир қийинчилик — ҳали кўнглимизда табиий эҳтироснинг юксаклиги билан бадий маҳоратнинг етишмаслиги ўртасидаги қарама-қаршиликдан келиб чиқадиган қусурлар бор. Бу кам мутолаа қилишимиз, ўз ишимизга «ҳаваскорона» муносабатдан қутулмаганимиз, ўз ҳунари-мизнинг эгаси, заргари бўла олмаганимиз натижасидир. Бунда ўзаро дўстона танқиднинг камлиги, жиндек ҳайба-рақаллачиликнинг ҳам хизмати йўқ эмас.

Биз асарларимизни элга тақдим қилишдан аввал касбдош дўстларимизга манзур қилмоғимиз керак. Дўстим! Сен билан бизга, тўғарақларда тортишиб катта бўлган дўстларга бир-биримизнинг асаримизни фақат матбуотда ўқиш, сўнг асар ёқмаса ҳам одоб юзасидан табриқлаб кўйиш ярашмайди, деб ўйлайман. Сен нима дейсан?

Албатта, менинг кўнглимдаги гаплар сенинг ҳам кўнглингда бор. Кел, тенгдош дўстим, қўлни қўлга берайлик, ёшлар даврасида кенг ижодий муҳит яратиш сен билан менинг ишим. Сен ким бўлсанг ҳам рассомми, шоирми, киночими, мен ким бўлсам ҳам — ҳайкалтарошми, хонандами, бастакорми биз ижодкор юракли ёшлармиз.

Биз бир-биримиздан айру нафас олишимиз ва ҳаммамиз биргаликда халқимиздан айру нафас олишимиз мумкин эмас. Бутун ёшлик ғайратимиз, иқтидоримиз юрти-мизники, халқимизники бўлсин!

1974

ИРМОҚЛАР

Олатов тизмасининг юксак чўққилари орасида ер сатҳидан уч минг метрга яқин юксакликда Сункўл деб аталган каттакон бир кўл бор. Бу кўлнинг тиниқлигига, феруза рангига қараб кишининг кўзи тўймайди. Мана шу кўл атрофида юриб, уни доимо тўлдириб турувчи ирмоқларнинг турли-туманлигидан ҳайратланган эдим. Бир хил ирмоқлар юксак чўққилардан шовқин-сурон билан отилиб тушади, қояларнинг устидан сакраб, тошу шағалларни тўзитиб кўлга интилади. Бошқа бир хиллари узок йўллар босиб келади, катта-катта тошларни айланиб ўтиб, баъзан қояларнинг остидан йўл топиб, гоҳ тўлиб, гоҳ милдираб оҳисталик билан кўлга қўшилади. Яна бошқа бир хил ирмоқлар тоғнинг остки қатламларида туғилиб, уларнинг

кўлга кўшилиши нигоҳлардан узоқда бўлади. Бу хил ирмоқларнинг йўлини кузатиш ҳам, ўрганиш ҳам мушкул.

Мен ана шу кўлга қараб, унинг турли-туман ирмоқларини кўриб дафъатан хаёлим шеърятга кўчди. Шеърят ҳам ана шу Сункўлга ўхшайди. У ҳам адабиёт деб аталган тизманинг нақ кўкси устида макон тутади. Унинг ҳам мана шундай тиниклиги ва ложувардлиги бор ва ниҳоят, мана шундай турли-туман, бир-бирига ўхшамайдиган ирмоқлари бор.

Кўлимда «Ёш гвардия» нашриётида тайёрланаётган, ҳар йили чиқариб туришга мўлжалланган «Ёшлик» альманахининг қўлёзмаси. Бунда республикамизнинг турли шаҳар ва қишлоқларида яшаб турган, турли касбдаги, таланти ҳам турли даражадаги ёш шоирлар жамланган. Шуларнинг асарларини ўқиб кўнглимда туғилган фикрларни қисқача баён қилмоқчиман.

Энг аввало, шунга айтиш керакки, ҳозирги ёшларнинг шеърларида поэзиямизнинг энг илғор анъаналари давом этмоқда. Бу — юксак гражданлик туйғуси, социалистик ватанга муҳаббат, энг пок инсоний хислат тараннумидир.

Шоирлик бошқалар тасаввур қилмагани тасаввур қилиш, бошқалар ўйламагани ўйлаш демак. Ер билан бирга бўлишни орзу қилган, қуйлаган одамлар кўп, лекин ҳеч кимнинг хаёлига «Иккимиз икки сатр шеър бўлиб қолсак» деган фикр келмаган. Буни Эргаш Ёндош айтибди. Бу — шоирлик.

Фарғоналик шоир Ўрмон Омонов бир неча йиллардан буён матбуотда ўзига хос шеърлар билан кўриниб келмоқда. Унинг шеърларида кўпроқ фаровон турмушдан ва шу бахтиёр кунлар учун жонни фидо қилганлар олдида қарздорлик туйғуси ифода қилинади. Мана ёш шоирнинг нон ҳақидаги шеърдан сатрлар:

Боболар тортишган унинг кўп доғин,
Энг буюк неъматга нонни йўяди.
Йўлдан топса ўпиб зарра увоғин,
Чумоли инига элтиб қўяди.
Чавандоз отланса белбоғ катида,
Толикмас сайёҳлар сайр этса жаҳон.
Гўдақ ёлғиз қолса, ёстик остида,
Ҳамиша ёр бўлган она ёпган нон...

Мен Амиркул Пўлканов, Нурхон Раимова, Садриддин Салимов, Исмоил Тўхтамишев каби умидли қалам эгаларининг шеърларини матбуотдан кузатиб бораман. Улар

шеъриятнинг захматли сўқмоқларидан ўтиб қўркмай да-
дил қадамлар билан келаётган қобилиятли ёшлар.

Ёш шоир дўстларимга бир-икки тилакларим ҳам бор.
Булар:

— Кўпгина ёш шоирларимиз мавзу ранг-баранглиги
ҳақида камроқ ўйлайдилар. Тасаввур уфқини ёшликдан
кенгайтириб бориш керак. Ўзи яшаб турган тор доирани-
гина кўриш ва ёзиш бугунги шоирнинг иши эмас. Кўп
кўриш, кўп юриш, кўп ўқиш ва сўнг ёзиш ҳаммамизнинг
шиоримиз бўлиши керак. Шоирнинг яшаш тарзи шунга
қурилгани яхши.

— Шаклбозлик яхши эмас, лекин шаклнинг ранг-ба-
ранглиги хусн. Ўн бир бўғин, тўққиз бўғинли шеърлар
оҳанги шу қадар қулоққа ўрнашиб қолганки, бу ўлчовда
ёзилган шеърларнинг кўплари бир-бирлари билан хаёлда
коришиб кетадилар.

Шоир янги фикрга мос янги шакл ва ўлчовлар ҳам
топмоғи лозим.

— Шеър ўқиб шеър ёзиш касалидан қанча эрта қу-
тулсак, шунча яхши. Ёш шоир баъзан ўзи сезмаган ҳолда
бошқа бир шоирнинг оҳангини, бошқа бир шеър руҳини
такрорлаб қўйиши мумкин. Буни зийрак шеърхон албатта
сезади.

— Ёш шоирлар жойларда мунтазам учрашиб туради-
ган давраларга эга бўлса, бу давралардаги суҳбатлар
жиддий баҳслар руҳида ўтса соз бўларди. Шоир шеърини
дастлаб ўзига, сўнг атрофдаги дўстларига маъқул қилса-
гина бу шеър кенг китобхонларга манзур бўлади.

Ёш шоир дўстларимга тинчимас хаёл, илҳом завқлари,
ижод машаққатлари ва бу машаққатлар сўнгидаги қу-
вончларни тилайман.

1976

ТАЛАНТ ТАРБИЯСИ

(Мунаққид Умарали Норматов билан суҳбат)

— Ҳаммага аёнки, бадиий талант туғма бўлади, агар
одамда бадиий ижодкорлик хислатлари бўлмаса, уни тар-
бия, ўқитиш йўли билан ҳосил этиш асло мумкин эмас.
Бироқ шу туғма талантли кишидаги истеъдод қирра-
ларининг очилишида теварак-атрофдагиларнинг, муҳит,
шароитнинг роли жуда катта. Адабий талант тарбияси

билан боғлиқ муаммоларнинг барчаси узил-кесил ҳал этилган деб бўлмайди. Айтайлик, боладаги ашулачилик қобилиятини аниқлаш нисбатан осон, унинг овози бор ёки йўқлигини ҳамма ажрата олади. Телевизорда ўтказилган «Куйланг, ёш хонандалар!» конкурсида ёшларнинг ижрочилик қобилиятини баҳолаш тингловчилар оммаси ихтиёрига ҳавола этилди ва табиийки, кўпчилик баҳо беришда янглишмади. Сўз санъатига лаёқатлими? Унга оммавий тарзда объектив баҳо бериш хийла мушукул. Мактаблардаги адабиёт ўқитувчилари орасида ҳам истеъдодга тўғри баҳо бера оладиганлар сийрак учрайди. Хўш, амалда бу иш билан ким шуғулланыпти?

Менимча, шу мураккаблик туфайли баъзан бу борада чинакам истеъдодлар очилмай қолиб кетади, баъзан эса, бошда тўғри раҳнамо бўлмаслиги туфайли киши узоқ вақт ўз йўлини тополмай довдираб юради, ачинарли жойи шундаки, айримлар шунчаки бир ҳавас билан адашиб адабиёт даргоҳига кириб қолади-ю, бир умр унда «ўртача» ёки «ёш ижодкор» бўлиб қолаверади. Бу ҳол адабиётнинг сифати соҳасига ҳам салбий таъсир кўрсатади, ўртамиёна асарларнинг кўплаб пайдо бўлишига замин ҳозирлайди...

— Фузулийда шундай бир мисра бор: «Навбахор ўлгач тикандин барги гул изҳор ўлур» .

Ёшлик завқи-шавқи билан кўлига соз ушламаган, қалам тутмаган инсон кам топилади. .

Лекин ҳамма гап ўша соз ёки қалам тутгувчининг иктидорию лаёқатида.

Эсимда бор, эски маҳалламизда каттакон бир туп тут бўлар эди. Биздан бир икки ёш каттароқ Ғанивой деган бола ҳар куни эрталаб ўша тут устига чиқиб ашула айтарди. Аслида унинг айтадигани ашула ҳам эмас, ғайри табиий бир қийқирик, томоғига дон тикилган хўрознинг кичқириғига ўхшаган бир нарса эди. Овози янги раста бўлган бу ўспириннинг «нола»си кўпчиликнинг гашига тегса ҳам, қизиғи, ҳеч ким; «Хе, бас кил, ўчир овозингни», — демас эди, Аксинча, ўтган-кетган, «Яшанг, ҳофиз! Жуфт бўлсин!» — деб қўйишарди. Унга сари ҳалиги бола ашулани баландроқ пардаларга кўтарар, овози бамисоли ойнада тирноқ юргандек ғийқиллаб жонга тегар эди.

Ғанивойга ҳамма эҳтиром билан «Дўст!» дейишига бир сабаб бор эди. Уша сабаб бўлмаса-ку, маҳалламиздаги чапани йигитлар унинг овозини ўчириб қўйишар эди. Сабаб шуки, Ғанивой маҳалламиздаги эътиборли бир одамнинг ўғли эди. Бунинг устига у чиқиб ашула айтади-

ган тут жудá баланд, ундан бутун маҳалла кўринар эди. Ғанивой кимнинг ҳовлисида нима гап бўляпти, ҳаммасини кўриб турар, ҳамманинг сиридан воқиф эди. «Дўст, яшанг!» демай кўринг-чи, бирор сирингизни ашуласига кўшиб айтиб юборса, қип-қизил шармандалик. Яна бунинг устига Ғанивой ҳар гал ашула айтгани тутга чиққанда кўйинини кесак билан тўлдириб чиқар эди. Қурғур ўзи ҳам ёмон мерган эди-да. Не-не шляпаларни учирмаган, не-не саллаларни чуватмаган.

Хуллас, ана шу юқорида зикр этилган сабабларга кўра Ғанивойга ҳамма «балли» деган, ҳатто «энди ҳали ёш-да, тағинам овози очилмаган, худо хоҳласа, Шаляпин ўзимизнинг маҳалладан чиқади», деб ҳам айтишган. Лекин ундан Шаляпин тугул ўзимизнинг баъзи хофизлар катори ҳам ашулачи чиқмади.

Нима демоқчиман? Айтмоқчиманки, ашулачининг ҳам, шоирнинг ҳам, умуман, санъаткорнинг катта-кичиги, ёш қариси бўлмайди. Ёш талант улғайиб катта талант бўлади, ёш қофиябоз улғайиб катта қофиябоз бўлади. Ҳамма гап уларни ёшлигида фарқлай олиш, талантни тарбиялаш, қофиябозга «Кўй, акаси, одамларнинг ғашига тег-япсан», деб айта олишдадир. Бу гапни айта оладиган одамнинг уйида чўчийдиган сири, бошида омонат шляпаси бўлмаслиги керак. Бундай одам — танқидчи.

— Сиз-ку болалик хотираларингизни эслаяпсиз. Яқинда олдимга республикамизнинг олис бир районидан қалин папка қўлтиқлаган йигит келиб, асари ҳақида маслаҳат беришимни илтимос қилди. Бу ўртоқ каттагина ҳаётий тажрибага эга, олий ўқув юртини тугатган, ўрта мактабда жамиятшуносликдан дарс берган, армия хизматини ўтаб қайтган, кўп асар ўқиган, суҳбатдан маълум бўлишича, адабиётга ҳавас қўйиб кўпдан бери қалам тебратади. Бадиий ижод билан астойдил шуғулланиш ниятида у мактабдаги ишни ҳам ташлабди, мана энди кеча-ю кундуз тинмай ёзар экан, ҳозирга қадар бир неча романни тахт қилиб қўйибди. Кўлёмаларини адабиётдан хабардор жўраларига кўрсатган, барчаси унга, қўнғил учун бўлса керак, далда беришаверган. Лекин унинг кўп йиллик заҳматлари рўёбга чиққани йўқ, машқларидан бирор сатри ҳам дунё юзини кўрган эмас. Унинг етти қиссадан иборат «романи» билан танишиб чиқдим. Йигитнинг шунчаки кўрган-кечирганларидан иборат бу нарса бадииятдан ниҳоятда йироқ эди. Мен унга ётиғи билан бор гапни айтдим, «асар»нинг икки-уч саҳифасини ўқиб унинг нуқсонларини тушунтирган бўлдим. Катта умид

билан келган йигитни ўқситиб қўймадиммикан, деган ҳижолатда эдим, аксинча у қувонч тўла кўзлари билан менга юракдан «рахмат» деди. Ҳозиргача ҳеч ким ҳақиқатни дангал айтмаганидан афсусланди. Қишлоғига борибоқ ишга қайтишга, бўш вақтлари кичик жанрларда машқ қилиб кўришга ваъда қилди. Орадан бир ой ўтиб ҳикоя юборибди. Буниси анча дуруст, лекин ҳозирча матбуотда тавсия этиш учун эрта. Мен шу ҳақда ёзиб юборган эдим яна жавоб келди, қизиғи шундаки, бу сафар у асар юбормапти, ҳикоя устида ишлаётганлигини айтибди, энг муҳими: «Аввал менга асар ёзиш жуда осон туюлар эди, ижоднинг бу қадар мушкул эканлигини энди билиман»,— дебди.

— Яхшиямки, кечикиброқ бўлса ҳам ҳақ гап айтилибди, айтилмаганда, эҳтимол, бу аянчли саргузашт умр бўйи давом этармиди... Улуғлардан кимдир айтган экан: «Талантли одамларни суяш керак, талантсиз бунга муҳтож эмас, у ўзига йўлни топиб олади». Қарангки, туғма таланти йўқлар ҳам ёрдамга муҳтож экан. Ҳақ сўз ёрдамига. Ҳа, адабий талант тарбияси билан боғлиқ муаммоларнинг барчаси узил-кесил ҳал этилган, деб бўлмайди. Мен бу ҳақда республика ёзувчиларининг сўнгги съездида ҳам гапирган эдим. Такрор бўлса ҳам айтаман. Музикага-ку болани мурғак ёшидан ўргатадилар, саккиз яшарини ҳам кечикибди, дейдилар. Нега энди шоир тарбиясини у газетага шеър олиб борганда бошлаш керак? Навоийнинг, Пушкин ва Лермонтовларнинг болалигини эсланг. Улар мурғак ёшдан адабий муҳит ичнда бўлганлар. Қайси улуғ шоир ҳаёт йўлига назар солманг, жуда ёшлигидан шеър ёзган, жуда ёшлигидан катта шоирларнинг назарига тушган.

Тарихни варақлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Устоз Ғайратий озгина муддат раҳбарлик қилган «ёш қаламкаш»лар тўғарагидан Хайриддин, Юсуф, Тўлқин, Анвар Эшонов, Анвар Исроилов, Сайёр, қолаверса мен каби бир қатор шоир ва ёзувчилар етишиб чикди. Биз тўғаракка борганимизда олтинчи-еттинчи синф ўқувчилари эдик. Билимдон устоз йўл йўриқлари билан ўша вақтларда қилган машқларимиз маҳорат йўлидаги илк қадамлар бўлди.

Боланинг биринчи қадамини назорат қилиш керак. Оёқни қийшиқ босишга ўргангандан кейин уни тўғрилаш қийин бўлади.

Ҳозир мактаблар, пионер саройлари қошида юзлаб, минглаб адабий тўғараклар бор. Уларнинг қайси бирига атоқли шоир раҳнамолик қиляпти? Мен собиқ тўғаракдош дўстим Юсуф Шомансурдан хурсандман. У устози-

миз йўлини давом эттириб пионерлар уйидаги адабий тўгаракка раҳбарлик қилмоқда.

— Баҳсимиз талант тарбияси устида кетаётган экан, бир оз чекиниш қилиб, талант табиати, бадиий талантнинг энг сеҳрли нуқтаси саналмиш илҳом онлари хусусида Сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим. Бир қатор ёзувчи — ижодкорлар билан суҳбатлашганда шунга иқрор бўлдимки, адибларнинг аксарияти бадиий ижодда ихтиёрсиз ҳолатларнинг, интуициянинг ролини алоҳида бўрттириб кўрсатадилар; бадиий ижод сирли, сеҳрли жараён, буни ҳеч ким инкор этолмайди; лекин мен бадиий ижод бошдан оёқ стихияли эканига унчалик ишонмайман, беихтиёр туғиладиган илҳомнинг, интуициянинг бениҳоя катта мавқеини инкор этмаган ҳолда, айтиш керакки, у айни пайтда онгли жараён. Шунга кўра ёзувчи — шоир учун бадиий ижоднинг қонуниятларини, маҳорат сирларини, ўзгалар тажрибасини пухта билиш фақат фойда келтиради. Ўтмишдаги ва ҳозирги кундаги улкан ижодкорларнинг тажрибаси буни тўла тасдиқлайди.

— Мен илҳом деб аталган ҳолатнинг табиати ҳақида кўп ўйлаганман. Бу ғайри оддий ноёб ҳолат. Шоир илҳом дақиқаларидагина ҳақиқий шоир бўлади. Бошқа вақтда у ўзгаларга ўхшаб фикр қилувчи оддий одам. Шоир илҳом онларида битган сатрларига кейин ўзи хайрон бўлиши мумкин.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек
Интизор кўзларда ҳалка-ҳалка ёш
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, куёш.

Бу сатрларни битган вақтда Ғафур Ғулумнинг вужуди кафтдаги симобдек қалқиб турганини тасаввур қилса бўлади. Бунақа шеърларни шунчаки ўлтириб, мана энди шеър ёзаман, деб ёзиб бўлмайди. Ҳар қанча материалист бўлсам ҳам, илҳом ҳолатининг сеҳрли эканига ишонгим келади. Лекин бу ҳолат осмонга бокиб кутиб ўлтириш билан келмайди. «Фауст»да айтилганидек:

Шеърый кайфиятни тек кутган шоир
Умр сўнгигача кутиши мумкин.

Илҳом узлуксиз изланиш, ўқиш, ўрганиш, меҳнат қилиш натижасидир. Шу маънода у онгли жараён. Талантнинг тўксон тўккиз қисми меҳнат, деган сўзни мен шундай тушунаман. Илҳом туйғуларининг шоир қалбидан тошиши, шоир хаёлида туғилган шеърый ниятнинг етили-

ши ва вужудни ларзага солишидир. Фикр ва туйғулар эса изланишдан дунёга келади.

Илҳомсиз ҳам асар ёзиш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда оғир меҳнат — ёзиш ҳам, ўқиш ҳам. Илҳомсиз ёзилган асар севгисиз олинган бўсадай совук бўлади.

— *Мен шундай ёзувчиларни биламанки, улар чиндан ҳам ноёб истеъдод эгаси, афсуски уларда профессионал билим, донишмандлик етишмайди. Агар ўша ноёб истеъдодга юксак профессионал билимдонлик қўшилса борми, у яратган асар қанақа юксакликка кўтарилиши мумкин эди!*

— Ёзувчи бўлиш учун жуда кўп, бекиёс кўп хислатлар бир шахсда мужассам бўлмоғи керак. Истеъдод, билим, меҳнатсеварлик, замон ва макон туйғуси, закийлик, ботирлик, қатъият, руҳан ва жисман поклик, адолат туйғуси, курашчанлик, фидойилик, ҳайратланиш ва ёна билиш қобилияти ва ўнлаб бошқа фазилатлар... Шунинг учун ҳам ҳақиқий ёзувчи ҳамма замонларда кам бўлган, бизда ҳам, шундай марғуб юртда ҳам жуда кам.

Профессионал билимдонлик эса, ана ўша фазилатларнинг бири бўлиши керак. Фақат бири. Барибир истеъдод бирламчи, қолган ҳамма фазилатлар, шу жумладан профессионал билимдонлик ҳам иккиламчи.

— *Тўғри, истеъдодсиз киши сўз санъатининг қонуниятларини қанчалик чуқур билгани билан ҳеч нарсага эриша олмайди. Биз адабиётшунос-танқидчилар буни эътироф этамиз-у профессионал билимдонлик туфайли таланти ёзувчи нималарга эришганини етарли равишда кўрсатиб бермаётимиз. Марказий Комитет қарориди ёшларга профессионал тарбия бериш, уларнинг профессионал маҳоратни, Ватанимиз ва жаҳон маданияти тажрибасини ўзлаштириши учун зарур чоралар кўриш лозимлиги таъкидланади. Шу мақсадда 30-йилларда машҳур бўлган «Литературная учеба» журналинини яна чиқара бошлаш мақсадга мувофиқ деб топилди.*

— Бу ўз вақтида айтилган зарур гап, ниҳоятда муҳим тадбир... Ўз-ўзини танқид яхши хислат. Танқиднинг «етарли равишда кўрсатиб бермаётган» ишлари анчагина бор. Танқидчиларимиз машҳур лупаларини йўқотиб қўйганга ўхшайдилар. Бадий асарни сўзма-сўз, жумлама-жумла таҳлил қилиш, шоир ёки ёзувчининг заргарлик хислатини ўрганиш ва назорат қилиш етишмаяпти.

— *Бир вақтлар адабий асарни форма томондан текширишни биринчи планга қўйиш ҳоллари бўлган, бу ҳақли равишда қораланган. Кейинги пайтларда сўз санъати-*

ни комплекс тарзда — ҳам шакл, ҳам мазмун компонентларини бир бутун ҳолда текшириш одат тусига кира бошлади. Бироқ бу ҳол шакл масалаларини мазмундан, асар контекстидан ажратмаган ҳолда алоҳида текширишга монелик қилмаслиги керак. Қаранг, ҳозирги шеъриятимиз ҳақида кўплаб мақолалар чиқяпти, лекин шеърининг шаклий томонлари ҳақида бирорта ҳам махсус жиддий мақолани кўрганамиз йўқ. Шеърнинг ички тўқимаси, тузилиши, ҳиссий оҳанги, ритми, қофияланиш тартиби, шеърда маъно ва мантиқ йўналиши, бир сўз билан айтганда, шеърини асар поэтикаси, ундаги мутаносиблик қонунияти конкрет равишда таҳлил этилмаяпти. Шуниси ачинарлики, энг яхши шеърини асарларимизда ҳам поэтик яхлитлик, мутаносиблик жиҳатидан қандайдир қусур топилади. Бу ҳолатни кўпинча биз «одатдаги қолиплардан, схемалардан қочиш» деб талқин этамиз. Эҳтимол, меъдага теккан, оригиналликка, новаторликка, ҳаётийликка монелик қиладиган схемалардан қочиш табиийдир. Аммо ана шу шиор остида мутаносиблик қонуниятларидан чекиниш бадийликдан чекиниш демакдир. Чунки табиатнинг, ҳаётнинг ўзи ақл бовар қилмас даражада мутаносиблик қонунияти асосига қурилган. Табиатнинг ажойиб мўъжизаси саналмиш сўз санъати эса бу қонуниятдан четда турулмайди.

— Биз бадий адабиётни сўз санъати деймиз. Улуғ ёзувчиларимизнинг, шоирларимизнинг сатрларидан санъат намунаси сифатида баҳра оламиз. Лекин ҳозирги замон асарларини шу жиҳатдан кам ўрганамиз, кам кузатамиз. Ҳаттоки, бунга иккинчи даражали масала деб қараймиз. Натижада кўпгина ёш шоир ва ёзувчиларда, яшириб нима қиламиз, катталарда ҳам ўзига талабчанлик туйғуси камайиб кетяпти. Газета ва журналларда босилаётган, китоб бўлиб чиқаётган шеърини оқимдан хотирада қоладиган, биз билан яшайдиган мисралар кам кўриняпти.

Гап яна айланиб аввалги масалага — талантни ёшликдан тарбиялаш, ёшликдан заргарликка ўргатиш, кунт ва чидамни сингдириш масаласига қайтапти. Мен вазирам тақозоси билан ҳам кўп шеърини китоб қўлёзмаларини кўраман, кўп ёш шоирлар билан суҳбатлашаман. Булар ичида шубҳасиз талант эгаси бўлганлари ҳам талайгина. Лекин бу талант эгаларининг ичида шеър техникасининг ибтидоий талабларига ҳам риоя қилмайдиганлар бор. Шеърда ҳаяжон бор, шавқ бор, лекин шеърини маданият йўқ. Шоир шеърни бир масала билан бошлаб, тамоман

бошқа масала билан тугатади, сўзларни ўзи тушунган маънода, ўзига макбул бўлган инверсияларда, ўзи тасаввур қилган уйғунлик қондаси асосида ишлата беради. «Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар»,— деб шуни айтсалар керак.

Мен бир нарсага ажабланаман: рассомлик мактаби бор, музыка мактаби бор, раққослик, киночилик, актёрлик — ҳуллас ҳамма санъат турларининг мактаби ва олий ўқув юрти бор. Нега энди шоирликнинг, ёзувчиликнинг мактаби йўқ? Биргина Москвадаги Горький номли адабиёт институтидан ўзга ёзувчига профессионал билим берувчи мўътабар даргоҳ борми? Бундай даргоҳ республика адабиёт институти бўлиши керак. Бу мўътабар даргоҳ талабалари адабиёт тўғаракларида бошланғич маълумот олишлари, профессионал ёзувчилар назорати остида таҳсил кўришлари лозим. Бу бўлиши керак бўлган, вақти билан бўладиган иш. Ҳозирча бу вазифани танқидчилар «бажариб туришига» тўғри келади. Еш ёзувчини «суяги қотмасдан» бадий мантикка, ички мусика туйғусига, ритм ва қофия санъатига ва бошқа битмас-туганмас бадийлик қонунларига ўргатмоқ танқидчиликнинг вазифасига киради.

— Мана энди суҳбатимиз энг қалтис ва мураккаб муаммога келиб тақалаяпти. Сўз ўзгалар тажрибасини ўрганиш, адабий ворислик, анъаналарга муносабат устида бораётир. Сизнинг традицион жанр — аруздаги асарларингиз теварагида қизғин баҳслар бўлди. Баҳслар ҳамон давом этяпти. Шунга қарамай, Сиз арузда ижод этишни тўхтатганингиз йўқ. Айни пайтда Сиз классик ғазалиёт билан жиддий шуғулланаётирсиз — телевидениедаги «Ғазал оқшоми»ни бошқариб бораётирсиз. Сиздаги ғазалга шайдоликнинг боисини билсак бўладими?

— Мен ғазалга мурожаат қилиб кўп мактов ҳам эшитдим, «калтак» ҳам едим. Макташ кимга ёкмайди-ю, калтакланиш кимга алам қилмайди? «Ешлик девони» баҳона бўлиб аруз вазни, ғазалчилик атрофида кўп ширин-шакар ва аччиқ-чучук гаплар бўлди. Мен бу гапларга аралашмадим. Сабаб: биринчидан, мен «манфаатдор шахс» сифатида бу масалага объектив муносабат билдиrolмас эдим, иккинчидан, арузни ижод билан химоя қилолмаган одам уни сўз билан химоя қила олмаслигини билардим, учинчидан, аруз вазни томонида туриб, уни химоя қилишга ўзимда маънавий ҳуқуқ сезмадим.

Баҳс қизиган пайтда энг зўр ва ҳақ гапни Жамол Камол айтди: «Арузда яхши шеър ёзмаган бўлса Эркин

Воҳидов айбдор — аруз айбдор эмас!» Адолатли гап. Шордан вазни ҳимоя қилиш керак!

Энди ўша савол: нега мен арузга қўл урдим?

Инкилоб йиллари солонлар шеърларига қарши, танланган, олий табақа учун ёзилган шеърятга қарши ишчи-деҳқон шеърятти, саводсиз ва чаласавод халқ оммаси учун битилган содда, тушунарли шеърят — Демян Бедний, Ҳамза, Айнийларнинг шеърятти вужудга келди ва миллионларни адабиёт майдонига, маданиятга тортди. Ўша улуғ ишнинг натижасини бугун кўриб турибмиз: «Ҳой-ҳой отамиз, тошни кесар болтамиз»ни ўқиб шеърят билан танишган халқ бугун Навоий ва Бедилни шарҳ қиладиган, «Фауст» ва «Илоҳий комедия»ларни ёд биладиган даражага етди. Бугун содда, жўн шеърятга эмас, юксак ҳислар, нозик санъатлар, «тагдор» мисралар билан тўлган шеърятга талаб пайдо бўлди.

Солиштиринг:

Кирк центнердан олдинг ҳар гектар ердан,
Юртимиз миннатдор сендек мард эрдан.
(Н о м а ў л у м ш о и р)

Мени мен истаган ўз суҳбатиде аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд
этмас.
(Н а в о и й)

Бу икки мисра ўша гектаридан қирк центнердан ҳосил кўтарган мардга ўқилса, аминманки, унга кейингиси маъқул бўлади. Чунки кейинги мисраларда чинакам бадийят бор, инсон қалбининг ҳолати бор. Уни ўқиганда ҳар ким ундан ўз ҳолатига мос туйғу топади.

Юқоридаги мисралар аруз билан бармоқни эмас, бадийликни солиштириш учун келтирилди. Арузда ҳам, бармоқда ҳам жуда жўн ва юксак шеърлар яратиш мумкин. Бунга мисоллар кўп.

— *Бир вақтлар «содда», «равон», «тушунарли» деган тушунчалар бадийликнинг муҳим шарти саналар эди. Эндиликда «мураккаблик» ҳам бадийликнинг муҳим фазилатларидан бири бўлиб бормоқда. Демак, Сизнингча, арузга мойиллик шеърятимиздаги шу тенденциянинг бир кўриниши эканда.*

Мен арузга мурожаат қилганда бир неча мақсадни кўзда тутган эдим:

Биринчидан: ўзимни янгилаш, одатий фикрлаш услубидан, одатий вазн ва кофиялардан узоқлашиш.

Иккинчидан, классик шеърият мактабини ўрганиш, шеърга куюк ранглар бериш, образли фикрлаш, санжоб мисралар тузиш санъатига яқинлашиш.

Учинчидан, шеъриятдаги буюк соддалик йўлида шоир дастлаб оддийликдан мураккабликка қараб юради. Мақсадим — шу босқичга қадам қўйиш ҳам эди.

Тўртинчидан, ҳозирги ёшлар классик шеъриятимиздан бир оз узоқлашиб қолдилар. Навоий, Бобур, Огаҳийларнинг фақат номини биладиган ёшлар кам эмас. Маданий мерос эса катта бойлигимиз. Бу бойликни ташлаб юборишга ҳаққимиз йўқ. Фақат мерос бўлгани, асрлар давомида яратилгани учунгина эмас — бугунги фозил инсонга хизмат қилиши мумкин бўлгани учун. Арава юз йиллар хизмат қилган... лекин аруз арава эмас.

Халқнинг дидига ишонишимиз керак. Ҳазал халққа манзур бўляпти. Албатта, яхшиси. «Ҳазал оқшоми» телекўрсатувиغا келаётган сон-саноксиз хатлар буни тасдиқлаб турибди.

Бу гаплардан, мен арузни етакчи вазн даражасига етказиш керак демокчи эмасман. Ўзим ҳам фақатгина Ҳазал ёзаётганим йўқ. «Бу ҳам керак» деган сўз бизга етарли. Ортиқчасига даъво қилмаймиз.

— *Сизнинг ана шу эзгу ниятларингиз ўз самарасини берди. «Ёшлик девони» туфайли аруз яна одамларнинг оғзига тушди, элнинг кўнглидан жой олди, ёшлар эса арузнинг нима эканлигини англай бошлади. «Ёшлик девони» гўё арузнинг янги ҳаёти бошланаётганлигидан бир далолат. Шундай бўлса-да, бу жанрнинг ҳозирги ривожини билан боғлиқ айрим муаммолар ҳали узил-кесил бартараф этилган деб бўлмайди. Сўз санъатида прогрессив ҳодисаси бор. Вақтлар ўтиши билан баъзи адабий шакллар ўз умрини тугатади ёки иккинчи планга ўтиб қолади. Октябрдан кейин қадимги классик дostonчилик анъанасини айтарли кўринмади, Ҳазал, маснавий, рубоий эса, етакчилик даъво қилмасида, умр кечириб келяпти.*

— Нимаики яшаётган экан, демак, у керак: демак, у хизмат қияпти. Сиз айтмоқчи «умр кечириб келаётгани» йўқ. Ҳамма гап истеъдодда. Истеъдод нафаси бор жойда ҳаёт бор.

— *Ижодкор жанр шакли орқали фикрлайди. Қадимги Ҳазал шакли Сизга бугунги кишиларимизнинг кайфиятини реал ифода этишга, бугунги кишилар тилидан гапиришга монелик қилган томонларини ҳеч ҳис этганмисиз?*

— Бу саволингизга бир Ҳазал билан жавоб бераман:

тамомила бошқача, ҳаётийроқ, табиийроқ образлар қалашиб келган бўларди...

Шу ҳам маълум даражада арузнинг чекланганлигини таъдиқламасмикан?

— Йўқ, бу «чекланганлик» аломати эмас, буни ўзига хослик белгиси, дейилса тўғрироқ бўлар. Адабиётшунослик шеърини нутқнинг жўн, оғзаки нутқдан фарқ қилишини (вазъдан қатъи назар) эътироф қилади. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом «Менинг оғам рус бўлур» дейди. Бу шеър бармоқда ёзилган. «Билан» ўрнига «бирлан», «бориб» ўрнига «борароқ» ва жуда кўп келишик кўшимчаларининг қисқартирилган формаси бармоқда ҳам, арузда ҳам ишлатилиб келади. Бу бир. Иккинчидан, ҳар бир адабий жанрнинг ўз хусусияти бўлганидек, ҳар бир вазннинг ҳам ўз табиати, баён усули бор.

— *Шеърини нутқнинг оғзаки нутқдан фарқ қилиши табиий ҳодиса. Бироқ арузнинг бармоққа, сарбаст шаклига кўра безакдорликка мойиллиги ҳам рад этиб бўлмайдиган факт. Сиз айтган арузнинг ўша «ўз табиати», «баён усули» ҳам сўзларга, жонли сўзлашув нормаларига кўпроқ ўзгартириш киритишни тақозо этади.*

— Биз реалистлармиз, бироқ романтик кайфият реалистлар учун ёт эмас. Аруз, хусусан ғазал, шахсан менга романтик кайфиятларни ифода этиш учун жуда қулай восита. Романтик кайфиятлар пайтида, табиийки, киши жиндай заминдан юқорироқ кўтарилади, образли қилиб сўзлашга, баландроқ пардаларда куйлашга мойилроқ бўлади. Эҳтимол, ғазалда кўтаринки, традицион образларнинг ўз-ўзидан қалашиб келиши шундандир. Бадний фикр ўзининг шакли билан туғилади. Боя сиз тилга олган ғазалдаги поэтик фикрни, кайфиятни мен бармоқда ёки сарбастда беролмас, «ҳаётийроқ», «табиийроқ» образлар билан ифода қилай олмас эдим.

— *Шеърятимизнинг яқин кечмишида ҳаётдаги ҳодисани кузатиш мумкин. Ойбек билан М. Шайхзода классик шеърятимизни жуда чуқур билганлар, умр бўйи уни тадқиқ ва тарғиб этганлар. М. Шайхзоданинг Навоий поэтикасига доир кузатишлари адабий жамоатчиликка маълум. Лекин Ойбек ва М. Шайхзодалар шеърятда классик адабиёт анъаналаридан кўра рус ва жаҳон реалистик поэзияси тажрибаларига мойиллик кучлироқ. Классик шеър санъатларини жуда пухта билган, нозик ҳис этган М. Шайхзода ижодда айтарли бу хил санъатлар учрамайди, учраганда ҳам тамомила бошқача реалистик асосда қайта ишланган ҳолда намоён бўлади. Бун-*

дай хусусият F. Гулом шеърларида яна ҳам ёрқинроқ кўзга ташланади. Сизнинг бармоқдаги асарларингизда ҳам шундай. Бундан чиқадиган хулоса шуки, аруз классик шеъриятнинг поэтик анъаналарини бевосита давом эттиришга ундаса, бармоқ ва сарбаст уларни ижодий, реалистик асосда қайта ўзлаштиришга йўл очади...

Яна бир характерли тенденцияга эътиборингизни тортмоқчиман. Кейинги йиллар адабиётида фольклор традициялари хийла жонланиб қолди. Достон, ривоят, миф мотивларига, оғзаки ижоднинг хилма-хил, шартли шаклларига қизиқиш хийла кучайди. Сўз санъати реализм, социалистик реализмнинг юксак чўққисига кўтарилган бир даврда қадимий адабий приёмларга қизиқишнинг кучайиши қизиқарли, балким сирли-сеҳрли жараён. Бу ҳодиса боиси адабиётшунослар, ёзувчилар томонидан хилма-хил тарзда шарҳланмоқда. Баъзилар буни НТР шароитида — тараққиёт тезлиги гоят кучайган бир даврдаги кишиларнинг руҳий ҳолати, ўтмишни қўмсаса, хотира туйғуси, маънавий манбалар ибтидосини сақлаб қолишга интилиш майли билан изоҳламоқчи бўладилар: бошқа ўртоқлар бу ҳодисани реализм ва социалистик реализмнинг табиатидан, бу методлар бағри хилма-хил шакллар, услубий изланишлар учун кенг очиқ экани билан боғлиқ ҳолда тушунтирадилар; яна бир қисм мутахассислар буни ҳозирги адабиётда фалсафийликнинг чуқурлашуви билан боғлайдилар...

— Дарҳақиқат бугунги кунда бадий тараққиётнинг олдинги сафида, реалистик ижоднинг чўққисида турган Ч. Айтматов, Р. Гамзатов каби адиблар ижодида фольклор традицияларининг алоҳида куч билан янгича бир тарзда намоён бўлиши, реализм билан қадимий адабий анъаналарнинг кўшилиб чатишиб кетиши қизиқарли ва мароқли ҳодиса. Бу ҳодисанинг боисига оид Сиз эслатган мулоҳазаларда маълум асос бор, лекин бу тахмин ва шарҳлар чуқур ўрганишга муҳтож.

— Кўпмиллатли совет адабиёти, жаҳон прогрессив адабиётидаги худди ўша тенденцияларга муштарак ҳодисалар, бугунги ўзбек адабиётида, масалан, А. Мухторнинг «Чинор» романида, поэзияда эса Сизнинг кейинги «Тирик сайёралар» китобингизга кирган қатор шеърларингизда, «Рухлар исёни» достонингизда, шунингдек, Сизга тенгдош сафдош шоирлардан Абдулла Орипов билан Омон Матжоннинг сўнги йиллар ижодида жуда ёрқин кўринмоқда... Шахсан Сиз ўзингизда фольклорга мойиллик сабабини қандай изоҳлар эдингиз?

— Бунни айтиб бериш, изоҳлаш жуда мушкул. Яхшиси

мен Сизга «Рухлар исёни» достонининг яратилиш тарихини гапириб берай. Балким, бу Сиз қўйган саволга маълум даражада жавоб бўлар. Оташин бенгал шоири Назрул Ислоннинг қахрамонона ва фожиали тақдири кўпдан мени ҳаяжонга солиб келар, у ҳақда бирон нарса ёзиш ҳаёлида юрар эдим. Шу мақсадда шоир ҳаёти ва ижодини қўлимдан келганча ўргандим, шоир ҳаётига оид фактлар билан яқиндан танишиш ниятида Хиндистонга бордим, шоир яшаган жойларда бўлдим, шоирни яқиндан билган кишилар билан суҳбат қурдим. Шу материаллар, таассуротлар асосида дастлаб бир шеърӣ қисса ёзилди, унда Назрул Ислоннинг ҳаёт йўли, кураши, фожиали тақдири анча батафсил ҳикоя қилинган эди... Лекин бу асардан, негадир, кўнглим тўлмади. Ўйлаб қарасам, унда мен Назрул Ислон ҳаётига оид кўпчиликка таниш фактларни шунчаки беллетристик йўлда шарҳлаш, ҳикоя қилиб бериш билан чекланиб қолган эканман. Ёзувчи-шоирнинг вазифаси бирор шахс ҳаёти, саргузаштини шунчаки ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлса, дунёда ёзувчиликдан осон ҳунар бўлмасди. Ижодкор ўз қахрамони ҳаёти, тақдирини бадий таҳлил этиши, шу баҳонада ўзининг ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадаларини ўртага ташлаши керак-ку, ахир! Менинг қахрамоним — Назрул Ислон тақдири бу жиҳатдан ғоят бой материал беради. Мушкул ижодий изланишлар палласи бошланди, достоннинг тайёр илк вариантдан воз кечишга тўғри келди, кўп уринишлардан кейин достоннинг ўқувчиларга тақдим этилган ҳозирги варианты пайдо бўлди.

Биласиз, «Рухлар исёни» гарчи Назрул Ислонга бағишланган бўлса-да, асар фақат оташин шоир ҳаёти ифодасидан иборат эмас. Унда мен шоир ҳаёти баҳонасида ўзимнинг умуман шоирлик, инсонлик, фидойилик, эрк ташналиги ҳақидаги, эркак ташна ижод аҳлининг замонаси, халқи билан мураккаб муносабати ҳақидаги, қолаверса инсон ҳаётининг маъноси, ҳаётнинг ҳам шафқатсиз, ҳам адолатли ҳақиқати ҳақидаги ўй-мулоҳазаларимни китобхон билан баҳам кўришга интилдим. Мақсадга қанчалик эришдим — бу энди сиз танқидчиларга ҳавола. Достоннинг шаклига келсак, унда реал ҳаёт картиналари билан ёндош ҳолда берилган афсона, ривоятлар ҳам бевоқифа қахрамон ҳаёти ҳақида ўйлаш жараёнида туғилди. Эҳтимол, бошқа бирор ижодкор Назрул Ислон ҳақида бошқача тарзда ёзиши мумкиндир, лекин менинг асарим беихтиёр худди шу шаклда туғилди, ўша дамлар-

да мен ўзгача йўлни — дилимдагиларни ифода этадиган бошқача шаклни тасаввур ҳам этолмасдим.

— *Демак, Сизда фольклор бисотига мурожаат фалсафий мушоҳадаларга мойиллик туфайли юз берган...*

Бу ерда бизни қизиқтирадиган томони шундаки, Сизнинг айна йўша фольклор традициялари кучли бўлган, оғзаки ижоднинг шартли шаклларига кенг мурожаат этган кейинги асарларингизда, хусусан «Рухлар исёни» да «ҳаётни ўз шаклида» кўрсатган шеърларингизга қараганда реализм чуқурроқ.

— Ижодий ўрганиш, анъаналарни давом эттириш хилма-хил кўринишда содир бўлади, уларни бир қолипга солиш мумкин эмас. «Ёшлар ҳақида ўйлар» мақолангизда ўзингиз ҳам шу хусусда гапиргансиз. Мен гарчи бу ерда «аруз ҳимоячиси» сифатида кўринаётган бўлсам ҳам, аслида шеърятда хилма-хиллик, услубий ранг-баранглик тарафдориман, қаламкаш дўстларимнинг, ёшларнинг ижодий, услубий изланишларини, янги тажрибаларини синчиклаб кузатиб бораман.

— *Ёшларнинг изланишлари масаласини яхши эслатдингиз. Шеърятга, шеърятдаги ижодий-услубий изланишларга юксак маданият, нозик дид, катта билимдонлик, бағри кенглик билан муносабатда бўлиш бугунги соғлом адабий муҳитнинг муҳим аломатларидан бири. Янги шеърини шакллар қидираётган шоирларни шошма-шошарлик билан «консерватизм» да айблаш ҳоллари секин-аста барҳам топиб бормоқда.*

Ёдингизда бўлса керак, бундан бир неча йил бурун Союзимизда поэзия муҳокамасига бағишланган, ўзингиз раислик қилган бир йиғилишда шеърятдаги экспериментлар ҳақида жиддий баҳс бўлган эди. Шунда, таажжубки, анча таниқли бир шоир ёшларнинг, аниқроғи Р. Парфи, М. Қўшоқов каби истеъдодли қаламкашларни тажрибаларига эътироз билдирган, ҳатто уларни «традицияларни инкор этиш», «отасини танимаслик» деб атаган эди...

— Шунақа мулоҳазалар бўлган, лекин улар орқада қолиб кетди. Худди ўша гапни айтган шоир дўстимизнинг ўзи ҳам бугунги кунда ўша ёшларнинг изланишларига ҳавас билан қараётир. Тажриба шуни кўрсатаётирки, биз ижодий изланишларга эътибор бериб ва эҳтиёткорлик билан ёндашмоғимиз лозим. Токи изланаётган ёшларни боягидек кескин сўзлар билан чўчитиб қўймайлик. Ижод ўз табиати билан эксперимент, тажриба демакдир. Ахир ҳар қандай улкан кашфиёт тажрибадан бошланади-ку! Чингиз Айтматовнинг «Дружба народов» журналидаги суҳбатда

айтган «адабиёт ўзининг экспериментал цехига ёки, агар хоҳласангиз, қандайдир эшелонлаштирилган отрядига эга бўлиши керак» деган гапларига тўла қўшиламан.

— Дадил айтиш мумкинки, ёшлар шеърлятида шаклий изланишларга интилиш кучли. Бироқ бу интилиш аввало миллий анъаналарга, биринчи навбатда, совет даври ўзбек шеърляти тажрибаларига таянган ҳолда бор-япти, айти пайтда, ёш шоирларимиз рус ва қардош халқлар, жаҳон прогрессив адабиёти ютуқларидан баҳраманд бўлишга, замон синовларидан ўтган ёки ўтаётган мақбул янгича усулларни ўзбек шеърлятига татбиқ этишга интиляётирлар. Ёшларнинг шеърлий тўпламларида классик адабиётимизнинг ғазал, муҳаммас, рубоий, туюқ каби шеърлий шакллари, хилма-хил поэтик санъатлари ҳам, ғарб, ҳаттоки ҳозирги япон шеърлятининг сонет, романс, элегия, танка (учлик) сингари турларини ҳам, халқ оғзаки ижоди усулларини ҳам, бармоқ вазнининг ранг-баранг ҳижоларини ҳам, сарбаст ва оқ шеър формаларини ҳам, сарбаст вазнининг ўзимиздаги — Ҳамза, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон шеърларида шаклланган кўринишларини ҳам, шу билан баробар Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Ғ. Лорка ёки Андрей Вознесенский сингари ижодкорлар қаламига хос бўёқ ва ритмика таъсирини ҳам кўриш мумкин.

— Эксперимент, тажриба деганда нуқулгина миллий шеърлятга аввал кўринмаган шакллар, ифодаларни олиб кириш деб тушуниш бир ёкламалик бўлади, мавжуд традицияларни янгилаш, бойитиш, унинг янги имкониятларини қидириб топиш ҳам экспериментнинг бир кўринишидир.

— Худди шу фикрингизни ёшларнинг бугунги тажрибаси ҳам тасдиқлайди. Маъруф Жалил, Абдулла Шер, Машраб Бобоевлар кўпроқ анъанавий шеърлий шаклларда — Октябрдан кейин ёзма шеърлятнинг етакчи вазни бўлиб қолган бармоқда ва халқ оғзаки ижоди шаклларида, қисман арузда қалам тебратаётирлар. Рауф Парфи, Муҳаммадали Қўшоқов, Ҳалима Худойбердиевалар эса ўзбек шеърляти учун нисбатан ёш бўлган сарбаст шаклида, сарбаст вазнининг ҳам авваллари бизда одат тусига кирмаган янгича ўзига хос кўринишларида ижод этаётирлар.

М. Жалилнинг «Сени ўйлаб» тўплами шундай сатрлар билан бошланади:

Паризодим, сени излаб тоғларга бордим,
Айтолмадим юракдаги саволларимни.

Аммо, топиб юпансин, деб қўйиб юбордим,
Тоғ бургути каби ўжар хаёлларимни...

Дарҳақиқат, шоир бутун китоб давомида ўзини шу қадар эркин тутиб куйлайдики, унинг сўзлаш тарзини халқ бахшиларининг куйлаш усулига қиёс қилиш мумкин. Унинг бармоқдаги, аруздаги мисраларидан ҳам, ҳатто сочмаларидан ҳам халқ қўшиқларининг садоси эшитилиб туради. Шоирнинг «Сўзсиз қўшиқ» деган бир шеъри бор, унда талқин этилишича, йигит қўшиқ айтяпти, қўшиқда катта фикр, кучли туйғулар мужассаму, аммо қўшиқнинг сўзи йўқ... Авторнинг ўз шеърларида ҳам қисман шу ҳолат мавжуд; сизни аввало мисралардаги мусиқийлик, куй қанотига жо этилган фикр ва туйғулар асир этади. Маъруф Жалил шеърлари беихтиёр рус шоири Кольцов тажрибаларини ёдга туширади. Шуниси муҳимки, ёш шоирнинг фольклор анъаналари руҳида битилган мисраларида шу куннинг нафаси уфуриб туради, лирик қаҳрамон бугунги кун даражасида туриб, фан-техника революцияси даври кишиси савиясига мос фикр юритади.

Абдулла Шер шеърлари ўзининг изчил реализми, конкрет заминга, кундалик ҳаётга яқинлиги, воқеабандлиги билан қисман, Ойбек, қисман Миртемир анъаналарини эслатади. У қишлоқ манзараларини, деҳқон меҳнатини қаламга олганда, юмористик лавҳалар чизганда кўпроқ Миртемирга, лирик кайфиятлар тасвири, ҳаёт фалсафаси таҳлил пайтида эса Ойбекка эргашаётгандай бўлади. Бироқ шу анъаналар доирасида ёш шоирнинг шаклланиб келаётган нигоҳини, ўзига хос овозини пайқаб олиш мумкин. Хусусан, «Баҳор айбдор», «Уруш», «Шоир», «Кўёв» каби шеърларида ёш автор бармоқ вазнининг ҳозирча бизда кенг расм бўлмаган имкониятларидан яхши фойдаланган, традицион шеърий ритмиканинг янги оттенкаларини яхши топа олган.

— Қаранг, иккала автор ҳам «традициялар доирасида» изланаётир, уларнинг бирида романтизм устивор, иккинчисида изчил реализм. Лекин иккаласи ҳам биз учун бирдек азиз, мароқли.

— Рауф Парфи ўзбек шеъриятида ҳеч кимникига ўхшамаган овоз билан куйлай бошлаган эди; у ҳар бир шеърда одамнинг мураккаб руҳий дунёсидаги бирон конкрет ҳолатни тутиб олиб суратга туширишга, ҳолатларни тимсоллар орқали, ҳаракатдаги деталлар орқали ифода-лашга тиришади. Рауф Парфини дастлаб нима ҳақида сўзлаш эмас, балки қай тарзда сўзлаш, аниқроғи шеърий

шакл масаласи кўпроқ қизиқтирар эди, кейинги «Тас-
вир», «Акс садо» тўпламлари эса эндиликда у шеър-
ларнинг мавзу мундарижаси устида ҳам жиддий бош
қотираётганлигидан далолат бериб турибди. Тўпламда-
ги лирик қаҳрамон фақат ўзига хос овозга эга ориги-
нал куйчигина эмас, айна пайтда ўз авлоди, тарих, за-
мон ва келажак ҳақида, жаҳон тақдири ҳақида фикр
юритувчи, астойдил қайғурувчи гражданин тарзида кў-
ринади. «Энг узоқ ёзилган таржимаи ҳолим», «Луис
Моран», — «Вьетнам ҳақида қўшиқ» синғари публицис-
тик шеърлар шундан далолат беради.

Муҳаммадали Қўшоқовнинг изланишлари бир
қараганда Рауф Парфи шеърларини эслатса-да, аммо
миллий заминга яқинлиги билан улардан ажралиб ту-
ради. М. Қўшоқов ўзбек шеърляти учун янгилик бўл-
ган шеърый шаклларда она юрт қиёфасини, халқимиз
ҳаётининг бетакрор тароватини гавдалантиришга инти-
лади, унинг шеърларида «Қуёшни ёқлаб тушган ҳовли-
лар»ни, жангда шаҳид бўлган тоға «сурати осиглиқ бе-
ҳи ҳиди анқиган хона» ларни, «Далаларга кетган туп-
роқли йўлда трактордан қолган яп-янги излар»ни,
«иккита тутга омонат, бир неча дақиқига арқонда тор-
тилган беланчаклар»ни, қисқаси, бугунги ўзбек қишло-
ғининг шу каби таниш лавҳаларини, бетакрор ифода-
сини кўрамиз. Ёш шоир иккинчи томондан, янгича по-
этик усулларни миллий шакллар, айниқса халқ оғзаки
ижоди мотивлари билан қўшишга уриняпти. У «Боғда
булбул чаҳ-чаҳлар» шеърда халқ лапарларига, «Боғ-
да сайр этади расида қизлар» мисраси билан бошла-
надиган яна бир шеърда бойчечак қўшиғи усулига му-
рожаат этади. «Тоҳирнинг сўнги қўшиғи», шунингдек,
«Қўшиқ», «Мунисхон гиряси», «Осмонда осмон йўқ, қо-
ра кўз» синғари машқларида бу фазилат янада кучли-
роқ намоён бўлаётир.

— Муҳаммадалининг изланишларидаги кам-кўстлар-
дан ҳам кўз юммаслик керак.

— Очиғини айтиш керак, Муҳаммадали Қўшоқовнинг
қатор шеърларида ҳозирча янгича шакл билан фольклор
усули бир-бири билан қовушмайроқ турибди, бироқ, «Қў-
шиқ» шеърдаги муваффақият ёш шоир изланишлари
истиқболга катта умид уйғотади. «Қўшиқ»да лирик қаҳ-
рамон — фидойи ошиқнинг кайфиятлари қандайдир янги-
ча — кутилмаган ташбеҳлар, фавқулудда қабарик образ-
лар орқали ифода қилинади, айна пайтда, улар худди
халқ қўшиқлари каби янграйди:

Мен гугуртдек ўз-ўзимни ўтга чоғлайман,
Хаёлларим гирдобила йўлим боғлайман.
Қулоғимда янграй бошлар нечун жонбаста,
Ўша азиз, баҳаловат навоки, хаста.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса, қилич бўйнимда.

Ниҳоят, икки оғиз сўз Ҳалима Худойбердиева ҳақида. Шоирнинг «Оқ олмалар», «Чаман» тўпламларига кирган шеърлари, гарчи бармоқ ўлчовида тартиб берилган бўлса-да, мен уларни бемалол сарбаст вазн намуналари деб атай оламан. Чунки унинг фикр, туйғулари ҳар қадамда бармоқ ҳижолари оқимини бузиб, тошиб туради. Шоира шеърлари орқали ўзбек шеъриятида сарбаст вазнининг ёш гражданин аёл овози пардаларида янграган янги бир кўриниши туғилаётгандек туюлади.

— «Шоирнинг ўзи қанақа бўлса, услуби ҳам шунақа бўлади», деган нақл бор. Биз назарда тутган ёш шоирлар гражданин сифатида эндигина шаклланиб келяпти. Шубҳасизки, улар улғаяди, ўрганади, изланади, бой ҳаётий тажриба тўплайди, шу жараёнда улар ижоди ҳам тўлишиб, услуби, поэтик овози сайқал топиб боради. Мен ёшлар шеърляти шаклий жиҳатдан ранг-баранг бўлиши билан баробар, улардаги ижтимоий мотивларнинг, гражданилик туйғуларининг янада бардам, жарангдор янграшини истар эдим.

— Яна ўз ижодингизга, ижодингиз билан боғлиқ бир масалага қайтсак. Сиз кўндан бери оригинал ижодни шеърлий таржима билан қўшиб олиб борасиз. М. Светлов, Р. Гамзатов, хусусан С. Есениндан қилган таржималарингиз адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлди. Сўнги йилларда «Фауст» таржимаси устида жиддий иш олиб бордингиз. Расул Гамзатов республикамизда РСФСР адабиёти ва санъати кунлари Ёзувчилар Союзида ўтказилган учрашувда «Илоҳий комедия» билан «Фауст»нинг ўзбек тилига таржима қилинишини катта тарихий ҳодиса деб атади. Бунга шак-шубҳа йўқ. Бироқ, Сизнинг яқин ҳамкасаба дўстларингизни бошқа бир нарса ташишига соляпти — айни куч-ғайратга тўлиб-тошган, ишлаб, оригинал асарлар яратиб қоладиган бир пайтда бутун илҳом, ижодий саховатни таржимага бахш этиб қўяётганлигингиздан андак афсусланишяпти. Таржима, хусусан, шеърлий таржима шоирнинг оригинал ижодига монелик қилиши мумкинлигини жуда кўп улкан шоирлар эътироф этганлар...

— Худди аруз устида бўлгани каби таржималарим туфайли кўп мактовлар билан бирга таъналар ҳам эшитдим. Таржимага «вақт исроф қилганим» учун ҳатто шеърятимизнинг энг зукко захматкашларидан бири дашном берди. Ростини айтсам, бу менга бир оз малол келди. Шахсан мен бадий таржимани, унинг миллий-маданий тараққиётдаги бебаҳо кадр-қимматидан ташқари, профессионал маҳоратни чуқур ўзлаштириб олишнинг, жаҳон маданиятини ўрганишнинг беқиёс воситаси деб биламан. Жаҳон ва қардош халқлар адабиётларидаги буюк сиймолар тажрибаси ҳақида ёзилган энг ёрқин тадқиқотлар ҳам шоир ёки ёзувчига бевосита таржима билан машғул бўлишда олган сабоғу билимлардан ортиқроқ нарса беролмайди. Ахир шоҳ асарни таржима қилаётганда, озгина бўлса-да, руҳан унинг автори даражасига кўтариласан ёки ўша автор ролига кирасан, Данте, Шекспир, Гёте, Толстой, Чехов, Есенин бўлиб гапирасан. Накадар масъулиятли ва мароқли машғулот!

Энг муҳими, таржима ижодкорнинг масъулият туйғусини оширади, ўз бўйи-бастини жаҳон маданияти чўққилари билан қиёс қилишга чорлайди, бинобарин ижодкорни оригиналда ҳам асарлар ёзишдан сақлайди.

Ҳамкасаба дўстларимнинг таъна-дашномлари самимий эканига шубҳам йўқ. Дарҳақиқат, таржима, айниқса шеърӣ таржима кўп вақт олади. Йигитлик умримнинг энг аъло дамлари таржима учун сарф бўлди. Бунга унчалик афсусланмайман. Чунки оригиналда ўртачароқ асар ёзиб юргандан кўра жаҳон ва қардош халқлар маданиятининг нодир намуналарини она тилимда янгратиш завқи менга таскин беради.

1977 йил январь-декабрь

ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ

Шеърятимизга янги авлод кириб келди!

Оҳиста, ийманиб, улуғлар қошида чўчинқираб эмас, шаҳдам, дадил, бамисоли тўйхонага келган ўспирин куёвнавқарлардек олатасир ва сурон билан кириб келди.

Биз бу «босқин»ни кўпдан кутган эдик, интизорлик билан пойлаган эдик. Шундай кун келди. Куни кеча комсомол Марказкоми биносида ўтган шеърхонликда мен бунга амин бўлдим. Бугун шеърятимизнинг тенг ҳуқуқли ёш авлоди бор. Бу — Усмон Азимлар, Хуршид Давронлар,

Азим Суюнлар, Шукур Курбонлар авлоди, бу — Мухтарамалар, Шарифалар, Дилбарлар авлоди.

Адабиётда қадимдан бир қоида бор: янги ёш авлод кириб келмагунча, уни эл авлод сифатида қабул қилмагунча сўнги авлод сочи оқарса ҳам ёш авлод бўлиб қолаверади. Агар Муҳаммад Солиҳ, Сулаймон Раҳмон, Фароғат Камоловалар бўлмаганда Омон Матжон, Муҳаммад Али, Ойдин ва Ҳалималар ҳали ҳам ёш шоир бўлиб юраверар эдилар. Бу — азалий қоида, негаки адабиётнинг доимо ёш авлоди бўлмоғи керак, бу унинг табиий эҳтиёжи. Ёш авлоди бўлмаган адабиёт гўдак боласи йўқ онладек сокин, зерикарли бўлади. Гўдак боласи йўқ оилада эса кенжа фарзанд доимо суюк ва эрка. Мўйлаби чикса ҳам отасининг тиззасидан тушмайди, онасига эркалиниб тилини чучук қилиб гапиради. Биз шу кунгача беш-ўн китоб чиқарган, элга танилган шоирларимизни ёш деб келганимизнинг боиси шу. Шунинг учун янги авлоднинг сурон билан, босқин билан кириб келишини узок (ҳатто жуда узок) интизор бўлиб кутган эдик.

Инсон бир мартагина яшайдиган замонини танлаб дунёга келмайди. Бу қисмат деб аталган, бизга ноаён қудратнинг ихтиёрида. Бу танлаш ҳуқуқи шоирларга ҳам берилмаган. Истеъдод соҳибининг қандай даврда яшаши, қай даврда адабиётга кириши унинг инсон сифатидагина эмас, ижодкор сифатида ҳам қисматини белгилайди. Минг йиллик, асрлик тафовутлар ҳақида гапирмайман. XVI—XVIII асрлар ўртасида — уч юз йиллик зулмат ва турғунлик замонида юртимизда дунёга келган юзлаб, минглаб истеъдод эгаларининг ижодкор сифатидаги қисматини айтиб ўтирмайман. Шоир тақдирида бир неча йилнинг ҳам фарқи бор. Эллигинчи йилларда шеъриятга кирганлар ичида чинакам катта талант эгаси бўлган шоирлар йўқмиди? Бор эди. Лекин эллигинчи йилларда шеъриятда дабдаба ва ҳамду сано удум бўлган эди. Ўша йилларда адабиётга кирган шоирларнинг кўпчилиги ана шу удумни қабул қилдилар, илк қадамдан бошлаб ана шу усулга ўргандилар, шундай шаклландилар. Сўнгра олтмишинчи йилларга келиб шеъриятдан мадҳиябозлик чекинганда уларнинг кўпчилиги янги нафасга дарров мослаша олмадилар. Шеъриятнинг байроғини тантанабозлик харобаларида туғилган авлод қўлга олди.

Бугун шеъриятга кириб келган авлод қисматига ҳар жиҳатдан ҳавас қилса арзийди. Улар инсон сифатида тинч, фаровон замон фарзандлари, қалбу хаёллари заҳмат ва ўқинчдан холи бўлган, дунёга шавқ тўла кўнгли

билан, ойдин нигоҳ билан боққан йигит-қизлар. Улар шоир сифатида долғали, беҳаловат давр болалари, қалбу хаёллари анордек қонталаш курраи заминнинг изтиробу умидларига оғушта бўлган, дунёга ҳам завқу шавқ, ҳам хавотир кўзи билан боққан ёшлар. Улар, яна шоир сифатида, шеъриятда ҳаққоният ва самимият, инсонпарварлик голиб бўлиб турган, ҳақиқий истеъдод кадрланиб, насихат ўрнини бадият, жарангос ўрнини ишонтириш қудрати эгаллаб турган бир даврнинг ижодкорлари.

Мен тавсия этурман сенга ўзимни,
Олам аро ойдин хаёллар,
Мовий шамоллар маскани юракка,
Табиатга,
Унинг суҳсур тоғларига,
Мевали, мевасиз
боғларига,
Гулга, теракка,
Асов дарёлару мусаффо чашмаларга.
Ғалаёнлар,

исёнлар ва сукунат ташналарига
Меҳр билан боққан кўзимни
Мен тавсия этурман сенга,

шеърият

(С у л а й м о н Р а ҳ м о н)

Янги авлод шеърияти баҳорда қирғоғига сиғмаган сойдек ҳайқириб, тошиб оқаяпти, адабиётнинг катта дарёсига ҳали тинмаган, хас-чўплардан холи бўлмаган, лекин ўзига хос оқим бўлиб кўшилиб турибди. Бу оқимнинг ўзига ва фақат ўзига хос бўлган хусусиятлари бор — янги авлоднинг таржимаи ҳоли билан, ёшига мос нафаси билан боғлиқ бўлган хос белгилари бор. Лекин бу хос белгиларни икки оғиз сўз билан жўнгина айтиб бериш қийин. Энг муҳимларини айтаман. Аввало, мазмун ва шаклдаги эркинлик. Ваздан тортиб фикрлаш услубигача анъаналардан чекинишга ҳаракат. Верлибр (сарбаст) ўзбек адабиётида ростмана етмишинчи йиллардан кўрина бошлади. Албатта, ҳозирги ёшлар шарофати билан. Мен гарчи верлибр ўзбек шеъриятига сингиб кетади, деб унча ишонмасам-да, шарофати, деган сўзни мутлақо қўштирноқсиз айтаман. Сўнг, ҳаётнинг драматик лавҳаларини ҳаяжон билан тасвирлашга мойиллик (Рауфнинг «Абдуллажон марсияси», Шукур Қурбоннинг «Шоҳ Машрабни осмоқдалар» шеъри). Бу белги ёшларнинг замон зиддиятларини нозик ҳис қилиши, уларда адолат туйғусининг

ўткирлигини кўрсатади. Сўнг, тасвирда мураккаб усуллардан фойдаланишга уриниш, ўзига хосликка интилиш, турли «изм» лар тамғасидан кўркмаслик хусусияти. Муҳаммадали Қўшмоқов, Рауф Парфи, Муҳаммад Солиҳ шеърларини ўқиб кўринг. Булар умуман бир-бирига ўхшамайдиган, лекин юкорида саналган белгилари билан бир-бирига якин шоирлар.

Шеърятда муваффақият билан айтилган тайёр, жўн гапдан муваффақиятсиз изланиш афзалроқ деб биламан. Лекин изланишда ҳам изланиш бор. Истеъдод чироғи билан изланишнинг қоронғиликда тимирскиланишдан фарқи катта.

Ёшлар шеърятининг ўзига хос яна кўп томонлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин уларни таърифлаш, айтиб беришдан ҳис қилиш осонроқ. Шунинг учун ёшлар ҳақидаги гапни шу ерда тўхтатиб, улар учун кўнглимда тугиб юрган баъзи фикрларни айтмоқчиман.

Кўча-кўйда ўз хаёли билан банд бўлиб, фикран ўзи билан ўзи сўзлашиб бораётган шоирни кўрган кишилар: «Бу девона дарвеш ниманинг хаёлини суриб кетяпти? На одам билан, на олам билан иши бор. Бошига бир иш тушган бўлса керак», деб ўйлашлари мумкин. Лекин бу девона дарвеш одам юраги олам ташвиши билан ураётганини, кишилар қалби ва хаёлини уларнинг ўзидан ҳам шу одам яхшироқ тушуниши ва ифода қила олишини кўплар билмайдилар, тасаввур қилолмайдилар. Шоирнинг бахти ва «кўргилиги»ни, қувончи ва азобларини, роҳати ва машаққатларини бу ишга ошно бўлмаганлар тушунмаса ҳеч ажаб эмас.

Шоирликнинг «қора иши» ни кўз олдига келтирмай, бу номнинг ўзига, обрў ва шухратига қизиқиб шеърят майдонига интилганлар хато қиладилар. Кўпинча бундай хато жуда қимматга тушади. Хато қилган одам учун ҳам, шеърят учун ҳам. Шу сабабли «ёшларга ғамхўрлик» деганда фақат уларни қўллаб-қувватлаш, йўғини бор қилиб кўрсатиш эмас, балки уларга рост гапни айтиш, янглишишдан қайтариш ҳам тушунилади. Овози йўқ одам ҳофиз бўлолмайти, мусиқани эшитиш, фарқлаш, англаш қобилияти йўқ одам бастакор бўлолмайти. Лекин икки сатрни бир-бирига жуфтлаш, саводли ёзиш қобилияти бўлган ҳар бир фуқаро шоирлик, ёзувчилик даъво қилиши мумкин. Бизнинг саводхон асримизда, айниқса, адабиётда истеъдод билан ҳаваскорликни ажратиш мушкул бўлиб қолди.

Талантли одамларнинг бошини қўшиш, ҳамкор қилиш

кийин. Истеъдодсиз одамлар бир-бири билан топишиб оладилар ва катта кучга айланишлари мумкин. Негаки, талант доимо ҳар хил, истеъдодсизлик эса бир хил бўлади.

Бойлик ва шуҳрат таъмасида адабиётга кирганлар бошда кичкина илонга ўхшаб кичкина бир камгак жойдан шеъриятнинг иссиқ кучоғига кириб олиши мумкин. Бундай илончаларга бепарво бўлмаслик керак, чунки улар вақт ўтиши билан аждарга айланиб истеъдод эгаларига даф қиладилар.

Сўнгги сўз. Шоирлик фақат тимқоронғи хонага кириб олиб шеър ёзиш эмас. Еки элга фақат шеъри билан муаллимлик қилиш эмас. Шоир ҳамма замонда ҳам жангчи бўлган. Бу сифат унга айниқса бизнинг замонда жуда керак. Мен шоирнинг шахс сифатида ҳам баркамол бўлишини орзу қиламан. Одамлар фақат унинг шеърига қараб эмас, ўзига қараб ҳам хавас қилса, тақлид қилса.

Мен ёш шоир дўстларимга юксак парвозлар тилайман, ўзбек шеърияти бахтига омон бўлишларини, бу шеъриятни яна бир поғона юксакликка кўтариш учун беллари камишдан боғлиқ бўлишини тилайман.

1980

ДУНЕГА ТИНЧЛИҚ, АДАБИЁТГА ЖАНГ КЕРАК

Боғ ниҳолсиз, чаман ғунчасиз, дарё жилғасиз мавжуд бўлмайди. Адабиётнинг тўлғоқли уммонини ҳам янги-янги истеъдодлар оқимисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ўтган ойда Москвада Ёш ёзувчиларнинг бутуниттифок семинар кенгаши бўлди. Бу кенгашда Ўзбекистондан ўн бешта ёш ёзувчи катнашди. Жуда катта талабчанлик билан ўтган муҳокамаларда бизнинг ёшлар юқори баҳо олдилар. Хайридин Султонов, Қутлибека Раҳимбоева, Шароф Бошбеков, Акбар Юнусов, Ҳамид Исмоилов, Вл. Соколовларнинг номи якуний мажлисда кенгаш кашф этган истеъдодлар сифатида тилга олиндилар. Раҳимжон Отаев, Ҳамза Имомбердиев, қорақалпоқ ёш ёзувчиси Кенгесбой Аллабергеновнинг асари ҳам яхши баҳоланди. Умуман, ўзбекистонлик ёш ёзувчилар москваликларнинг тилига тушди. Китоблари нашриётларга, шеър уҳюқялари газета-журналларга тавсия қилинди.

Бу ишлар албатта қувончли, лекин катта йўл бошида турган ёшлар учун бу машаққатли ижодий меҳнатнинг, уйқусиз тунлар, изланишлар, қувончу изтиробларнинг

бошланиши. Хеч қандай анжуман, ҳеч қандай китоб, ҳеч қандай олқиш бизга ёзувчиликни муҳрлаб беролмайди. Илк асарлари мақталган, ҳатто довруғ таратган не-не истеъдод ёлқинларнинг кўп вақт ўтмай сўниб кетишларига адабиёт майдони гувоҳ. Бу майдон — кураш майдони, шафқатсиз майдон. Унда истеъдоднинг ёлғиз ўзи жуда камлик қилади. Қанча асаб қудрати, руҳ ўқтамлиги керак бўлади, шуҳрат юкига бардош, таъна тошларига чидам лозим бўлади.

Адабиёт — мўмин-маъқул одамларнинг майдони эмас. Факирона кўниқувчанлик, ўз тинчини ўйлаш истеъдодни ҳалок этувчи омиллардир. Дунёга тинчлик, адабиётга жанг керак!

Адабиётимизнинг кейинги бўғинига мансуб ёшлар ижодидаги ана шу курашчанлик, келишмаслик руҳи, виждон уйғоқлиги мени қувонтиради. Улардаги ҳақгўйлик, фош этишга йўналган истеъдодга ҳавас билан қарайман. Биз гоҳида давр олдидаги, Ватан, халқ олдидаги ёзувчилик бурчини ҳаётимизга шон-шарафлар айтмоқ, мадҳиялар ўқимоқ деб тушунамиз. Ижобий қахрамон яратишга талабимизда ҳам гоҳи олис йилларнинг таъсири бўлади, юксак романтик руҳдаги қахрамонларни кўргимиз келади. Шундай образлар ҳозирги адабиётимизда нега йўқ деб гоҳи ўқинамиз. Шуни айтиш керакки, жамиятимиз янги кураш босқичига кирганидек умумсовет адабиётининг таркибий қисми бўлган ўзбек адабиёти, жумладан ёш адабиёт ҳам янги босқичга, ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги билан теран таҳлил қилишга интилиш босқичига етди. Энди «мадҳ этурман» деб бошланувчи шеърлар, сира иккиланмайдиган, плакатлардаги каби мағрур ва ғолиб қахрамонлар ўтмишга берилди. Агар букун адабиётимизнинг ривожини ҳақида сўзлайдиган бўлсак, унинг инсон қалбига яна ҳам яқинлашгани, ҳаёт ҳақиқатини яна ҳам чуқурроқ очиш сари тараққий этганини айтиш мумкин.

Тасаввур қилинг, ҳозирги ёзилаётган ўткир баҳс руҳи билан суғорилган шеърини ва насрий асарлар бундан ўттиз йил илгари матбуотда пайдо бўлганда улар Совет воқелигига тўхмат деб аллақанча «изм»лар билан айбланмоғи муқаррар эди. Яна адабиётимиз ривожини ҳақида сўзлаганда, адабий муҳитнинг софланиши, қалб эрки ва демократизм сари, самимият ва рўйиростлик сари тараққий этни ҳам айтмоқ керак. Адабиётимиз турмушдаги камчиликларни фош этишда анча дадил, беҳадик бўлиб қолди. Бу адабий муҳитнинг катта ютуғи ва қалам аҳли-

нинг партия ишига камарбасталиги, юрт олдидаги граждандлик, фарзандлик бурчига садоқати рамзидир. Лекин тан олиш керак, ҳали ёшларимиз давр талаби даражасида ғоявий юксак, бадний баркамол ижод намуналари яратаяптилар деб мактана олмаймиз. Умумхалқ олқишига сазовор бўладиган ҳар жиҳатдан тўқис, юртимиз адабиётини Иттифоқ ва жаҳон миқёсида овоза қилгувчи шеърӣй ва насрий асарлар битишга ёшларимиз ўзларини қарздор деб билдилар. Улар адабиётимиз, кўлга киритган барча ютуқлардан баҳраманд бўлмоқлари, йўл кўйилган камчиликлардан зийраклик билан хулоса чиқармоқлари керак. Биз кўп йиллар давомида республика ва иттифоққа ўртамиёна асарларни ҳам пропаганда қилдик ва аксинча, халқ меҳрига сазовор бўлган, одамлар тилига тушган асарларга баъзан лойиқ баҳо беролмадик. Бирор шоирга халқ қарсак чалса, бизнинг ғашимиз келди, уни хатларга кўмса, арзон шухрат деб таъна қилдик. Ўзимизга савол берайлик — халқимиз шунчалик оми, шунчалик колоқ, шунчалик дидсизмики, у истеъдодсиз шоирга қарсак чалса ва аксинча, нодир шеърӣят намунасига бефарқ бўлса.

Ёшларга биздаги яна бир камчилик сабоқ бўлишини истар эдим: бизлар марказий матбуотга астойдил интилмадик, атоқли шоир таржимонлар этагини тутиб, марказий нашриётлар эшигини тез-тез қоқиб турмадик. Биз ўйладикки, агар асаримиз юртимизда танилса, халқимизга манзур бўлса, марказда ўз-ўзидан кўринади. Шоир аршин молчи эмаски, ўз молини кўча-кўйда мақтаб сотиб юрса, деб ҳисобладик. Биз янглишган эканмиз. Бу хаёлларимиз пуч бўлиб чикди. Ҳозирги истеъдодли ёш шоирлар бу хатони такрорламасликлари керак. Токи бир кун марказда ошна-оғайни орттирган олғирлар уларни ҳам камситмасинлар, буларнинг ўзи хом, таржимонларда айб йўқ, деб жар солмасинлар.

Ижодкор нафас оладиган ҳаво — адабий муҳитдир. Бу ҳаво тоза, мусаффо бўлмоғи керак.

Яқинда областларимиздан бирида бир таниқли ёзувчининг юбилейи бўлиб ўтди. Область партия комитети, республика ёзувчилар союзи катта эътибор билан ўтказган бу юбилейда маҳаллий ёзувчиларнинг кўплари қатнашмагани мени ҳайрон қолдирди. Билишимча, бармоқ билан санарли ёзувчиси бўлган бу вилоятда бир-бирига тескари бир неча гуруҳ бор экан. Ҳақли савол туғилади: бундай адабий муҳитдан самимий, дўстона мунозараларни, катта ижодий кўтаринкиликни кутиш мумкинми?

Адабиёт баҳс билан тирик. Аммо биз кўп ҳолларда ҳалол, очиқ-ойдин танқидий гапларга тайёр эмаслигимизни кўрсатиб кўямиз. Бизни танқид қилган ёки биз билан баҳс қилган одамни душман деб биламиз. Қасдимизни олиш пайига тушамиз. Биз ўз муҳитимизда дўстона танқид руҳини яратиб, миллионлик ўқувчиларимиз қалбида шу руҳни, мардлик, тантилик, ҳайикмаслик руҳини тарбиялашимиз керак. Токи одамлар адолатсизликни кўриб, билиб туриб ўзларини четга олмасинлар.

Ҳақиқий раҳбар ўз коллективида шундай шаронт ярадики, бу шаронгда ҳар бир оддий ходим ўз фикрини яширмай айта олади, ҳатто раҳбар билан ҳам баҳс қила олади. Биз подшолик замонидан қолган амалдор олдида бўйин эгиш, ака, сизнинг гапингиз энг доно, энг улуғ гап, деб туриш ҳолатини йўқотмагунимизча турмушимиздаги камчиликларни тузата олмаймиз.

Кейинги йилларда ёзувчиларимиз сафи ёшлар ҳисобига шитоб билан кенгаймоқда. Лекин нашриётларимиз имконияти бу йиллар ичида бир баҳя ҳам ошгани йўқ. Ижодиёт деб аталган улкан организмда кислород таҳчиллиги бошланмоқда. Зудлик билан чора кўрилмаса, бу оғир дардга айланиши мумкин. Биринчи чора, албатта, республикамизда полиграфияни оёққа турғизиш билан боғлиқ. Лекин бунинг ўзи кам. Нашриётларнинг иш услубини тубдан қараб чиқмоқ керак. План тузишдан тортиб, қўлёзмаларнинг савиясини ўрганишгача, китоб ҳажми, тиражини белгилашдан то автор билан шартнома тузишгача обрўли, холис, мустақил, ҳар йили янгиланиб турувчи, ишчан редколлегия назоратида бўлмоғини истар эдик. Токи паст савияли, авторнинг ўзидан бошқа ҳеч кимга кераксиз асарлар китоб дўконларини тўлдириб ётмасинлар ва аксинча, истеъдодли ёшларнинг халқ кутиб ётган китоблари қўлёзмалигича тортмаларда қолиб кетмасинлар. Янги-янги талантларни кашф этиш, яхши ва чиройли китоблар чиқаришдан нашриётлар манфаатдор бўлмоғи керак. Ваҳоланки, ёш истеъдодларнинг довуғи нашриётларимизга энг кеч етиб боради. Юсуф Жумаев, Мақсуда Эргашева, Ҳамид Исмоилов, Ҳамид Маллаев каби ёш шоир ва ёзувчиларнинг биринчи китоблари бенавбат нашр этишга лойиқ. Умуман, энг ёрқин асарлар навбат кутмаслиги керак. Ноширлар ўзлари тузган, гоҳи тахминий тузган планларининг ҳар бир ҳарфига сажда қилмасликларини истардим. Бу планлар очиғини айтганда ада-

биёт ривожидан кўра нозир маъмуриятларга, бухгалтериялар ва савдо ташкилотларига кўпроқ хизмат қиладилар.

Ёш ёзувчилар шаънига айтадиган нордон сўзларимдан бири шуки, улар ҳаётимиз проблемалари билан боғлиқ публицистик мақолаларни кам ёзадилар. Радио, газеталарда ҳар куни эълон қилинувчи ўнлаб юзаки, чучмал сўзлар билан тўлдирилган очерк ва лавҳаларга энг бақувват ёш ёзувчи ва шоирларимиз ўзларининг ҳароратли, ҳаққоният тўла бадий публицистикаларини қарши қўйсалар дуруст бўлар эди.

1983

ШЕЪРИЯТ ИЗЛАНИШДА ЯШАЙДИ

Кўпдан бери ҳаёлимда тўрт йўл шеър айланиб юрибди. На тугал шеър бўлиб қоғозга тушади, на ёдимдан буткул кўтарилиб кетади: «Умрим юкин орқалаб мен ҳам балки ортга қайта бошладим, ёшлар билан ўлтириб қолсам панд-насихат айта бошладим».

Қарилик сочга биринчи оқ тушган куни ёки ёшинг элликка тўлган куни ва ёки набира кўрган кунинг бошланмайди. Қарилик, назаримда, ёшларнинг хатти-ҳаракатига ғашинг кела бошлаган вақтдан бошланади. Бизда оталар ва болалар деган проблема йўқлигини инкор этмаган ҳолда, ўзим ҳис қилиб турган бир туйғуни айтмоқчиман: етуклик билан кексалик ўртасида илғаш кийин бўлган нозик бир чизиқ борки, киши бу чизиқнинг бир томонидан иккинчи томонига ўтганини сезмай қолади. Куни кеча дуч келган девордан ошиб ўтишга интилган одам бугун деворга тирмашаётган болага қараб ғижинади, тирмизакнинг қулоғидан чўзиб қўйгиси келади: «Қаридимми, не бало бўлди, биринчи бор, во ажаб, ҳайҳот, ўз назмимдан ўз кўнглим тўлди, менга ношуд бўлиб туюлди остонада турган истеъдод!».

Шундай ҳислар билан мен бугун қўлимга қалам олдим. Бугун мен бир ёш шоир билан эмас, ўзим билан ўзим баҳс қилмоқчиман. Ўша кўринмас чизиқнинг қай томонида турганимни аниқламоқчиман.

Қўлимда Муҳаммад Солиҳнинг ўтган йили нашрдан чиққан «Валфажр» китоби. «Алфажр» деб араблар тонгни айтадилар. «Валфажр» — Қуръон сурасининг номи. Халқда ривоят борки, қалдирғоч бу сурани ўқир эмиш. («Қалдирғочлар ўқир валфажр», Ғафур Ғулом). Албатта, ёш шоир ўз китобига бу номни Қуръон сураси деб эмас,

балки болаликдан тасавурида қолган тонг ва қалдирғоч тушунчалари билан эгиз бир ҳиссиётнинг атамаси сифатида қўйган. Дабдурустан ғалатирок туюлган бу атамани тўғри, эзгу маънода талкин қилиш мумкин. Бу Муҳаммад Солиҳнинг предмет ва ҳодисаларга ўта ҳиссий муносабатидандир. Келинг, шеърларга ўтайлик.

«Хайр, хайр, бўлингиз
бардам!»

Сесканади бир тўда рўмол
Ва «дув» этар, мовий
қўлларда

Чўчиб кетган
оққушларсимон!

«Хайр! Хайр!» бир тўда
ваъда

Бир-бирига боқар қайрилиб.
Бир тўп рўмол учар

ҳавода —
Учар энди бир тўп
айрилиқ!

Аскарларни жангга кузатиш ҳақида кўп шеърлар ёзилган. М. Солиҳнинг шеъри бу тугунмас зорли қўшиққа бир банд бўлибди. У шоирона кўз билан, шоирона ҳис ва фақат ўзига хос идрок билан бир манзара яратибди. Биз бу манзарадаги «мовий қўлларни», «сесканган ва оққушлардай чўчиб кетган рўмоллар»ни кўрамиз, ваъдаларнинг «бир-бирига қайрилиб боқиши»га, «бир тўп айрилиқ»нинг ҳавода учиб қолганига ишонамиз. Бундай шеърларни қалб билан англамоқ, ҳис билан идрок этмоқ керак, бундай шеърларни ўқимоқ эмас, кўрмоқ керак.

М. Солиҳ учун сўз, тушунча моддий бир нарсаки, уни шоир бизга бамисоли ховучида ушлаб узатади. Унинг учун узок юртга учиб кетган қушнинг юраги она юрт дарахтида барг бўлиб илиниб туради, баҳор киз бола бўлиб қўйлагини алмаштириб кияди, эшик инсондек елкасини ўгириб туради. Бундай образларнинг баъзилари назаримда ғайритабиий, ёлғон, ноэстетик (масалан, Қор ёғару босилмас излар, Оқ латта остида ярадай) кўринадди. Менга М. Солиҳнинг ижодида кам учрайдиган тиник, равшан шеърлар маъқул:

Дунёда яна ким бор экан сендек
Айри этолмаган ҳазилдан чинни,
Салгина нарсадан бахтиёр тентак,
Салгина нарсага хафаҳол жинни...

Бундай сатрларни ўқиганда мен М. Солиҳнинг қи-
йин, дардли изланишлар йўлидан жўнлик ва мураккаб-
лик босқичларини ўтиб, шеърят учун табаррук бўл-
ган, барча назм аҳли учун интилиш чўққиси бўлган бар-
камол соддалик даражасига кўтарилаётганидан қувона-
ман. Бу йўл, ҳақиқатан ҳам, унга осон кечаётгани йўк.
Сўзларни, ўзи айтмоқчи, тиш орасидан ситиб чиқара-
ётган, мен қўшимча қилардим, қон аралаш ситиб чиқара-
ётган дардли бир шоирнинг юраги шеърлар ортида кўри-
ниб туради. Бир шеърда у ўзи шундай дейди:

Эҳ, тушлардан толдим мен жуда,
Уйқуларим қуш каби ҳуркак.
Бу тун яна бошим ўрнида
Мен кўрибман каттақон юрак...

Тасаввуримда бу юрак шоирнинг кафтида ва бармоқ-
лари учида ҳамки, бу юрак — қўллар билан у дунёни
пайпаслаб кўради, нотаниш оламини танишга уринади.
М. Солиҳ ҳиссий идрокини ўқувчининг юрагига ҳам кў-
чирмоққа уринади, тасаввур тарзига ошно қилмоққа ин-
тилади.

Шеърят — шоир ва ўқувчи ўртасидаги дил суҳбати
демакдир. Шоир учун бу суҳбат — юракни борлиғи билан
очмак, ўқувчи учун бу юрак зарбларини англамакдир.
Шеърни англамакнинг ўзи ҳам истеъдод. Биз бу истеъ-
доднинг номини назокат деймиз, нозикфаҳмлик деймиз.
Бу фазилатга янгиликни англаш ва баҳо бера олиш сифа-
ти қўшилганда у дидга айланади. Дидни эса ёшлиқдан
тарбияламоқ, билим ва туйғулар бойлиги билан камолотга
етказмоқ керак. М. Солиҳнинг энг яхши шеърлари ўқувчи-
ни ана ўша дил суҳбатига тортади, дидини тарбиялайди.

Мен бу истеъдоднинг келажаги порлоқ эканига, ўз
авлоди ва замони нафасини келажакка етказувчи ҳақи-
қий маънодаги шоир бўлиб етишишига ишонаман. Ҳамда
бу ишонч билан унга баъзи истакларимни айтмоқчиман.

А. Вознесенский ўзининг ёшлиқдаги шеърларидан би-
рида шундай ёзган:

Мне дорога в поэзии
Святая простота,
Но мчит меня по лезвию
Куда-то не туда.

Ҳақиқий шоир шеърятга тайёр йўлдан келмайди.
Айниқса, анъанавий шеър услубидан қочиб, шакл ва
мазмунда янгиликка интилган шоирнинг иши осон эмас.

Инсон туйғуларининг ҳаракати, дунёни англаш ва ҳис

килишнинг ҳам инерция қуввати бор. Там-там чалиб юрган Африко занжиси эҳтимол шашмақомни қабул қилмас. Шу маънода, агар биз халқ учун ёзсак, халқнинг назарига тушишни истасак, унинг идрок ва туйғулари заминда турмоғимиз, ўша заминдан парвозимизни бошламоғимиз керак. Халқимизнинг, миллатимизнинг эса ҳеч бир халқдан қолишмайдиган бой ва нозик руҳий олами бор. Саъдий ва Ҳофиз, Навоий ва Бобурдек даҳолар шеърятни билан тарбия топган диди бор. Биз асрлар яратган бу бойликдан воз кечмаслигимиз, ўз ошимиздан кўшнинг ошини афзал кўрмаслигимиз керак. Биз нимаки ёзсак, аввало, ўз халқимизга манзур бўлсин. Унинг доно ва сезгир шуурига бориб етсин, кунига ярасин, хизматини қилсин.

Халқ доно, шу билан бирга, одил. Биз бир-биримизни ҳар қанча мақтамайлик, бир-биримизга унвону нишонлар тақмайлик, халқ суймаса — қабул қилмайди. Тўрт сатр шеъри билан эл қалбига киролмаган «шоир»нинг ёши бир жойга борганда ўкинчи аламга, алами ҳасадга, ҳасади ғаразғўйликка айланади. Имони салим бўлмаган бундай тоифалардан ҳар нарсани кутиш мумкин. Буни ўз адабиётимиз тажрибаси кўрсатди. Бу бизга сабоқ бўлмоғи керак.

Дунё фақат қувончдан иборат эмас. Шунинг учун шоир дардини нурли дард деб атаймиз. Чунки у ҳаётбахш қувватга эга бўлади, дардлилар дилига малҳам бўлади. Лекин шеърдан шеър фарқли бўлганидек, дарддан дард ҳам фарқлидир.

Шеърятнинг буюк қудрати унинг ишонтириш кучидадир. Биз ҳар бир шеър ортида унинг эгасини кўрамиз, унинг маънавий оламини тасаввур этамиз, ўша шеър ортида турган одам ўзининг самимияти билан, ҳалоллиги билан бизни ўз туйғуларининг чинлигига ишонтирмоғи керак. Шеър ҳамиша шоирнинг қисматидир. Агар шоир ўзига, ўзининг ва ўз авлодининг қисматига ярашадиган гапни айтмаса одамлар унга ишонмайдилар. Бундай шеър ёлғон бўлади, ўйлаб топилган бўлади.

Шоир — кайфият одами. Унинг ён дафтариди не-не андуҳлар битилган сатрлар бўлади. Аммо у ҳаммасини ҳам халққа тақдим этавермайди. Шеър кўнгилларга нур олиб киргани яхши, ғашлик ва нажотсизлик туйғусини эмас.

Яна бир гап. Ҳар бир тилнинг ўз стихияси, ўз ифода хусусиятлари бор. Бошқа тилда ўйлаб, бошқа тилда сўйлаган одамнинг фикрини англаш қийин бўлади. М. Солиҳ бу ҳақда жиддий ўйлаб кўрмоғи керак. Шу

маънода «Шеърингизни тушунтириб берсангиз», дея килинган мурожаатда жон борга ўхшайди. Агар М. Солих эл ичида кўпроқ юрса, халкимизнинг лутфларидан, кочиримларидан, закий суҳбатларидан кўпроқ баҳраманд бўлса, одамларнинг тил учидан турган гапларини топиб айта олса, бир сўз билан айтганда халқ ҳаётига чуқурроқ кириб борса, истеъдоди яна ҳам сайкал топар, андак китобийликдан халос бўлган бўлура эди.

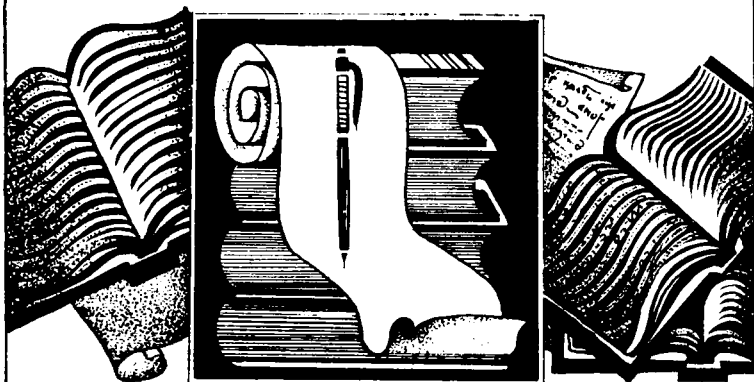
Муҳаммад Солихнинг мансур шеърлари ҳам манзу-малари руҳида ёзилган. Буларда айниқса шоирнинг рассомлик хислати, яъни ҳис-туйғулар суратини чи-зишга бўлган ҳаваси яққол кўринади. «Тун ташбеҳла-ри»да, жардаги оқ тераклар, симда ўтирган куш ҳа-қидаги мансураларда табиатни нозик илғаш хусусияти бор. «Озодлик» картинаси» фидойилик манзарасини сўз билан тасвир этишга бўлган интилишдек. Шулар баробарида М. Солихнинг насрий чизгиларини ҳам ҳа-ли баркамоллик даражасида деб бўлмас. Уларда баъ-зан сўнгигача ҳис этилмаган туйғулар, баҳсли фикрлар ҳам бор.

«Ҳаёт шу қадар гўзалдирки, ҳатто сен учун ҳам ўлим-га рози бўлмас эдим, севгим...» Бу — ҳақиқий севгини туйган кишининг сўзлари эмас, балки оригиналлик учун, оддий сўз ўйини учун айтилган гаплардек туюлади. Не-гаки, севган одам учун севгининг ўзи ҳаёт. Жондан азиз кўрилмаган севгили ҳам севгили эмас. Неча асрлик шеъ-рийат куйлаган ишқ йўлидаги жонфидалик эса баландпар-воз сўз эмас, балки ҳаққоний туйғуга асосланган.

Бу кўҳна оламда ҳеч нарса янги эмас, дейдилар. Қа-дим юнон ва румо адабиётидан то шу кунгача адабиёт не-не изланишларни, уммондек не-не кўтарилиш ва қайтиш-ларни кўрмади. Неча-неча «изм»лар келиб кетди. Аммо от айланиб қозигини топганидек, адабиёт, шеърийат ҳар са-фар яна ўша аслига — ҳаётини ҳаққониятига, баркамол соддалигига қайтди. Замон элагидан ўтиб бизгача ана шундай — ўз даври учун ҳам, биз учун ҳам тушунарли бўлган, мангу мустаҳкам реалистик заминга таянган асарлар етиб келди. Бу бизларга, шеърийат майдонида янгилик излаб от сураётган ёшу қари шоирларга сабоқ-дир. Буни Муҳаммад Солих ҳам, унинг истеъдодли шоир дўстлари ҳам яхши тушунадилар. Чунки юракдаги истеъ-дод шамъи ижодкорни мушкул изланишлар сўнгида ни-ҳоят илҳомнинг катта ва ойдин йўлига олиб чиқади.

Мен бунга қатъий ишонаман.

Улар шеър уфқида
бақид бир замон
Кудудек ёнлар,
Бўлалар адо.
Авиодлар йўшни
Еришар ҳамон
Улар қатонлардир
Таратган зие.

ЮРАГИМ ЮЛДУЗЛАРИ

СУЗНИ МАЛҲАМ ДЕБ БИЛГАН ДАҲО	221
ИЗТИРОБ ШОИРИ	230
ҚАДРИМИЗ, ҚАДРИЯТИМИЗ	232
УСТОЗ БИЛАН ВИДОЛАШУВ	233
ЧАҚМОҚ УМРИ	235
МУҲИТГА СИҒМАГАН ЮРАК	236
МИРЗО ТУРСУНЗОДА ҲАҚИДА СУЗ	238
ҚАРЗДОРЛИК	239
ШОИРАНИНГ ҲАЁТ ҚУШИҒИ	242
ҲАЯСТОН ИЛҲОМИ	248
ҲАР АВЛОДНИНГ ЎЗ ПУШКИНИ БОР	251
СЕРГЕЙ ЕСЕНИН	253
ЧАҚМОҚ УМРИ МАНГУЛИККА ТЕНГ ЛАҲЗАЛАР	254

СУЗНИ МАЛҲАМ ДЕБ БИЛГАН ДАҲО

(Ёзувчи Нурилло ОТАХОНОВ билан суҳбатнинг давоми)

— Эркин ака, аввало узримни айтай: мен Алишер Навоийни кўнгилдагидай билмайман. Бошқа соҳа кишиларини қўятурайлик, аксари адабиётчи тенгқурларимиз, ҳатто биздан катталар ҳам шундай дейишади. Алишер Навоий қуриб кетган шеърят қасрига бизнинг ҳам киргимиз, унинг бетимсол гўшаларида сайр қилгимиз, гўзалликларидан баҳраманд бўлгимиз келади, лекин... Ҳазрат ул қасрни тилсимлаб кетибдилармики (ёки уни ўзимиз қулфлаб ташлаганмизми), мактабда, олий ўқув юртида шунча ўқиганимиз билан тилсимни очадиган калитни тополмай оворамиз. Бундай ҳолга тушиб қолишимизнинг сабаблари кўп, албатта. Гапни кўксимдаги армондан бошлаганимнинг боиси — Навоийни яхши билмай туриб у ҳақда суҳбат қураётганимдан хижолатдаман. Шунинг учун мавзунни атай умумийроқ йўсинда танладим.

Мана, йигирма биринчи аср остонасида турибмиз. Алишер Навоий туғилганига ҳам беш юзу қирқ етти йил тўлди! Юракда эса, ваҳима: биз дунёнинг кўпроқ ўтқинчи ташвишлари орасида ўралашиб қолиб, адабиётимизнинг юраги бўлмиш Алишер Навоийдан узоқлаб кетмаяпмизми?

— Навоийни кўнгилдагидай билмайман, дедингиз, Нурилло. Ростини айтсам, мен ҳам билмайман. Энг катта навоийшунос ҳам шу гапни айтиши мумкин. Негаки, Навоий — чексиз ва тубсиз уммон. Унинг теранликларига бориб етиш ҳам, поёнсизлигини фикран қамраш ҳам оддий банданинг қўлидан келадиган иш эмас. Баъзан Навоий байтларини ўқиб туриб, буни одам боласи ёзмаган, деб юбораман.

Навоийга ақл билан етиш мумкин дир, уни тафсир қилиш, фикрларни, ташбеҳларни, ғояларни ўрганиш мумкин, лекин унга ҳис билан етиб бориш, руҳан яқинлашиш учун қарийб Навоийдай ҳиссиёт ва руҳиятга ҳам эга бўлиш керак. Бир хотира. Кунлардан бир кун меҳмон

ёзувчилар билан Миртемир домланинг уйига бордик. Устоз бизга ўз ишхонасини кўрсатганда, меҳмонлардан бири савол бериб қолди: «Домла, нега Навоийнинг сура-тини осиб кўймагансиз? Ахир, ҳар бир ўзбек ёзувчиси хонасида унинг портрети бор-ку». Миртемир домланинг жавоби бундай бўлди: «Мен Навоийнинг юзига қарашга уяламан. Ўзбек шоири бўлатуриб, уни кўнгилдагидек бил-майман».

Бу, албатта, Миртемирга хос камтарлик ва закийлик билан айтилган сўз эди. Навоийни кўп ўқийдиган, бу сеҳрли ижоддан ҳайратланидиган одамнинг сўзи эди. Лекин мен бошқа нарсани ўйлайман, ўйлаб ташвишга тушаман, афсусланаман. Халқимизнинг илмий, маданий савияси ошиб бормоқда, деймиз-у биз кундан-кун Навоийдан узоқлашиб кетмоқдамиз. Унинг сўзларидангина, оҳангидангина эмас, руҳидан узоқлашмоқдамиз. Навоийдаги чуқур инсонпарварлик, меҳр, фидойилик туйғуларидан ҳам узоқлашмаяпмизми, деб ташвишга тушаман. Айтадиган маъруза, ёзадиган мақолаларимизда «меҳр» сўзи кам, «қатъий», «бешафқат», «принципиал» деган сўзлар кўпроқ учрайди. Навоий сўзидан малҳам деб тушунган, биз уни килич деб англаймиз.

Яна бир хотира. Мушоира кечасида «гумбурлатиб» шеър ўқиган шоир ҳақида нозиктаъб бир шеърхон шундай деган эди: «Бамисоли саҳнада ўтин ёргандай бўлди». Навоийдан узоқлашиш, афсуски, шеърятимизга ҳам хос белги бўлиб қолди. Аксар шоирларнинг шеърини ўқийману уларнинг умрида Навоий китобини очиб кўрганига шубҳа қиламан.

Навоийни ўқиш эси бор ишқибозга шеър ёзишнигина эмас, шеър ёзмасликни ҳам ўргатади.

Навоийни ўқимай кўйиш — уни йўқотиш билан баробар. Навоийни йўқотиш эса, халқимиз учун ўзликни йўқотиш демакдир. Негаки у — асл ўзагимиз, томиримиз, узоқ тарихимиз жам бўлган комусимиз, руҳий неъматимиз.

Навоийнинг тантилиги, теранлиги, улуғлиги — аввало ўзбекининг қалбига хос, сўнг умум жаҳонники.

Уни йўқотишга ҳаққимиз йўқ.

— *Ўтган асрда яшаб ўтган машҳур можор сайёҳи, Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихини ўрганишга жуда катта хизмат қилган йирик олим Херман Вамбери ўрни келганда Алишер Навоий ижоди хусусида ёзиб туриб, бир ҳолдан ажабланади. Гапи сўзма-сўз ёдимда йўқ, лекин адашмасам, у бундай дейди: Алишер Навоий асарлари оддий халққа кам тушунарли эканига қарамай, Ўрта*

Осиёда, айниқса ўзбеклар орасида ҳамон маълум ва машҳурдир: кечалари тўпланишиб унинг асарларини ўқийдилар; шоирларнинг деярли барчаси уни ўзига устоз деб билади.

Эркин ака, Сиз бун қандай шарҳлайсиз? Умуман, Навоий ва халқ муносабатига доир мулоҳазаларингизни айтсангиз.

— Вамбери айтган навоийхонлик давралари ҳам, афсуски, ўтмиш бўлиб қолмоқда. Бундай давраларни кўриш бизга тенгдош бўлганларга насиб этган. Улфатчилик расми қадимдан шундай эди: таомдан сўнг «амри маъруф», яъни маърифат амрини адо этиш, билимдон кишилар суҳбатини эшитиш, китобхонлик, баҳсу мунозара бўлар эди. Бундай ўлтиришнинг «гап» деб аталиши ҳам шундан.

Эсимда бор, тоғамнинг улфатларига чой ташиб хизмат қилиб юриб уларнинг шунақа ажойиб суҳбатларидан кўп баҳраманд бўлганман. Алихон Соғуний, Чустий, Маъруф-хўжа Баҳодиров, ака-ука Шожалиловлар қатнашадиган бу улфатчилик Навоий, Фузулий, Огаҳий, Машраб шеърларини талқин қилиш билан ўтар эди. Мен бу даврага ўзим мағзини чақолмаган байтларни тайёрлаб кўярдим, кўпчилик бўлиб улар бу байтларни шарҳ қилишар эди.

Йўл-йўлакай, мавзудан андак чекиниб бўлса ҳам, шу улфатчилик билан боғлиқ икки воқеани айтиб берай. Фузулий девонида бир байт бор:

Банмиким ғамларим вордир, бийирин устина кўйсанг,
Чиқар кофир жаҳаннамдан, кулиб аҳли азоб ўйнар.

Мазмуни бундай: Менинг шундай ғамларим борки, уларни туянинг устига кўйсанг, кофир жаҳаннамдан чиқади, азоб чекканлар кулади, ўйнайди... Ажабо, дейман, ғамни туянинг устига кўйиш нимаси-ю, кофирнинг жаҳаннамдан чиқиши нимаси? Буларнинг қандай алоқаси бор? Хаттотнинг хатосимикин? Ундай десам, ҳамма девонларда шундай ёзилган.

Байтни ўқиб берганимда уни ҳеч ким шарҳ қилолмади. Мажлис тўрида Алихон Соғуний улфатларни имтихон қилгандай жилмайиб ўтирар эдилар. Ниҳоят у киши, қани бир кўлни очинглар, деб Фузулий ҳаққига узун дуо ўқиб, сўнг байтни шарҳ қилиб бердилар. Пайғамбаримиз айтмишларки, кофир абадулабад жаҳаннамда бўлади. Туя игнанинг тешигидан ўтса, кофир дўзахдан чиқади, яъни ҳеч қачон чиқмайди. Фузулий байти шу ҳадисга ишора экан. Менинг шундай ғамларим борки, улар туянинг устига

ортилса, туя ипдек озиб кетади ва игнанинг тешигидан ўтадиган ҳолга келадию кофир жаҳаннамдан чиқади...

Иккинчи воқеа.

Навбатдаги ўлтиришда мен ўзим янги машқ қилган ғазалимни ўқиб бердим. Ўлтирганлардан бирига бу ғазалнинг бир байти маъқул келиб, уни мен сира хаёл қилмаган мазмунда шарҳлай бошлади. Мен ёшлик — ғўрлик, дегандай, у ҳурматли мўйсафидга эътироз билдирдим. Мен ундай демаганман, бундай деганман, деб ўзим кўзлаган мақсадни айтдим. Шунда тоғам мени койиган бўлиб: «Қулоқ солиб жим ўтир, сен бола нарса, нимани биласан?» — деганлари ҳеч эсимдан чикмайди...

Саволингизга қайтиб, Нурилло, шуни қўшимча қилмоқчиманки, Херман Вамбери замонидаёқ Навоийдан узоқлашиш жараёни бошланган, оддий халқ аввало саводсизликдан, сўнг эса тилдаги ўзгаришлар натижасида Навоийни ҳар томонлама англаб етолмаган. Лекин зиёлилар орасида ўша вақтда шубҳасиз Навоийхон, Бедилхонлар кўп бўлган. Ҳозирги давр билан солиштириб бўлмаслик даражада кўп бўлган. У замондан ҳамма жиҳатдан ўзиб кетган бўлсак ҳам, бу жиҳатдан орқадамиз. Балки Навоийни нашр қилиш, унинг номини ва асарларини тарғиб-ташвиқ қилиш жиҳатдан юз йил аввалгига қараганда юз бор устундирмиз, лекин Навоийни ростмана билмаймиз, десак тўғри бўлар. Бу бизнинг кашшоқлигимиз.

Сабаб? Сабаб кўп. Аввало, биз улуғ шоир яшаган давр тушунчаларидан жуда узоқдамиз. Тил деярли бошқа, алифбо бутунлай бошқа, образлар системаси тамоман ўзга. Боз устига, биз на куръонни, на ҳадисни, на ислом тарихини, на ислом фалсафасини биламиз. Мансури Халлож ким, десалар, Хожа Исмоил Бухорий қандай асарлар ёзган, десалар, Машрабнинг фалсафий дунёқараши қандай бўлган, десалар, биз нима деб жавоб берамиз? Биз улардан кўра людовиклар, ричардлар тарихини дурустрок биламиз. Бу манкуртликнинг ўзгинаси.

Ўз кадрини билмаган ўзганинг кадрини не билсин?

Ўз юрти, ўз халқи тарихи билан қизиқмаган кишининг жаҳон тарихини билганидан не наф?

Ота-боболари сўзлашган тилни ҳис қилолмаган, улар ёзган хатни танимаган ўғлон ўғлонми?

Англияда бўлганимда, у ерлик маданият арбобларидан бирига савол бердим: нега инглизларнинг ёзуви билан ўқуви ўртасида шунча тафовут: «One» деб ёзасизлар-у «ван» деб ўқийсизлар («бир» дегани), баъзан икки

товуш билан айтиладиган сўзни тўрт-беш харф билан ёзасизлар (масалан «They» ёзилади, «ge» ўкилади)? Шунинг оддий қилиб, қандай ўқилса, шундай ёзсангиз бўлмай-дими? Шунда инглиз тилини ўрганиш ҳам осон бўларди, балки жаҳон тили бўлиб қоларди, дедим.

У жавоб қилди: ҳақиқатан бундай тафовут фақат чет эллик тил ўрганувчилар учун эмас, ўзимиз учун ҳам, ўзимизнинг болалар учун ҳам кўп мушкуллик туғдиради. Лекин биз ёзувимизни ўзгартирмаймиз. Негаки, асрлар давомида яратилган маданиятимиз шу ёзувда битилган. Авлодларимиз бу ёзувдан ажралиб қолишини истамай-миз. Майли, инглиз тили жаҳон тили бўлмай қўяқолсин, деди у ҳазил аралаш.

Тошкентдаги Шарқшунослик ва Қўлёзмалар институтларининг фондида ҳали тахи бузилмаган, ҳеч ким ўқиб ўрганмаган, бу кетишда яқин юз йиллар ичида биров ўрганмайдиган қўлёзмаларнинг сони-саногини йўқ. Булар орасида Навоийнинг барҳаётлик вақтида кўчирилган, улуғ шоир ўз қўли билан ушлаган дея тахмин қилинувчи девон ҳам бор.

Гоҳ қайғуга тушаман, яна юз йилдан кейин бу асарларни биров ўқий оладими, деб юрагим эзилади.

— *Навоийшуносликнинг аҳволи, умуман, классик адабиётимизни ўқиш-ўқитиш хусусидаги фикрингизни ҳам билмоқчийдим... Биз олтимиш студент дорилфунуннинг адабиёт бўлимида беш йил (!) таҳсил кўрдик, лекин Алишер Навоийни билмай туриб кетавердик. Ҳатто навоийшуносликка ихтисослашиб олган муаллимларимизнинг ўзлари ҳам сабоққа муҳтож эканлар. Албатта, биз ҳам оппоқ эмасмиз, ўзимизда ҳам тиришқоқлик етишмагандир эҳтимол. Лекин барибир дарсларда Навоий ғояларининг ўта жўн талқин этилиши, образлар дунёсининг тўла очиб берилмаслиги қилар ишини қилди: биз Навоийни тушунишда мажруҳ авлод бўлиб вояга етдик. Камига, неча асрлар нарида шаклланган, бугунгача ўсиб, бир-бирини тўлдириб, тажриба орттириб келган Шарқ адабиётшунослиги намуналаридан етарли даражада баҳраманд эмасмиз. Қолаверса, Шарқ фалсафасини, унинг оқимларини билмасдан туриб мумтоз адабиётимизни ҳис қилиш, тушуниш мумкин эмас. Шу маънода, муҳтарам олимларимиз Алибек Рустамов, Нажмиддин Комиловларнинг кейинги пайтларда матбуотда эълон қилинган мақолалари диққатга сазовор. Ундай мақолаларнинг чиқийи икки жиҳатдан ибратли бўлди: аввало, классик адабиётни аслига яқин тушуниш мумкинлигини кўрдик; иккинчидан,*

бу соҳада ҳали ҳеч нарсани билмаслигимизни ҳам билдик...

— Биз мактабда ўқиган вақтимизда немис, англиз, француз тилларига муносабат ўша тилларда сўзлашадиган «аблаҳ» империалистларга бўлган муносабатдек совук, беписанд бўлган. Шўрлик чет тили ўқитувчиларидай беобрў ўқитувчи бўлмас эди. Биз дарсда очикдан-очик тўполон қилиб ўтирардик ва бу билан гўё синфий душманга нафратимизни намойиш қилган бўлардик. Мактаб маъмурияти ҳам бизни ортик исканжага олмас, синф раҳбарларимиз «йўлига»гина уришиб кўйишарди. Шундай қилиб бизнинг авлод мактабда чет тилини ўрганолмай қолган.

Айтмоқчиманки, ҳар бир фанни ўрганиш ўша фанга муносабатдан бошланади. Филолог студент Навоийни билмаса, осмон узилиб ерга тушармиди, муҳими гапнинг эга-кесимини, иккинчи даражали бўлақларини таҳлил қилолсин, мактабда дарс берганда аввало шу керак бўлади — мана шундай фикр маъмуриятда устивор бўлган жойда классик адабиёт ўрганилмайди. Қолаверса, домлаларнинг ўзи ҳам бу соҳада чуқур билимга эга эмаслиги маълум. Бунга ҳам ўша муносабат сабаб бўлган, улар ўқиган вақтларида ҳам... «осмон узилиб ерга тушмаган».

Классик адабиётни ўрганишнинг назарий асосларини қайта кўриб чиқиш керак. Аввалги суҳбатимизда айтган эдим, яна такрорлайман. (Аҳвол яхши томонга ўзгармагунча такрор-такрор гапиришнинг зиёни йўқ, менимча.) Биз ўтмиш ёзувчиларини «бизникилар» ва «бегоналар» қилиб ажратиб бўлиб чиққанмиз. Масалан, Навоий бизники, Хусайний бегона, чунки у подшо бўлган. Нодири бизники, Амирий бегона, у ҳам подшо бўлган. Вазирга, маликага чидаш мумкин, подшога шафқат йўқ. Хон саройига яқин бўлган шоира Увайсий — бизники, у аёл, лекин Фазлий Намангоний — бегона. У — сарой шоири. Сўфиёна шеърлар ёзган бир шоир бизники, бошқаси бегона — у диний мистик шоир ва ҳоказо ва ҳоказо. Классик адабиётни бундай стереотипларга бўйсундириш, миямиздаги қолипларга жойлаб чиқишнинг ўзи кулгили. Бундай муносабат бўлган жойда классик шеъриятни холис ўрганиб бўладими?

Адабиётшуносликнинг тамға сандиғи катта экан, уни сўфий, буни эпигон, яна бировни клерикал деб юз хил муҳр-тамғалар билан сийлаб чиқилган. Мен ҳам дорилфунунда тил-адабиёт факультетида ўқиганман. Лекин ҳали хануз Маҳзуна нега яхши-ю Адо нега ёмонлигини билмайман.

Нега Навоий дostonларини нашр этганда «хамд» у «наът»лари, худога ва пайғамбарларга илтижо билан айтган сўзларини қисқартириш керак? Энг буюк фалсафий фикрлар, колаверса, энг исёнкор туйғулар ўша хамду наътларда ифода этилган-ку!

Классик адабиётшунослигимиз ўз қолипларидан ҳадиксираш одатидан қутулмагунча бу илмнинг ташвиқотини йўлга қўйиб бўлмайди, ахир бу сирли кулфга солинган қалитнинг ўзи хато, у бошқа кулфники.

Кейинги вақтда Навоий ва бошқа шоирларнинг ғазаллари таҳлили газета-журналларда кўриниб турибди. Мен Алибек Рустамов, Нажмиддин Комиловларнинг таҳлилига ҳеч эътироз қилмайман. Улар билгич олимлар. Лекин шундай таҳлилларга кўзим тушадики, уларни ўқиганда беихтиёр: «Эй худо, бундай таҳлилдан ўзинг асра», дегим келади.

Ғазалнинг мазмунини жўн гапириб бериш таҳлил эмас. Бу ғазални ечинтириш. Уни шоҳона либосдан холи қилиб, очиқ танасини кўрсатиш холос. Бундай таҳлил шеърхонни совутади, шоирни беобрў қилади.

Шеърят — математик теорема ёки кимёвий формула эмаски, уни қисм-қисмларга ажратиб ўрганилса, калла-почасини айириб тахтланса. Шеър — сўз билан айтиб бўлмайдиган ҳиссиёт. Унда мусиқа бор, кўз илғамас тов-ланишлар бор, ақл бовар қилмас сеҳр бор. Шеърни оддий сўз билан баён қилиб бўлмайди. Лекин бу гапдан Навоий ғазалларни шарҳлаш керак эмас, деган фикр чикмасин. Фақат, шарҳлаганда ғазалнинг гўзаллигини, санъатини, мўъжизавий қудратини ҳам оз бўлса-да, ифода қилиш керак бўлади. Мен ҳам Навоийнинг бир-икки ғазалини шарҳ қилганман Рост айтсам, шарҳлардан ўзимнинг кўнглим тўлмайди. Орзу қиламанки, Навоийни шарҳлайдиган одам аввало ўзида теран олимлик билан нозиктаъб шоирликни уйғун қилган одам бўлса-ю у бор идрок ва ҳиссий иқтидорини сарф қилиб шу табаррук ишга киришса, Алишер Навоийни чинакам халқ мулкига айлантирса.

— *Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида рўй бераётган бугунги ижобий ўзгаришлар адабиётимиз тарихини ўрганишимизда ҳам янги имкониятлар яратиши табиий. Шу маънода, ўтмиш маданиятимизга муносабатда қандай ўзгаришлар бўлишини истар эдингиз?*

— Биз яқин ўтмишда йўл қўйган хатолар ичида энг ёмони — ошкоралиқдан чекинганимиз, десак тўғри бўлар. Халқни коммунистик руҳда тарбиялашчи биз фақат бир

томонлама маълумот бериш деб тушундик. Ҳамфикрларимизни эшитдик, қарши томоннинг гапига мутлако қулок солмадик, радиосини бўғдик, китобини яқинлаштирмадик. Бир сўз билан айтганда, одамларни фикр қилмасликка, хулосаларни тайёр ҳолда қабул қилишга ўргатдик.

Афсуски, бу ҳол ўтмиш адабиётини, фалсафасини ўрганишга ҳам таъсир кўрсатди. Биз, ҳали айтилгандек, шоирларни, файласуфларни «бизникилар» ва «бегоналар»га бўлиб чиқдик. Бегоналарга реакцион ғайриилмий, ғайримарксистик, деган тамгаларни босиб гўё бир сандиққа солиб қулфлаб қўйдик ва бу сандиқда каттақон илон бор, очсанг — чақади, ўлдиради, деб одамларни кўрқитиб юрдик.

Ахир 1937 йилда бир одамни йўқ қилиб юбориш учун уйдан араб ёзувидаги китоб чиқиши кифоя эди. Бу китоб Куръонми, Або Муслим саргузаштими, Алишер Навоий девоними — бунинг аҳамияти йўқ эди.

Ана шундай қилиб биз ўтмишдан узилиб қолдик. «Ўтмишни соғиниш», «ўтмишни идеаллаштириш» қабилидаги тайёр айбномалар ўз ишини қилди. Биз бугун ва диний ақидаларни, на тасаввуф асосларини биламиз. Ҳа, билмаймиз ва билмаслигимиз билан керилиб қўямиз. Ваҳоланки, фақат жоҳилгина ўз жаҳолати билан мактанади.

— *Эркин ака, бир оз ўнғайсиз бўлса-да, ўзингизнинг ижодингизга тегишли мулоҳазамни ҳам айтсам. Гап «Ёшлик девони» ва анъана хусусида. Мана, девон босмадан чиққанига йигирма йил бўлибди. Биздан битта-иккита кўйлакни ортиқ йиртганларнинг гувоҳлик беришича, ўша йиллари «Ёшлик девони»чалик машҳур китоб кам бўлган! Гарчи кейинги китобларингизда Сиз мутлақ бошқа шоир сифатида кўринган бўлсангиз ҳам, руҳан барибир классик адабиётимиз анъаналарига содиқ қолавердингиз. Шеърӣ интизом, оҳанг, мушқавийлик, фикрий теранлик, донишмандона назар, боринги, фалсафа — барчаси шарқона. Шунинг учун мен Сизни ижод томирларида Шарқ шеърӣятининг қони оқиб турган йирик ҳамда (афсуски) сўнги вакил деб биламан. Ажабки, Навоий, Фузулий, Бобур ғазалларига бор-йўғи биттадан мухаммас боғлагансиз. Муайян шоирлар ижодига салафларининг таъсири масаласини унга боғланган мухаммасларнинг сони ва умуман шарқ шеърӣятида тез-тез қўлланилиб турадиган образларнинг нечоғлик кўп учраши билан ўлчайдиган адабиётшунослик назарида...*

— Нимага шама қилаётганингизни тушундим. Аввало шуни айтишим керакки, агар мен Шарқ шеърляти руҳини ўзига сингдирган сўнгги шоир бўлсам дунёда энг бахтсиз шоир бўлар эдим. Шукрки, бундай эмас.

Яқинда Тоҳир Қаҳҳорнинг бир туркум ғазалларини ўқидим. Астойдил кувондим. Ғазалнинг ўлмаслигига яна бир бор амин бўлдим. Тоҳир бу кўҳна вазнга янги рух, янги ўй, янги жон берибди.

Йигирма йил илгари ёзган ғазалларим бир китобча бўлиб чиққач, анчагача ғазал ёзолмай юрдим. Баъзи ёзганларимдан кўнглим тўлмади. Улар нари борса «Ешлик девони» даражасида эди. Билмадим, буни шуҳратпарастлик дейсизми, қарсакталаблик дейсизми, мен ҳар қалай ҳар бир янги ёзган китобим аввалгиларини қай жиҳатдандир такрорламайдиган, бирор хусусияти билан бошқачароқ бўлса, дейман. Яна битта «Ешлик девони» ёки яна бир «Тирик сайёралар» ёзгим келмайди.

Шарқ классик шеърляти мурғак хаёлим бешигини тебратган, десам янглишмасман. Сут билан кирган жон билан чиқади. Мен нима ёзмай, қай жанрда куч синамай бу меҳр, бу таъсир албатта намоён бўлади. Шарқ классик шеърляти таъсирида бўлиш дегани, албатта, аруз вазнида ёзиш ёки шарқона образларни кўп қўллашни билдирмайди. Таъсир фикр қилиш тарзида, ҳис қилиш тарзида кўринади. Навоийнинг ғазалига мухаммас боғлаган шоир унга эргашган-у, боғламагани эргашмаган деган гап ижодий таъсирни жуда жўн тушуниш, жўнгина эмас, хато тушуниш демакдир.

— *Эркин ака, охирги саволим эркин мавзуда, Алишер Навоий туғилган кун баҳона кўнглингизда биз ёшларга аталган яна қандай гапларингиз бор?*

— Биз мактанчоқ одамлармиз. Ўзимизни жуда маърифатли, салафларга қараганда беқиёс олға кетган, комил одамлар деб ўйлаймиз. Адабиётимиз ҳақида гапирганда ҳам фақат унинг ривожини, тараққиётини сўзлаймиз. Ўз кўнглимизда биз олдиндамиз-у, беш аср наридаги шоирлар орқада.

Менда савол туғилади. Биз Навоийдан қайси жиҳатимиз билан ўзиб кетдик? Маҳоратдами? Мутлақо! Ниятимизнинг улуғлиги ва поклигидами? Шубҳам бор. Инсон қалбини англаб етишдами? Инсонпарварлик ғоясидами? Яна шубҳам бор. Навоий ҳар жиҳатдан бизга қараганда покрок, улуғрок, олижаноброк. У инсонга меҳрини қуйлади, одамлар ўртасида улар қайси гуруҳга мансуб бўлмасин, нифоқ эмас, биродарлик бўлишини орзу қилди.

У одамзод қалбига илоҳият даражасидаги муқаддас бир поклик деб мурожаат қилди.

Биз Алишер Навоийни яхши кўрамиз, яхши кўрганда ҳам бошқалардан қизғаниб у бизники, деб яхши кўрамиз. Лекин шу муҳаббатимиз, қизғанишимиз даражасида уни биламизми?

Югославияда Струга шаҳридаги мушоира кунларида қизиқ бир воқеа бўлди. Анқаралик бир турк шоири билан танишиб қолдик. Ута миллатпарвар йигит экан. Туркий тилда яратилган барча адабиёт усмонли туркники деган эътиқодини яширмади. Айниқса Фузулийни жуда яхши кўрар экан. «Нега Фузулий озарбайжонники бўлади, у ахир усмонли турк тилида ёзган-ку», деб туриб олди. Қарасам, уни бу фикрдан қайтаришнинг иложи йўқ. Фузулийдан байтлар ўқий бошладим. У давом эттирди. Сўнг у бошқа байтни ўқиди, мен ғазални давом эттирдим. Шу кун кечгача Фузулийхонлик қилдик. Тун ярмига бориб шу нарса маълум бўлдики, мен Фузулий ғазалларини кўпроқ ёд билар эканман. Мақтаниб кўяй, турк шоиридан Фузулийни ютиб олдим. У икки кўлини кўтариб: «Эркин, Фузулий саниндир! Фузулий санин!», яъни Фузулий сеникидир, деди.

Эртасига Навоийхонлик қиладиган бўлдик. Лекин тонгда бизнинг сафар йўлимиз бошқа-бошқа ёққа тушиб қолди. Бир ҳисобда бундан суюндим. Турк шоирига Навоийни ютқазиб кўйишим ҳеч гап эмас эди. Бундай ҳолни ҳеч бир ўзбекнинг бошига солмасин.

Ахир, ер ишлаганники, шоир ўқиганники-да.

1988

ИЗТИРОБ ШОИРИ

(Чўлпонга бағишланган шеър кечасида айтилган сўз)

Абдулҳамид Чўлпон...

Бу ном эллик йил давомида халқ онгидан четлатилиб келинди. Бу ном ёнида ҳамиша аксилинқилобчи, миллатчи деган сифат айрилмас ҳамроҳ бўлади. Шеърлари ёд ўқилиб тилдан тилга ўтган халқнинг шоири халқ душмани аталди. Унинг ижодини холисанлилло таҳлил қилиш у ёқда турсин, ҳатто номини айтиш ҳам гуноҳ саналди.

Чўлпон туғилишдан изтироб шоири эди.

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Ўйнаган бошқалар, инграган менман.

Лекин у замонга ўйлатадиган эмас, куйлатадиган, иштибоҳлардан холи шодиёна ашъорлар керак эди. Шунинг учун у даврга Сергей Есенин бегона бўлди, Осип Мандельштам йўқ қилинди. Марина Цветаеванинг умри ғарибликда ўтди. Чўлпон ҳам ана ўшалар қаторида турадиган, юрак тузилиши, истеъдод йўналиши билан дардлик шоир эди. Шу ўринда Чўлпон ижодини ўрганувчиларга айтадиган бир гапим бор. Ҳозирча ҳеч ерда мен Чўлпоннинг Есенин билан учрашгани тўғрисида маълумот ўқиганим йўқ. Маълумки, Чўлпон 1924 йилда бир неча муддат Москвада яшаган. Есенин Тошкентда бўлган. Бу икки руҳан яқин шоирлар учрашмаган бўлиши эҳтимолдан узок.

Тоталитар тузум фикр қилмайдиган, бўйсунувчи одамларни ёқтиради. Бундай тузум ҳар бир жамият аъзосини аскар қилиб тарбиялашга интилади. Аскар бўлганда ҳам, от деса манқурт каби онасини ҳам отадиган, Павлик Морозов каби отасини ҳам сотадиган жоҳил аскар қилиб тарбиялашга интилади. Бежиз эмаски, Абдулла Қаҳҳорнинг, мен аскар эмасман, мен партиянинг онгли аъзосиман, деган сўзи тоталитаризмнинг шохига теккан, туёғигача зиркиратган сўз бўлди. Ҳанузгача унинг ҳамма «айби» кечирилса ҳам шу сўзи кечирилмай турибди. Қайта қуришнинг асоси бўлган иш — фикрий қуюшқонни синдириш осон кечаётгани йўқ.

Фикрий қуюшқон кимлар учун керак? Одамларни кўрқоқ қилиб жовдиратиб қўйишдан ким манфаатдор? Айтганим айтган, деганим деган, деб турувчи тўраларга керак. Халқнинг фикрига қулоқ солиш, унинг зорини эшитишдан кўра уни тийиб қўйишни афзалроқ кўрадиган зўравонлар учун керак.

Гўзал Фарғона сенга на бўлди... Бу Чўлпоннинг сатрлари. «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ офатдир, халқ ўчдир». Бу сўзлар ҳам Чўлпон қаламига мансуб. Бизнинг бу шеърят кечамиз қисмат тақозоси билан Фарғона воқеалари пайтига тўғри келди. Назаримда бизнинг ихтиёриймиздан ташқари Чўлпоннинг арвоҳи чирқираб қошимизга келгандек туюлади. У фарёд билан, яланг тўшини очиб ғазабкор оломон йўлини тўсаётгандек, ўз биродаринг конини тўкма, деб хайқираётгандек туюлади. Яна Чўлпон изтироб билан: менга тақалган «миллатчи» деган мудҳиш айбни халқимга тақаманг. У табиатан байналмилал эътиқодли халқ, деб турганга ўхшайди.

1989

ҚАДРИМИЗ, ҚАДРИЯТИМИЗ

Отанинг, устознинг муқаддас вазифаси фарзанд, шогирд қалбига ҳақиқат уруғини экмодир. Домла Ғайратий ана шундай ота ва устоз эди. У эллигинчи йилларнинг бошида, Чўлпон, Қодирийлар тўғрисида сўзлашиш ҳам катагон бир замонда биз — еттинчи, саккизинчи синф ўқувчилари бўлган «дилдошлари»га уларнинг ҳаётини, ижодини сўзлаб берарди. «Ўтган кунлар»нинг боблари устоз овози билан қулоғимда қолган.

Эски қоронғи қазноқ шифтидан топиб олганим (бел-бокка тугиб ўралган) «Меҳробдан чаён» мени бир ҳафта бурчак жинниси қилиб кўйган эди. Кўзлардан йирок жойни топиб олиб мук тушганча ўқиганим ўқиган эди.

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг
Лайлоси,

Насиб этмиш менга гулшан аро гулларнинг
Раъноси.

Ҳозир шу сатрларни ўқисам ўша қазноқнинг нимёруф бурчаги ёдимга тушади, сарғайган варақлар кўзимга кўринади, чанг ҳиди димоғимга урилади.

Киши умрида ўқиган китоблар ичида шундоқ китоблар бўладики, улар умрининг бир қисмига, инсон ўзлигининг таркибига айланиб қолади. «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» мен учун ана шундай китоблардан. Улар мени одам қилиб шакллантирган. Дунёқарашимни, юрагим ҳолатини белгилаган, умрим бойлиги бўлган китоблар сирасига қиради.

Бир авлод умри давомида Абдулла Қодирий тақикланди ва таҳқирланди. Бу инсонга қарши, инсониятга қарши, унинг маданияти ва ифтихор туйғусига қарши, тили, одати, дини, ихлос-эътиқодига қарши қилинган буюк жиноятнинг бир кўриниши эди. Бу жиноятнинг оғули самарасини жамият тотиб кўрди, бугун ҳам кўрмоқда. Лекин мен тарих кўрмаган зулм, истибдод остида ўзлигини йўқотмаган, улуғ донишмандларга меҳру ихлосини сақлаб қола олган халққа офарин дейман. Абдулла Қодирийнинг ўзини сақлаб қола олмаса-да (ох, афсус) китобларини жаллод кўзлардан яшириб, отилиш хавфи остида ҳам асрай олган одамларга олқиш айтаман.

Абдулла Қодирий руҳи бизни уйғоқликка чақиради. Қўйдек юввош тарқоқ ва бечорахол бўлмасликка ун-

дайди. Ўз ҳаққи, ҳуқуқини таниган инсон — бутун инсон. Ўз кадр қиймати, шону шарафини асраётган халқ — бутун халқдир.

Абдулла Қодирийдек эл фарзандларига кўрсатилган эҳтиром халқнинг ўзига билдирилган эъоз билан тенг. Дунё бизни Қодирий китоблари орқали ҳам танишини орзу қиламан. Чунки бу китоблар халқимиз кечмишини қийиқ ойнага солиб эмас, бутун бойлиги ва қарама-қаршилиги билан, ҳаққоний, аждодларимиз маданиятини ҳурматлаб, чинакам инсонпарварлик ва реализм анъаналари асосида тасвир этади.

Абдулла Қодирий ижоди бизнинг ўлмас кадрияти-миздир.

1990

УСТОЗ БИЛАН ВИДОЛАШУВ

Улкан, эҳтиросли шоирнинг ёниқ юраги уришдан тўхтади. Куни кеча бизнинг орамизда бўлган, дилбар суҳбати билан, тунда ёзган янги шеъри билан дилларни яйратган, ўзининг борлиги, салобати билан давраларга файз бериб турган устоз бир лаҳзада тарихга айланди қолди.

Ақл бовар қилмайди, кўнгил кўниқолмайди, нашриёт хоналарида, редакция йўлакларида қўлимизни маҳкам сиқиб, самимият тўла кўзларини тикиб «омонмисан, бўтам» дейдиган, тонгларда телефон қилиб, «кеча газетадаги шеърингни ўқидим», деб гап бошлайдиган меҳрибон бир инсоннинг энди йўқлигига ишонгимиз келмайди.

Бу замин улуғ одамларни кўп яратган, яна кўп яратади. Лекин шоир Миртемир қайтиб келмайди. Инсон Миртемир ҳам. Чунки устоз бетакрор бир сиймо эди, бетакрор нафасга эга бўлган шоир ва заршунос эди.

Миртемир адабиётга жуда эрта кириб келган, ўн еттига тўлиб-тўлмаган ёшида сочма шеърлари тўплами билан шуҳрат топган шоир эди. Умрининг охиригача ёшлик эҳтироси, ёниқлиги уни тарк этмади. «Қорақалпоқ дафтари»нинг мутойибага бой сатрлари, «Енгажон» каби шўх шеърлари битилганда Миртемир забардаст шоир бўлган. «Ленин жилмайиши»нинг ёшлик ғурури тўла мисралари битилганда устоз кекса отахон шоир эди. Ёшлик интилиши, изланиши шоирни сўнгги нафасгача тарк этмади.

Эсимда, биз институт талабалари эдик. Мархум Хайриддин, Юсуф, Сайёр, Тўлқин, Ҳусниддин Шарипов, Азиз Абдураззоқлар Ёзувчилар Союзи қошидаги ёшлар семинарига қатнашар эдик. Домла Миртемир семинар олиб борар эди. Биз ҳар бир машғулотдан дунё-дунё таассуротга тўлиб, устоз суҳбатлари, ўғитларидан баҳраманд бўлиб қайтар эдик. Орадан йигирма йилча вақт ўтиб, ўтган йил бошларида устоз ёшлар семинарининг бир машғулоти бошқарди. Домла шамоллаган, бетоб эди. Дамбадам иссиқ чой, дори ичиб турар эди. Шунга қарамасдан ёшларни ноумид қилгиси келмай машғулотга келди ва охиригача уни бошқарди, ҳаётини ва ижодий тажрибаларидан энг ибратли лавҳаларни гапириб берди, шеърининг нозик сирлари билан ёшларни ошно қилди.

Ўшанда мен шоирнинг фидойилигига, куюнчаклигига, ёшларга, демакки адабиётимизнинг келажагига умиди, муҳаббати ва ишончига қараб ҳавас қилган эдим.

Устоз Миртемир юрак меҳрини, оташини сўнгигача ёшларга бериб кетди.

На олтин, на жавохир эдим,
Армонли бир ёш шоир эдим.
Зухро бўлмасанг-да ҳуснда
Мен ишқингда нак Тоҳир эдим.

Бу мисраларнинг ўзи Миртемирнинг қафт устида турган юрагини, ёниқ эҳтиросини, самимият тўла шоирлигини намоён қилиб турибди.

Устоздан бизга бой ва сермазмун мерос қолди. Бу — том-том шеърлар, дostonлар. Бу — ўзбек тилида сўзлаган Пушкин, Некрасов, Шевченко, бу — улкан қирғиз эпоси «Манас»нинг ўзбекчаси, бу — дафтар-дафтар ёзишмалар, рисоалар, нутқлар... Улар қоғозда қолмайдиган, биз билан яшайдиган, кунда кунимизга ярайдиган бойлигимиз.

Пушкиннинг «Прошай, свободная стихия» сатрини устоз «Алвидо, қудратли асов ғалаён», деб таржима қилган эди. Шоир Миртемир — ҳаётда сокин ва майин инсон бўлса-да юрагида шеърининг қудратли асов ғалаёни яшар эди. Бугун устоз билан видолашиб «Алвидо, қудратли асов ғалаён», деймиз ва бу қудратли шеърининг бизга умрбод ҳамроҳ бўлиб қолишига ишонамиз.

1981

ЧАҚМОҚ УМРИ

Усмон Носир ҳаёт бўлганида етмиш ёшга тўлган бўларди. Лекин бу мўътабар ёшга етиш ҳассос шоирга насиб қилмади. Йигирма бешга етмаган чоғида у ижод оламини тарк этди. Шафқатсиз замон халқни олов-юрақ фарзандидан жудо қилди.

Усмон Носир лаҳзалик чакмоқдек яшаб ўтди ва чакмоқдек нурли из қолдирди. Шоир қисқа умрида ўша давр адабий муҳитини қандай ларзага солган бўлса, мана ярим асрдан кейин ҳам у яратган мисралар бизни хайратга солади, ёш бир йигитчанинг шу қадар теран фикрлагани, шу қадар тугал ва ёрқин образлар чизгани бизни лол қилади.

Лермонтов, Добролюбов, Абдулла Тўқай, Бараташвили, Сергей Есенин... Усмон Носир... Булар дунёдан ўттиз баҳорни ҳам кўрмай ўтган, аммо ўз номларини улўғлик пиллапоясига кўтарган сиймолардир...

Истеъдод шундай бир гавҳарки, у денгиз тубида, садаф ичида ҳам — гавҳар, истеъдод шундай бир зилол ирмоқки, унинг ҳар қатрасида дарёларнинг қудрати, уммонларнинг теранлиги бор, истеъдод шундай бир гулки, унинг ҳар бир очилмаган ғунчасида чаманларнинг бўйи ва таровати бор.

Усмон Носир истеъдоди ана шундай гавҳар, ана шундай ирмоқ, ана шундай ғунча эди.

Шоирнинг замондоши, қаҳрамон адиб, чех халқи фарзанди, ўзбек халқининг дўсти Юлиус Фучик: «Одамлар, хушёр бўлинг, мен сизни севардим!» деган сўзларни айтган. Усмон Носир ўз ижоди билан, ўз қисмати билан ҳар нафас бизга шу сўзларни такрор этади: «Одамлар, — хушёр бўлинг, мен сизни севардим!»

Давр халққа унинг ифтихори бўлган, унинг юраги бўлган фарзандларини қайтиб берди. Бугун Усмон Носир номли кўчада истиқомат қилувчиларнинг бахтли болалари Усмон Носир номли мактабда ўқийдилар. Алвон галстук такқан қизалоқ — ифтихор билан «Мен Усмон Носир номли пионер отрядидан бўламан», дейди.

Шоир умри унинг шеърларида давом этади.

1982

МУҲИТГА СИҒМАГАН ЮРАК

Шоир бўлсанг, бўлса қалбинг, элга қурбон бўлгудек, шоир бўлсанг, бўлса халқинг сенга қалқон бўлгудек... Усмон Носирнинг элга қурбон бўлгудек қалби бор эди. У агар ҳеч бўлмаса 1941 йилгача етиб келолса, балки ўша фидойи жонини Султон Жўра каби Ватан учун қурбон қилган бўларди. Агар унга узоқ умр кўриш насиб этса, балки неча-неча бетакрор шеър у достонлар, драмалар ёзиб, адабиётимизнинг табаррук сиймоларидан бўлиб, етиш бешга кириб орамизда юрарди.

Усмон Носирни ижод боғидан юлиб олиб кетган мудҳиш даврни қоралаш, лаънат ўқишнинг ўзи камлик қилади. Ўша даврни келтирган, ўша даҳшатли муҳитни яратган шароитни билиш, унинг сабабини айтиш лозим. Буқун биз ҳамма айбни фақат Шахсга ва унга сиғинишга қўйсак барча саволларга жавоб берган бўлмаймиз. Ўша шахсни давлат тепасига келтирган, ўша сиғинишни пайдо қилган нима? Бутун-бутун халқларни сеҳрли Қаҳҳор ва Жаббор қудрати олдида ожиз томошабин қилиб қўйган нарса нима? Бугун қайта қуриш тўлкинида уйғонган онг шуни таҳлил қилмоқда. Қимларнидир қоралаш, қимларгадир айб тўнкаш учун эмас, балки ўша муҳитни ҳеч қачон, ҳеч бир шароитда, ҳеч қандай раҳбар замонида тақрорламаслик учун таҳлил қилмоқда.

Усмон Носир руҳи бизни уйғокликка чақиради. «Қим эрк, ҳаёт деб жанг қилолса ҳар кун, эрку ҳаёт учун ўша муносиб...» Улуғ немис мутафаккири Гёте Фауст тилидан айтган бу сўзлар ҳамма замон ва ҳамма халқларга тегишлидир. Замонлар оша, замонларнинг гирдобу бўронлари оша ўз гавҳарларини асраб қололган халқ шарафлидир: халқнинг шаъну тили, табаррук анъаналари, тарихига ҳурмат, улуғ фарзандларининг руҳига садоқат ана ўша гавҳарлардир. Йўқолган моддий бойликнинг ўрнини тўлдириш мумкин, лекин маънавий бойликдан жудо бўлиш — улуғ фожа.

Ошқоралик замони тарихимиз саҳифаларидан сирлар пардасини кўтармоқда. Жумладан ўттиз олтинчи, ўттиз еттинчи йилларнинг ҳужжатлари марказий ва маҳаллий матбуотлар орқали халқ ҳукмига ҳавола этилмоқда.

Ўша даврдаги ёзувчилар союзида бўлиб ўтган йиғинларнинг стенограммаларини кўздан кечириш айниқса ижодкорлар учун фойдадан холи бўлмас. Бу иш айниқса бизнинг инқилобий қайта қуриш даврида, мафкуравий тўқнашувлар авжга чиққан бир пайтда сабоқлидир.

Уларни ўқиган киши оладиган биринчи сабоқ шуки, истеъдод билан ноқобилликнинг, теранлик билан юзакиликнинг, ҳалоллик билан нопокликнинг курашида зафар кўпинча ёвуз куч томонида бўлган. Бамисоли биллур билан харсангтошнинг тўқнашувида ҳамиша биллур чил-чил бўлгандек...

Биз ижодкорлар неча истеъдодларга завол бўлган ўша муҳитни қоралар эканмиз ҳозирги ўз муҳитимизга ақл кўзи билан, келажак кўзи билан боқсак ёмон бўлмасди. Қайта қуришни ўзича тушунган, барча қадриятларнинг оёғини осмондан қилиб қўйишга уринаётган, давр эпкинисида юзага чиқиб олишни кўзлаётган кимсаларнинг ёзувчилар уюшмаси минбарини эгаллаб истеъдод эгаларига лой отаётганликлари, ошқора таъқиб ва таҳқир қилаётганлари ўша ўттиз еттинчи йил муҳитини эслатмайдими? Мен у ўктам ваъзхонларнинг кимлигини айтиб ўтирмайман, кимга хизмат қилаётганларини ҳам гапирмайман. Фақат эслатмоқчиманки, уларнинг асосий қуроли — тухмат, шаллақилик, ғазабкорлик ўша даврларда Усмон Носирга қарши ишлатилган қуролларга жуда ўхшаб кетади. Фарқи фақат шуки, ўттиз еттинчи йилда бундай мажлислардан кейин шоирларга қамоқларнинг эшиги очилган бўлса, энди касалхоналарнинг эшиги очилмоқда.

Ўша давр ҳужжатларини ўрганишнинг яна бир ибратли томони бор. Истеъдод билан ноқобиллик-ку азалдан бир-бирига душман. Лекин истеъдодлар осмондаги юлдузлардек бир-бирига ҳамроз бўлишлари лозим-ку. Нега энди ҳаммавақт шундай бўлмайди? Ноқобилликнинг «буюк» қобилияти шундаки, у истеъдодларнинг ўртасига ҳам раҳна солади. Энг улуғ шоирлар ҳам ҳаётда оддий инсон. Ўз меҳри, ғзаби, рашки, гумонлари билан яшаб турувчи инсон. Афсус минг афсуски, Абдулла Қодирийга ҳам, Усмон Носирга ҳам тош отганлар фақатгина ноқобил касбдошлари бўлган эмас... ҳаётнинг ўта мураккаблиги, даврнинг ўта чигаллиги ана шунда...

Усмон Носирнинг «Юрак» шеърисида шундай бир сатр бор: «Сенга тор келди бу кўкрак...» Шоир ўз муҳитига сиғмади. Ўз халқи пешонасига ҳам сиғмади. Лермонтов, Добролюбов, Абдулла Тўқай, Бараташвили, Сергей Есенин... Усмон Носир... Булар дунёдан ўттиз баҳорни ҳам кўрмай ўтган, аммо ўз номларини улуғлик пиллапоясига кўтарган сиймолардир. Ёшлигида ҳаётдан кетган шоир ихлосмандлари тасавурида мангу ёш бўлиб қолади. Ус-

мон Носирнинг ёшликка хос эхтиросли, содда, самимий сатрлари халқ калбида узоқ йиллар яшайди.

1988

МИРЗО ТУРСУНЗОДА ҲАҚИДА СЎЗ

Мирзо Турсунзода нафақат тожик адабиётининг, нафақат кўп миллатли совет адабиётининг вакили, балки ҳозирги замон шарқ шеърининг забардаст устунларидан эди.

У ўзининг баракали ижодий ҳаётида совет шарқи шоирининг сиймосини яратди, дунёга эзгулик кўзи билан боққан, тинчлик ва тараққиёт жарчиси бўлган, эрксевар оламга дўстлик, биродарлик бағрини кенг очган, ўз юрти ва халқини жонфидо фарзанд меҳри билан севган шоир тимсолини яратди.

Мирзо Турсунзода билан учрашиш бахти менга бир неча бор насиб бўлган. 1966 йилда Тожикистон ёзувчилари съезди кунларида биз улуғ устоз Гафур Гулом билан Душанбеда бўлдик. Шунда мен шарқнинг икки улкан шоирини ёнма-ён кўрганман, уларнинг бир-бирига меҳр тўла нигоҳларини томоша қилганман, ҳар сўзи олам-олам маънога тўла суҳбатларини тинглаганман. Бу икки устод бир-бирига ўхшамайдиган шоирлар бўлса-да, руҳан бир-бирларига яқин эдилар, бу яқинлик, айниқса Саъдий, Ҳофиз, Ҳайём каби буюклар ҳақида сўз кетганда айниқса ёрқин намоён бўлар эди.

Ҳозиргина биз Ўзбекистон диёрида Тожик адабиёти ва санъати кунларини ўтказиш учун келган ёзувчиларни, санъаткорларни кутиб олдик. Назаримизда улар қаторида ўзига хос майин табассумини чақнатиб Мирзо Турсунзода самолёт зинасидан тушиб келгандай бўлади ва митинг минбаридан ўзининг сеvimли байтларини ўқигандай бўлди:

То тавони дўстонро гум манун,
Дўстони меҳрибонро гум манун...

Жони ширин, тожи сар кун дўстро,
Жойи дар мағзи жигар кун дўстро.

Мирзо Турсунзода ўзбек хонадонида ҳамиша севикли шоир бўлиб қолади.

Биз унинг шеърларини асл нусхада ҳам, ўзбек тилида ҳам севиб ўқиймиз. У нафақат китоб жавонларимизда эмас, қалбимизда барҳаёт.

1981

ҚАРЗДОРЛИК

Бир ёзувчининг адабиёт даргоҳига кириб ундан ўз ўрнини олиши учун минг бир шарту шароитнинг тажассу-ми керак бўлади. Ўша минг бирнинг бири адабий муҳит ва бу муҳитдаги одамларнинг хайрихоҳлигидир.

Абдулла Қаҳҳор биз энди адабиётга кадам қўйган давр муҳитининг марказида турган шахс эди. Ойбек, Ғ. Ғулом, Уйғун, С. Бородин, Қ. Яшин, М. Шайхзода, Миртемир, Зулфиялар каби адабиётимиз биносининг зўр устунларидан бири эди ва бинобарин бизнинг авлод адибларига шу уйнинг эшигини очганлардан бири бўлган.

Абдулла Қаҳҳор ёшларга алоҳида эътиборли, истеъдодни илғаш қобилияти бениҳоя кучли устоз эди. Саид Аҳмад, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шуқур Холмирзаев, Учқун Назаров сингари ёзувчиларнинг ижодий тақдирида Абдулла Қаҳҳорнинг устозлик ўрни бор. Улкан адибнинг меҳр назари менга ҳам бир дафъа тушган ва устоз меҳрибонлигидан, мададидан мен ҳам баҳраманд бўлганман.

Биз дорилфунун талабалари эдик. 1 Май кўчасида жойлашган Ёзувчилар союзининг биноси ёшлар билан гавжум бўлар эди. Адабий консультациялар фаол ишлар, уларда кўзга кўринган шоир ва ёзувчилар хизмат қилар эдилар. Адабий суҳбатлар, баҳслар, семинар машғулотлари жуда қизғин, ўткир мунозаралар билан ўтар эди. Айниқса Абдулла Қаҳҳорнинг чиқишлари ҳамманинг диққатини тортар, ҳатто Союзнинг хўжалик ходимлари, қоровулларигача кириб эшитар эдилар.

Шу суҳбатларнинг бир нечтасини мен ҳам тинглаганман. Суҳбатлардан бирида ёшларнинг «Ҳозир қандай асар устида ишляяпсиз?» деган саволига ёзувчи «Порахўрлик тўғрисида драма ёзаяпман», деб жавоб берган ва порахўрлик иллатининг бор қабих кўринишларини, хилларини санаб берган эди. Абдулла Қаҳҳор ёзилажак комедияга материал йиғиш асносида бир дафтарни тўлдириб ҳар бири афоризмдай жаранглайдиган иборалар ёзиб чиққан экан. Шулардан бир нечтасини бизларга ўқиб берган ва таассуф билан шундай деган эди:

— Бу гаплар ўз ҳолича ёмон эмас. Ўзимга ҳам маъқул. Лекин драматургия шундай қайсар жанрки, бу ибораларнинг қай бирини қаҳрамоннинг оғзига солсам, туфлаб ташлайди.

Бир оғиз сўз билан Абдулла Қаҳҳор драматургиянинг бутун мураккаб табиатини, характер мантики, психологик асослаш каби мушкул талабларини ифода қилган эди.

Ёзувчининг ўша дафтариди жуда ғаройиб бир саҳифа бор эди. Бу саҳифада поранинг ақл бовар қилмас кўри-нишлари, юзга яқин хили ёзилган эди. Масалан, мактов ҳам пора хилларига киритилган. Ёзувчи буни шундай изоҳлаган эди:

— Маълумки амалдорни мактаган одам бориб уни қулоғига мактамайди. Кўпчилик ўртасида мактайди. Бу ўша амалдорга обрў келтиради ва у обрўни майдалаб пул қилади.

Ўша дафтардан ўқилган яна бир жумла: «Халқ порахўр раҳбарнинг юзига тупуради. Лекин бу раҳбар билан халқнинг ўртасида ҳукумат столи бор. Афсуски, баъзан тупук порахўрнинг юзига етиб бормай, ўша табаррук столга тушади».

«Тобутдан товуш» асари билан Абдулла Қаҳҳор кучли бонг урган эди. Нафс бандаларига, эсингизни йиғиб олинг, деган эди. Афсуски, бу асар юкори давраларда ўз қадрини топмади...

Абдулла Қаҳҳор оғзидан чиққан ҳар бир ибора чуқур мантикий, тагдор, образли бўлар эди. Еш ёзувчилардан ҳам шуни талаб қилар эди: «Сўзни миҳ қилиб қокиб, қалпоғини узиб ташла, биров суғуриб ололмасин», деган эди у суҳбатларнинг бирида.

Абдулла Қаҳҳорнинг А. П. Чеховга эътиқоди баланд бўлгани кўпчиликка маълум. Улуғ рус ёзувчисини суйиб, эъзозлаб, устоз билиб «Чехов домла» дея атагувчи эди. Абдулла Қаҳҳор учун унинг «Қискалик — истеъдод синг-лиси» деган ибораси жуда азиз бўлган. Суҳбатлардан бирида у «Бемор» ҳикоясининг биринчи жумласини қандай ёзилганини, ўттизга яқин варақни қора қилиб (А. Қаҳҳор ёзилган сўзнинг устидан чизик тортмас эди, жумла бузилса, сўз ёки ҳарф хато бўлса, янги варақда ёзиб чиқар эди), ниҳоят энг қисқа, энг аниқ ифода топганини айтиб берган эди: «Сотволдининг хотини оғриб қолди».

— Бу жумланинг фазилати битта, — деган эди у, — фикр тўртта сўзда баён қилинган. Қолган ҳамма вариантларда шу фикр беш, олти сўз билан айтилади. Масалан: Сотволдининг хотини касал бўлиб қолди, ёки тоби қочиб қолди, ёки мазаси кетиб қолди...

Ҳозир нашриётда хизмат талаби билан қўлёзмаларни

Ўқиганимда баъзан улардаги эзмалик «Ўтлаб кетиш» (бу ҳам Абдулла Қаҳҳор ибораси), чучмал тасвирларни кўриб устознинг бир сўз устида чеккан захматлари эсимга тушади.

Олтмишинчи йилларнинг бошида ҳаётимда юз берган бир воқеа менинг қисматимда ўчмас из қолдирди. Ўшанда мен эндигина бир китобча автори. Адабиёт нашриётига янги ишга кирган вақтим эди. Бир кун мени бош редактор ўринбосари ҳузурига чакиришди. Бу серзарда, раҳмсиз бошлиқнинг чорлаши одатда яхшилик келтирмас эди. Бунинг устига, ўша кезлари менинг баъзи шеърларим танқид қилиниб турган, матбуотда янги нарсаларим тўхтаб қолган пайт эди. Мен энди ишдан ҳам кетдим шекилли, деб кўрқа-писа ўринбосар кабинетига кирдим. У киши мени кутилмаган тавозе билан қаршилаб, телефонга таклиф қилди: «Сизни Абдулла Қаҳҳор сўраяптилар».

Ҳаяжон титроғида телефон трубкасини қулоғимга қўйдим. Қулоғимга қўйдиму у ёғига нима қилишимни, нима дейишимни билмайман. «Алло» дейиш ҳурматсизликдек, салом бериш — томдан тараша тушгандек туюларди. Ниҳоят ўзимни қўлга олиб «Лаббай» дедим ва улуғ устознинг овозини эшитиб, салом бердим. Абдулла Қаҳҳор худди мени аввалдан таниган, суҳбатлашиб юрган одамдек жуда қисқа сўрашиб, асосий гапга ўтди, янги ҳикоя ёзганини айтиб унинг мазмунини шошмай баён қила бошлади. Мен ҳамон мақсадни тушунмай ҳайрон бўлиб, қулоғим трубкада, кўзим ўринбосарда, тинглаб турардим. Ўринбосар ҳам ҳайрон — улуғ ёзувчининг бу тирранчага айтадиган шунча узоқ нима гапи бор экан, дегандек ўқтин-ўқтин хатдан бош кўтариб қараб қўярди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя баёнини тугатиб, унга эпитаф ёзиб беришимни сўради. Ҳайратдан лол бўлиб қолдим. Одатда эпитаф классикларнинг асарларидан олинади ва эпитаф автори бўлган ёзувчи, шоирга катта ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Менга айтилган таклиф эса қонданинг тескариси эди. Хрестоматияларга кирган асарларини ўзим мактаб дарслигида ўқиган классик ёзувчи мендан — бир бошловчи ёш шоирдан эпитаф олмақчи. Нима дейишимни билмай турар эдим. Бирор гап айтиш керак. Мен секин: «Қандоқ бўлар экан...» дедим. Абдулла Қаҳҳор менинг сўзимни эшитмагандек ўз телефони рақамини айтди. Ёзиб олишимни сўради ва тўртлик битгач, телефон қилишимни тайинлаб, трубкани қўйди.

Бир ҳафтадан кейин «Совет Ўзбекистони» газетасида Абдулла Қаҳҳорнинг «Маҳалла» деб аталган ҳикояси

босилди. Ҳикояда менинг тўрт сатр шеърим эпиграф қилиб қўйилган эди.

Ўша вақтда бу ходисани келажак тақдиримга қандай таъсир қилишини тасаввур қилмаганман. Лекин ўша кунларда устознинг менга, сўнгра Абдулла Ориповга кўрсатган бундай хайрихоҳлиги биз учун ўзига хос яшин қайтаргичдай бўлгани сир эмас.

Халқда бир гап бор. Дейдиларки, фарзанд ота-она қарзини узолмайди. Бу қарзни у фақат ўз фарзандларига қайтариш билан узиши мумкин. Устоз ва шогирдликда ҳам шундай. Абдулла Қаххор ўз ижоди, ўз умри билан ёшларга қандай муносабатда бўлиш сабоғини қолдирди.

1986

ШОИРАНИНГ ҲАЁТ ҚУШИҒИ

Шоирлик нима? Минг йиллардан қолган бу саволга ҳар бир давр ўз жавобини беришга интилади. Дарҳақиқат, у ҳунарми, санъатми? Тафаккурни лол қилувчи сеҳрми? Ва ё ҳеч ким ҳеч қачон таҳлил эта билмас мўъжизами? Бир замонда шоирликни жоду деб атадилар, одамларни ҳақ йўлидан оздиргувчи куфр дедилар. Бошқа бир замонда уни пайғамбарлик даражасига кўтардилар. Бир даврда шоирликни тарғиботчилик — ташвиқотчилик деб англадилар, бошқа бир даврда уни инсон қалби учун, эрки, саодати учун курашмоқ, жанг қилмоқ деб билдилар. Замонлар ўтди, дунёқарашлар ўзгарди, динлар, маслақлар, ғоялар алмашинди. Лекин шоир ҳамиша элнинг жигари бағридан бунёд бўлғуси зурриёт, эл хонадонининг чироғи, эртанги кунга етгувчи садоси бўлди. Халқнинг, даврнинг хотироти бўлиб дунёга келди.

Шоирсиз юрт — булбулсиз чаман, юлдузсиз осмон, маёксиз бандаргоҳ. Шоир қайси замонда, қайси юртда яшамасин, биринчи галда ўз қалбининг ҳолатини аён этди ва агар бу ҳолат мингларнинг, миллионларнинг қалбига эш бўлса шоир нидоси умумхалқ, умумбашарий нидога айланади. Шоирлик ҳамма замонда қисмат бўлди.

Бундан қирк йил муқаддам — минг тўққиз юз қирк тўртинчи йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти мўъжазгина бир шеърини тўпламни чоп этди. Ун саккизтагина шеър жамланган «Ҳижрон кунларида» деб аталган бу китобчанинг пайдо бўлган куни дунёга Зулфия номи билан аталган қисмат яралди. Бу қисмат бир қатра бўлди-ю, унда замондош аёл қалби ўзининг жаҳоний дарди, изтиробини,

фарёди билан аксланди. Зулфия деган исмда ҳижронзода юракларнинг оҳи, нидоси мужассам бўлди. Дарҳақиқат, шоирлик унвон эмас — қисмат! Бунинг исботини бутун борлиғи билан, барча оҳанглари ва ранглари билан шоира Зулфия ижодида кўрмоқ мумкин.

Эй севгиси азиз, эй севимли ёр,
Кетма, асло кетма кўзимдан йироқ.
Гарчи тушимда ҳам сени бир кўриш
Ҳижрон кунларидан минг бор яхшироқ.

Бундоқ меҳр ва соғинч билан тўлган сатрларнинг ҳақиқий баҳосини бермоқ учун шеър битилган йиллар заҳматини, фожиаларини тасаввур этмоқ керак. Бу мисралар жудолик дардида ўртанган неча минг юракларга малҳам бўлганини, неча минг кўнгил дафтарига кўчирилганини хаёл қилмоқ керак.

Нега мен сўзни «Ҳижрон кунларида» китобидан бошладим? Ахир, унга ҳам Зулфиянинг «Хаёт варақлари», «Шеърлар», «Қизлар кўшиғи» сингари шеърӣ тўпламлари нашр этилган эди. Бу тўпламлардаги ўзининг тиник жозибаси билан кишини ром этувчи талай шеърлар ўша вақтдаёқ Зулфия исмини адабиётга олиб кирган ва мустаҳкам маъке берган эди. Биз бу кун ўша китобларни варақлаб маҳорат боскичларини пояма-поя эгаллаб бораётган истеъдод нафасини сезамиз, шеърӣятнинг умидли келажагини кўрамиз. Лекин «Ҳижрон кунларида» китобини ўқиганда биз шунга амин бўламизки, шоирлик истеъдоддан ҳам, маҳоратдан ҳам юқорироқ тушунча. Яхши шеърлар ёзмоқнинг, ҳатто баркамол сатрлар битмоқнинг ўзи ҳали ҳақиқий маънодаги шоирлик эмас. Токи бутун китоб ва ҳар бир мисрада шоирнинг ўзлиги, бор олами билан қалбу идроки, дарду қувончи, таржимаи ҳоли ва дунёқараши билан шеърӣнинг эгаси намоён бўлмас экан, дилкашу дардкаш Инсон кўриниб турмас экан — бу ҳали тўла маънодаги шеърӣят эмас.

«Ҳижрон кунларида» китоби билан ўзбекнинг уйида шоира туғилди, аёл зотининг фидойилик ва бардош, жасорат ва назокат, умид ва ўқинч тўла садоси бўлиб шоира дунёга келди ва дунёга келган кундан ўзининг боқийлигини таъмин этди.

Зулфияни шоир қилган ўз дардли қисмати ва бу дардли қисмат ҳақидаги самимий ва эҳтиросли нидоси. Улуғлардан бири айтган экан: «Шоирни изтироб яратади ва бу изтироб шеърӣят учун қувонч бўлади». Бу сўзлар бусбутун шоира Зулфияга тааллуқлидир. Шоирани дунёга

келтирган улуғ изтироб ўз аксияти бўлган улуғ бахтни ҳам яратди. Бу улуғ бахт тўла-тўқис халқ ва шеърятникидир.

Шеърят оламига ҳар бир ижодкор ўз қўшиғи билан кириб келади. Зулфия шеърятга Вафо қўшиғи билан кирди. Ва бу қўшиқ аёл садокатининг юксак тарафига айланди.

Вафодек муқаддас, покиза туйғунинг қиммати ҳеч бир замонда кам бўлган эмас. Лекин ватан қисмати ҳал бўлаётган даҳшатли жанг йилларида ёр садокатининг буюк жанговар қудратга айланганини совет кишилари биладилар. Урушни кўрганлар айтадилар: «Бизнинг ғалабамизни «Катюша» куролидан кўра кўпроқ «Катюша» қўшиғи таъмин этди». Бу сўзларда улуғ ҳақиқат бор. «Катюша» айни вафо ҳақидаги содда ва ўлмас қўшиқдир. Зулфиянинг садокат сатрлари ўзбек жангчисининг ўзига хос «Катюша»си бўлди.

Ишқинг қанотида сени сўроқлаб,
Парвоз қилмоқдаман осмонда енгил.
Тездан етажакман сенинг ёнингга.
Қўлимда курулу устимда шинель.

Шоир — қалбларнинг таржимони. Унинг юрагини титратадиган рангин туйғулари одатда ҳаётий кузатишларнинг, хаёлот парвозининг маҳсули бўлади. Лекин шоира Зулфиянинг вафо қўшиғи на кузатишлар, на хаёлот меваси, балки инсон Зулфиянинг ўз ҳаёт қўшиғидир. Шунинг учун ҳам бу қўшиқ шунчалар юксак, шунчалар мукамал, шунчалар жозибалидир.

Ўзбек халқининг ҳассос шоир ўғлони Ҳамид Олимжон ва ардоқли шоира қизи Зулфиянинг туташ умри тилларда дostonдир. Бу севги ва ижод қиссаси ҳақида шеърлар битилган, ҳали улуғ ишқ дostonлари каби ўлмас асарлар ёзилгусидир. Лекин, шоиранинг биргина — «Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда» деган сатри ёзилажак барча «Ҳамид ва Зулфия»ларга сарлавҳа бўлмоққа лойик.

«Ҳижрон қунларида» китоби нашр этилган 1944 йил Зулфия ҳаётида умрлик ҳижрон қунларининг бошланиши бўлди. Шу йил даҳшатли фалокат Ҳамид Олимжонни ҳаётдан олиб кетди. Шоира учун мушкул синов йиллари бошланди. Бу сўнгсиз изтироб олдида бардошнинг, алам олдида қатъиятнинг имтиҳони эди. Зулфия қалбидаги ана шу зиддиятлар кураши пинҳоний зилзилалар ўша йилларда ёзилган шеърларда энг нозик тебранишларигача сези-

либ туради. Бу курашда шоира юрагининг жасорати —
хаётбахш кудрати, умид ва ишончи галаба қилди.

Хижронинг қалбимда, созинг қўлимда,
Хаётни куйлайман, чекинар алам.
Тунлар тушимдасан, кундуз ёдимда,
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам.

Шеърятимизнинг ҳеч бир шубҳасиз энг нодир дурдоналари қаторидан ўрин олган «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърисидаги бу сатрлар ҳақида кейинча атоқли совет шоираси Вера Инбер шундай деган эди: «Бу қадар оғир мусибатдан сўнг бир йил ўтиб шундай умидбахш сатрларни битиш учун қанчалар қудрат керак!»

Зулфия шундай қудратни топа олди. Табиат ато этган истеъдод, юрт муҳаббати, эл хизматига камарбасталик, шеърят захмати, йўллар ва одамлар шоира юрагининг буюк таянчи бўлдилар. Йиллар оша унинг шеъри гўзаллик ва ҳарорат, ижтимоий салмоқ ва мардоналик касб эта борди. Дарҳақиқат, Зулфия шеърятни мардона шеърят. Ҳатто энг маҳзун туйғуларни ифода этган сатрларда ҳам мағрур ирода, вазмин қатъият бор.

Шоирни замон ва муҳит яратади. Тўғрироғи, замона ва муҳит олдидаги бурч яратади. Булар шоирга мавзу беради, ижод мундарижасини белгилайди. Зулфияни шоир қилган ва мана ярим асрдан буён эл адоғига боис бўлган хислат ҳаёт билан доимий ҳамнафаслик туйғусидир. Бу узоқ ва шарафли ижод йўлининг ҳар бир босқичида — бу босқичлар узлуксиз изланиш, маҳорат пиллапояларидан поғонама-поғона юксалиш босқичлари бўлди — шоира замон ҳодисотига — ижтимоий ҳаёт воқеаларига ҳар дақиқа ўз муносабатини билдирди, бу муносабат умуман шоир муносабати эмас, балки Зулфиянинг ва фақат Зулфиянинг муносабати бўлди.

Шоиранинг ўзлиги, бетакрор истеъдоди шеърдан-шеърга, китобдан-китобга янги-янги қирралари билан намоён бўлиб борди. Ҳамда бугун ўзининг кенг мавзу доираси билан, рангинлиги ва жозибаси билан, самимияти ва бор қудрати билан кўз олдимизда яхлит бир шеърят — Зулфия шеърятни юксалиб турибди.

Зулфия истеъдоди умумсовет адабиётида алоҳида ҳодисадир. Тарихий қисмат совет Шарқи аёлининг овозини жаҳон минбарига олиб чиқиш шарафи ва захматини Зулфия зиммасига қўйди. Бу масъулият унинг ижод уфқини, ҳаёт тарзини белгилади, таниқли жамоат арбоби сифатидаги, тинчлик ва халқлар дўстлигининг жарчиси сифати-

даги ўрнини таъминлади. «Ўғлим, сира бўлмайти уруш» шеъри дунёнинг қайси тилига таржима қилинган бўлса, ўша тилда сўзлаган оналарнинг нидоси бўлди, «Мушоира» эса Осиё ва Африка ёзувчилари бирдамлик ҳаракатининг гимнидек жаранглаб турибди.

Гимн, тарона... Йўқ, бу сўзларда қандайдир тантанаворлик бор. Зулфия шеъриятига хос хусусият — чуқур самимият, нозик ўйчанлик, нурли дард ва ёрқин образлиқдир. Мана Ҳиндистон мавзусидаги шеърлардан бири — «Бахшиш»:

Чойингдай тим қора йирик кўзларинг,
Бокиши тиланчмас, мутеликмас — ўк!
Наҳот сен топинган минг бир тангрининг,
Содик бандалардан ҳеч хабари йўқ...

Кўпчилик шеърхонлар одатда равон, енгил, ўйноқи шеърларга ишқибоз бўладилар. Уларни давраларда марок билан ёд ўқиб, куйга солиб айтиб юрадилар. Зулфиянинг шеърлари бу тонфадаги шеърлардан эмас. Улар силлиқ, осон ўқилмайди. Бу шеърларни тўхтаб-тўхтаб ҳар бандининг мағзини чиқиб ўқишга тўғри келади. Шоиранинг ўзи ҳам уларни осонлик билан ёзган эмас. Ҳар бир сўз юракни оғритиб, ситиб олингандек. Рус тилида «выстраданное» деган қисқа ва аниқ ифода бор. Зулфия сатрларига ана шу ифода тўла-тўқис мувофиқдир. «Ёзаман, асабу фикрим савалаб», — дейди шоира бир шеърда. Ҳақиқатан ҳам унинг ҳар бир мисрасида залворли юк бор, маъно ва образлар юқи бор, ҳиссиётнинг аниқ сувратлари бор. «Бир саф олча гулда — нақ қатор гулхан ок ўт-ла ёнганда тонг хусни ўчар» ёки «Жануб бу! Бир денгиз илиқ оғушда жавлон урганларга келар ҳавасим». Бир денгиз илиқ оғуш! Чинакам шоирона сатр.

Зулфиянинг ҳар бир шеъри жуда катта ижодий эҳтиёжнинг меваси. У шеър ёзиш заруратга айлангандагина кўлга қалам олади ва ҳар бир мисра, ҳар бир сўзга ўта талабчанлик билан тош кўяди. Ўзига, шеърига бераҳмлиқ Зулфия истеъдодининг хусусиятидир. Шеър шакллари, вазн услублари бобидаги шоиранинг изланишлари алоҳида диққатга сазовордир. Бу изланишлар тоза ирмоқлар бўлиб унинг ижод денгизини ҳар лаҳза янгилаб туради.

Зулфия илҳоми сарбастга ҳам мойил, Айникса, етмишинчи йиллардан бошлаб ёзилган шеърларнинг талай қисми ана шу замонавий эркин вазндадир. Бу вазннинг ҳали кўпчилик ўрганмаган ва шоирлар ҳам ҳали тўла кашф этмаган таровати, имкониятлари бор. Сарбаст —

ўлчов кирғоғига сиғмаган тошқин туйғуларнинг вазнидир. Бежиз эмаски, ҳозирги ёш шоирлар бу вазнга кўпроқ мойиллик билдирмоқдалар. Зулфия шеърияти кун сайин кўпроқ издошлар тарбияламоқда.

Йиллар ва йўллар... Бугун шоира ўз умрининг нурли юксакликларидан туриб, ўтган ҳаётга боқади. Юрган йўлларини хотирлайди, юрагига яқин кишиларни эслайди. Шоиранинг босиб ўтган йўллари планетамизга бир неча бор белбоғ бўлгуликдир. Биз қайси юртга қадам қўймайлик, адабиёт аҳли орасида Зулфия номини эшитамиз. Деҳлида ҳам, Дамашқда ҳам, Истамбулда ҳам шоиранинг дўстларини учратганимиз бор. Белградда кекса коммунист шоира Десанки Максимович билан кўришганимизда унинг илк мурожаати: «Зулфияхоним соғ-омонмилар?» деган савол бўлди. Шунда кўнглимдан бир фикр ўтди: Зулфия номи Ўзбекистон номи билан эгиз тушунчага айланибди, дунё халқларининг Ўзбекистонга бўлган меҳри, ўзбекларга ҳурмати шоирага бўлган меҳрда мужассам бўлибди.

Йиллар ва йўллар...

Биламан: севгидан самода чирпирак
парвозлар қайтмас боз,
Не десам, бекиёс у ишкли йилларим кўркига
назира!

Эмассан жалада кўлларни савалаб безатган
бир хубоб,

Инсоннинг ҳеч битмас умиду ишқидан нишона.
Ҳар тонги — бир варақ, ҳар шоми элга эш
толедан бир иншо, битта боб,
Ҳаётнинг ҳеч қачон узилмас риштаси борига
ишона-ишона —

Битилгич битта шеър!

Ҳар сатри кўксимда етилиб тирилган,
Дарди ҳам қувончи борлигим забт этган
жарангли, залворли,

Ташаккур, яна мен тирикман,
керакдан-керакман,

Сабрга бўйсунган фикр-ўй шиддатли,
бир ширин ғамзали, ғалвали.

Бу сатрлар шоиранинг «Тонг билан шом аро» деб аталган янги шеърини туркумидан. Нақадар теран, нақадар дардлиқ ва нақадар юксак маҳорат билан ёзилган мисралар. Тўла асос билан айтиш мумкинки, бу кунда Зулфия ўз ижодининг камолот чўққисида турибди, кела-

жакка ишонч кўзи билан боқиб «О эртам, энг гўзал афсонам» деб турибди:

Чорладинг, жонимни ташладинг тенгсиз куч
жасорат жангига,

Англадим: Лутфийдек куйласам буюк
дард ва қудрат борлигин!

Зулфия сингари сиймолар халкнинг бахти бўлиб яра-
ладилар. Бу бахт аввало ўзбекники, Ўзбекистонники,
сўнгра эса дунёники.

1984

ҲАЯСТОН ИЛҲОМИ

(Бир шеърга тақриз)

Кеча «Гулистон»нинг биринчи сонини варақлаб туриб
Абдулла Ориповнинг «Арманистон» шеърига кўзим туш-
ди. Бу шеърни Абдулланинг ўзидан бир неча бор эшитган
бўлсам ҳам журнал саҳифасида яна бир марта ўқиб
чиқдим.

Бир вақтлар «Ўзбекистон маданияти» газетаси яхши
ташаббус бошлаб «Бир шеър ҳақида» рубрикаси билан
бир неча тақризлар эълон қилган эди. Бугун бир тақризга
арзийдиган шеър пайдо бўлган экан, газетанинг ўша
ташаббуси ёдимга тушди ва бир китобхон, шеър ихлос-
манди сифатида ўз таассуротимни икки оғиз сўзда баён
қилиш истаги туғилди.

Яхши шеър яхши шоир каби ноёб ҳодиса. Чинакам
шоир ҳар йили чиқавермагандек, чинакам яхши шеър
хатто энг улкан шоирларга ҳам ҳар куни насиб бўла-
вермайди. Шундай шеър пайдо бўлган кун эса фақат
шоир учун эмас, бутун шеърият учун байрам бўлади.
Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» шеъри эълон қи-
линганданинг менинг тенгдошларим дунёда йўқ эди. Лекин
биз ўша куннинг шеъриятда қандай катта байрам бўлган-
нини тасаввур қиламиз. Уйғун «Жонтемир»ни ёзганда,
Ҳамид Олимжон «Ўрик гуллаганда»ни илк бор ўқиб бер-
ганда, Усмон Носир «Нил ва Рим»ни дастлаб эълон қил-
ганда ўзбек шеърий дунёсида қандай катта шодлик бўл-
ганини ҳис қиламиз.

Шеъриятга ана шундай бахтли кунни ҳамма устозла-
римиз неча-неча бор бахш этганлар.

Лекин бари бир яхши шеър ноёб ҳодиса.

Ҳар бир шоирнинг ўз даври, ҳар бир шеърнинг ўз мавриди бор. «Сен етим эмассан» ёки «Баҳор келди сени сўроқлаб» ҳеч қачон қайта ёзиб бўлмайдиган шеърлар. Бу жиҳатдан, баъзи адабиётшуносларнинг «Вақт» шеърига ўхшаган шеърият намуналари пайдо бўлмаяпти» деган даъвою ўқинчлари ўринсиз туюлади. Лекин баъзида шундай ҳам бўладики, ҳақиқий шеърият намунаси пайдо бўлади-ю, биз ўзимиз, шеър мухлислари, адабиётшунослар вақтида сезмай қоламиз. Худди шундай Ғафур Ғулломнинг «Она кизим Жамилага» деб аталувчи шеъри ўз вақтида бир воқеа муносабати билан ёзилган кундалик шеърдай қабул қилинган бўлса ҳам, ҳақиқатда, у зарбадист шоир ижодининг нодир дурдоналаридан ҳисобланади.

Жазоир зиндонида бир киз
укубатдадир
Рубобнинг торларидек жонинг
жонимга пайванд.
Ҳасратингда кон ютиб
кўзларим ғурбатдадир
Халҳол таккан оёқлар буқун
кишан билан банд.

Бу гапларни айтишдан мен Абдулланинг шеърини улкан устозлар яратган энг яхши асарларга ёнма-ён қўймоқчи ёки солиштирмоқчи эмасман. Чунки юқорида айтилгандек, ҳар бир шоирнинг ўз даври ва ҳар бир шеърнинг ўз мавриди бор.

«Арманистон» шеърининг жозибаси нимада?

Бу даставвал шеърнинг ҳарорати-ю, шоирона фикрнинг теранлигида. Ҳисларнинг табиийлиги ва ифоданинг тиниклигида. Ниҳоят, жуда чуқур самимийлигида.

Баъзи шеърларнинг шоир томонидан тўқилгани шундоқ билиниб туради. Бу шеър эса ўзи ёзилганга, шоирнинг юрагидан ўзи оқиб чиққанга ўхшайди. Илҳом билан ёзилган шеър ана шундай бўлади.

Илҳом ташбих кидирмайди. Шоир ўз шеъри билан ёнганда ташбихнинг ўзи келади. Топилган образлар, ўхшатиш, истиоралар асосида қурилган шеър ҳар қанча ёрқин, ҳар қанча чиройли бўлмасин, ясалгани билиниб туради. Қофия фикрга бўйсунуши керак бўлганидек ташбих шеърнинг руҳига бўйсунуши керак. Шунинг учун илҳом билан ёзилган шеърда илгари топиб қўйилган образ бегона бўлиб туради.

«Арманистон»да шеър руҳига бегона образ йўқ. Бунда

Абдулланинг ёшида танкид ва таъна юкини кўтаришдан кўра мақтов ва шухрат юкини кўтариш қийинрок бўлади. Кўпгина ёш, аммо катта талант эгаси бўлган кишилар ана шу юкнинг қурбони бўлганлар. Ишонч билан айтиш мумкинки, Абдулла бу ёшдан ҳам ўтган...

«Арманистон» шеърида айрим тахрир талаб сатрлар ҳам йўқ эмас. Лекин бундай сатрлар устида тўхтаб ўтирмаймиз. Бу иш қарчиғай кўзли мунаққидларга ҳавола.

Сўз охирида икки оғиз шеъриятда мунг, дард, ўйчанлик ҳақида. Инсон ҳаёти кенг, шаҳроҳ йўл эмаски, ундан марш билан ёки музика остида ракс билан ўтилса. Табиатда доим баҳор бўлмаганидек баҳорда ҳам ҳаво доим бир хил бўлмайди. Одамзод кайфияти ҳам шундай. Бу унинг қайси вилоятда, қайси кишлоқда яшашига боғлиқ эмас. Агар икки юрак бир-бирига етолмаса бутун олам ўртага тушганида ҳам бу мушкулни ечолмайди. Агар йиғит энг жонажон дўстини йўқотса ҳеч бир ташкилот бу йўқотишнинг ўрнини тўлдиролмайди. Энг матонатли эрлар ҳам гоҳи тўлиб-тўлиб йиғлайдилар...

Шеърият инсон қалбининг кўзгуси ва малҳами, унга қанот берувчи омил экан, шоирнинг биринчи вазифаси кишилар кўнглига шодлик ва бахт олиб кириш, дардига ҳамдард бўлиш, унга куч ва мадад беришдир.

Абдулланинг энг яхши шеърлари кишига ана шундай ёруғлик ва қувонч бағишлайди.

1968

ҲАР АВЛОДНИНГ ЎЗ ПУШКИНИ БОР

Рус шеърияти Пушкинга қадар узок изланиш йўллари ўтди. Турли-туман услублар, йўналишлар бир-бирининг ўрнини ола-ола, майин ва дағал, жўн ва чигал, заминий ва самовий, сокин ва исёнкор, фикрий ва ҳиссий шеър кураша-кураша Пушкиндек улкан даҳо пайдо бўлди ва рус миллий шеъриятини баркамоллик чўққисига кўтарди. Кантемирдан Пушкингача ва Пушкиндан бугунги ёш шоиргача шеърий санъат бошидан кечирган «изм»ларнинг сонун саноғи йўқ. Лекин барибир Пушкин асос солган ва юксак чўққига олиб чиққан халқчил шеърият, эрксевар, ҳаққоний, курашчан шеърият ҳамиша истеъдоднинг тамали бўлди ва бугун ҳам барча шаклий ва услубий «янгиликлар»нинг оқибати «Пушкинга қайтиш» (балки

тўғрироғи «Пушкин сари юксалиш») билан якун топса ажаб эмас.

Пушкин — бир жаҳон. У жаҳоннинг ўзидек турли-туман ва бир бутун мураккаб ва содда, ҳадлик ва бепоён. Пушкин сатрларини ўқиган киши табиат китобини ўқи-гандек ҳайратланади, қувонади, завкланади, изтиробга тушади.

Пушкин — бизга умрбод йўлдош. Умримизнинг турли даврида биз унинг турли қирраларини кашф этамиз... Болаликда Пушкин биз учун «Руслан ва Людмила», «Поп ва унинг хизматкори Балда», «Олтин хўроз ҳақида эртақ» каби асарларни ёзган «сеҳргар шоир» бўлса, йигитликда биз унинг «Едимиздадир ажиб сония», «Сен ва Сиз» каби шеърларини ён дафтаримизга кўчириб юрамиз, севги мак-тубларига кўшиб битамиз. Кейинроқ Пушкин ҳаётимизга «Евгений Онегин», «Борис Годунов», «Моцарт ва Саль-ери», «Мис чавандоз»лар билан киради ва бизни умрбод тарк этмайди.

Ҳар бир умр фаслининг ўз Пушкини бўлганидек, ҳар бир авлоднинг ҳам ўз Пушкини бор. Йиллар ўтиши билан уни ҳар бир насл янгича ўқийди. Шу боис ҳам Пушкин каби даҳоларнинг асарлари вақти-вақти билан қайта тар-жима қилинади. Бизда ҳам ана шу зарур ва ҳайрли иш-нинг вақти етган. Муҳтарам устозларимиз халқимизни Пушкин билан илк таништириш йўлида катта меҳнат қилдилар ва бир йигит умри мобайнида бу таржималар бизга садоқат билан хизмат этди. Бугун шеърятимизда янги авлод етишди, бу авлод устозлар меҳнатини инкор қилмаган ҳолда, Пушкинни ўз назари билан талқин қил-моғи керак.

Мен илк бор мактабга қўйганда қадам,
Илк бор алифбодан олганда таълим,
Менга олам аро юз очган олам —
Пушкин даҳосига қилурман таъзим.

Ҳали мен англамай Алишерни ҳам,
Гёте руҳи ҳали бўлмасдан ҳоким,
Хаёлим бешигин тебратган онам —
Пушкин даҳосига қилурман таъзим.

Улғайдим, кенгайди уфки ҳаётнинг,
Дунё кўркин очди улуғвор, азим.
Кўзларимга қилган кенг оламини кенг
Пушкин даҳосига қилурман таъзим.

Мурғак дилга тушиб шеърнинг ҳаваси
Баён этганимда илк кўнгил арзим —
Менга мадад бўлган оташ нафаси —
Пушкин даҳосига килурман таъзим.

Ҳали йўлим олис, ҳаёт ҳали бор,
Ҳали бу дунёдан кўп менинг қарзим,
То тирик эканман такрор ва такрор
Пушкин даҳосига килурман таъзим.

Шоир бўлсам агар элга муносиб,
Мени шоирим деб атаса халқим,
Навойи девонин кўксимга босиб
Пушкин даҳосига килурман таъзим.

1974

СЕРГЕЙ ЕСЕНИН

Ешликда орттирилган дўст умрнинг кўрки, қалбнинг суянчиғи бўлади. Киши шодлигини ҳам, дардини ҳам аввало у билан баҳам кўргиси келади, ҳар гал учрашганда бамисоли ёшликнинг беғубор оламига қайтгандек бўлади. Тасаввуримда Сергей Есенин шеърляти менинг шундай — ёшлик дўстим. У билан мен талабалик йиллари танишиб кадрдон бўлиб қолганман. Эсимда, иккинчи курс студенти эдим. Пахта теримига ҳашарга чиққан кунларимиз ишдан сўнг ётоқда, хира чирок нурида ярим кечагача есенинхонлик қилар эдик. Ушанда «Эрон тароналари»нинг бир қанча шеърлари ўзбек тилига таржима қилинди.

Мана, ўша кунларга ҳам ўттиз йилга яқин вақт бўлди. Бу фурсат ичида мен Есенин ижодига кўп марта қайтдим. Унинг китоблари ўзбек тилида уч бор оммавий нусхада чоп этилди. Баъзи шеърлар ўзбекча қўшиққа айланди.

Сергей Есенинга ҳар гал мурожаат этганимда ўша талабалик йиллари, кадрдон пахтазор ёдимга тушади. Шоир сўзларини чаноклардан тортиб олаётгандек бўлман. Димоғимга пахта хидига омухта рус ўрмонларининг таниш хиди урилгандек бўлади.

Одатда шоир таваллуд санасини нишонлаганда «у тирик бўлганда фалон ёшга кирар эди» деган сўзларни айтишади. Мен негадир Сергей Есенинни тўқсон ёшли чол сифатида кўз олдимга келтиролмайман. У дунёга чакмоқ-

дек келиб кетди. Лаҳзадек умрида бор нуруни сочиб, бутун борлиғини намоён қилди. Есенин барча мухлислари тасавурида ўттиз ёшли ўт юрак йигит, туйғулари тизгин билмаган ёш шоир бўлиб қолади.

1980

МАНГУЛИКҚА ТЕНГ ЛАҲЗАЛАР

Инсон ҳаётида шундай ғайриоддий дақиқалар бўладики, уларни унутиш ҳам, такрорлаш ҳам мумкин эмас. Фақат эслаб ҳайратга тушасан, тирикликнинг мўъжизавийлиги, ақл бовар қилмас сеҳрига тан бериб девона бўлиб юрасан... Ана шундай сеҳрли лаҳзаларни мен бир бор Сурия сафарида кечирганман.

Саксонинчи йилларнинг баҳори эди. Олис йўл чарчовидан қаттиқ уйқуга кетибман. Бир вақт уйқу аралаш қулоғимга муаззиннинг товуши эшитилди: «Оллоҳу акбар, оллоҳу акбар!..» Овоз гўё ташқаридан келмас, менинг ичимда янграр эди. Уйқудан кўзимни очолмайман, лекин руҳимда сўз билан айтиб бўлмас енгиллик бор. Ўзимга савол бераман: «Бугун қайси кун? Мен қаердаман?» На оғир киприklarимни кўтара оламан, на қаердалигимни била оламан. Бамисоли замон ва макондан ташқари, руҳим чексизликда парвоз қилади. Қулоғимда муаззиннинг овози: Ҳайяалас — сал-а-а-т! Ҳайяалал фала-а-а-х!

Токи кўзимни очиб, ўзимни меҳмонхонада кўргач, Дамашқда эканимни билгунимча, хаёлимда икки оламни кезиб чиқдим, кўхна дардманд Шаркнинг садолари юрагимга куйилди, буюк аждодларим ҳузурда бўлдим. Ҳали-ҳануз ўша мўъжизавий ҳолни эслаб ҳайратланаман.

Мен ўша ҳолатни ҳар гал Навоий ғазалига берилсам ёдга тушираман. Ғазаллар мени макон ва замон туйғусидан айириб, алланечук юксакларга кўтаради. Бу оламнинг ҳою-ҳаваслари, низолари майда нарсалар бўлиб кўринади.

Бир вақтлар устоз шоир Миртемир айтган сўзлар ёдимда қолган. «Мен Навоийнинг сувратига қарашга уяламан. Негаки, у буюк даҳо асарларининг мағзини чақиб улгурган эмасман». Бу албатта камтаринлик билан айтилган сўз эди. Лекин бу сўзлардаги ҳақиқат шу эдики, жамиятимиз ўзи Навоийни англаш ва ҳис этиш

даражасига етмаганди, бугун ҳам етган эмас. Факат етиш йўлида қадамлар ташланмоқда, десам тўғри бўлур.

Биз бугун ҳазрат Навоий руҳи олдида тавба-тазаррулар қилишимиз керак. Ўзимизни унинг авлодлари, меросхўрлари санаб, кўксимизга уриб, улуғ бобомиз билан фахрландик, оламга жар солдик, лекин буюк Навоий даҳосини санъати ва фалсафасини теранлиги билан англаб етмадик.

Шаҳарларимиз, кўчаларимиз, майдонларимиз, театр ва киноларимиз, кироатхоналаримиз, мактабларимиз, колхоз-совхозларимиз, ҳатто маҳалла клубларининг номи Навоий бўлса-ю, бу шаҳар, бу кўча аҳли, бу колхоз-совхоз меҳнаткашлари, ҳатто бу кироатхона китобхоналари Навоий ғазалларини ўқиб тушунмасалар, улардаги бетакрор санъатдан завқланмасалар. Навоий шеърият юсакликларига кўтарган ўзбек тилининг бор назокатини ҳис қилмасалар додингни кимга айтасан?

Навоий ижодини таҳлил қилиб кимлар фан номзоди, доктор ва ундан баланд унвонларга муяссар бўлмадилар. Навоий не-не шоирларга, рассомларга, ҳайкалтарошларга илҳом бермади. Навоий қанчадан-қанчаларимизни мансаб курсиси, мўмай маош, улгуржи қалам ҳақи билан таъминламади. Лекин биз ҳаммамиз бир бўлиб, ўзимизнинг бор илмий заковатимиз, ижодий қобилиятимиз, замон берган тажрибамизни ишга солиб Навоийни коммунистик мафкурага хизмат қилдирмоқчи бўлдик, бу улкан ижодий уммонда ғоввос бўлиб, ундан дур-жавохир термадик, балки ана шу мафкурага мос тушадиган сўзлар йиғдик. Бир мактаб болани турғазиб, Навоийнинг қандай сўзларини биласиз, деб сўрасангиз, ҳамма ўқувчилар бир овоздан: «Одамий эрсанг демагил одами, оники йўқ халқ ғамидин ғами» деб жавоб беради. Негаки, мактаб деворларида, дам олиш уйларининг безакларида, кинолар, театрлар, клублар — ҳамма ерда Навоийнинг шу сўзлари ёзилган. Гўё Навоий бошқа сўз айтмагандай...

Навоийнинг бизларга олиб берган унвонлари эвазига биз унинг ижодини бошдан-оёқ терс таҳлил қилдик. Шайхлар, зоҳидлар ҳақидаги мисраларини олиб, уни динга қарши қўйдик. «Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо» каби мисрларини «байрок» қилиб, улуғ шоиримизни улуғ инкилобчи даражасига ҳам «кўтардик». Бир вақтлар лутф қилинганидек, Навоий номига партбилет ёзиб беришимиз қолди холос. Биз замондош адибларимиз асарларини давлат назоратидан ўтказганимиз каби Навоий дostonларини ҳам қатағонлик қайчисидан омон қўймадик. «Хамса»нинг

Ўлмас дostonларида ҳазратнинг бутун фалсафий қарашлари ўз ифодасини топган «Муножот» ва «Наът»лар қисқартирилди, улуғ шоирнинг Оллоҳга қилган илтижолари, фарёду афғонлари ҳозирги ўқувчиларига керак эмас, дейилди. Негаки, бу нидолар биз «яратган» Навоий сиймосига тўғри келмас эди-да...

Биз бугун ҳазрат Навоий руҳи олдида тавба-тазарру қилишимиз керак.

Навоий ўз ижодида инсоний меҳр-шафқатни улуғлади. Инсонларни дўст бўлишга, низолардан узоқ бўлишга чорлади. Биз эса синфий, ғоявий, сиёсий низони ўзимизга маслак қилдик. Танлаган йўлимиз энг тўғри ва ягона йўл деб, қолган дунёни таҳқир ва надоматларга кўмдик. Маслагимизга монанд табиатимиз ҳам терсликка, қайсарликка, ашаддийликка юз бурди. Дилимиздан меҳр ўрнини нафрат, раҳм ўрнини қаттоллик эгаллади. Ҳатто шеърятимиз ҳам, ҳамма замонлардаги каби нафосат, фидойи муҳаббат белгиси эмас, балки табиатимиздаги ўша ғазаб ва нафратнинг ифодасига айланди. Ташбеҳларимиз кесак бўлиб, гувалак бўлиб халқаро империализм томон отилди. Улуғ устоз бизнинг шеърларимизни ўқиса не ҳолатга тушар эди?...

Навоий ўз ижодида инсоннинг кадр-қимматини улуғлади. Оллоҳ оламни яратганида асл мақсад одам эди, осмондаги юлдуздан тортиб ердаги донгача шу зоти шарифнинг эҳтиёжи учун яралган, дея одамзоднинг истакларини, олийжаноб интилишларини кўқларга кўтарди. Биз эса ҳазрати инсоннинг жаҳон тан олган ҳуқуқларини паймол қилдик, уни эгалик ҳуқуқидан, сўз айтиш эркидан, яшаш жойини танлаш ихтиёридан, имон-эътиқод озодлигидан маҳрум қилдик. Мамлакат чегараларини занжирлаб, юрагимиз даричаларини ҳам тамбалаб ташладик. Совет кишиси қолипдан чиққан ғиштдек силлик ва бир хил бўлиши учун жон бериб курашдик. Унинг барча кадр-қимматларини топтаб, ҳуқуқ ва эрklarини олиб эвазига меҳнат қилиш ҳуқуқини бердик. Ўйламадикки, бу имкон ҳўқизга ҳам берилган. Ахир инсон ҳўқиздан фарқли ўларок озод меҳнат ҳуқуқига эга. Биз уни шундан ҳам маҳрум қилдик.

Навоийга ақл билангина эмас, туйғу ва руҳият билан етмок зарур. Туйғулари ўтмаслашган, руҳияти тубанлашган инсон қандок қилиб Навоийни англасин! Берк қафасни дунё деб билган куш осмоннинг кенглиklarини қандок ҳис этсин? Қулоғи шовкин билан тўлдирилган урушқок бедана булбул ноласини қандок тушунсин?

Навоий инсофни, ҳимматни улуғлади, юксак инсоний ахлоқ, гўзал фазилатларни куйлайди. Биз эса инсоф деган сўзнинг ўзини луғатдан чиқардик. Ишқ-муҳаббатни бачканалаштирдик, қалбимиздаги инсонга яхшилик қилиш эҳтиёжини йўқотиб қўйдик. Билъакс, бир-бировга чоҳ қазишдан маза қиладиган бўлдик. Дил-озорлик давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Раёсат, котибият, бюро мажлисларидан юрагини чангаллаб чиққанлар, уйига етолмай жони узилганлар йўқми? Бошпана олиш, болани боғчага жойлаштириш, касалхонага ётиб даволаниш сингари инсоннинг ибтидоий эҳтиёжлари сарсон-саргардонлик даласига улоктирилди. Мансабдорлар инсофни, қозилар ҳазарни, савдогарлар ҳалолликни унутдилар. Олий мажлисларнинг минбарларини ёлғон эгаллади.

Биз улуғ устоз пандларига қулоқ солмадик. Ахир, ҳазрат ўз асарларида мамлакатни нима хароб қилади, жамиятни инқирозга етакловчи омиллар нима, инсонни бевурд, бекадр, хор қиладиган ҳислатлар нелар эканини айтиб кетганлар.

Навоий илм-маърифатни, ҳунарни улуғлаган, ёшларни ғайрат ва сабот билан билим олишга чақирган эди. Биз дунё илм-фанидан, ҳунаридан, жаҳон тараққиётининг неъматларидан четда қолдик. Манманлик ва хотиржамлик ботқоғига бўғзимиздан ботдик. Абу Али ибн Сино набираларимиз, жаҳон ярим минг йил шу улуғ бобомиз таълимини дарс қилиб ўқиган, деб мактандик. Аммо, тиббиёт илмимиз жаҳон даражасидан неча ўн йиллар ортда қолди. Биз насл ҳақидаги илмни ғайриилм деб эълон қилдик. Яна бир бор улуғ шоир руҳини чирқиратдик. Навоий руҳи олдидаги гуноҳларимизни санасам, дафтар етмайди. Биз бугун унинг таваллуд байрамини нишонлар эканмиз, бобомиз ҳузурига узрлар айтиб борамиз, жамиятимизни ҳалол ва пок қилиб, инсофли ва адолатли қилиб янгилаймиз, дея аҳд қилиб борамиз.

Чунки биз яхши умидлар билан яшамоқдамиз. Шундай кунлар келарки, инсон кадри мол-дунё билан эмас, маънавий олам, теран ички маданият билан белгиланар. Одамларнинг кўзи тўқ, кўнгли хотиржам, ҳиммати олий, меҳри бисёрроқ бўлар. Бизнинг зиёли боболаримиз сўзлашган усулда — ҳар икки сўзимизда бир ташбех, назокатли тимсоллар ишлатиб, шоирларнинг байтлари билан нутқимизни безаб гаплашадиган бўлармиз.

Шундай кун келарки, юртимизнинг дарвозалари оламга кенг очилар, ёш авлодларимиз дунёнинг энг мутарак-

кий мамлакатларида таҳсил кўриб, яшаб, ишлаб ўз тафаккур доираларини беқиёс кенгайтирарлар.

Шундай кунлар келарки, одамлар ўз мулки, ўз дўкондастгоҳи, ўзининг қўл кучи, ақл кучи, санъат қобилиятига эга бўлар. Жамият мутелик, ялтоқилик, хушомад, сохталик дардларидан қутилар. Ҳалол курашларсиз занглаб қолган ақллар яна қайралар, онглар сайқалланар, руҳлар уйғонар. Ахир, тўкинлик, маъмурлик ҳам ҳар жиҳатдан етук жамиятга муносибдир. Умидим борки ҳазрат Навоийнинг руҳи шод бўладиган замонда яшайжакмиз.

Улуғ устознинг китоби устида сурган бир лаҳзалик хаёлларим мен учун мангуликка тенгдек туюлади...

1991

Тюшча ҳам ширин зазачи
Бахш айлаатай обам ва зсан,
Шовк үти ёиса агар
Шоур, азганхон қоннда.

ҒАЗАЛ СЕҲРИ

ҚАРО ҚЎЗУМ...»

261

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФИҒОНИ .

264

АЙЛАГАЧ

267

ҚУЙИДА ИИҒЛАР ЭДИМ...

269

ҲАЗОН ЯПРОҒИ...»

272

ҲАМДАРДЛИКНИ
ҚУЙЛАГАН ҒАЗАЛ...

276

«ҚАРО ҚЎЗУМ...»

Қаро кўзум келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

Бу сатрлар битилган вақтдан буён беш асрдан зиёд вақт ўтди. Неча-неча авлодлар дунёга келиб кетди, неча-неча тахтлар қулади, сулолалар кечди, замонлар алмашди. Қадимий жафокаш халқимиз бошидан не-не ҳодисалар ўтди, уруғчилик тарқоқлиги оша, бекликлар, хонликлар низолари, қирғинлари оша ўзбек халқ бўлиб, миллат бўлиб бирлашди, озодлик, тенглик, фаровонлик замонининг кенг соҳиби бўлди. Ва хануз буюк Навоий байтлари билан айтиладиган кўшиқ унинг вужудини ларзага солади, юсак туйғулар оламига етаклайди. Боиси шуки Алишер Навоий каби даҳолар фақат ўз замонининг эмас, балки ҳамма замонларнинг шоири бўладилар. Улар тарафдорларнинг эътиборини қозониб, инсон юрагининг азалий ва мангулик хоссаларидир.

Биз Навоий ва Бобур, Фузулий ва Огаҳий, Машраб ва Муқимий, Нодира ва Фурқат сингари ўтмиш шоирларимиз ижодини севамиз, ўрганамиз. Чунки уларнинг ижодий мероси бизни эзгуликка ундайди. Она-юртни, халқни фарзандлик меҳри билан севишга, руҳий покликка вафо, садоқатга ўргатади.

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

Бу сўзларда қанчалар вафодорлик, фидоийлик бор, баркамол муҳаббат бор, шеърини ифода эса нақадар тарафдорларнинг эътиборини қозониб, инсон юрагининг азалий ва мангулик хоссаларидир. Бу сўзларда қанчалар вафодорлик, фидоийлик бор, баркамол муҳаббат бор, шеърини ифода эса нақадар тарафдорларнинг эътиборини қозониб, инсон юрагининг азалий ва мангулик хоссаларидир.

қилғил, макон қилғил. Биргина байтда неча маъно товланишлари — ҳам мардумнинг икки маъноси, ҳам «қаро кўзум»га муқобил «кўзим қароси» ифодаси нақадар теранлик, нафосат, мукамаллик бор. Ошиқ ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қорачиғига жо қилмоқни истайди ва қаён бокмасин, ойгами, гулгами, шабнамгами — барига ёр жамоли орқали боқишни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни тилайди. Бу фикр Навоийнинг бошқа бир ғазалида очикроқ, равшанроқ бир шаклда намоён бўлган:

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиксун кўзим,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснингни тамошо айласа.

Севгили ёр ошиқ кўзининг қорачиғида ватан қилса бу унинг учун қувонч, катта байрам, ошиқ кўнгли жаннат боғига айланади ва бинобарин, маъшуқа юзининг гули бу равзада макон топади.

Юзинг гулига кўнгил равзасин яса гулшан
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

яъни, кўзларимда гавҳар бўлиб жойлашганинг бахтидан жаннат бўлган кўнглим юзинг гулига гулшан-у, бу саодатдан гулшанга айланган жоним қаддинг ниҳолига боғ бўлсин, чаман бўлсин. Ерга фидойи муҳаббат изҳори кейинги байтлағда янада ёрқин ифода этилган:

Таковарингга бағир қонидан хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Шоирнинг юрак қони ёр отининг туёкларига хино бўлиш учун жон риштаси — жон ипи итининг бўйнига расан, яъни тасма бўлиш учун фидо. Негаки, ошиқ шоир бағридаги қоннинг ҳар томчиси ишк билан йўғрилган, қон, жони вафо учун шу қадар фидоки, вафодорлик рамзи бўлган ёр итининг бўйнида қолишга тайёр.

Кейинги байтда ошиқ шоир чархга — тақдири азал тимсоли бўлган фалакка мурожаат этади: Мен-ку бутун умрим, жоним, вужудимнинг ҳар бир заррасида ёр муҳаббатига фидо, хижронида адо бўлиб бу дунёдан ўтарман. Замон-замонлар танимни фироқ тоғида тупроққа айлантиради. Лекин орзум шуки, эй чарх, минг йиллар сўнгида топилган тупроғимни хамир қилиб ўша фироқ тоғида ошиқлик рамзи бўлган Фарҳодни — ул кўҳиканни яратғилки менинг янги умрим ҳам муҳаббатга фидо бўлсин, ёр ишқи йўлида меҳнат билан ўтсин.

Фирок тоғида топилса тупроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўхикан қилғил.

Ошиқ кўнгил тупроқ бўлиб ёр оёғи остида ётибди.
Шоир лутф ила ёрга мурожаат қилади:

Юзинг висолиға етсун десанг кўнгулларни
Сочингни бошдан-оёқ чин ила шикан қилғил.

Бу байт фикрнинг нозик яширинганлиги билан нақадар гўзал. Шоир кўнгилларнинг ёр оёғи остида тупроқ бўлиб ётганини ҳам, ёр сочининг нақадар узунлиги, агар бурама-бурама, тўлқин-тўлқин қилиб ташлаб қўйса то ергача етишини ҳам ошкор айтмайди. У фақат «ошиқ кўнгиллар юзинг висолиға етсун десанг, сочингни бошдан оёқ жингалак қилгин», дейди. Шоир тасавурида ёр сочининг учига етишган ғубор — яъни ошиқ кўнгли жингалак тўлқинли ўримлар пиллапоясидан маъшуқа юзининг висолиға етишади.

Кейинги байтда фикр мантиқий ривожланади. Унинг маъноси бундай: бу дунёда гўзаллик ғанимат, ёшлик ғанимат. Бу ўткинчи ҳаётда ишқу-висол бахтидан қувонмоқ керак.

Негаки:

Ҳазон сипоҳига эй, боғбон, эмас моне,
Бу боғ томига гар игнадин тикан қилғил.

Яъни ҳазон лашкари бостириб келгач, эй боғбон бу боғ деворларига қанча тикан босиб ғов қилмагин, барибир бу ғов кўзнинг истилосига моне бўлолмайди. Инсон умри ҳам шу — у ниҳоясига етгач, ҳеч бир тадбирдан фойда йўқ. Демакки, тириклик ғанимат, ёшлик ғанимат, маъшуканинг ошиқ бошига солгувчи укубатлари, ҳижрон-у жафолари ғофилликдан, тириклик кадрига етмасликдандир.

Аммо ошиқ шунча тазаррулар сўнгида яна ёрга вафо-ю садоқатини шундай сўзлар билан ифода қилади:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафик мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.

Мен-ку ёрнинг гул юзидаги гулобдек терни кўриб ўлсам, ўйламангки, бу гул, бу гулобни мен ортиқ кўрмоқни истамайман. Билъакс мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилинг-ки, сўнгги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин.

Ҳазал сўнгги байтга етиб келди. Шоир фидоийлик,

садоқат ҳақида, дунёнинг боқийлиги ва инсон умрининг фанийлиги ҳақида теран хаёлларга берилди. Ниҳоят бу хаёлларнинг хулосаси сифатида шоир ўзига мурожаат қилади:

Навой, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиқ ўқин шамъи анжуман қилғил.

Ошиқ юрагига ёрнинг сонсиз бошоқ учлик қайтиб чиқмас ўқлари санчилган. Аммо ошиқ бу ўқлардан озод бўлишни истамайди. У жон аро анжумани шавқ-шодлик базми тузиб, ёрнинг ўқларини шамъи анжуман — шамлар давраси қилиб ёқиб қўймоқчи. Демак, маъшуқа отган ўқлар ошиқ учун шодлик манбаи, нур манбаи.

Мана, «каро кўзум» дея ёрга мурожаат билан бошланган бир ғазалнинг қисқача баёни. Бу ғазал инсоний туйғуларнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, бадий тафаккурнинг теранлиги билан, ташбеҳларнинг бойлиги, мукамаллиги билан фақат Навоий ижодининг эмас, балки кўп асрлик шеърятимизнинг энг нодир намуналаридан бири бўлиб қолади ва ҳали кўп замонлар шеърят мухлисларини ўзига ром этади.

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФИҶОНИ

Жунун водисиға мойил кўрарман жони зоримни,
Тиларман бир йўли бузмак бузулгон рўзгоримни.

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам хис-туйғу ифода қилғучи байтларини такрор-такрор ўқиб ҳар сафар кўнглимиз сурур ва хаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз.

Навоий байтлари бизнинг ҳаётимизга болаликдан, дастлабки ўқиш китоблари билан кириб келади. Биз илк бор буюк шоирни донишманд муаллим сифатида таниймиз, «олим бўлсанг, олам сеники» деб айтган устоз сифатида ўрганамиз. Сўнг ўсмирлик, йиғитлик фаслида бизга Навоий муҳаббат, вафо дарсини беради.

«Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиксун кўзим,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа».

каби байтларни ён дафтаримизга кўчириб ёзамиз, илк севги мактубларига қўшиб битамиз. Вақт ўтиши билан буюк Алишер кўз олдимизда файласуф сифатида намоён

бўлади, бизга ҳаёт дарсини ўргатади, унинг севинч ва андухлари, завку жафоларини сўзлаб дунё ҳақидаги тасаввур доирамизни кенгайтиради.

Жунун водисига мойил кўрарман жони зоримни,
Тиларман бир йўли бузмак бузулгон рўзгоримни.

Мана шу матла билан бошланувчи ғазал ўзбекнинг хонадонидида дам-бадам меҳмон бўлади. Уни машҳур ҳофизларимиз мақом йўлларида жуда таъсирли ижро этганлар.

Бу ғазал дунёнинг ғаму андухидан зардоб бўлган шоир қалбининг афғонидир.

Инсон юраги ва тафаккури ҳаддан зиёд севинчни ҳам, ғамни ҳам қабул қилолмаслик хусусиятига эга. Туйғуларнинг офатли сели кишини телба қилади. Шоир ўз жонини жунун, яъни телбалик водисига мойил кўради, бузулган ҳаёти — рўзғори уни ақлдан оздиргани, энди телбаликни бўйнига олиб дашту сахролар кезишдан ўзга иложи қолмаганини ва телбалик-бузиш, вайрон қилиш экан, демак бузулган ҳаётини бир йўла вайрон қилмоқ тилагини фарёд билан ифшо қилади:

«Жунун водисига мойил кўрарман жони зоримни,
Тиларман бир йўли бузмак бузулгон рўзгоримни.

Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, совуганки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир ишончсиз йўқ бўлиб кетишни тилайди. Инсон жисми-ку хоки ғубор бўлмоққа маҳжум, лекин шоир истаги:

Фалак бедодидан гарчи маним хоки ғубор ўлдум,
Тиларман, топмағайлар тўтиёликка ғуборимни.

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўрладилар, кадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргузган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлур. Кишилар менинг кадримга етарлар, мазорим хокини кўзларига тўтиё қиларлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўкинмоқлари бенаф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун ғуборимни топмағайлар. Ўшанда, эй аҳли ғафлат. Навоий қайга азм деб сўраманг, мен тириклигимдаёқ ихтиёрим жиловини қазонинг қўлига бериб кўйганман:

Деманг, қай сори азм этдинг, менга йўқ ихтиёр, охир
Қазо илкига бермишман инони ихтиёримни.

Ошиқ дунёнинг жабру жафосидан кўп қонли ёшлар тўқди. Оқибат кўзларида ўша қон ёшлар ҳам қуриб тамом бўлди, фақат заъфардек сарғайган юзи қолди. Шоир бу ҳолатни хайратомуз ташбеҳга боғлайди: Золим фалак менинг баҳоримни олиб хазон фаслини менга берди. Бу лоладек қон ёшларим қуриб, хазондек сарғайган юзим қолганидан намоён бўлиб турибди.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфарони юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Навоий даҳр зулмидан бошига ёғилган балоларни байтдан байтга кучлироқ фарёд билан баён қилади. Биринчи байт ошиқнинг «жунун водисига мойил» бўлганини, иккинчи байт дунёдан тамом йўқ бўлиб кетиш тилагини ифода қилса, ғазал сўнгига яқин шоир буларнинг барчасидан ўта офатни қаламга олади — бу офат телба бўлишдан ҳам, дунёдан беному нишон кетишдан ҳам оғир бир офат. Бу — ёру диёрдан жудо бўлиш мусибати. Навоий шундай ёзади:

Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру диёримни.

Яъни, агар мен ёру диёримни ташлаб бош олиб кетар бўлсам, бунинг боиси ёрдан ва диёрим одамларидан бошимга минг балолар ёққанидир. Тақдир менинг бошимга солган бу савдо шундай оғир савдоким...

Емон ҳолимга бағри оғриғай ҳар кимсаким кўргай,
Бағри парголасидан қонга булғонғон узоримни

Бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўялдим, бу ҳолимни кўрган ҳар бир кимсанинг бағри оғримай иложи йўқ.

Тириклик шоирнинг наздида — дард. Бу дарднинг давоси эса ёлғиз ўлим. Асли шаробдан келган бош оғриқнинг давоси шароб. Аммо шоир учун тириклик шаробининг дафъи хумори заҳри қотилдир.

Ҳаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадахқа заҳр қотил қуй, доғи дафъ эт хуморимни.

Яъни, ҳаёт бодасини ичиб бошим оғирдур, эй соқий, қадахқа заҳар қуйиб бергин-да менинг бошим оғриғини дафъ эт. Чунки бу дунёда ўлмай туриб тинчимак мумкин

эмас, шу боис мени дардлардан озод қилмоқчи бўлсангиз,
бору йўғимни ёқинг:

Жаҳонтаркини қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

Навоийнинг бу машҳур ғазали фалак бедодидан, замон бедодидан шоирнинг чеккан ноласи бўлиб, неча асрлар оша девондан девонга кўчирилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ҳам китоб varaқларида, ҳам қўшиқлар қанотида бизгача етиб келди. Бу кун биз улуғ бобомизнинг олис набиралари беқиёс истеъдод қаламидан тўкилган мана шундай сатрларни ўқиб, эшитиб онгимиз ва юрагимиз билан баҳрамандлик топамиз, узок-узок замоналарнинг садосини тинглагандай бўламиз: .

«Жунун водисиға мойил кўрармен жони зоримни...

«АЙЛАГАЧ»

Шоир қўлида қалам, шеър хаёли билан банд. Унинг қаршисида майин нур таратиб шаъм ёниб турибди. Алишер қаламнинг учи билан шам пилигини ёйиб қўяди. Шам равшанроқ ёнади. Ана шунда шоир хаёлида шеър туғилади. Шаъм ёруғлиги ва куйдириши билан унинг кўз олдида севикли ёри бўлиб жонланади. Ахир унинг дил уйини ёритган, зулматли хаёт ичра унинг хаёлини чароғон қилган ва тунлар ҳижронида ўртаган ёр шам эмасми? Ахир ёр ҳам сочини ҳар томонга ёйиб тараса ҳусни ортади — бамисоли пилигини, торини тараб ёйиб қўйса шам равшанроқ ёнгандек. Шоир бу гўзал ташбеҳни гўзал байтга кўчиради.

Хусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Алишер қаламни қўйиб яна хаёлга чўмади. Поёнсиз кўм-кўк ўтларда ханда уриб бошига чечаклардан чамбараклар қилиб, ёқаларига гуллар тақиб яйраб юрган ёри кўз олдида келади. Бу ёр, бу муҳаббатнинг тирик тимсоли. Аммо шоир учун у фақат хаёлда намоён бўлгучи бахт, аслида унинг юраги қон, минг хил дарду азоблар қурбони, Алишер хаёлидаги гул кийган, юзини гуллар билан безаган ёрга мурожаат қилади:

Юзни гуллардан безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.

Йўк, сен юзларингни гуллар билан безаб мени қурбон қилмадинг. Аксинча мени қурбон қилгач сачраган қонларим юзингда гуллар бўлиб турибди. Шоир учун ҳаётнинг беаёвлиги, ёрнинг қотил ва башафқатлигида кўринади. Бетиним жангу жадал, қирғинлар ёрнинг яғмогарлигида зулмқорлигида намоён бўлади. Ғаним лашкари юртни вайрон қилса, йироқдаги ёрнинг юборган ғам лашкари, фироқ лашкари кўнгил мулкани хароб қилади. Дашти қипчоқдан келган ёв шаҳарларни бузиб текислаб боғларни кесиб буғдой сепқувлик дала қилгандек, ёр ошиқнинг кўнгил кишварини вайрон қилиб, тиф билан ўйиб, ўз қони билан суғориб пайкон бошоқларини тикмадими?

Тиф ила пайконларинг йитди кўнгил бўлгач
хароб

Сув қуйиб тухум экдинг ул кишварни вайрон
айлагач.

Яъни: «тиф ила ўқларинг кўнглимнинг боғи эди, сен уни хароб қилдинг, мени боғимдан маҳрум этдинг...»

Аммо ишқ йўлида тўкилган қон ҳаминиша табаррук. Агар у дунёда жаннат бўлса, унга чин ошиқлар бормокка ҳақли. Мана, ошиқни тутиб, калтаклаб жароҳатлаб, қатл этмокка олиб келдилар. Ҳозир уни ечинтирадилар, қотил ханжари унинг бўғзига қадалади.

Шариллаб оққан иссиқ қон унинг танидаги жароҳатларни ёпади. Йўк. Бу оддий қон эмас. Ошиқни муборак қилгани жаннат малаклари келган. Бизга қон бўлиб кўринган нарса жаннат хазинадори ошиқнинг устига ёпган алвон либос — олий мартаба, табарруклик тимсоли.

Қон эмаским ёпди гулгун хулла жаннат хозини,
Ишқ мақтулин шаҳид айларда урён айлагач.

Ғазал давом этади. Шоир энди севги домига қай қуни қандай асир бўлганини ўйлайди. Ошиқ айбдорми? У қатл этилишига лойиқ нима гуноҳ қилди? Айби дунёга очик кўз ва ёниқ юрак билан келганими? Гуноҳи гўзалликдан қувониши, оламга ҳайрат кўзи билан боқишими?

Ошиқор айлаб юзин кўзимни ҳайрон айлади,
Ёширун олди кўнгил кўзимни ҳайрон айлагач.

Париваш юзини ошқор қилдию, кўзни ошқоро ҳайратга солди.

Кўзни ошқор ҳайратга солдию, кўнгилни яширин забт қилди.

Бамисоли кўзни чалғитиб мулкка ғорат солганларидек. Мана, султон неча элу юртларни талон қилиб йиққан ганжини хилват ерга кўмиб яширмоқда. Султон амри билан бу ишни бажарган маҳрамнинг гуноҳи нима?

Ганж кўмиб бўлингач, унинг боши кетади. Маҳрамнинг ёлғиз гуноҳи — сирдан воқиғлиги. Маҳбуба ёр ҳам шоир хаёлида султон, Муҳаббат эса битмас бойлик — ганж.

Оламда шундай ганж борлигини, муҳаббат аталган бойлик борлигини ғофил одамлар билмайди. Буни фақат ошиқ билади. Бу сирдан ёлғиз ошиқ воқиғ. Демак у маҳкум.

Жонда кўйғач нақди ишқин қилди кўнглимни ҳалок,
Ўлтирур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Мана, ғазал битди. Замоннинг қаттоллиги, ёрнинг бешафқатлиги, ошиқнинг маҳкумлиги намоён бўлди. Ошиқнинг гуноҳи нима деган саволга жавоб чикди. Энди ёлғиз бир савол қолди. Ўша ошиқ ким? Бу Навоийнинг ўзи. Ахир ишқ шоир кўнглини мажруҳ этмаганда бу конли афғон, бу дард тўла сатрлар туғилармиди?

Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас, недурким, қон келур оғзингдин афғон айлагач.

Навоий афғони асрлар ўтиб бизга етиб келди. Қалбимизда акс-садо топди. Мен боғлаган тахмис ана шу акс-садонинг кичик бир ифодаси.

«КЎЙИДА ЙИҒЛАР ЭДИМ...»

Бугун тонгда бир кўшиқ эшитдим. Қун бўйи бу кўшиқнинг ноласи қулоғимдан кетмади. Унинг сўзларини такрорлаб девона бўлиб юрдим.

Кўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,
Энди йиғларлар бари беморлар мен зорга.

Инсон юрагига чўккан ғуссанинг, уқубатнинг зору андуҳнинг ифодасига минг йиллар восита кидириб охири мусиқани, сўнг мусиқа оҳангига ғазални топдимикин? Торлардан, бамисоли жон риштасига уланиб кетган торлардан тўкилган мунг мени хаёл қанотида ярим минг йил олисликка элтди, Ҳиротнинг табаррук манзилларига, улуг устоз қадами теккан кўчаларга, боғларга олиб учди. Навоий кўлида бўзлаб сайраган уд садосини эшитдим. «Кўйида йиғлар эдим...» Ошиқ ўз севгилиси кўчасида ҳар

беморға, яъни ишк дардига гирифтор бўлганларга ўз ҳасратини айтиб зор йиғлар эди. Бу ҳасрат шунчалик қайғули, шунчалик жон ўртар эканки, аҳли дард — беморлар ўз дардларини унутиб ошиқи зорга қараб йиғлай бошладилар.

Чукур ғамгин ҳиссиёт ифодаси баробарида бу байт ажиб санъат намунаси сифатида кишини ҳайратга солади. Ҳолатга мос байт ичида сўзларнинг, сўз қўшимчаларининг маъно товланишлари фақат Навоийга хос баркамол санъаткорлик билан намоён этилади. «Зор» сўзи бир ўринда инсон ҳолати, сифати маъносиди келса (мензор) иккинчи ўринда ҳаракат сифатида (зор йиғламак), «йиғламак» сўзи биринчи сатрда айтмак, шикоят қилмак маъносини ифода қилса, иккинчи сатрда ачинмак, ҳамдард бўлмак маъносини ифода қилади.

«Бемор» сўзи бошда «ишқ аҳли», «дард аҳлини» билдирса, кейинда «хаста», «заиф», «касал» маъноларига яқин келади. Ҳатто «ға» қўшимчаси икки ўринда икки хил маъно — товланишга эга.

Байтни хаёлимда такрорлайман:

«Кўйда йиғлар эдим мен зор ҳам беморға,
Энди йиғларлар бари беморлар мен зорға.

Такрорлаганим сари бамисоли олмосда нур жилолангандек янги-янги қирраларни кашф қиламан.

Ғазал давом этади:

Ҳажри бепоён йўлин қатъ айламай душвор эзур,
Заъфдан ҳар дам юрарман кўл таяб деворға.

Агар мен заифликдан деворға кўл таяб, кўл билан суяниб юрсам ажабланманг. Ахир мен ҳадду поёни йўқ ҳижрон йўлини ўтдим. Бу иш осон эмас. Шундай фикр байтда айтилган. Унда айтилмаган, лекин юқоридаги байтнинг мантикий давоми сифатида келиб чиқадиган фикр ботинда ётибди: мен-ку дардимни ҳар беморға йиғлар эдим. Энди беморлар менга йиғлайдиган бўлдилар, чунки мен бепоён ҳажр йўлини ўтиб заифландим, ўзим бемор бўлдим.

«Ҳажр бепоён йўли». Йўқ, бу оддий ҳижрон эмас, севикли ёрдан жудоликкина эмас. Бу жуда буюк, илоҳий даражада буюк ниятнинг ҳижрони. Шунинг учун ҳам унинг йўли бепоён, инсоният тарихи даражасида бепоён, борлик олам, юлдузлик осмон қадар бепоён.

Навоий шеърятининг қудрати, бекиёслиги яна шундаки, шоир бу янглиг юксак, осмоний туйғулар ифодаси

учун гоҳи оддий, заминий кундалик турмуш лавҳаларидан фойдаланади.

Заиф одамнинг деворга қўл таяб юриши жуда ҳаётий манзара. «Ҳажри бепоён йўли» каби теран фалсафий тушунчадан кейин бундай пастга тушиш, воқеий баён ўз замонининг баланд шеърияти учун бекиёс янгилик бўлганини тасаввур этиш мумкин. Эсланг: «Саҳар ҳовар шахи чарх узраким ҳайли ҳашам чекди» деб бошланадиган ғазалнинг иккинчи байтида шундай заминий сатр бор:

Қазо фарроши чекди субҳнинг сиймин супургусин.
Ўша замон тушунчасида ғазалга «фаррош», «супургу» деган сўзларнинг киритилиши ҳам шундай ғайритабиий туюлган бўлса керак.

Телба кўнглимнинг қушидан қону юздин заъфарон
Қилсалар дафъи жунуним басдудур тумморга

Навоий байтларини англаш учун у яшаган замон урф одатларини ҳам яхши билмоқ керак. Баъзан улуғ шоир байтлари бизга ўша узок замоннинг урф одатларини ўрганишга ёрдам беради. Маълумки қадимда дафъи жунун учун, яъни телбаликни қайтариш учун беморга тумор битилган. Бу туморга заъфарон тугиб сувда эзиб ичирилган. Заъфароннинг бу хил дардга даво бўлиши қадимги табобатдан аён. Дафъи савдо учун қон чиқариш одати ҳам маълум. Туморга ёзиладиган дуо сўзининг сиёҳи ҳам қора рангда — савдойининг қони рангида. Байт маъноси шундай: Агар жунуним дафъи учун тумор қилсалар, телба кўнглим қушининг қонию юзимнинг заъфарони басдур.

Ишқ пайдову ниҳон ўлтирди, лекин йўқдур
Заҳра бу ҳолимни ҳам ихфога ҳам изҳорға.

Яъни: ишқ мени ҳам ошкор ўлдирди, ҳам пинҳон. Лекин менда бу ҳолимни яширмакка ҳам, изҳор этмокка ҳам журъат йўқ. Ишқ шундай бедаво дардки, уни яширмакка чора, ошкор этмокка илож йўқ.

Зулфида мен фонию тасбиҳ ила мағрур шайх,
Субҳа тори бас не янглиғ ўхшагай зуннорға.

Зуннор номусулмонлик белгиси бўлган боғич. Ўтган замонларда мусулмон мамлакатларида дарвешлар зардуштлар, насронийлар белига боғлаб юрадиган чивик бўлиб, улар буни тақишга ва шунинг эвазидан бож тўлашга мажбур бўлганлар. Субҳа — тасбех.

Байтнинг мазмуни бундай: Мен-ку ёр зулфининг — сочларининг ишқида фоний бўлдим, йўқолдим, завол топдим. Қавс ичида айтамиз: линдан айрилдим, номусулмон-

лик йўлига кирдим. Аммо бу зуннорни, яъни соч толасини ҳеч нарсага алишмайман. Шайх ўз тасбиҳи билан мағрур, мен ўз зуннорим билан. Бу зуннорни тасбиҳ торига сира ўхшатолмайман.

Йўк ажаб ўлсам дағи кавсар суйи ўлгай насиб,
Назъ вақти солсам ўзни кулбаи ҳамморға.

Жон чиқар вақти жон талвасаси билан майфуруш кулбасига ўзни урсаму унда кўз юмсам жаннатга кирмоғим, кавсар суйига етмоғим ажаб эмас, чунки борлик дунёнинг неъматини жаннат фароғатининг ўзи демак.

Бу мисралар Навоийнинг фалсафий дунёқарашини, зоҳидлик, тарки дунёчиликни инкор этувчи ўз замони учун илғор бўлган ғоясини ифода этади.

Ғазал шундай байт билан якунланади:

Зор ўлиб мискин Навоий нечаким чекди фиғон.
Қилмади ул ой тараҳҳум бу фиғону зорға.

Ғазал билан шоир ўз дардини айтиб фиғон қилди, лекин бу фиғон бир гадонинг — мискиннинг кўкка нола қилганидек бўлди. Осмондаги ой гадога кулоқ солмаганидек, ой монанд ёр ҳам мискин Навоийга кулоқ солмади. Яна ботин маънога кулоқ тутамиз: Мискин Навоийга замон тараҳҳум этмади, ноласини эшитмади.

Мана беш юз йил ўтиб бу нола бизга етиб келди. Сўнгсиз ғусса, танҳолик дарди, изтироб тўла нола.

Бугун тонгда мен шу кўшиқни эшитдим, тонгдан бери унинг сўзларини ичимда такрорлаб девона бўлиб юрибман.

«ҲАЗОН ЯПРОҒИ...»

Ҳазон япроғи янглиғ гул юзинг хажрида сарғардим,
Кўриб раҳм айлағил, эй лоларух, бу чехран зардим.

Бу нола, бу аламли фарёд ўрта асрлар қаъридан бизга етиб келиб, юрагимизга ларза солади, Андижон тупроғининг фарзанди, «толе йўқи» бошига балолиғ бўлган саркарда ва аламдийда шоир Заҳириддин Бобур қисматини баён қилади, унинг ватандан йироқда, соғинч изтироби билан кечган зардобли кунларидан ҳикоя қилади.

Бобур шеърини бошдан оёқ ёр ва диёр ҳижрони шарҳидан иборатдур. Унинг ҳар бир байтида айрилик дарди, фироқ азоби ошкор бўлиб туради.

Ед этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгилни меҳнатда киши.

Кўнглим бу ғарибликда шод ўлмади, ох,
Гурбатда севунмас эрмиш албатта киши.
Ёки:

Толе йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким айладим, хатолиғ бўлди.

Ўз ерни қўюб Ҳинд сори юзландим,
Вах-вох, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Ва ёки:

Ҳижрон қафасида жон қуши рам қиладир,
Гурбат бу азиз умрни кам қиладир.
Не навъ битай фироқу гурбат шархин,
Ким кўз ёши номанинг юзин нам қиладир.

Мана, юртдан олисда ғарибликда шоир сарой дераза-сидан боққа қараб ўлтирибди. Куз фасли дарахтларнинг баргини заъфарон қилган. Салқин шабада хазон япроқларини учиради. Борлиқда юракни эзувчи бир сокинлик, диққинафаслик. Шоир қўлига қалам олади. Унинг хаёлида ана шу сарғайиб бораётган боғ — ўз умри — ғарибликда ҳам билан кечаётган ҳаёти. У бераҳм ёр сиймосида намоён бўлгувчи тақдири азалга муружаат қилади:

Хазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим,
Кўриб раҳм айлагил, эт лола рух, бу чехраи зардим.

Хазон япроғи, ҳажр, сарғариш, чехраи зард — бир байтда шунча ғамли ташбеҳлар...

Ким билсин, балки, шоир хаёлида гул юзли, лола рух ёр тимсолида олисдаги гўзал Фарғона водийси намоён бўлгандир, ахир шоир учун ёр ва диёр тушунчалари доимо эгиз. Ахир шеъриятнинг минг йиллик анъанасида ёр тимсоли — инсон қалбининг гўзалликка бўлган ташналигини, соҳир қудратга эга бўлган табиат олдидаги ҳайратини ва бу гўзалликлардан вақт келиб абадул-абадга маҳрум бўлишга маҳкум этилган жонларнинг ғуссасини ифода қилиб келди. Шунинг учун ёр-гўзаллик тимсоли, бераҳмлиқ тимсоли, бевафолик тимсоли. Бамисоли дунё, тириклик, умр, жон каби.

Шоир куз либосидаги боғ аро юксалган, баҳорий тўн кийган, гўзал ва мағрур сарвга боқади ва унинг қоматида етолмаган орзуларининг юксаклигини кўради. Сарв ёр қиёфасига киради:

Сенэй, гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёгингга тушиб барги хазондек неча ёлбордим.

Сарв остида ётган хазон баргида шоир ўзининг ҳолатини кўради. Чунки хазон япроғининг ўзи жудолик рамзи. Шоирни ҳам умр кузида қисмат шамоли ўз она дарахтидан — ўз юртидан йироқларга учирди ва тупрок аро йўқ бўлиб кетишга маҳкум қилди.

Бобур ёр саркашлиги заминида қисмат саркашлигини кўради ва ўзининг қудрати олийдан нажот сўраб қилган илтижоларини сарв оёғи остида ётган хазон баргининг бенажот аянчли садоси ва титроғига киёс этади.

Шоир хаёли олисдаги ватанига учади. Унга чексиз муҳаббат билан, жудолик алами билан мурожаат қилади: Мен-ку ўз она дарахтидан узилган япроқ каби тақдир қуюнида узоқ-узоқларга кетдим, аммо сен омон бўл, ғариб фарзандинг тилаги:

Латофат гулшанида гул каби сен сабзу хуррам бўл,
Мен арчи даҳр боғидин хазон япроғидек бордим».

Ўз ватанидан «хазон япроғидек кетган» шоир қалби билан, жони билан ўз ватанида, қисмат уни юртдан айирган бўлса-да, юрт меҳридан айирган эмас. Ахир уни ватанидан жудо қилган — тожпараст шахзодалар, вафосиз қариндошлар, хулласи бешафқат — замон, гардуни дун — чархи кажрафтор... Бобур бу оқибатсиз элни, қадр билмас улусни тарк этиб ғурбатни ихтиёр қилди ва ғурбат азоби қанчалар мушкул бўлмасин, бу тоифадан ўзини қутқаргани учун шоир шукрона айтади:

Хазондек қон ёшим, сориг юзимдин эл танафурда,
Ба ҳар ранги биҳамдиллаҳ, улусдин ўзни қутқардим.

Яъни: менинг қон ёшимни, хазондек сариг юзимни кўриб эл нафрат қилса, хазар қилса майли, мен хурсандман, не қилсам-да, биҳамдиллаҳ, ўзимни улардан қутқардим.

Шоир ўз бошига тушган кўргиликларни омадсизлик, бебахтликдан кўради. Ахир мунажжимлар ривоят қиладилар — ҳар бир тирик жоннинг осмонда бир юлдузи бўлади. Бу юлдузнинг ҳолатига кўра одамзоднинг қунлари бахтли ё бахтсиз кечади. Шоҳларнинг-да нусрати ва ё мағлубияти шу юлдузларнинг мавқеига боғлиқ, дейдилар. Не кўргиликким; шоирнинг умр бўйи бирор уни бахтли кечмади, бирор дақиқа ҳақиқий шодлик нашъасини сурмади. У афсус билан нола қилади: «Ҳамманинг осмонида ўз юлдузи бўлганда, балки менинг юлдузим аслида йўқмикин?»

Не толеъдур менгаким, ахтари бахтим топилмайдир,
Фалак авроқини ҳар нечаким, дафтардин ахтардим.

«Фалак жадвалларини, осмон хариталарини неча бор
варақлаб ахтариб чикдим, не толеким, менинг бахт юлду-
зим кўринмайди». Бу мисралар бетоле замондан, бешаф-
қат одамлардан, андуҳли тақдирдан улуғ шоирнинг алам-
ли фарёдидир. Шеър сўнги байтга келди. Шоир хаёлан
ўзининг ўтган бутун умрини фалак дафтарини варақла-
гандек варақлайди. Бу дунёда кўрган машаққатларини,
ошган довонларини, жангу жадалларни, ҳамсуҳбат бўлган
яхши-ёмон одамларни кўз олдига келтиради ва бирмунча
ўзига тасалли беради. У айтади:

Улуснинг таъну таърифи, менга Бобур, баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ёмон, яхшидан ўткардим.

Майли, улус менинг тўғримда нима деса десин, қандай
таъналар ёғдирса ёғдирсин, бундай гап-сўзлар мен учун
аҳамиятсиздир. Чунки мен ўзимни яхши ёмондан ўткар-
дим, яъни яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам кўрдим.

Барча улуғ даҳолар нидоси каби Бобурнинг нидоси
ҳам фақат ўз замони ва замондошларигагина эмас, олис
авлодларга ҳам қаратилгандир. Не ҳайриятки, биз улуғ
шоирнинг узоқ набиралари ҳам Бобур шеърятини кўп
таърифладик ва ўз вақтида унга шоҳ сифатида, Ҳиндис-
тонни истило қилган ва буюк мўғуллар сулоласига асос
солган шахс сифатида таъналар ҳам отдик. Лекин вақт
ҳаками ўз ҳукмини чиқарди. Тарих Бобурни Ўрта Осиёда-
ги шоҳу-шаҳзодаларнинг ўзаро низолари кувғиндиси си-
фатида баҳолади, унинг дарду-аламга тўла шеърларини
юксак қадрлади:

Шоҳ Бобур юрди ҳинду устига, шоир ва лек
Йиғлади Фарғонадан то мулки Ҳиндистон қадар.

Мана бу сўзлар Ҳиндистоннинг тараққийпарвар дав-
лат ва сиёсий арбоби Жавоҳарлаъл Нерунинг «Дунё та-
рихига назар» деб аталган уч жилдли китобидан: «...Бо-
бур ўз замонининг энг маданиятли, жозибали одамлари-
дан эди. У хурофий жаҳолатдан, мазҳаб маҳдудлигидан
озод бўлган шахс бўлиб, ўз аждодларига ўхшаб (Неру бу
ўринда Чингизхон ва Темурни кўзда тутди) вайронгар-
чилик қилмади. Бобур санъатни яхши кўрар ва форс
тилида шеърлар ёзар эди. (Неру ўзбек тилини билмаган
ва араб алифбосида ёзилган шеърларни форсий деб ан-
глаган бўлиши мумкин). У гулларни, боғларни севарди,
жазирама Ҳиндистонда кўпинча ўз ватани Ўрта Осиёни
соғиниб ёдлар эди. «Фарғонанинг бинафшалари нақадар

гўзал деб ёзган эди у ўз эсдаликларида. — У ерда лолалар, атргуллар беҳисоб».

Бу Ҳиндистон фарзанди Жавоҳарлаъл Нерунинг сўзлари. Мана бу эса Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўз сўзлари:

Толе йўки жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким айтмадим хатолиғ бўлди,
Ўз ерни қўюб Ҳинд сори юзландим,
Ваҳ-ваҳ, нетайин, не юз каролиғ бўлди.

Биз улуғ шоиримизни севамиз, унинг ёник сатрларини қалбимизга жо қиламиз, хазон япроғи каби ўз ошиёнидан жудо бўлган ҳижронзада юрак изтиробларини англаймиз ва ярим минг йил оша Бобур ғазалларини кўшиқ қилиб айтамиз:

«Ҳазон япроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим...»

ҲАМДАРДЛИҚНИ КУЙЛАГАН ҒАЗАЛ

Қардош Озарбайжон халкининг оташнафас фарзанди Муҳаммад Фузулий туркий ғазал услубини камолот чўққисига кўтарган буюк сиймолардан бири саналади. Унинг ғазаллари равон ва мусиқийлиги, ўйноқилиги билан, гўзал ташбеҳларга бойлиги билан кўнгилларни банд этади. Фузулий ўзбек халқи учун ҳам сеvimли ва кадрлидир. Бизнинг ота-боболаримиз Фузулий байтларини ибтидоий мактабдан ёд олиб кўнгилга жо қилганлар. Лайли ва Мажнуннинг ўтли муҳаббатига маҳлиё бўлганлар, бир қанча ўтмиш шоирларимиз Фузулий оҳангида озарий лаҳжада ғазаллар битганлар.

Ўзбек халқи бугунда ҳам Фузулийни астойдил севади, унинг ҳароратли мисраларини кўшиқ қилиб айтади. Қайси ўзбек мана бу сатрларни билмайди:

Гул ғунчалигинда хор иландир,
Очилса бир ўзга ёр иландир.
Аслинда чекар тикан азобини,
Фаслинда ҳаким олур гулобин.

Еки:

Ноладандур най киби овозаи ишқим баланд,
Нола таркин қилмазам найдек кесилсам банд-банд

Ва ёки:

Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хат ул сафҳаи руҳсора ёзмишлар.

Фузулий эфир тўлкинлари орқали ҳар кун хонадонимиз меҳмони. Шоир нидоси асрлар оша бизнинг калбларимизда акс садо топади.

Шифои васл кадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр.
Зулоли завқ шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.

Шоирнинг мана бу ажойиб байт билан бошланувчи ғазали халқимиз орасида айниқса машҳур. Етук санъаткор ҳофизларимиз бу ғазални жозибали куйга солганлар ва таъсирли ижро этганлар.

Фузулий бу ғазалда инсондаги олижаноб хислат, ҳамдардлик туйғусини тараннум этади. Дардмандга ким ҳамдард бўлиши мумкин? Фақат дарднинг азобини билган одам! Бир дақиқалик висолнинг дардманд ошиқ қалбига шифо бўлишини ёлғиз ҳижрон азобида бемор бўлган одам билади... Бу оби ҳаётдек жонбахш завқ кадрини танҳо ёр дийдорига ташналик кийноғини тортган англайди. Шу боис ҳам:

Лабинг сиррин гелуб гуфтора бандан ўзгадан сўрма,
Бу пинҳон нуктани бир воқифи асрор ўландан сўр.

Яъни ёр лабининг сирларини бу офати жон лаълларнинг қилмишини ошиқдан ўзга, бу балолар жонига ёғилган кимсадан ўзга ким билсин. Дунёда неки пинҳон сир бор, уни билмоқ бўлган одам воқифи асрордан, сирлар хабардори бўлган кимсадан сўрамоғи жойиздур.

Осмон узра сонсиз-саноксиз юлдузларнинг сайри кимга аён? Албатта кечаларни ғафлат уйқусига берган бедард, парвосиз, ғами йўқларга эмас, балки тунги осмонга ҳасратли кўзларини тикиб тонгга қадар бедор ётганларга аёндур. Шунга ўхшаш, осмондаги юлдузларнинг окишидек кўз ёшлари оққан, юрак бағри тунги осмондек тийра бўлганлар ахволини ғофил одамлар қаёқдан билсин?

Гўзи ёшлиларинг холин на билсун мардуми ғофил,
Қовоқиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр.

Маъшуқа кўзлари қошларни ёй қилиб, киприкларни ўқ қилиб ошиқ кўксига бало тийраларини отади. Бу кўзлар мастона кўзлар, улар мастларча бедодлик қилса, бу бедодликнинг жабрини хабарсиз мастлар — фаттон кўзлар қаёқдан билсин. Мастлар ўз қилмишини билмаслар, мастлар қилмишидан мастлар-да воқиф бўлмаслар. Уларнинг бедодини хушёрларгина биладилар.

Хабарсиз ўлма фаттон кўзларинг жаврин чеканлардан,
Хабарсиз мастлар бедодини хушёр ўландан сўр.

Шоир ёр фироқида кечалар уйғок шеър устида тонг оттирса, шоирнинг ўзи каби ёна-ёна ўзини адо қилғувчи шам билан тонг қадар улфат бўлса, бу юрак дардларини ким билиши мумкин? Албатта шўх, бепарво маъшуқа тимсоли бўлган шамол эмас. Чунки шамол — озодлик фарзанди, унга тутқунлик азоби бегона. Яна у — маъшуқа ошиқ жонига қанчалик офат бўлса, ошиқ қалбидек пирпираб ёнган шам жонига шунчалик балодур. Демак, ҳижрон азобида бедорликка маҳкум бўлган шоирнинг, ошиқнинг азобларини сабо қайдан билсин, бу ҳолатни шоирга ғурбат кечасида ёр бўлган шам билади, шам атрофида учиб, ўзини ўтга уриб куйдирган парвона билади:

Ғамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма аҳволим,
Бу аҳволи шаби ҳижрон баним-ла ёр ўландан сўр.

Ошиқнинг маскани — харобот, бир лаҳза бўлса-да бу дунё азобларини қадаҳ тубига чўктирувчи — майхона. Ошиқ майхонада оламни унутади, қандайдир бир дақиқада ёр кўзлари сингари ғофиллик хобига кетади. Ҳалигина «Кўксимга ёғилган бало ўқларидан кўзларинг беҳабар» деб турган шоир ёр кўзларига ўзининг мастона ҳолати кайфияти билан қарайди ва «Мана энди менинг бу ҳолатим кўзларингга аёндур, чунки дунёни унутиш лаззатини ёлғиз дунёни унутганлар билади», дея харобат аҳли тилидан ёзади:

Хароби жоми ишқам, наргиси мастинг билур ҳолим,
Харобат аҳлининг аҳволини хуммор ўландан сўр.

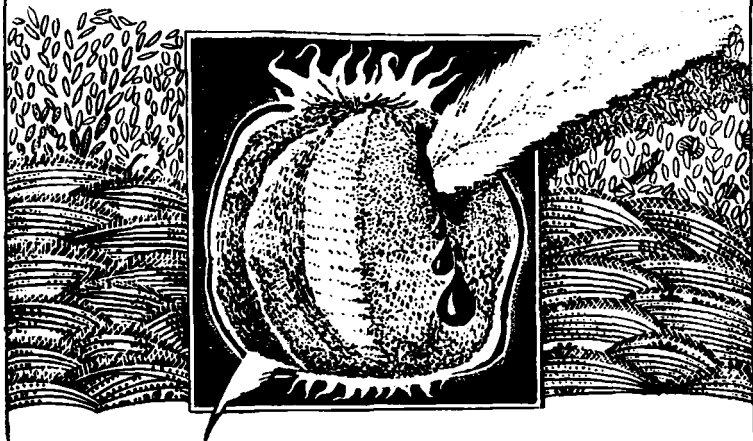
Ғазал ўзининг сўнги юксак нуқтасига келди. Шоир барча қилган рози дили шарҳига яқун ясайди: Оламда муҳаббатдек буюк ва тенгсиз қудрат бор. У ҳам азоб, ҳам лаззат, ҳам қийноқ, ҳам ҳузур. Дунёга келиб тириклик саодатига мушарраф бўлган жон агар у муҳаббат оташида ёнмаса, муҳаббат лаззатини билмаса, у оламга келмади ҳисоб, тириклик бахтидан бенасиб. Дунёда яшаб туриб тарки дунё қилган зоҳид муҳаббат лаззатини қаёқдан билсин?

Муҳаббат лаззатиндан беҳабардир зоҳиди ғофил,
Фузулий, ишқ завқин ишқи вор ўландан сўр.

1980—1985 йиллар

Шоир қалби гўё анор,
Шегри - унинг шарбайи.
Шевр ижтимои йўқдир зичҳор
Уз қалбига шаорқайи.

Тилимай эзар, эзар уни,
Аmmo шоир билади:
Тийласи тўлган кунни
Таймонаси тўлади.

ШОИР ҚАЛБИ
ГЎЁ АНОР

ЙУК, ҲАЛОВАТ ИСТАМАЙМАН

283

КИЗАЛОҚ

283

ЮРАК ВА АҚЛ

284

ГУЗАЛЛИК

285

АСАБЛАР

286

ЧУМОЛИ

286

ХОТИРА

287

БОШ ТЕБРАТАР СОАТ КАФГИРИ...

287

САДОҚАТ

287

КУИ АВЖИДА
УЗИЛМАСИН ТОР

288

УЧИ ТУГИК
ДАСТРУМОЛ

288

ШОИР ҚАЛБИ

289

ТАСАВВУР

290

УЗБЕГИМ

291

ИНСОН

294

ФУРСАТИНГ

297

ҚҮЁШ МАСКАНИ

297

ОНА ТИЛИМ УЛМАЙДИ

299

«ЭЙ, МЕН БИЛГАН,
БИЛМАГАН ДҮНЁ!»

300

БОНГ УРИНГ

300

ОКСОҚОЛ

305

АРМОН

307

ИККИ ЭПИТАФИЯ

308

УЧ БАЙТ

308

ТИЛАК

309

АРСЛОН УРГАТУВЧИ

309

«ЗАМИН ОТЛИ
БИР САЙЁРАНИ»...

311

СИРДАРЕ УЛАНИ

312

ШОИРЛИК

313

«СОВУК ЧОРДОҚЛАРДА
ҚУВҒИНДИ, ШУМШУК»...

313

ҚАЛЬ ШУНДАЙ УММОНКИ...

313

БУ КУҲНА ҲАСРАТ

314

ҚУМҰРСҚАЛАР ЖАНГИ

314

ЁМОННИНГ СЎЗИ

316

РУҲЛАР ИСЁНИ

318

ХАЛҚ ДЕПУТАТЛАРИГА

322

КЎРСАТКИЧ БАРМОҚ

323

ИЛЬЗА ХОНИМ

323

ШЕЪРИЯТ

325

ЮРАГИНГДА МАКОН
ТУТГАН ҚУЛ

326

ШУМ БОЛА

327

БИЗЛАР АРРА ТОРТМОҚДАМИЗ

328

КЕРАК БУЛСА ДУСТГА
БИЗ СОҒАР УЗАТДИР...

329

БУ ЗАМОН ҒАЗАЛИ

329

ТУШ

330

ОҒРИҚЛИ САВОЛЛАР

331

ВАТАН ИСТАГИ

332

ЙУҚ, ҲАЛОВАТ ИСТАМАЙМАН

Йўқ, ҳаловат истамайман,
Ором билмас ёш жоним.
Тўлкин урган уммонча бор
Юракдаги туғеним.

Бўронларга, довулларга
Пешвоз юргим келади.
Дарёларнинг гирдобига
Кўкрак ургим келади.

Тинчлик билмас одатимдан
Озор чексам майлига.
Олов бўлиб бир дам ёнсам,
Сўнг ўчсам ҳам майлига.

Ҳар мушкулга бардош берар,
Чидар менинг тош бошим,
Аммо сокин, тинч яшашга
Сира йўқдир бардошим.

1960

ҚИЗАЛОҚ

Синглим Ферузага

Кўғирчокдан бир зум нари кетмасдан
Эркалар, бағрига босар кизалоқ.
Ҳаёт нима — ҳали идрок этмасдан,
Гўдаклигига ҳам ақли етмасдан
Она бўламан деб ўсар қизалоқ.

Таажжуб, ким солмиш унинг кўнглига,
Қирмоқ қайда ҳали ҳаёт йўлига,
Она алласига конмасдан ҳали,
Эртага бир уйга бека бўлгали
Супурги тутади жажжи кўлига.

Ҳалитдан оналик меҳр-шафқатин
Дилиннга солдингми, эрка қизалоқ?
Тотиб кўрмай ҳаёт болу захматин,
Мушфиқ оналикнинг бор машаққатин
Бўйинингга олдингми, эрка қизалоқ?

Гулзор яшагандек ғунча қатида
Томчида қуёшнинг жамолин кўрдим.
Ўйласам ўй битмас ҳаёт ҳақида,
Шу жажжи қизалоқ табиатида
Табиатнинг буюк камолин кўрдим.

1961

ЮРАК ВА АҚЛ

Икки куч бор —
Юрак ва ақл
Икки ёнга тортгувчи мени.
Улар бундоқ бўлса ноахил,
Қай бирининг тутай измини?

Мени бир ён бошласа ақлим,
Бошқа ёнга етаклар юрак.
Билолмайман, қай бири ҳақли,
Қай бирига ишонмоқ керак?

Ақл менинг ҳар кадамимни
Солмоқ бўлар торозу тошга.
Ҳар дақиқа тергайди мени
Ўхшама, деб кўча бебошга.

Юрак эса унга сўз бермас,
Бу дунёда фақат яйра, дер.
Билмас, сира билгиси келмас
Қонун надир, коида надир.

Ер кўйига чорласа бири,
Юр деб ҳар кеч айласа хитоб?
Бири уйга етаклаб кириб,
Қўлларимга тутқизар китоб.

Ақл айтар:
Севдинг, ұша киз,
Айт-чи, сенга қилурми вафо?
Юрак фақат сев дер, севгисиз —
Яшамокдан борми ҳеч маъно?!

Ақл менга қилар насиҳат:
Еш жонингни ўртама бекор.
Юрак эса ён дейди фақат,
Ҳаёт бизга берилар бир бор.

Ақл чексиз фазога ҳоким,
Ақл ҳоким олам юзига
Борлиқ унга бўйсунар,
Локин
Юрак кирмас унинг сўзига.

Шундан бир ён бошласа ақлим,
Бошқа ёнга етаклар юрак.
Билолмайман қай бири ҳақли
Қай бирига ишонмоқ керак.

Айбли эмас бунда иродам,
Маъзур тутинг, дўстлар, сиз мени.
Ақл қанча ҳақли бўлса ҳам
Тутар бўлдим юрак измини.

У бахш этган оташда ёндим,
Ўзи бўлди менга раҳнамо,
Унга,
Фақат унга ишондим,
Юрак мени алдамас асло.

1962

ГУЗАЛЛИК

Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўрксизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Олам аро одам яралган.

Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўқар ҳамон.
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.

1962

АСАБЛАР

Асаблар,
Асаблар,
Асаблар...
Сабабсиз сочилган ғазаблар,
Гуноҳсиз чекилган азоблар,
Кўз ёшлар...
Барига сабаблар
Асаблар, асаблар, асаблар.

Асаблар кимларни кулатмас,
Асаблар уйқуни йўлатмас,
Қалбни ҳеч шодликка тўлатмас,
Одамзод темирмас, пўлатмас,
Асаблар кимларни кулатмас!

Асабга сўз берманг, одамлар!
Ғазабга йўл берманг, одамлар,
Умр-ку шунчалар қискадир,
Шуни ҳам қилмаймиз биз кадр.
Асабга сўз берманг, одамлар,
Азобга йўл берманг, одамлар!

1962

ЧУМОЛИ

Ғайрат камарини белига боғлаб,
Ўзидан каттароқ юкни ортмоғлаб
Манзилга тез етмоқ ёлғиз хаёли —
Сўкмоқ йўлдан борар чумоли.

Атрофига боқмас, ишлар узун кун
Кўпнинг хирмонига қўшмоқ учун дон.
Йўқ,
Одам аждоди бўлмаган маймун,
Чумолидан тарқалган инсон.

1962

ХОТИРА

Дўстим, хотирангдан қилма шикоят,
Ёддан чиқармоқ ҳам яхши одатдир.
Ёддан чиқармоқ ҳам бир саодатдир,
Унутмаслик дарди оғир ниҳоят.

Вақтида унутсанг,
Ором топар жон,
Қалб кўтариб юрмас ортик жафони.
Мана мен,
Йилларки бир бевафони
Эсдан чиқаролмай куяман хамон.

1963

БОШ ТЕБРАТАР СОАТ КАФГИРИ...

Бош тебратар соат кафгири,
Дер: кадримни билмас одамлар.
Секундларим гавҳар ҳар бири,
Нега парво қилмас одамлар?!

Бош тебратар соат кафгири,
Шошил, одам, ўтмоқдадир он.
Ҳар нарсанинг бўлар охири,
Бош тебратиб қолма сўнг, инсон!

1964

САДОҚАТ

Кекса қайрағочнинг илдизин очиб,
Тортдилар қўш аркон солиб белидан.
Лекин у тупроққа панжасин санчиб,
Сира кўзғалмасди унган еридан.

Ниҳоят гурс этиб ерга қулади,
Бутаб, сўнг кўтариб кетдилар, бироқ —
У ўз панжасида олиб жўнади
Яшаган еридан
Бир сиқим тупроқ.

1964

КУЙ АВЖИДА УЗИЛМАСИН ТОР

Куй авжида узилмасин тор,
Шеър ярмида синмасин қалам.
Яшаб бўлмай умрини, зинҳор
Бу дунёдан кетмасин одам.

Қўлдан тушиб синмасин қадах,
Лаб текканда тўкилмасин май.
Тўхтамасин уриб турган қалб
Бошлаб қўйган қўшиғи битмай.

1964

УЧИ ТУГУК ДАСТРУМОЛ

Қўшним ишга кетаётир саҳарлаб
Бир қўлида учи тугук дастрўмол.
Ё ректорга айтмоқчидир муҳим гап,
Кечкурунга гўшт керакдир эҳтимол.

Ким билади, балки зарур киритмоқ
Илмий кенгаш қарорига муҳим банд.
Ё дўстига қилмоқчидир қўнғирок,
Олмоқчидир болаларга хўрозканд.

Балки... яна бошқа минг бир хил сабаб,
Унутмасин деб паришон бу хаёл
Қўшним ишга кетаётир саҳарлаб
Бир қўлида учи тугук дастрўмол.

Шошма, дўстим, барча ишинг битади,
Битмас иш йўқ, ошиқмасин юрагинг.
Инсон умри ахир елдек ўтади,
Бош кўтариб атрофингга қарагин.

Қара, баҳор сеп ёйибди оламга,
Қара, ғунча гул шохини эғибди.
Ясанишни унутмай деб байрамга,
Балки у ҳам рўмолчасин тугибди.

Бу дунёда ким беташвиш, ким беғам,
Ҳар инсоннинг бир бошида минг хаёл.
Ўйлаб кўрсам, миямизнинг ўзи ҳам
Ўн тўрт миллион учи тугук дастрўмол.

Одам яшар замон юкин орқалаб,
Серғалварок кечасидан бугуни.
Ором бермас кўкрагида бетинч қалб
Бамисоли дастрўмолнинг тугуни.

Шошма, дўстим, барча ишинг битади,
Муҳим гап ҳам, қўнғирок ҳам, хўрозқанд...
Аммо сени эртанги кун кутади,
Эрта яна дастрўмолнинг учи банд.

Бугунгидек яна саҳар турасан,
Ажратасан керакларнинг керагин,
Сочларингда бир тола оқ кўрасан
Биринчи бор санчганида юрагинг.

Такдир дерлар, билмам надир такдиринг,
Балки олтмиш, балки юзга чиққан чол...
Бошинг узра унсиз йиғлар кампиринг
Бир қўлида учи тугук дастрўмол.

Ҳаёт аста сўнар экан кўзингда
Юрак сендан ҳисоб сўрар ўша кун:
Бўлганми ҳеч ихтиёринг ўзингда,
Бирор соат яшадингми бетугун?

Ўйла, дўстим, келмай туриб ўша дам,
Исроф қилма ёш юракнинг кучини.
Мана бу гап ҳеч чиқмасин ёдингдан,
Тугиб қўйгин дастрўмолнинг учини.

1966

ШОИР ҚАЛБИ

Шоир қалби гўё анор,
Шеъри унинг шарбати.
Шеър ахлининг бўлмас зинҳор
Ўз қалбига шафқати.

Тинмай эзар, эзар уни,
Аммо шоир билади:
Пиёласи тўлган куни
Паймонаси тўлади.

1968

ТАСАВВУР

Болалик экан-да,
Муаллимимдан
Сўрабман бир куни:
— Айтинг-чи, агар —
Ер шундай тезликда айланса чиндан
Не учун тўкилиб кетмас одамлар?

Ёдимдан чиқмайди бир челак сувни
Муаллим бош узра айлантиргани.
Қатра тўкмай ерга қўяркан уни,
Тушундингми, дея мендан сўргани.

Йиллар ўтиб кетди ва лекин ҳамон
Ўша илк тасаввур яшайди менда.
Бир челак сув каби айланар жаҳон,
Мен-чи, бир томчиман ўша тўлқинда.

Учқур замон билан қалқиб, чайқалиб,
Чарх уриб бораман гирдоблар аро.
Башафқат тезликдан асабим толиб,
Бир нафас тин олсам дейман-у, аммо —

Мендами ихтиёр??
Югурар замон,
Шиддати ўтади ҳар бир толамдан.
Тўхтасам, тўкилгум бир томчисимон,
Томчидек йўқ бўлиб кетгум оламдан.

1969

ЎЗБЕГИМ

Қасида

Тарихингдир минг асрлар
Ичра пинхон, ўзбегим,
Сенга тенгдош Помиру
Оқсоч Тиёшон, ўзбегим.

Сўйласин Афросиёбу
Сўйласин Ўрхун хати,
Кўхна тарих шодасида
Битта маржон, ўзбегим.

Ал Беруний, Ал Хоразмий,
Ал Фороб авлодидан,
Асли насли балки Ўзлук,
Балки Тархон, ўзбегим.

Ўтдилар шўрлик бошингдан
Ўйнатиб шамширларин
Неча коон, неча султон,
Неча минг хон, ўзбегим.

Тоғларинг тегрангда гўё
Бўлма аждар бўлди-ю,
Икки дарё — икки чашминг,
Чашми гирён, ўзбегим.

Қайсари Рум найзасидан
Бағрида доғ узра доғ,
Чингизу Боту тиғига
Кўкси қалкон, ўзбегим.

Еғди тўрт ёндин асрлар
Бошингга тийри камон,
Умри қурбон, мулки тарож,
Юрти вайрон, ўзбегим.

Давр зулмига ва лекин
Бир умр бош эгмадинг,
Сен, — Муқанна, сарбадор-сен,
Эрксевар кон, ўзбегим.

Сен на зардушт, сен на буддий,
Сенга на оташ, санам,
Одамийлик дини бирла
Тоза имон, ўзбегим.

Маърифатнинг шуъласига
Талпиниб зулмат аро,
Кўзларингдан окди тунлар
Кавкабистон, ўзбегим.

Тузди-ю Мирзо Улуғбек
Кўрагоний жадвалин,
Сирли осмон тоқига илк —
Кўйди нарвон, ўзбегим.

Мир Алишер наърасига
Акс-садо берди жаҳон,
Шеърият мулкида бўлди
Шоҳу султон, ўзбегим.

Илму шеърда шоҳу султон,
Лек тақдирига кул,
Ўз элида чекди ғурбат,
Зору нолон ўзбегим.

Мирза Бобур — сен, фиғонинг
Солди олам узра ўт,
Шоҳ Машраб қони сенда
Урди туғён, ўзбегим.

Шеъриятнинг гулшанида
Сўлди маҳзун Нодира,
Сийм танни ювди кўз ёш,
Кўмди армон, ўзбегим.

Йиғлади фуркатда Фуркат
Хам муқимликда Муқим,
Нолишингдан Ҳинду Афғон
Қилди афғон, ўзбегим.

Тарихинг битмакка, халқим,
Мингта Фирдавсий керак,
Чунки бир бор чеккан оҳинг
Мингта дoston, ўзбегим.

Ортда қолди кўҳна тарих,
Ортда қолди дард, ситам,
Кетди ваҳминг, битди заҳминг,
Топди дармон, ўзбегим.

Бўлди осмонинг чароғон
Толе хуршиди билан,
Бўлди асрий тийра шоминг
Шуъла афшон, ўзбегим.

Мен Ватанни боғ деб айтсам,
Сенсан унда битта гул,
Мен Ватанни кўз деб айтсам,
Битта мужгон ўзбегим.

Фахр этарман, она халқим,
Кўкрагимни тоғ қилиб,
Кўкрагида тоғ кўтарган
Танти деҳқон, ўзбегим.

Ўзбегим деб кенг жаҳонга
Не учун мадҳ этмайин!
Ўзлигим билмоққа даврим
Берди имкон, ўзбегим.

Мен буюк юрт ўғлидурман,
Мен башар фарзандиман,
Лекин аввал сенга бўлсам
Содиқ ўғлон, ўзбегим.

Менга Пушкин бир жаҳону
Менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор,
Кўксим осмон, ўзбегим.

Қайга бормай, бошда дўппим,
Шухратим, қадрим буюк,
Олам узра номи кетган
Ўзбекистон, ўзбегим.

Бу қасидам сенга, халқим,
Оқ суту туз ҳурмати,
Эркин ўғлингман, қабул эт,
Ўзбегим, жон ўзбегим.

1968

ИНСОН

Қасида

Собиту сайёрада
Инсон ўзинг, инсон ўзинг.
Мулки олам ичра бир
Хоқон ўзинг, султон ўзинг.

Собит ўз маъвоида,
Сайёр фазо дунёсида,
Коинот саҳросида
Карвон ўзинг, сарбон ўзинг.

Шамс — дил тафтингдадур,
Сайёралар кафтингдадур,
Кенг жаҳон забтингдадур,
Боғбон ўзинг, мезбон ўзинг.

Бу ёруғ дунё надур?
Кошонадур, вайронадур,
Сенга меҳмонхонадур,
Меҳмон ўзинг, мезбон ўзинг.

Бунда оқ бирла қаро,
Зулмат, зиё, шоҳу гадо,
Жанг қилурлар доимо,
Ул ён ўзинг, бул ён ўзинг.

Сен бало, ҳам мубтало,
Хайр ила кин, росту риё,
Фитнагар олам аро
Фаттон ўзинг, қурбон ўзинг.

Гоҳ адолат боғида,
Пири адоват гоҳида,
Ўз дилинг даргоҳида
Шайтон ўзинг, филмон ўзинг.

Хормисан ё гулмисан,
Тождормисан ё кулмисан,
Чуғзмисан, булбулмисан
Нодон ўзинг, хушхон ўзинг.

Бу ҳаёт ўрмон экан,
Жон борки, қасди жон экан,
Бунда қатл осон экан,
Сиртлон ўзинг, жайрон ўзинг.

Бу ҳаёт уммон экан,
Уммон абад гардон экан,
Қатрадек сарсон экан,
Сарсон ўзинг, гардон ўзинг.

Машъали фикрат — сенинг,
Ҳам чангали ваҳшат сенинг,
Ғайрату ғафлат сенинг,
Жавлон ўзинг, урён ўзинг.

Қилдингу ойда хиром,
Ҳам ерда қон тўқдинг ҳаром,
Ушбу ҳолингдан мудом
Хандон ўзинг, гирён ўзинг.

Миндинг илм нарвонига,
Чикдинг фунун осмонига,
Бу жаҳон айвонига
Аркин ўзинг, вайрон ўзинг.

Заррани ижод этиб,
Даҳшат бало бунёд этиб,
Оқибатни ёд этиб
Хайрон ўзинг, ҳайрон ўзинг.

Боғи арз обод эрур
Сендин агар имдод эрур,
Йўкса у барбод эрур,
Тўфон ўзинг, тўғон ўзинг.

Сен ҳилол, юлдуз, салиб,
Таврот, Забурдин юксалиб
Боймисан ёки ғариб,
Комрон ўзинг, яксон ўзинг.

Ким фаранги, ким хабаш,
Ирк, қон талаш, имон талаш,
Шулми инсондек яшаш,
Армон ўзинг, афғон ўзинг.

Мамлакатга мамлакат,
Миллатга миллат бўлса қасд,
Қилғучи сўнг оқибат
Армон ўзинг, афғон ўзинг.

Онаизоринг — замин,
Танҳо йўғу боринг — замин,
Хаста беморинг — замин,
Ўғлон ўзинг, дармон, ўзинг.

Бағрида ётқучи — сен,
Неъматларин тотқучи сен,
Тиғ бўлиб ботқучи — сен,
Пайкон ўзинг, қалқон ўзинг.

Марсга тўп отқучи — сен,
Зухрони уйғотқучи — сен,
Уйқуда қотқучи — сен,
Уйғон ўзинг, уйғон ўзинг.

Келдинг оламга, демак,
Етмас уни сўрмак, емак,
Ерни этмоғинг керак,
Бўстон ўзинг, ризвоң, ўзинг.

Сўзга ҳам поён бўлур,
Ёзсам яна девон бўлур,
Рустами дoston бўлур,
Дoston ўзинг, девон ўзинг.

Бўлмасин субҳинг қаро,
Бор бўл мудом борлиқ аро,
Ўзни этгил доимо
Инсон ўзинг, инсон ўзинг.

Эй, сен Эркин, сен букун
Ёздинг дилингдан бир тугун,
Сен киму не даҳри дун,
Бийрон ўзинг, нодон ўзинг.

1973

ФУРСАТИНГ

Фурсатинг етмайди доим,
Хеч қачон етган эмас.
Меҳнатинг битмайди доим,
Хеч қачон битган эмас.

Чун замондек бепоёнدير
Кўксинг ичра орзу,
Фурсату орзуни қувлаб
Хеч киши етган эмас.

Интилар борлиқни инсон
Баркамол этмоқ учун,
Не ажаб, инсонни борлик
Баркамол этган эмас.

Менда на борлик хаёли,
Менда на йўқликқа ғам,
Манглайимга чунки шеърдан
Ўзга зар битган эмас.

Вақт келар, меҳнат битар,
Бўлғуси вақт ҳам бемалол,
Чунки у дунёга ҳеч ким
Иш олиб кетган эмас.

1976

ҚУЕШ МАСҚАНИ

(парча)

Сўлим Фарғонанинг мунис бағрида
Бор олти ариқдан сув ичган кишлок.
Унда
Чорак аср мендан нарида
Болалагим чопар тўзғитиб тупрок.
У йироклаб борар,
Мен ортидан жим
Хаёл дурбинида қараб қоламан.
Оҳ, болалик дейман,
Аммо ўзим ким?
Отамнинг ёшига етган боламан.

У менинг ёшимда умрини яшаб,
Шараф китобига битиб номини,
Ўзи шундоқ севган ҳаётни ташлаб...
Йўқ, у боқий қилди ҳаёт шонини.
Мен қисқа кечмишим сарҳисоб этсам
Бир савол фикримда ҳамиша ёниқ:
Одам бўлолдимми дунёда мен ҳам
Отамнинг ўғлиман демоққа лойиқ?
Мен шундай яшашни қилардим орзу,
Ҳам шундай бўлмоқни эл учун фидо.
Қон бўлиб қалбимга синган бу туйғу,
Менинг маслагим шу
Азал ибтидо...

* * *

Ўтган кунларимни
Қилсам хаёлот,
Умрим китобини варақлаб кўрсам,
Барча шодликларин берибди ҳаёт,
Аямабди аммо озорини ҳам.
Ҳали етти ёшга тўлиб-тўлмасдан,
Онамдан ҳам қониб эшитмай эртак,
Отамнинг меҳрига тўйиб-тўймасдан
Ҳамма жудоликни кўрибди юрак...
Лекин тақдиримдан норизо бўлсам,
Елғиз ўсдим десам йўқ зарра ҳаққим.
Она бўлиб мени кучдию ўлкам,
Ота бўлиб бошим силади халқим.
Жигар бўлиб боқди неча мушфиқ кўз,
Неча дўст-ёр топдим, неча биродар,
Эсим таниб, менга
«Тоға» деган сўз
«Ота» деган сўзга бўлди баробар.
Унинг меҳри ила
Умр ирмоғим
Қуюлди каттакон ҳаёт наҳрига.
Қолди Олтиариқ —
Ота қишлоғим
Она шаҳрим Тошкент олди бағрига.

Соғинч билмасайди
 Болалик агар,
 Ўйчан қилмасайди пинҳона дардим,
 Балки, кўп қатори мен ҳам бир ҳунар,
 Бир фойдали касбнинг измин тутардим.
 Мен юксак билардим олим хизматин,
 Муҳандис бўлмокни қилардим тилак.
 Аммо ҳаёл берди менга қисматим,
 Такдир менга берди беором юрак.
 Мунажжим бўлмокни қилардим орзу,
 Гоҳи кўк сайрида тонглар отарди.
 Аммо юрагимда ўзга бир ғулу,
 Ўзга бир ғалаён чўкиб ётарди.
 Булоқ ер остида кезиб кўп замон,
 Силқиб замин узра чиққандай бир кун,
 Кўксимни тўлдириб ётган дард, туғён
 Оқ қоғоз юзига тўкилди бугун,
 Шунда унут бўлди барча изтироб,
 Яна нурга тўлиб кўринди олам.
 Маъюс юрагимни овутди китоб,
 Кемтик ҳаётимни тўлдирди қалам...

1970

ОНА ТИЛИМ УЛМАЙДИ

Нотик деди:
 «Такдир шул,
 Бу жаҳоний ирода.
 Тиллар йўқолур буткул,
 Бир тил колур дунёда».

«Эй воиз, пастга тушгин,
 Бу гап чикди қаердан!»
 Навоий билан Пушкин
 Туриб келди қабрдан.
 Ким дарғазаб,
 Ким ҳайрон,
 Чиқиб келдилар қатор:
 Данте,

Шиллер
 ва Байрон,
 Фирдавсий,
 Бальзак,
 Тагор.

«Ваъзингни кўй, биродар,
Сен айтганинг бўлмайди».
Барча деди баробар:
«Она тилим ўлмайди».

— Ҳей, бу қандай ақида! —
Кўлида табаррук жом,
Форсий тили ҳақида
Рубоий айтди Ҳайём.

Эҳтиросли, оташдил
Беранже сўрди нолон:
— Нахотки фаранги тил
Йўқолгуси бир замон!

Неруда, Лорка турди
Сервантеснинг ёнига:
— Қим қасд этиб тиф урди
Она тилим жонига!

Фузулий ёнди:
— Озар —

Тили гулдек сўлмайди.
Барча деди баробар:
«Она тилим ўлмайди».

Камалакдек ранго-ранг
Бўлсин деб санъат, тиллар,
Асрларча қилдик жанг,
Армон қилдик минг йиллар.

Беқадр бўлса нахот
Тиллардаги тароват!
Йўқолди бу кун, хайҳот,
Қабрларда ҳаловат!

«Фауст» ёнди гуриллаб,
«Хамса» ўтга туташди.
Бир садо жаҳон бўйлаб
Таралди, тоғлар ошди.

Бу садо янграр ҳамон,
Сира адо бўлмайди.
Олам айтар:
Ҳеч қачон
Она тилим ўлмайди!

1976

Эй, мен билган,
 билмаган дунё!
 Заррадан то Коинот кадар,
 Ҳам аён,
 ҳам тилсимот кадар
 Фикрат бовар қилмаган дунё!
 Мен ҳам сендан
 бир қисм бўлиб,
 Ҳис,
 идрок,
 жон
 ва жисм бўлиб
 Яралибман,
 яшамоқдаман.
 Оқар экан тириклик — дарё
 Ҳаёт билан гоҳ тўлқин аро,
 Ҳаёл билан гоҳ кирғоқдаман.
 Қуйламоқнинг шавқи ҳам — яшаш,
 Ҳўламоқнинг завқи ҳам — яшаш,
 Қай бири чин ҳаёт —
 билмасман.
 Элга очдим қучоқларимни,
 Елга сочдим хуш чоқларимни,
 Лекин
 тунги кийноқларимни
 Ҳеч кимсага ҳады қилмасман.

1976

БОНГ УРИНГ

Бонг уринг,
 ҳаммани
 уйғотинг,
 Бонг уринг,
 шаҳару
 қишлоқда.
 Ҳаяжон
 кўтаринг,
 тўп отинг,
 Ўт кетди,
 ҳаммаёк
 ёнмоқда,

Овозлар борича
бақиринг,
Одамлар!
Е ҳаёт,
ё мамот!
Сим қоқинг!
Ноль бирни чақиринг:
Енғин, денг,
керак денг
тез нажот!
Дод солинг
не кечар ҳолимиз,
Аламдан
жонимиз
қийноқда.
Оламда
топилмас
молимиз —
ёнмоқда,
ёнмоқда,
Урмонлар
ёнса-ку
чопамиз.
Тинмаймиз, ўртанса
хирмонлар.
Чорани
каердан
топамиз,
Фурсатга
ўт кетса,
инсонлар!
Вақт ёнар,
биз мажлис қиламиз,
Тамаки тутуни
димокда.
Шу тутун
ичида,
биламиз,
Умримиз
ёнмоқда,
ёнмоқда.
Бир ёнда,
биз топиб
улгурмай

Езувлар
электрон
чирокда.

Ўт билан
ўйнашманг,
ўт ёмон.

Аслида
бу дунё
ёнмоқда.

Биз эса
қилурмиз
томоша,

Гов қўймай
ёнгиннинг
йўлига.

Ким бериб
қўйибди
бепарво

Гугуртни
болалар
қўлига.

Бонг уринг,
ҳаммани
чақиринг,

Бонг уринг
шаҳару
қишлоқда.

Овозлар
борича
бақиринг.

Ўт кетди,
ҳаммаёқ ёнмоқда.

Одамлар,
уйқудан
уйғонинг,

Шошилинг,
қидиринг
тез нажот.

Жон куйсин,
қалб ёнсин,
сиз ёнинг,

То ёниб
кетмасин
бу ҳаёт.

1977

«ОҚСОҚОЛ»

Уни ҳамма бирдек
Дерди «оқсоқол»,
Гарчи соч-соқоли оқ эмас эди,
Илму донишда ҳам тоқ эмас эди,
Бирок ҳамма бирдек
дерди «оқсоқол».

Чоғрок бўйли эди
«Оқсоқол» ўзи,
Қаддида салобат бор эди лекин.
Ениб турар эди кўкимтир кўзи,
Секин гапирарди,
Юрарди секин.

Уни ҳурмат қилар эди одамлар,
(Агар ҳурмат бўлса кўркувнинг оти).
Ундан нажот тилар эди одамлар,
Элга керак эди унинг «нажоти».

Чунки «оқсоқол»да ноёб фазилат —
Қаҳр,
бешафкатлик,
зуғум бор эди.

У пайт зарур эди
балки бу хислат,
Эл каттиққўликка балки зор эди.

Урушнинг охирги йилин эслайман,
Биз сахардан нонга навбат олардик.
Бола эдик,
Уйку элитиб баъзан,
Деворга суяниб ухлаб қолардик.

Дўкон очилганда
Жон кириб бизга,
Елкалардан ошиб интилар эдик.
Навбат узун эди,
бўйимиз қиска,

Нон кам,
Халойиқ кўп,
Не қилар эдик?

Шунда етиб келар эди «оксокол»,
Қўлида ўйнатиб тол хивичини.
Тартибга келарди одамлар дарҳол,
Ўшанда билганман
Қўркув кучини.

Болалар,
катталар жим, итоаткор,
Бир сафга тизилиб турар эди тек.
«Оксокол»
Тартибни кўрарди бир бор,
Айланарди парад қабул қилгандек.

Сўнгра,
Қўлларини тиқиб камарга,
Қора оломондан қилгандек ҳазар,
Тепаликда туриб
пастдагиларга
Ғазаб, нафрат билан
ташларди назар.

У хипчини билан
Қилса ишора,
Навбат билан ҳар ким оларди ҳақин.
Сафдан чиқса борми бирор бечора,
Беизн дўконга келсами яқин,
Оч қолиши тайин эди ўша кун,
«Оксокол» аёвсиз эди шу қадар.
Мен ҳайрон бўлардим,
Ажаб, не учун
Шу мушук кўзликка тобе одамлар?
Ахир уларники

дўкондаги нон,
Тартиб билан бориб олсалар нетар?
«Оксокол»га эмас,
Босабру имон
Қалбларига қулок солсалар нетар?

У замон очлигу муҳтожлик дарди
Қилиб қўйган эди коматларни дол.
Балки шунинг учун
улар чидарди,
Балки зарур эди у пайт «оксокол».

ИККИ ЭПИТАФИЯ

I

У, дунёга келиб, ташвишнинг
Оркасидан елиб-югурди.
На сўнгига етолди ишнинг,
На дунёни англаб улгурди.

Охир бир кун,
Акли тўлгач, у
Ўз жонининг кадрига етди.
Бор-эй, дея кўл силтадию
Бу дунёни ташлади-кетди.

II

У, оромни суюман, дерди,
Тинчим бузган — душман, дерди у.
Ўнгга бокиб: туяман, дерди,
Чапга бокиб: кушман, дерди у.
У оламдан ўтмади яшаб,
Ошаб ўтди фақат ошини.
У ўлмади,
Қавмига ўхшаб
Қумга тикиб ётар бошини.

1977

УЧ БАИТ

Агар дўстинг билан
 тенг кўрсанг бахам,
Шодлик тенг кўпаяр,
 тенг бўлинар ғам.

* * *

Сўзлаганда оқил
 дилингга жо кил,
Аммо ўз дардингга
 ўзинг даво кил.

* * *

Кўрқувнинг кўзи катта,
 юраги кичик бўлур,
Кўрқув зўр келган юртда
 Арслонлар кучук бўлур.

1977

ТИЛАК

Сахийликни одат қилган бўлса ким,
Элга сочган бўлса борини доим,
Ҳиммати бор бўла туриб, илохим,
Қўлидан давлати кетмасин унинг.

Ким умрида сира билмаган тиним,
Меҳнатсиз бир лаҳза туролмаган жим,
Файрати бор бўла туриб, илохим,
Белидан қуввати кетмасин унинг.

Бир ишга қасд қилиб шоир ё олим,
Хаёл суриб — кейин не бўлур холим —
Қудрати бор бўла туриб, илохим,
Дилидан журъати кетмасин унинг.

1976

АРСЛОН УРГАТУВЧИ

Панжарада
Олов ҳалқа ёнар чарсиллаб,
Арслон узра
Узун қамчи ўйнар қарсиллаб.
Елдор йирткич
Эгасига совуқ тикилар,
Наърасидан
Томошагоҳ ларзага келар:
— Ожиз одам!
Бас, бошимда қамчи ўйнатма!
Кўксимдаги
Ухлаб ётган ҳисни қўзғатма!
Ҳаддан ошма!
Ўз бошингга ўзинг етарсан,
Этларингни
Нимта-нимта қилсам нетарсан?
Кўриб қўй,
Бу панжаларни сийнангга солсам,
Шухратпараст юрагингни
Суғуриб олсам,
Йилтираган баданингдан
Тиркиратсам кон,
Нажот бермас
Сенга қарсақ чалган оломон.

Бор!
Оловдан сакрамасман!
Бўлма овора!
Биласанми —
Мен кимману сен ким, бечора!
Мен — тўқайлар шоҳи,
Туткун бўлсамда агар,
Сен-чи, — нўнок масхарабоз,
Пасткаш бозингар!
Шухратга маст,
Ўз ҳолини билмаган басир!
Номард такдир
Мени қилди қўлингга асир!
Ҳалол кучга завол берган,
Ҳийлага қудрат, —
Мени банди қафас этган
Дунёга лаънат!
Эй, ивишиқ кўкрагини
Завқ билан кериб,
Шер зотини
Масхарабоз қўлига бериб,
Мард ҳолидан
Роҳат олиб қилган хандалар,
Лаънат сизга,
Томошабин, гумроҳ бандалар!

Панжарада олов ҳалқа
Ёнар чарсиллаб,
Арслон узра узун камчи
Ўйнар қарсиллаб.
Елдор йиртқиш
Эгасига совук тикилар
Ўргатувчи
Аста унинг ёнига келар.
Қулоғига бир сўз айтар
Эгиб қоматин:
— Нодон дема,
Мен биламан арслон қудратин.
Сен — тўқайлар подшосисан,
Мен — бечораман.
Ҳамла қилсанг.
Бир лаҳзада тилка-пораман.
Фалак иши —
Бизнинг бундай турфа шериклик,
Менга камчи,

Сенга қафас берди тириклик.
Сен тантисан,
Наздингда, мен қув, доғулиман.
Асли ўша тирикликнинг
Сендек қулиман.
Менга недир оломоннинг
Олкиш, қарсаги,
Сенинг ҳар бир ўтли наъранг —
Менга тарсаки.
Нетай, мен ҳам эгалик қул,
Бошда хўжам бор,
Ғазаб қилса,
Қўзларимга олам бўлар тор.
Менда-ку дард, истеъдод бор,
Бор андак сеҳр,
Ҳеч бўлмаса, хайвонотга
Шафқату меҳр.
Томошагоҳ эгаси ким
Менинг кошимда!
Аммо қамчи ўйнатар у
Доим бошимда.
Ҳолатимни тушун,
Исён қилма, биродар,
Чарх олдида иккимиз ҳам
Асли баробар.
Гарчи арслон ўргатаман,
Гарчи мен — одам,
Ой сўнгида қанд кутаман
Хўжамдан мен ҳам.
Гох жонимдан ўтса зулм,
Наъра тортаман,
Лекин бундан
Фақат бошга бало ортаман.

Бу сўзларга чидолмади,
Тўлғонди арслон:
— Бўлди, бас қил!
Юрагимни қон қилма, инсон!
Ўт олсин бу чарх-фалакнинг
Ризқу рўзини!..

Арслон
Олов чамбаракка
Отди ўзини.

1977

* * *

Замин отли бир сайёрани
Икки бўлак қилиб сўйдилар.
Ғарб дедилар битта порани,
Бир порани Шарк деб қўйдилар.

Такдир яна минг парча этди.
Эл-элатлар ва юртлар аро —
Дона-дона сочилиб кетди
Анор каби кесилган дунё...

1977

СИРДАРЕ УЛАНИ

Осмон ўпар Тиёншоннинг қорисан,
Кўхна Жайхун йўлдошисан, ёрисан.
Она водий ҳаётисан, борисан,
Қувончисан, аламисан, зорисан,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.

Туман аср кечмишидан дараксан,
Юртим учун ҳам томир, ҳам юраксан,
Нега букун бемадорсан, ҳалаксан?
Сен бизларга ҳали мангу кераксан,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.

Сен борсанки, кенг воҳада ҳаёт бор,
Демак юртнинг лабида бол, набот бор.
Сенда элим саботидек сабот бор,
Собит бўлгин, она сойдан нажот бор,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.

Сен пахтасан, олма, анор ва нурсан,
Ўзбек учун сурурсан ҳам ғурурсан.
Ўзни ерга томчи-томчи берурсан,
Дарё эмас, халқ тимсоли эрурсан,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.

Мен болангман, нидо бўлай сен учун,
Бир жилғадек даво бўлай сен учун.
Керак бўлса, фидо бўлай сен учун,
Майлига, мен адо бўлай сен учун,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.

1979

ШОИРЛИК

Устоз Миртемирни эслаб

Шоирлик — бу ширин жондан кечмакдир,
Лиммо-лим фидолик жомин ичмакдир.
Шоирлик — жигарни минг пора этмак,
Бағир кони билан сатрлар битмак.
Ўзни томчи-томчи, зарра ва зарра
Элга қурбон қилиб, энг сўнгги қарра
Армон билан демак: «Эй она юртим,
Кечир, хизматингни қилолмай ўтдим».
Шундок яшар асли соҳиби ижод.
Шундок яшаб ўтди Миртемир устод.

1980

* * *

Совук чордоқларда қувғинди, шумшук,
Оч ўлим ваҳмида яшаб ҳар нафас,
Такдирдан нолийди эгасиз мушук,
Хонаки қавмига қилади ҳавас.

Бу эса, ухларкан тинч ва бепарво,
Бош қўйиб беканинг иссиқ тўшига,
Хаёлида кезар бўғотлар аро,
Ёввойи озодлик кирар тушига.

1980

ҚАЛБ ШУНДАЙ УММОНКИ...

Қалб шундай уммонки, унинг бағрида
Даҳшатли долғалар силсиласи бор.
Қалб шундай заминки, оташ қаърида
Вулқонлар отгувчи зилзиласи бор.

Қалб бир сайёрадир, алмашур тун-кун,
Алмашур қишу ёз, нур билан соя.
Уни меҳваридан чиқармоқ учун
Атом жанги эмас, бир сўз кифоя.

1981

БУ КУҲНА ҲАСРАТ

«Е фалак! Қай кунга колдик, бу нечук савло?
Одамларда на шафкат бор, на мехру вафо.
Йигитларда одоб йўқдир, кизлар ҳаёсиз,
Хотин зоти кун ўтказмас бир можаросиз.
Кўйиб берса эл бир-бирин ўяр кўзини,
Овбошилар эса факат ўйлар ўзини...
Дунё охир, биродарлар, йўқ энди ҳаёт,
Кун и кеча тамом бўлди охири мамонт». —
Қадим аждод ўкинч билан
Чўкиб қояга,
Бу сўзларни чўкич билан
Езди қояга.

1981

ҚУМУРСҚАЛАР ЖАНГИ

Бир туп олма узра кеча
Жуда катта жанг бўлди,
Бошлар кетди неча-неча,
Неча оёқ ланг бўлди.

Ҳашаротлар урушгани
Дахшат экан,
Қарадим.
Охир битта қумурскани
Ушлаб олиб сўрадим:

— Сўйла,
Нечун бу можаро?
Нимадандир бу нифок?
Қумурсқалар аҳли аро
Зўр эди-ку иттифок? —

Қумурскавой душманидан
Узиб олган оёқни —
Туфлаб,
Одам тили билан
Тушунтирди нифокни.

«Асли бизлар
Бир тан, бир жон,
Бир уядан чиққанмиз.
Бир чўп топсак,
Кўрсак бир дон,
Бир кавакка йиққанмиз.

Шу пайтгача бир саф бўлиб,
Не иш қилсак тенг қилдик.
Бугун бир иш сабаб бўлиб,
Уч гуруҳга айрилдик.

Кеча бир гап топди бизнинг
Тунги соқчи — тингчимиз.
Эшитдигу ҳаммамизнинг
Барбод бўлди тинчимиз.

У тун бўйи бедор бўлиб
Қўкка караб юрибди.
Унда сонсиз дон сочилиб
Етганини кўрибди.

Кумурскалар бугун тонгда
Эшитиб бу хабарни,
Йўлга чикдик ўша онда
Кечиктирмай сафарни.

Аҳд қилганга ёр дея бахт,
Тупрок ошдик,
Кум ошдик,
Ниҳоят, шу катта дарахт
Танасига тирмашдик.

Мақсадимиз шу нарвондан
Етмоқ эди осмонга...
Аммо бир йўл
Ногихондан
Бўлинди уч томонга.
Бир саф йўлни ўнгга бурди,
Бошқа йўлга боқмади.
Бир саф эса чапга юрди,
Ўнг уларга ёкмади.

Мен танладим ўрта шохни,
Энг тўғри йўл менга шул.
Эргаштириб минг ҳамроҳни,
Тик осмонга солдим йўл.

Аммо қанот қокди дарға,
Ғазаб билан бонг урди.
Ўнгу сўлдан кетганларга,
Қайтинг, дея буюрди.

Сўнг деди:
Биз кумурскалар
Тўғри йўлдан юрамиз.
Ким шу йўлдан юрмаса гар,
Битта қўймай қирамиз.

Бурғу чалди бизнинг подшоҳ,
Жангга кирдик баробар.
Шундан дарахт бўлди жанггоҳ,
Мозор бўлди саросар».

Диккатимни тортди шу пайт
Қанотли шоҳ кумурска.
Учиб-қўниб, у пайдар-пай
Чорлар эди урушга.

Қараб турдим бир нафас тек,
Сўзи қизик кўринди,
Яқин борсам,
Темучиндек
Кўзи қисик кўринди.

Узоқ-яқин тарихларга
Мени хаёл учирди.
Кўп даҳшатни митти дарға
Хотирамга туширди.

Чидолмадим.
Чертки солиб
Йўқотдим бу бадбахтни.
Сўнг
Супурги, оҳак олиб
Оклаб қўйдим дарахтни.

1977

ЕМОННИНГ СУЗИ

Сен яхшисан,
Мен ёмондирман,
Сен борсанки, мен омондирман.
Мени қаттол яратган ҳаёт,
Сени қилган ожиз, бенажот.
Сен — ниҳолсан, заволинг ўзим,
Сен — тириклик, мен эса — ўлим.

Кундуз бўлсанг, мен тун бўламан,
Сен бор бўлсанг, бутун бўламан.
Беомонман, лекин омонман,
Чунки сендек мен ҳам инсонман.

Бу оламнинг даргохи кенгдур,
Яхшисию ёмони тенгдур.
Қуёш кезиб кўкда саросар,
Нур сочади бизга баробар.
Фақат менинг қўйнимда тош бор,
Бундан сенинг кўзингда ёш бор.
Сен тутгансан қўлингга чирок,
Мен қўйганман йўлингга тузук.

Мен ёмонман,
Жуда ёмонман,
Аввалига ожиз илонман,
Омон бўлса бу бошим менинг,
Боис раҳминг — қўлдошим менинг,
Бир кун бўлиб улкан аждаҳо
Бўлажакман қаршингда пайдо.
Шунда ўткир тишларим санчар
Сенинг юшоқ кўксингга ханжар.
Лек ҳозирча борман, омонман.

Мен яшайман, гарчи ёмонман.
Бордир менинг ҳаётга ҳаққим,
Чунки мен ҳам бир тирик жонман.
Сололмайсан бошимга соя,
Мендан хужум, сендан ҳимоя.
Дунё иши шу асли, ошнам,
Ёмондан даф, яхшидан чидам.
Сен яхшисан,
Мен ёмондурман,
Сен борсанки, мен омондирман.
Тилагим, сен доим бор бўлгин,
Аммо мендан миннатдор бўлгин,
Мен бўлмасам, эй яхши одам,
Дод деб қочар эдинг дунёдан.

1978

РУҲЛАР ИСЕНИ

(Достондан парчалар)

Тун билан кун,
Ўт билан сув
Бир-бирига золимдир.
Коинотда
Азал,
Мангу
Исён рухи ҳокимдир.
Замин узра
 кор куюнин
Еғдирганда
 чарх-фалак,
Қиш қаҳрига
 эгмай бўйин,
Исён қилар
Бойчечак.
Кора булут
 зулумотга
Чулғаганда самони,
Чакмок —
 нурсиз бу ҳаётга
Еруғликнинг исёни.
Туғиларкан,
 дод дер гўдак,
Кўкси тўла фиғондир.
Жажжи мушти
Нак гунчадек,
Бу — ўлимга исёндир.
Қаро қилган
Кўк дафтарин
Қоронғулик қасдига,
Тонг йиғади
 нур лашқарин
Шафак туғи остига.
Еру уммон,
Буржлар аро
Гоҳи ошқор, гоҳ пинҳон,
Ибтидодан
 то интиҳо
Ҳукм сураб ғалаён.
Собир инсон юрагида
Қаноатки барқарор,

Коса янглиғ
Сабр ташида
Оташ янглиғ Исён бор.
Куй,

ғазали
одамзоднинг
Дарддир,
эзгу армондир.
Яралишдан,
Истеъдоднинг —
Табиати —

исёндир.
Шоир юрак —
Пок тилаги,
Имонидир башарнинг.
Армон тўла
юракдаги
Исёнидир башарнинг.

* * *

Ҳар нечаким зўр истеъдод,
Тошқин илҳом,
У нега,
Халқинг ётса

чекиб фарёд,
Ярамасанг кунига.
Шоир эсанг,
Шоир бўлиб
Нега келдинг ҳаётга,
Элинг ётса

дардга тўлиб,
Келолмасанг нажотга?!
Не шоирсан,
Ташбеҳларнинг
Борми асли кераги,
Бўлмаса эл ғами —
дардинг,
Юрагинг —
эл юраги?!

* * *

Бас, адоват!
Бас энди кин,
Жангни кўйинг,
Одамлар!
Сизнинг асли ёвингиз ким —
Билиб кўйинг,
Одамлар!
Улар
Узоқ юртдан келиб,
Ерга букиб шонимиз,
Бизни бизга
Душман қилиб,
Сўрмоқдалар
қонимиз.

Босқинчининг
Қадимданок —
Фалсафаси аёндир.
Эл ичида
бўлса нифок,
Демак,
золим омондир.
Улар
Мазлум ватанида
Бўлмасин дер
собитлар.
Жаҳолатнинг гулханида
Исинади
зобитлар.
Элдан омад кетса,
дастлаб
Ҳамжиҳатлик йўқолгай.
Бундай элни,
Сиртмоқ ташлаб,
Ҳар босқинчи йиқолгай.

* * *

Шоир бўлсанг,
Бўлсин калбинг
Элга қурбон бўлгудек.
Шоир бўлсанг,
Бўлсин халқинг
Сенга калқон бўлгудек.

Шоир бўлсанг,
Юртда яша
Меники деб айтгулик.
Жаннат юртдан кечиб ўша
Харобага қайтгулик.
Шоир бўлсанг,
Қаламингни
Найза қилиб тутолсанг.
Юракдаги аламингни
Ок қоғозга тўколсанг.
Шоир бўлсанг,
Қалб чироғинг
Ениб турса то абад.
Бу дунёдан
кетар чоғинг
Йиғлаб қолса шеърият.
Ўз бағрига олса кучиб
Сени она маконинг...
Гар шу бахтлар бўлса насиб
Йўқ дунёда армонинг.

* * *

Кўтаролмай
Дардлар юкин,
Замин қалқиб турибди.
Назрул Ислом
Руҳи букун
Олам кезиб юрибди.
Илҳом чоғи
Дил заминдан
Кўк токига ўрлайди.
Назрул Ислом
Руҳи мендан
Шунда ҳисоб сўрайди.
Шоир бўлиб
Элга букун
Даркормисан,
дер менга.
Фидоликка халқинг учун
Тайёрмисан,
дер менга.
Дер:
«Шоирлик — юракда қон —

Силкиб турган жароҳат.
Тиламасман сенга, ўғлон,
Осуда бахт,
Фароғат.
Тиламасман бир зум ором,
То тириксан,
Бедор бўл.
Азоб берсин сенга илҳом,
Шеър дардида бемор бўл.
Такдиригдан сенга дунё
Роҳатларин сўрмасман.
Ўз қисматим
Сенга аммо
Сира раво кўрмасман.
Сақла, —

дейди, —
юрак кўринг.

Дил оташинг сўнмасин.
Умринг адо бўлмай туриб
Чўғинг адо бўлмасин».

1978—1979

ХАЛҚ ДЕПУТАТЛАРИГА

Сизни халқ танлади,
Қилмади суюк,
Балки, елкангизга юк ортди буюк.
Сайлаб олди мардлар ичра мардини,
Адо қиласизми мардлик шартини?
Эртага чиққан чоғ баланд минбарга,
Айта оласизми юртнинг дардини?
Азалий одатни қиласизми ё,
Ялпи қўл кўтариб келасизми ё?
Депутат нишонин такқач кўкракка,
Қулоқ солиб кўринг бир бор юракка.
Ул юрак тубида эл ғамидин ғам,
Доғидин кўнгилда доғингиз борми?
Агар керак бўлса Горбачевга ҳам
Эътироз қилмокка чоғингиз борми?
Айни жасоратни кутар муҳакқак
Ортингизда турган кўп миллионли халқ.
Хўп деб қайта берманг, нега, деб айтинг,
Биз ҳам иззат-нафсга эга деб айтинг.
Ҳиммат билан туринг, бор денг арзимиз,

Тўлаб кўяйлик денг бўлса қарзимиз.
Дўстликнинг шартига риоя бўлсин,
Ҳеч ғубор тушмасин дил кўзгусига.
Камтар улушимиз, айтинг, кўйилсин
Жаҳон бозорининг тарозусига.
Не бу жаҳон узра солмак кўпкари
Шарт эса кетмаслик қозикдан нари.
Асли инкилобдан не эди мақсад?
Йўқсилликми абад, хорликми абад?
«Йўқсиллар бирлашинг» деб ҳайқирган'он
Наҳот йўқсил бўлсин дедик бу жаҳон?
Феълимиз шунчалар торми деб сўранг,
Бу мулкнинг эгаси борми деб сўранг!
Сиз ёлғиз ўзбекнинг дардин айтмангиз,
Азага боргандек йиғлаб қайтмангиз.
Ахир Эстонда ҳам ўша оғрикдир,
Рус қишлоғин дарди биздан ортикдир.
Ерда қиладиган ишимиз кўп, денг,
Ҳадеб ота берманг осмонга тўп, денг.
Тобакай фалакка саройлар қуриб,
Само пойгасида от суражакмиз.
Култум тоза сувга зор бўла туриб
Заримизни кўкка совуражакмиз?
Тобакай миллиардлар элдан беизн
Ҳарбнинг ариғига оқиши керак?
Бизни босиб олмас капитализм,
Босиб олса, ахир, боқиши керак!
Сизга гап ўргатмак шоир ишимас,
Ҳар бирингиз Арбоб, ҳар бирингиз Шахс!
Дардни айтган билан дил бўлмас халос,
Гапни кўп гапирдик, иш қолди, холос,
Қарорлардан бўлдик, иложлар керак,
Ҳасратлардан тўйдик, ривожлар керак.
Сизни эл танлади,
Қилмади суюк,
Балки елкангизга юк ортди буюк.
Сиз элнинг эгилган қаддин кўтаринг,
Депутат сўзининг кадрин кўтаринг.

1989

КЎРСАТКИЧ БАРМОҚ

Умринг тахликада, кўркиб яшадинг,
Ёнмадинг, тутундек бурксиб яшадинг.

Бармоқларинг ичра баридан кўпроқ
Сенга хизмат қилди кўрсаткич бармоқ.

Лабга босдинг, шифтга ишора қилдинг,
Кўпни тилсиз қилдинг, бечора қилдинг.

Бир замон кўрсаткич бармоқни қўллаб
Омон қолдинг, дорга дўстингни йўллаб.

Энди ошкорликдан куйиб турибсан,
Бармоқни чаккангга кўйиб турибсан.

Сирсиз ҳаёт сенга бағоят мушкул,
Юрагингда яшар итоатли кул.

Тилайсан, Берия тирилиб келса,
Норасмий гуруҳлар кирилиб кетса,

Бу кунлар тилларга бўлса-ю кармоқ,
Яна кучга кирса кўрсаткич бармоқ.

1989

ИЛЬЗА ХОНИМ

Она тилим!
Меҳринг бу қадар
Азиз экан дилу жонимга.
Асир бўлиб лолу мусахҳар
Термуламан Ильза хонимга.

Термуламан Ильза хонимга
Кўзларимга ишонмай ҳайрон.
Амриқолик хушрўй олима
Сўзлар эди ўзбекча равон.

«Сиэттлга хуш келибсизлар
Олис юртдан йўл босиб йироқ.
Танишинглар, бу йигит, қизлар
Ўзбекчадан олмоқда сабоқ...»

Дастурхонда парварда, пашмак,
Хандон писта, кип-қизил ширмой.
Атлас кийган сулув келинчак
Одоб билан узатар кўк чой.

Мен эс-хушим йиғмасдан ҳали
Қулоғимга дилбар куй етди.
Накамури — япон гўзали
«Тановар»га чарх уриб кетди.

Она юртим!
Меҳринг бу қадар
Азиз экан дилу жонимга.
Термулганча лолу масаҳҳар
Сўз айтаман Ильза хонимга.

— Минг ташаккур ўзбек элидан,
Яшанг, дунё тургунча туринг.
Илтимосим, шоғирдлар билан
Диёримга ташриф буюринг.

Келинг, сизни она юрт учун
Фидолар бир тинглаб қувонсин.
Бу қувончдан лекин бир умр
Жудолар ҳам тингласин, ёнсин.

Ўз элати меҳридан дилин
Ет тутганлар сизни эшитсин.
Ўз юртида ўз она тилин
Унутганлар сизни эшитсин.

ШЕЪРИЯТ

Сен эй умрим наҳоридан
Азизу ошино менга,
Саҳар Чўлпонидек жозиб
Сочибдирсан зиё менга.

Ҳаёт ичра ҳаёт бўлдинг,
Қанот бўлдинг, нажот бўлдинг,
Кетурдинг ҳам сафо менга,
Етурдинг ҳам жафо менга.

Сехрли май узатдинг сен,
Дилим тинчин йўқотдинг сен,
Мени ўтларга отдинг сен,
Бу не гайбдин жазо менга.

Еник жоним аро жонлар,
Қилур фарёду афғонлар,
Мудом кўксимда исёнлар
Бўлибдир юз бало менга.

Дилим чарчаб хатолардан,
Эл ичра можаролардан,
Қочар бўлсам низолардан
Яна сен ошино менга.

Химоятсиз замон ичра
Халоскор бўл бу жон ичра,
Вафо қилмас жаҳон ичра
Ўзинг қилғил вафо менга.

Ўтар ғавғоли бу онлар,
Келар осуда давронлар,
Закий Эркин ғазалхонлар
Берар бир кун баҳо менга.

1991

ЮРАГИНГДА МАҚОН ТУТГАН ҚУЛ

Билмам қандок, не сабаб, қачон
Ҳаётингга ошно бўлган ул —
Боши эгик, бесўз, беисён
Юрагингда макон тутган қул.

Қимга даъво қилурсан, билмам,
Қайси маслак, қай тузум масъул?
Кетмас бўлиб жой олмиш маҳкам
Юрагингда макон тутган қул.

Исканжадан ётим зурриёд,
Қатағондан бева қолган тул,
Кўҳна замин қаъридан фарёд
Юрагингда макон тутган қул.

Бургут эдинг, парвози баланд,
Сенга ҳам ёр зулфикор, дулдул.
Нечук увол мусича монанд
Юрагингда макон тутган кул?

Умр кошу киприк ораси,
Гадоликдан адолик маъкул.
Куллар ичра энг бечораси
Юрагингда макон тутган кул!

Кел, уйқулик кўзингни оч сен,
Ўз ҳолингдан қаҳ-қаҳ уриб кул.
Шундай кулки, ичингдан қочсин
Юрагингда макон тутган кул.

1991

ШУМ БОЛА

Шундок деди, куллуқ килиб,
Гапни қўйиб жойига
Янги замон Шум боласи
Янги замон Бойига:

«Қошингизга яна келдим,
Қулоқ солинг, Бой ота,
Сидки дилдан хизмат қилай,
Ишга олинг, Бой ота.

Фазилатим кўпдир, яна
Айбимни ҳам айтганман.
Лекин энди янги замон
Мен ёлғондан қайтганман.

Чунки энди ёлғонни ҳеч
Айбгина деб бўлмайди.
Алдаганни бало урмас,
Алданган ҳам ўлмайди.

Шарт эмас Шум бола бўлиш,
Ёлғон буқун осондир.
Газет тўла, китоб тўла,
Мажлис тўла ёлғондир.

Битта йиғин — Котибият,
Битта йиғин — Раёсат.
Елғон энди давлат иши,
Елғон энди Сиёсат.

Иннайкейин демай туринг,
Қулоқ солинг, Бой ота.
Сидки дилдан хизмат этай,
Ишга олинг, Бой ота.

Ўн кишилиқ меҳнат қилиб,
Парча нонга тўяман.
Бир айбим бор, фақат баъзан...
Рост гапириб қўяман».

Бой отанинг жаҳли чикди,
Деди, кўнглим зормиди?
Елғонингга чидаб эдим,
Рост гапинг хам бормиди?

Йўқол, сени ишга олсам
Хонавайрон бўламан.
Елғонингдан омон қолдим,
Рост гапингдан ўламан!

Ғазаб билан ҳассасини
Қўлга олди Бой ота.
Янги замон Шум боласин
Қувиб солди Бой ота.

1991

БИЗЛАР АРРА ТОРТМОҚДАМИЗ

Бизлар арра тортмоқдамиз,
Аррамининг тиши йўқ.
Нега арранг тиши йўқ, деб
Сўрайдиган киши йўқ.

Чунки бизлар анойимас,
Пишиб кетган кўзимиз.
Арра тушган ўша шохда
Ўлтирибмиз ўзимиз.

1991

КЕРАК БЎЛСА

Мен бор, сенга бир ҳақгўй —
Девона керак бўлса,
Йўкман, тили қанд нодўст
Парвона керак бўлса.

Истарми сафо кўнглинг,
Бор унда саройларга,
Кел бунда, эсанг дардлик,
Ғамхона керак бўлса.

Ҳамдам ўзим, эй ошно,
Малҳам сўзим, эй ошно,
Икки кўзим, эй ошно,
Хайрона керак бўлса.

Бергум на керак сенга,
Жон сенга, юрак сенга,
Зардобга тўлиб кетган
Паймона керак бўлса.

Боғимни макон этган
Эй сиз гала бойкушлар,
Кўксимга кўнинг, Сизга
Вайрона керак бўлса.

Вайрон чаманим водий,
Кўксимда унинг доди,
Фарёдга кулоғинг оч,
Фарғона керак бўлса.

Найлай, бу оғир сўзлар,
Кувманг мени, эй дўстлар,
Оқиллар аро битта
Девона керак бўлса.

1991

ДУСТГА БИЗ СОҒАР УЗАТДИК...

Меҳнату заҳматда кечди
Субҳ бирла шомимиз,
Сидқдин чикди ёмонга
Оқибатда номимиз.

Дўстга биз соғар узатдик
Ол, дедик, дўстлик учун,
Захр ила тўлдирди ул дўст,
Вах, кўтарган жомимиз.

Биз юракда меҳру шафкат
Гўшасин тиклаб эдик,
Қайси уйга соя солди
Бу кўтарган томимиз?

Қайси дўстнинг арпасин биз
Хом ўриб қўйган эдик,
Бошимизга урди-ку, ох!
Пишмаган бу хомимиз!
Олам аҳли ичра биз ҳам
Бош тутиб юрсак эдик,
Ноумид-шайтон, демишлар,
Келгай ул айёмимиз.

Эй, олис авлод, билурсан
Биз киму армон недир,
Бир замон етса қўлингга
Дардли бу пайғомимиз.

1991

БУ ЗАМОН ҒАЗАЛИ

Тиллашибдир бўри бирла тозилар,
Бирлашибдир ўғри бирла козилар.

Не деб айтар ул баобрў анжуман?
Қўл кўтарсин ушбу ҳолга розилар.

Зўр баҳодирмиз, жасорат биздадир,
Пашша конин тўккан эй мард ғозилар.

Биз чунон хизматга белни боғладик,
Борми химмат ўлчагич тарозилар?

Бизга нелар дер халойик бу замон?
Нелар айтар келгуси ҳам мозилар?

Мен ғазал ёзмокчи эрдим, не қилай?
Бу замон тарихга шундоқ ёзилар.

1991

ТУШ

Бир ой бўлди,
Такрор такрор
Мен бир хил туш кўраман,
Тушларимда мудраб юрган
Эл ичида юраман.

Улар билан
Мен ҳам мудраб
Аста қадам судрайман.
Бу — туш, дейман,
Уйғон, дейман,
Уйғонолмай мудрайман.

Ҳар тун шу ҳол,
Фалак берган
Бу не бало кийнокдир!
Эй худойим,
Эй худойим,
Кечанг бунча узокдир!

1991

ОҒРИҚЛИ САВОЛЛАР

Чойхонада ошхўрликни бахт деб билган оғайни,
Шу бир кунлик ҳаловатни нақд деб билган оғайни,
Қумурскадек тирикликдан ўзга ғами бўлмаган,
Дил олами, ишк олами, руҳ олами бўлмаган,
Имонни ҳам, виждонни ҳам қурбон қилган

халқум деб
Сени хаёл қилдимми мен куйганимда халқим деб?

Эл мулкани бир чеккада тинч кемириб ётган зот,
Беш тийинга кадрилини ҳам, халқини ҳам сотган зот,
Кўкрагида на ҳиммату на ғайратдан асар бор,
Юрагида на орият, на шавқ бор, на қадар бор,
Умрида ҳеч қилган эмас мулкдан ўзга бир ният,
Сени дея тиладимми юракларга ҳуррият?

Эй, кўнглида можаролар орзу қилиб ётган жон,
Тангринг — амал, мартабадир, пайғамбаринг —
шуҳрат, шон.

Бу давлатга ўт қўясан, йўқотасан хилқатдан,
Гар ҳокимлик тегар бўлса сенга янги давлатдан.
Қурук гапдир сенга Ватан, халқу озод истикбол,
Сенинг учун истадимми юртимга мен истиклол?

Мудом кураш азобини фидойилар кўрганлар,
Инкилоблар ҳосилини муттаҳамлар ўрганлар.
Сиз ҳам бугун панадасиз, жангга бизни қайрайсиз,
Биз бу жангда шаҳид бўлсак, аввало Сиз яйрайсиз.
Ғофил халқим! Тингларманми сенинг
наъра-унингни,
Кўрарманми зулуклардан озод бўлган кунингни?

1991

ВАТАН ИСТАГИ

Бу ватанда бир Ватан
Қурмокни истайдир кўнгил,
Ўзни озод қуш каби
Кўрмокни истайдир кўнгил.

Бу Ватан тимсоли бўлса
Тонг қуёши шуълавор,
Шуълалар қўйнида чарх
Урмокни истайдир кўнгил.

Ул Ватанга байроқ — инсоф,
Туғи сарҳад мухри — меҳр,
Сарҳад узра соқчидек
Турмокни истайдир кўнгил.

Ким бу тупроқ қадрин истар
Айламоқ тупроққа тенг
Қўзига тупроқ билан
Урмокни истайдир кўнгил.

Ул Ватан елканларини
Маърифат уммонида
Қиблаи имон сари
Бурмокни истайдир кўнгил.

Бас, етар ёлгон саодат,
Ёлгон эрк, ёлгон ватан,
Хуррият завқини чин
Сурмокни истайдир кўнгил.

Қутлуғ истиклол кунда
Эй, Ватан, бағрингда шод,
Эркин ўғлонинг бўлиб
Юрмокни истайдир кўнгил.

1991

Эркин Вахидов

ТЕРЗАНИЕ

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1992,
700129, Ташкент, ул. Навои, 30.

Кичик мухаррир Ш. СОИБНАЗАРОВА
Бадий мусаввир А. ДЕХКОНХУЖАЕВ
Техник мухаррир С. СОБИРОВА
Мусаххих Г. АЗИЗОВА

Теришга берилди 10.04.92. Босишга рухсат этилди 07.10.92.
Формати 84×108¹/₃₂. «Литературная» гарнитурда юкори
босма усулида босилди. Шартли бос. л. 18,06. Нашр. т.
17,94. 20000 нусхада босилди. Буюртма № 209. Баҳоси
шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий
кўчаси, 30. Нашр № 95—91.

Ўзбекистон Республикаси «Шарк»
нашриёт-матбаачилик концернида босилди.
700000. Тошкент, ГСП, «Правда» рўзнома кўчаси, 41.

ISBN 5-640-01181-5

Ўзбек халқининг севимли шоири Эркин Воҳидовнинг навбатдаги китобини «Изтироб» деб атадик. Зеро бу китоб шоир юрагининг изтироби, пок қалбининг исёни, самимий ва инсоний туйғуларининг авж пардадаги акс-садосидир. Самимийлиги, инсонийлиги шундаки, саҳифаларни ўқиган китобхон «Воҳ, бу менинг дилимдаги гап-ку!» дейиши табиий. Дарҳақиқат «Изтироб» — бизнинг бугунги изтиробимиз, эртанги умидимиздир.

Ваҳидов Эркин. Терзание.

№ 650—92

Навоний номли ЎзР
Давлат кутубхонаси.

Ўз 2

В 4702620204—95
М 351 (04) 92 92